Gilbert Achcar

Halk İstiyor

Arap İsyanı Üzerine Radikal Bir İnceleme

İngilizce'den Çeviren: Sanem Öztürk

AYRINTI

HİSTORİA AYRINTI

Gilbert Achcar

1951'de Lübnan'da doğmuş ve Fransa'ya yerleştiği 1983 yılına kadar Kudüs'te yaşamıştır. Paris Üniversitesi'nde politika ve Uluslararası İlişkiler dersi vermiş, 2007 yılından beri Londra Üniversitesi Doğu ve Afrika Çalışmaları Bölümü'nde profesör olarak çalışmaktadır.

Gilbert Achcar'ın Türkçe'de yayımlanan kitapları şunlardır: *Araplar ve Holokost: Anlatılarda Arap-İsrail Savaşı*; *Tehlikeli Güç: ABD'nin Dış Politikası ve Ortadoğu* (Noam Chomsky ile birlikte); *İsrail'in Hizbullah'a Karşı Savaşı ve Sonuçları* (Michel Warschawski ile birlikte); *Barbarlıklar Çatışması: Yeni Dünya Düzenini Kurmak*; *İsrail'in İkilemi: İki Solcu Yahudi Arasındaki Tartışma: Marcel Liebman ve Ralph Miliband Arasındaki Mektuplar* (Gilbert Achcar'ın Girişi ve Sonucu ile birlikte); *Kaynayan Ortadoğu: Marksist Aynada Ortadoğu*.

Ayrıntı: 804
HistoriaAyrıntı Dizisi: 12

Halk İstiyor
Arap İsyanı Üzerine Radikal Bir İnceleme
Gilbert Achcar

Kitabın Özgün Adı
The People Want:
A Radical Exploration of the Arab Uprising

İngilizce'den Çeviren
Sanem Öztürk

Yayıma Hazırlayan
Bahadır Nurol

Düzelti
Zeynep Bursa & Ceren Ataer

© 2013 The Regents of the University Colifornia
Published by Arrangement with
University of Colifornia Press

Bu kitabın Türkçe yayım hakları
Ayrıntı Yayınları'na aittir.

Kapak Fotoğrafı
Pasific Press / LightRocket / Getty Images Turkey

Kapak Tasarım
İnci Batuk

Kapak Düzeni
Gökçe Alper

Dizgi
Hediye Gümen

Baskı ve Cilt
Kayhan Matbaacılık San. ve Tic. Ltd. Şti.
Merkez Efendi Mah. Fazılpaşa Cad. No: 8/2
Topkapı/İst. Tel.: (0212) 612 31 85 - 576 00 66
Sertifika No.: 12156

Birinci Basım *2014*

Baskı Adedi *1000*

ISBN 978-975-539-940-9
Sertifika No.: 10704

AYRINTI YAYINLARI
Basım Dağıtım San. ve Tic. A.Ş.
Hobyar Malı. Cemal Nadir Sok. No:3 Cağaloğlu - İstanbul
Tel.: (0212) 512 15 00 Faks: (0212) 512 15 11
www.ayrintiyayinlari.com.tr & info@ayrintiyayinlari.com.tr

Halk İstiyor

Arap İsyanı Üzerine Radikal Bir İnceleme

Gilbert Achcar

AYRINTI

İçindekiler

Teşekkür 7

Başlangıç İçin Notlar 9

ARAP ÜLKELERİNE VE "ORTADOĞU VE KUZEY AFRİKA'YA" (MENA) DAİR: ARAPÇA'NIN BİR BAŞKA ALFABEDE YAZIMINA DAİR: 9

Giriş: İsyanlar ve Devrimler 11

Birinci Bölüm

Zincire Vurulmuş Gelişme

GERÇEKLER 21

YOKSULLUK, EŞİTSİZLİK, GÜVENCESİZLİK 27

ENFORMEL SEKTÖR VE İŞSİZLİK: BOUAZİZİ SENDROMU 35

GENÇLER ARASINDA DÜŞÜK İSTİHDAM 39

KADINLARDA DÜŞÜK İSTİHDAM 43

MEZUNLAR ARASINDAKİ İŞSİZLİK 48

GELİŞMENİN ZİNCİRLERİ 52

İkinci Bölüm

Kapitalizmin Arap Bölgesine Has İşleyiş Tarzları

YATIRIM SORUNU 55

KAMU VE ÖZEL SEKTÖR YATIRIMLARI 58

KAPİTALİST ÜRETİM TARZININ ÖZEL BİR VARYANTI 68

KAPİTALİZMİN ÖZEL BÖLGESEL VARYANTININ KÖKENİ: GENEL BİR BAKIŞ 89

Üçüncü Bölüm

Bölgesel Siyasi Faktörler

PETROL LANETİ 99

"İSTİSNAİ ARAP DESPOTİZMİNDEN" "DEMOKRASİYİ YERLEŞTİRMEYE" 109

MÜSLÜMAN KARDEŞLER, WASHİNGTON VE SUUDİLER 118

MÜSLÜMAN KARDEŞLER, WASHİNGTON VE KATAR 126

EL CEZİRE VE ARAP MEDYA UZAMINDA AYAKLANMA 135

Dördüncü Bölüm

Devrimin Aktörleri ve Parametreleri

ÜSTBELİRLENİM VE ÖZNEL KOŞULLAR 141

İŞÇİ HAREKETİ VE TOPLUMSAL MÜCADELELER 150

YENİ AKTÖRLER VE YENİ BİLGİ VE İLETİŞİM TEKNOLOJİLERİ 158

DEVLETLER VE DEVRİMLER 165

Beşinci Bölüm

Arap İsyanının Geçici Bir Bilançosu

DARBELER VE DEVRİMLER 174
BİR NUMARALI GEÇİCİ BİLANÇO: TUNUS 175
İKİ NUMARALI GEÇİCİ BİLANÇO: MISIR 178
ÜÇ NUMARALI GEÇİCİ BİLANÇO: YEMEN 185
DÖRT NUMARALI GEÇİCİ BİLANÇO: BAHREYN 191
BEŞ NUMARALI GEÇİCİ BİLANÇO: LİBYA 195
ALTI NUMARALI GEÇİCİ BİLANÇO: SURİYE 204

Altıncı Bölüm

İsyanı Soğurmak

WASHINGTON VE MÜSLÜMAN KARDEŞLER 223
NATO, LİBYA VE SURİYE 233
"İSLAMİ TSUNAMİ" VE HUMEYNİ İLE MURSİ ARASINDAKİ FARK 246

Sonuç

Arap İsyanının Geleceği

ERDOĞAN VE GHANNOUCHİ ARASINDAKİ FARK 257
... VE ERDOĞAN İLE MURSİ ARASINDAKİ FARK 264
HAKİKİ BİR ÇÖZÜMÜN KOŞULLARI 275

Referanslar ve Kaynaklar 284

Teşekkür

Bu kitap, Arap dilinin/Arapça'nın konuşulduğu bölgeyi kuşatan devrimci dalganın başlangıcından kısa zaman sonra girişilen yoğun bir çalışmanın ürünü. Fakat temelini Doğu ve Afrika Çalışmaları Bölümü'nde (SOAS, Londra Üniversitesi) 2007-2008 akademik yılından bu yana verdiğim Ortadoğu ve Kuzey Afrika'nın Kalkınma Sorunları dersinden alıyor. Yani benim için ideal bir çevreyi ve bu çalışmanın konusu olan bölgeye dair en zengin araştırma kütüphanelerinden birini sunan kurumuma çok şey borçluyum. Derslerime katılan ve ilerleyen sayfaları okuduğunda bu dersleri hatırlayacak olan öğrenciler de, sorularıyla bu kitabın ortaya koyduğu cevapların şekillenmesine katkıda bulundular.

Fakat bilimsel öğretim ve araştırma bu çalışmanın kaynaklarından yalnızca ikisi. Esas borcum, on yıllardır ve bilhassa isyanın başlangıcından bu yana bölgedeki çeşitli ülkelere yaptığım ziyaretlerde tanıştığım ve tartışma fırsatı bulduğum insanların büyük kısmına karşı. Elbette hepsinin adını anmam mümkün değil. Bu deneyimin dört önemli aşaması, 2011 yılında; nisanda Kazablanka'da ATTAC Fas'ın "Bahar Üniversitesi'nde", mayısta Kahire'de isyandan sonra Mısır Sosyalist Çalışmalar Merkezi tarafından organize edilen "Sosyalist Günler'de", ekimde buluşmanın gerçekleştiği Stockholm yakınlarındaki toplantı yerine pek çoğu doğrudan Suriye'den gelmiş olan Suriye muhalefetinin önde gelen üyelerinin buluşmasında ve aralık ayında her şeyin başladığı Tunus kenti Sidi Bouzid isyanının başlangıcının yıldönümü kutlamalarında yer almak üzere davet edilmekle onurlandırıldığımda gerçekleşti. Burada bu toplantıların örgütleyicilerinin yanı sıra, Ocak 2012'de Arap bölgesindeki kültürel faaliyetlere katılan kimselerin buluşmasında yer alma fırsatı veren Berlin'deki Dünya Kültürleri Evi ekibine de bir kez daha teşekkür ediyorum.

Ayrıca bu kitaptaki bazı tezleri çeşitli akademik kurumlara mensup olan ve bölge ile ilgili bilgiye sahip kimselerin de aralarında bulunduğu dinleyicilerin eleştirel dikkatine sunmak üzere beni davet eden her-

kese müteşekkirim –bilhassa Collège de France'tan Henry Laurens'e, London School of Economics'ten Robert Wade'e, New York Columbia Üniversitesi'nden Rashid Khalidi'ye ve Bashir Abu-Manneh'ye, Stanford Üniversitesi'nden Joel Beinin'e, Dublin'deki Trinity College'dan Ronit Lentin'e, Toronto'daki York Üniversitesi'nden Haideh Moghissi'ye ve Saeed Rahnema'ya, Tunus Kairouan Üniversitesi'nden Farid al-Alibi'ye, São Paulo Universidade Estadual Paulista'dan (UNESP) Tullo Vigevani'ye ve yıllık kongresini Caxambu'da gerçekleştiren Brezilya Ulusal Sosyal Bilimler Lisans Üstü ve Araştırma Derneği'ne teşekkür ederim.

Aşağıda adı geçen dostlarım bu kitabın taslağını kısmen ya da tamamen okudular ve kitabı nihai haline getirirken yorumlarıyla bana katkı sağladılar: Henry Bernstein, Ray Bush, Franck Mermier, Saleh Mosbah, Alfredo Saad-Filho, Fawwaz Traboulsi ve Lisa Wedeen. Bu kitabı Arapça'ya tercüme eden Omar El Shafei'nin keskin fikirleri son derece yararlı oldu. Bir önceki *Araplar ve Holokost* kitabımdan sonra bu kitabı da İngilizce'ye çevirme inceliğini gösteren Geoff Michael Goshgarian'la ikinci kez yaptığımız bu işbirliği de, en az önceki kadar faydalı bir fikir alışverişiydi. Adını burada zikredemediklerimden beni mazur görmelerini rica ediyorum. Yukarıda bahsi geçen kimselerden hiçbiri bu kitaptaki tezlerden ve olası hatalardan hiçbir biçimde sorumlu tutulamaz.

Başlangıç İçin Notlar

ARAP ÜLKELERİNE VE "ORTADOĞU VE KUZEY AFRİKA'YA" (MENA) DAİR:

İlerleyen sayfalarda geçen "Arap" terimi ile (Komor Adaları, Cibuti ve Somali hariç) Arap Birliği'ne üye ülkeler ifade edilmektedir. Bu ülkeler "Arap" olarak adlandırılır çünkü yönetim, iletişim ve eğitimde temel dil Arapça'dır. Dolayısıyla burada "Arap" ve "Arapça" jeopolitik ve dilbilimsel terimlerdir (zaman zaman "Arapça konuşulan bölgeye" referans verilmesinin sebebi de budur); bu terimler hiçbir şekilde "etnik" bir tanımlama değildir. Başta Kuzey Afrika'daki (Mağrip) Berberiler ve Ortadoğu'daki (Maşrık) Kürtler olmak üzere Arap olmayan gruplar bu ülkelerin nüfuslarının önemli bir kesimini oluşturur. Bölgedeki isyanlarda etkin bir rol oynamışlardır.

Çalışmaları ve istatistikleri elinizdeki kitapta çokça alıntılanan çeşitli uluslararası kurumlar "Ortadoğu ve Kuzey Afrika" (MENA ya da MENA bölgesi) olarak adlandırdıkları bir grup ülkeye odaklanmaktadır. Yukarıda tanımlanan ülkelere ek olarak MENA İran'ı da kapsamaktadır. Arap ülkeleri ile sınırlı veriler yetersiz olduğunda MENA verileri kullanılmıştır.

Bu kitapta yayınlanan bütün rakamlar orijinaldir; bu rakamları oluşturan verilerin kaynakları belirtilmektedir.

ARAPÇA'NIN BİR BAŞKA ALFABEDE YAZIMINA DAİR:

Arapça kelimeleri ve isimleri Latin alfabesine uyarlama konusunda benimsenen yöntem, özel olarak edebiyatta kullanımda olan farklı alfabede yazma sisteminin basitleştirilmiş bir versiyonudur; amaç, konu ile ilgili bilgi sahibi olanların orijinal Arapça'yı tanımasına da imkân vererek, uzman olmayanların metni okumalarını kolaylaştırmaktır. Arap alfabesindeki *'ayn* harfini temsil eden ters kesme işareti hariç, özel karakterlerden ve ses değişimini sağlayan işaretlerden kaçınılmıştır. En tanınmış kimselerin isimlerinin ortak telaffuzu korunmuş-

tur. Son olarak, Araplar Avrupa dillerinde yayın yaptıklarında kendi isimlerini Latin harfleri ile nasıl yazıyorlarsa buna saygı duyulmuş, ayrıca alıntılarda orijinal metinde Arap isimlerinin yazıldığı biçim korunmuştur.

Giriş
İsyanlar ve Devrimler

"Halk istiyor!" Bu sesleniş, 17 Aralık 2010'da Sidi Bouzid'de Tunus ayağının başlangıcından bu yana Arapça konuşulan bölgeyi sarsmakta olan uzatmalı isyanın her yerindeydi; halen de öyle. Akla gelebilecek bütün farklı biçimlerde ve tonlarda, bugünün ünlü devrimci sloganı "Halk rejimi devirmek istiyor!"dan –Kahire'nin Tahrir Meydanı'nda "Halk saçını boyamayan bir başkan istiyor!" yazılı bir döviz tutan gösterici ile örneklendirilebilecek– mizahi bir doğası olan çok çeşitli çağrılara kadar her türden talebin girizgâhı olarak işlev gördü.

"Halk istiyor..." bir slogan olarak ilk kez Tunus'ta ortaya çıktı. Bunda, Tunuslu Şair Abul-Qacem al-Shebbi'nin (1909-1934) ülkenin ulusal marşına eklenmiş iki ünlü dizesi yankılanıyordu:

> Eğer halk bir gün hayat isterse, kader onların dileklerini mutlaka yerine getirecek
> Zincirleri mutlaka kırılacak ve geceleri mutlaka yok olacak.[1]

Bu kolektif beyanda halk *istiyor* şeklinde, yani şimdiki zamanda – yani halk burada ve şimdi istiyor biçiminde– ifade edilen hesaplaşma gününün gelişi, halkın iradesinin Arap siyasi sahnesine akın edişini mümkün olan en net biçimde ortaya koyuyor. Böylesi bir akın, her demokratik isyanın temel karakteridir. Amerika Birleşik Devletleri Anayasası'nın Önsöz'ünde yer alan *"Biz, Halk"* gibi temsilciler meclisleri tarafından kabul edilen bildirilerin aksine, burada halkın iradesi bir aracı olmadan ifade ediliyor; Tunus, Mısır, Yemen, Bahreyn, Libya, Suriye ve daha pek çok ülkenin sokaklarını hıncahınç dolduran muazzam kalabalıklar tarafından ciğerleri parçalayacak kadar yüksek bir sesle tekrarlanıyor.

---

1. Arapça'dan, elinizdeki kitabın yazarı tarafından, çevirmeninin yardımıyla tercüme edilmiştir.

Yine de halkın baskıcı tiranlardan kurtulmayı başardığı zaferle sonuçlanan durumlarda bile, Arap bölgesinde süregiden kalkışmaları nitelemek için "Devrim" teriminin kullanılabilirliği konusunda hararetli tartışmalar yapıldı, buna azimle karşı çıkıldı ve çıkılmaya devam ediyor. Hem bir tartışmayı kapakta çözüme kavuşturmaktan kaçınmak için hem de "devrim" kelimesinin birden fazla manası olduğu için bu kitabın altbaşlığında daha tarafsız bir terim olan "isyan" terimi kullanıldı.

Arap bölgesi hiç şüphesiz *isyanlara* tanık oldu. Esasında sokaklara akın eden göstericilerden silahlı ayaklanmalara kadar bu kelimenin işaret ettiği her şeye tanık oldu. 1967 yılında İsrail tarafından işgal edilen topraklarda yaşayan Filistin halkının uluslararası lügata kattığı Arapça terim *intifada* da aynı semantik alana tekabül ediyor. Ayrıca yine Arapça bir terim olan *thawra*nın da oldukça geniş bir anlamı var: *Thara* (isyan etmek) fiilinden türeyen bu terim, aslında devrim fikrinden çok isyan fikriyle daha yakından örtüşüyor. Dolayısıyla *thawra*, Arap bölgesini sarsan diğer olayların bilindik İngilizce isimlerine doğru tercüme ediliyor: 1916-18 Büyük Arap İsyanı, 1920 Irak İsyanı, 1925 Büyük Suriye İsyanı ve 1936 Büyük Filistin İsyanı. Bu sebeple, isyancılar, asiler, bunlara benzeyen devrimciler Arapça'da *thuwwar* olarak adlandırılıyor.

Derinden etkilediği bütün dillerle birlikte Farsça, Batılı devrim kavramını tercüme etmek için belli nedenlerle Arapça *inqilab* (devirme, altüst etme) teriminde karar kılıyor. Ne var ki Arapça'da *inqilab* "darbe" anlamına gelirken *thawra* yalnızca isyan etmek değil aynı zamanda –en azından mevcut yasal durumu ihlal edecek yollarla siyasi rejimde değişim gerçekleştirmeyi kapsayan radikal bir isyan manasında– devrim anlamına da geliyor. Bu çeşitlilik arz eden semantik gelişmeler, kendi sıradan lügatımızdaki terimlerin belirsizliğini aşmamıza yardımcı olabilir.[2]

Devrim kavramı Batı dillerinde genellikle halkın hükümeti aşağıdan devirmeye çalıştığı bir hareketi çağrıştırır, yine de "devrim" silahların kullanılmasıyla sonuçlanmak zorunda değildir. Bunun tersine "darbe", genellikle kaynağını ordudan alan ve toplumun en tepesindeki iktidarı daima silah zoruyla ele geçiren bir hizbin işidir. Görünen o ki Arap bölgesinin tarihi, siyasi kurumların ve toplumsal yapıla-

2. *Thawra* ve *inqilab*ın karşılaştırmalı etimolojisi için bkz. Bernard Lewis, *Islam in History*, Chicago: Open Court, 1993, s. 319-20 ve 343. Ayrıca bkz. Azmi Bishara, *Fi al-Thawra wa al-Qabiliyya lil-Thawra*, Doha: al-Markaz al-'Arabi lil-Abhath wa Dirasat al-Siyasat, 2012, s. 25-30.

rın derinden dönüştürülmesi ile sonuçlanması bakımından şüphesiz devrimci olan darbelerle doludur. Yalnızca bir örnekten söz edecek olursak, 23 Temmuz 1952'de Cemal Abdül Nasır önderliğindeki Hür Subaylar'ın gerçekleştirdiği darbe, hiç kuşku yok ki Mısır'da 25 Ocak 2011 Devrimi'nin bugüne kadar ortaya çıkan tüm sonuçlarından çok daha radikal bir dönüşüm ile sonuçlanmıştı.

1952 darbesi, hanedanlığın devrilmesine, monarşinin ve parlamenter rejimin feshedilmesine, cumhuriyetçi askeri diktatörlüğün oluşmasına, yabancı mülklerin ulusallaştırılmasına, eski rejimin mülk sahibi sınıflarının (büyük toprak mülkiyeti, ticari ve finansal sermaye) yıkımına, sanayileşme yönünde büyük bir dürtüye ve geniş kapsamlı ilerici toplumsal reformlara yol açtı. Bu değişimler "devrim" olarak adlandırılmayı, Ocak 2011'de patlak veren ve şu ana kadar (bu kitap yazılırken) sadece devlete hâkim olan küçük bir aşiretin alaşağı edilmesi ve eski kurumlarla kanuni sürekliliği sağlamaya yarayacak bir anayasa değişikliğini bekleyen yarı-başkanlık rejiminin demokratikleştirilmesi ile neticelenen isyanın sonuçlarından daha fazla hak ediyor.

Esasen işi, Nasser'ın 28 Eylül 1970'teki ölümünden sonra Enver Sedat önderliğindeki pasif karşıdevrimin de Mısır'da 11 Şubat 2011'de Hüsnü Mübarek'in devrilmesinden bu yana görülenden daha derin sosyoekonomik değişimlere yol açtığını söylemeye kadar götürebiliriz. Fakat 25 Ocak 2011'de başlayan muazzam isyan, piramitler diyarının çok uzun tarihinde daha önce emsali görülmemiş bir şekilde kitlelerin siyasi sahneye akın edişini ortaya koydu. Dolayısıyla hiç şüphesiz devrimci bir *dinamiği* harekete geçirdi. Sonuçları ilan etmek için hâlâ çok erken. 1952 darbesinin radikal sonuçları aradan yıllar geçtikten sonra ortaya çıkmıştı. Bunu zihnimizin bir köşesinde bulundurmakta fayda var.

Bu anlamda, tıpkı "14-15 Temmuz 1789 gecesi" –Hyppolite Taine'in yeniden anlatmasının ardından meşhur olan bir hikâyeye göre– "Bastille'in işgalini haber vermek için XVI. Louis'nin uyandırılmasına sebep olan" La Rochefoucauld-Liancourt Dükü gibi, devrimci bir *dinamiği* başlangıcından –varoluşunun ilk saatlerinden– itibaren teşhis etmek olağanüstü bir sezgi gerektirmez. Kral, "O halde bu bir isyan?"diye haykırdı. "Majesteleri!" diye cevap verdi Dük: "Bu bir devrim!"[3] Eğer Dük gerçekten bu yorumu yaptıysa, sadece asile-

3. Hyppolite-Adolphe Taine, *The Origins of Contemporary France*, Cilt 2, *The French Revolution*, Cilt 1, Kitap 1, Çev. John Duran, New York: Henry Holt, 1890 –Kitap 1, Bölüm 1, I– Kindle versiyonu; http://www.amazon.com/French-Revolution-1-book/dp/B0082XLEIY/ref=sr_1_1?s=books&ie=UTF8&qid=1351938648&sr=1-1&keywords=taine#reader_B0082XLEIY.

rin *niyetlerini* ima ediyor olabilirdi; gerçekten de süreksiz bir isyanla hoşnutsuzluklarını açığa vurmak için değil, Mutlakiyet'le işlerini kesin olarak bitirmek için yola koyulmuşlardı. Bastille'i ele geçirdikleri andan itibaren teşhisi konabilecek, açıkça devrimci hedefleri vardı.[4]

Ne var ki 14 Temmuz günü isyan edenlerin *niyetleri* bir yana, o zaman hiç kimse olayların nihai sonuçlarını öngöremedi: Ya radikal bir değişim ile sonuçlanacak ya da bunun yerine isyan mertebesine inen beyhude devrimler listesine katılacaktı. Dahası, Taine'in anlatısının geri kalanını ve ayaklanmaya getirdiği, muhafazakâr tarihçinin karakteristiği olan tanımı da okumalıyız:

> Hatta olay daha ciddiydi. İktidar yalnızca Kral'ın ellerinden kayıp gitmekle kalmamış, Meclis'in eline de geçmemişti. Şimdi öylece, zincirlerini kırmış avamın, şiddetli ve aşırı heyecanlı kalabalığın, ayaktakımının eline geçmeye hazır bir şekilde yerde duruyordu, onlar da onu sokağa atılmış bir silah gibi yerden aldılar. Aslında artık bir hükümet yoktu; insan toplumunun suni yapısı tamamen çöküyordu; her şey doğal düzenine geri gönüyordu. Bu bir devrim değil, bir çözülmeydi.[5]

Bu, muhafazakârların her çeşidinin (ki bu kitapta ele alınan bölgede bazı muhafazakârlar kendilerini "ilerici" ve "antiemperyalist" bile ilan ediyorlar), kendilerini özdeşleştirdikleri baskıcı rejimlere karşı patlak veren isyanları, onları bir komplonun meyveleri olarak görmediklerinde, "salt kargaşa" olarak ele alıp bertaraf ederek itibarsızlaştırma biçimleridir. Bu durum, (gönüllü ya da gönülsüz) kulluk zincirlerinden kurtulan halkın yükselişinin, kolektif iradenin kent meydanlarında dile getirilişinin ve zalim tiranlıkları devirme başarısının siyasi bir devrimin apaçık işaretleri olduğu gerçeğini asla değiştirmez.

Hiç şüphe yok ki bu tanım Tunus, Mısır ve Libya için geçerliyken, Yemen'deki isyan şu ana dek yalnızca üzüntü verici bir uzlaşmayla sonuçlandı. Yine de Tunus ve Mısır siyasi devrimleri de düşen rejimlerin devlet aygıtlarını esasen el değmemiş halde bıraktı; sadece Libya'da devlet makinesi bir iç savaş yoluyla büyük ölçüde parçalandı. Ne var ki bu ülkelerin hiçbiri, toplumsal yapının derinlemesine dönüşümü anlamında bir *toplumsal* devrimi henüz deneyimlemedi. Yalnızca toplumsal hiyerarşinin zirvesinde bulunan –duruma göre ufak ya da büyük

---

4. Benzer biçimde François-René de Chateaubriand da *Mémoires d'Outre-tombe*, Cilt 3, Kitap 31, Bölüm 8'de, "Muhteşem Üç" olarak bilinen 1830 yılı temmuz ayının üç gününün başlangıcından ilham aldığı fikirleri nakleder: "Devrimin üç renkli bayrağının rüzgârda dalgalandığını gördüm; şu sonuca vardım ki, olmakta olan bir isyan değil bir devrimdi".
5. Taine, *Origins*, yukarıda belirtildiği gibi. (Vurgular Fransızca orijinalinden).

olan– hizipler etkilendi. Bu hiyerarşinin kendisi hiçbir yerde değişime uğramadı.

Ben, 2011'in ilk aylarından itibaren süregiden isyanları *uzatmalı* ya da *uzun vadeli* devrimci süreçler olarak tanımladım. Böylesi bir formülasyon, hadisenin devrimci doğasını onun tamamlanmamış olmasıyla uzlaştırıyor. Bunu harekete geçiren iki önemli etken var:

- Birincisi, devrimci şok dalgası Arap bölgesindeki hemen hemen bütün ülkeleri sarstı; şu ana (elinizdeki kitabın yazıldığı ana) kadar yalnızca altı ülkede genel bir isyana yol açmasına rağmen, büyük ihtimalle önümüzdeki aylarda ve yıllarda diğerleri de bu örnekleri takip edecek.
- İkincisi, yukarıda bahsi geçen üç ülkedeki siyasi devrimler, bölgeyi tutuşturan patlamanın derinlerde yatan sebeplerini tek başlarına ortadan kaldıramazlar; yalnızca köklü sosyoekonomik dönüşümler bunu başarabilir.

Tunus'tan yükselen devrimci dalganın Arapça konuşulan bütün bölgeye yayılmış olması, bu isyanın sebeplerinin siyasi boyutla sınırlı olmadığını ortaya koyuyor. Mesele daha eskilere dayanıyor. Bu yayılma sadece dilsel etkenlerden kaynaklanıyor olamaz: Devrim söz konusu olduğunda, bir emsalden sirayet etme sadece uygun zemin varsa gerçekleşir. Bir kıvılcımın herhangi bir jeopolitik ve kültürel bölgenin bir ucundan diğer ucuna yayılan bir yangına dönüşmesi için, devrime *yatkınlık* gereklidir. Bölgenin siyasi rejimlerinin çeşitliliği göz önüne alındığında, mantık bize bölgesel bir şok dalgası için ortak bir zemin oluşturabilecek, temelde yatan sosyoekonomik etkenlere bakmamızı salık verir. Dahası, tek başına despotizm, bir isyan ve sonrasında demokratik bir devrimi başarıya ulaştırmak için yeterli bir sebep olamaz. Aksi takdirde neden tam da o zaman başarıya ulaştığı açıklanamazdı: Arap bölgesinde on yıllardır süren despotizme rağmen neden 2011'de? Fransa'da Mutlakiyet'in ve köylü isyanlarının uzun tarihine rağmen neden 1789'da? Doğu Avrupa'da, diyelim ki, 1953-1956'da değil de neden 1989'da?

Eğer sosyoekonomik etkenler Arap isyanının kalbinde yer alıyorsa, halen önümüzde radikal değişiklikler var demektir. En azından, hem halihazırda başkaldırıyı deneyimlemiş olan ülkelerde hem de diğerlerinde, yeni devrim ve karşıdevrim fasıllarını peşlerinden getirecekler ve bunu uzun süren bir dönemde gerçekleştirecekler. Nihayetinde, 14 Temmuz 1789'un Fransız Devrimi'nin başlangıcı olduğu konusunda bir fikir birliği olsa da ne zaman sona erdiği konusundaki tartışma (1799, 1830, 1851, hatta 1870-1875) halen hararetle devam ediyor. Fransız Devrimi en muhafazakâr tahmine göre on yıldan fazla sürdü.

Arap bölgesindeki devrimci süreç yakında iki yılını dolduracak. Büyük ihtimalle de daha yıllarca devam edecek.

Bu kitabın açıklamaya çalıştığı şeyler, işte bunlar. Belli isyanların tarihlerini yeniden nakletmeye çalışmıyor; her biri hakkında çeşitli anlatılar zaten var. Şüphesiz önümüzdeki yıllarda bu anlatılara, olayların tozu dumanı ortadan kalktıktan ve arşivler tarandıktan sonra, geriye bakarak kavramanın yardımıyla yazılmış çok sayıda başkaları da eklenecek. Çünkü Arap bölgesindeki devrimci süreç halen devam etmekte, uzun süre devam edecek ve güncel olmaya gayret eden her kayıt, henüz daha baskıdan çıkamadan olayların gerisinde kalma riskiyle karşı karşıya. Bu kitap, daha ziyade olayları harekete geçiren dinamikleri tahlil etmeyi, ufuklarını taramayı ve bunlardan önemli dersler çıkarmayı tasarlıyor. Kelimenin iki anlamıyla da Arap isyanının *radikal* bir incelemesi. İsyanın derinlere uzanan köklerini teşhis etmeyi amaçlıyor; ama aynı zamanda bu kökler dönüşüm geçirmediği sürece krizin kalıcı bir biçimde çözülemeyeceği inancıyla yazıldı.

Londra, 30 Ekim 2012

Birinci Bölüm

Zincire Vurulmuş Gelişme

> Gelişmenin belirli bir evresinde, toplumun maddi üretici güçleri mevcut üretim ilişkileri ile çatışmaya girer... Bu ilişkiler, üretici güçlerin gelişme biçimlerinden onların zincirlerine dönüşür. Böylece toplumsal devrim çağı başlar.
>
> Karl Marx,
> *Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı*'ya Önsöz, 1859

Devrimci bir kalkışma, belirli bir ülkenin kendine özgü siyasi koşullarına dayandırılabilecek münferit bir fenomen olmayıp, benzer sosyoekonomik yapılara sahip bir grup ülkenin tamamında gerçek bir sosyopolitik dönüşüm başlatmak üzere, süreksiz olanın ötesine geçen bir şok dalgası yarattığında, Marx'ın yukarıda zikredilen tezinin manası tam anlamıyla ortaya çıkıyor. Bu perspektiften bakıldığında, Devrimler Çağı'nın kalbinde yer alan –on altıncı yüzyıl Hollanda Bağımsızlık Savaşı ve Fransız Devrimi'ni de içine alan uzun süreç boyunca süren on yedinci yüzyıl İngiliz Devrimi'nden kimi zaman Ulusların Baharı olarak adlandırılan 1848 Avrupa Devrimleri'ne kadar– "burjuva" devrimleri, Marx'ın gelişen üretici güçler ve mevcut üretim ilişkileri olarak tanımladığı iki tektonik tabakanın çarpışmasıyla tetiklenen bir dizi deprem olarak görünüyor. Bu ikinci tabaka, *Kapital*'in yazarı tarafından merkezinde devletin yer aldığı "hukuki ve politik üstyapı" olarak adlandırılan unsurla temsil ediliyordu. Bu devrimler, geç feodal dönemin yaygın olarak tarıma dayalı toplumlarının kent burjuvazisinin hâkim olduğu toplumlara dönüşmesini hızlandırdı. Böylece kapitalist sanayileşmenin zeminini hazırladı.

Üretici güçlerin gelişmesini engelleyen mevcut üretim ilişkilerinin karşılaştırma yapmaya uygun bir örneği, 1980'de Polonya'da başladıktan sonra Orta ve Doğu Avrupa'nın bütün "komünist" rejimlerini alaşağı eden ve 1991'de Sovyetler Birliği'nin (SSCB) yıkılması ile sonuçlanan şok dalgasının kökenindeydi. Bu şok dalgası, durgunluğun tam da merkezinden sarstığı SSCB ve Doğu Avrupa'da bürokratik üretim

tarzına son verdi ve onun yerine "pazar ekonomisini" yerleştirdi. Bu gelişmeyle kapitalist küreselleşme özü itibariyle tamamlanmış oldu. Bu tarihsel dönüm noktasının Marx'ın tezi için nasıl çarpıcı bir örnek teşkil ettiğini ne kadar vurgulasak azdır –tarihin yeni bir ironisi; çünkü devrik rejimler ilhamlarını onun "doktrininden" aldıklarını iddia etmişlerdi. Fakat –1936'da, "sosyalist anayurdun" rekor düzeyde büyüme oranları kaydettiği bir dönemde– bürokratik merkezi hükümet ekonomisinin en nihayetinde "nitelik sorununa" saplanıp kalacağını öngörmüş olan ilk kişi, Sovyet rejiminin Marksist bir muhalifi Lev Troçki'ydi.[1] Yani Troçki, sonradan durgunluk çağı olarak adlandırılan, 1970'lerin başında başlayan ve Stalinizmden miras kalan rejimlerin çöküşü ile sonuçlanan dönemi öngörmüştü.

2011'den bu yana Arap coğrafyasında tanık olduğumuz şey üretici güçlerin gelişmesini sekteye uğratan bir tıkanmanın sebep olduğu bir "toplumsal devrim çağı" mı? Şayet öyle ise bu tıkanmanın nedeni, az önce sözü edilen iki tarihsel vakada olduğu gibi, bölgede yer alan ülkelerde ortak ve onlara özgü olan unsurlar mı? Çünkü bölgenin içinden geçtiği sarsıntı Moritanya ve Fas'tan Arap-İran Körfezi'ne kadar onun tamamını etkilediyse, bu sorulmaya değer bir sorudur. Dahası, gözlemcilerin Arap ülkelerinde süregiden ayaklanmayı 1980'lerde Doğu Avrupa'yı sarsan şok dalgası ile karşılaştırmalarının sebebi budur. Fakat bu ayaklanma, üretim tarzında radikal bir değişime –en azından şimdilik– yol açmadı. Bugün Arapça konuşulan coğrafyada ortaya çıkan devrimci sürecin ufkunda, bunu "komünist" ülkeleri nihai olarak küresel kapitalizmle bütünleştiren büyük ayaklanma ile karşılaştırmaya gerek duyacak derinlikte bir değişim görünmemekte.

1980'lerde Avrupa'da görülen ayaklanma, bürokratik üretim tarzının tam kalbindeki krizden kaynaklanmıştı; oysa Arap bölgesindeki kriz bugünün küreselleşmiş kapitalist üretim tarzının çevresinde yer

---

1. Lev Troçki, *İhanete Uğrayan Devrim*'de Sovyet rejiminin hem gelişme potansiyelini hem de tarihsel sınırlarını akıllıca değerlendiriyor: "Sovyet rejimi bir *hazırlık* aşamasından geçmekte, Batı'nın teknik ve kültürel kazanımlarını ithal etmekte, ödünç almakta, kendine mal etmektedir. Karşılaştırmalı üretim ve tüketim katsayıları, bu hazırlık aşamasının henüz tamamlanmış olmaktan çok uzak olduğuna tanıklık etmektedir. Kapitalizmin tümden durgunluğunun sürmesi gibi muhtemel olmayan koşullarda bile, bu aşama bütün bir tarihsel dönemi işgal etmek zorundadır". "O döneme kadar teknoloji, bilim ya da sanat konusunda herhangi bir yenilik söz konusu değildi. Bürokratik kumanda sayesinde Batı'nın hazır modellerine uygun fabrikalar kurmak olanaklıdır –kuşkusuz normal maliyetin üç katına. Ancak daha ileriye gidildikçe, ekonomi, kalite sorunları ile karşılaşmakta, bunlar da bir gölge gibi bürokrasinin ellerinden sıyrılmaktadır". Leon Trotsky, *The Revolution Betrayed: What Is the Soviet Union and Where Is It Going?*, Çev. Max Eastman, New York: Pathfinder, 1980, s. 20, 276 [*İhanete Uğrayan Devrim*, Çev. Ayla Ortaç, Yazın Yayıncılık, 1998, s. 47, 256].

alan kuşaklardan yalnızca birini etkilemekte. Dolayısıyla tek başına bu üretim tarzındaki genel bir tıkanıklığın göstergesi olarak kabul edilemez; hatta –kapitalizm diğer çeper alanlarda gelişme göstermeye devam ettiği için– kapitalist çeper ile sınırlı bir tıkanma olarak bile kabul edilemez. Esasen, bugün dünya sisteminin merkezinde yer alan ileri düzeyde gelişmiş ekonomileri (en başta Avrupa ekonomilerini) sıkıştıran krizin nihayetinde sosyopolitik bir ayaklanmaya yol açan başa çıkılmaz bir tıkanmanın ifadesi olduğu ortaya çıksa bile, bu krizin Arap coğrafyasını sarsan krizle rastlaşması sebep-sonuç ilişkisi ile yorumlanamaz.

Kendine has biçimleri göz önüne alındığında Arap ülkelerindeki krizin net biçimde bu ülkelerle sınırlı olması, özel etmenlerin geçerli olduğunu açık olarak ortaya koyuyor. Bu ne küreselleşmiş kapitalizmin genel krizinin bir belirtisi ne de kapitalist küreselleşmenin mevcut aşamasının baskın yönetim tarzı olan "neoliberalizmin" krizinin bir belirtisi. İşbaşında olan özel etmenleri teşhis etmek için, Arapça konuşulan bölgeyi dünya ekonomik sisteminin çeperinde yer alan diğerleri ile –bilhassa Arap bölgesinin de bir parçası olduğu Afrika-Asya grubu ülkeleri ile– karşılaştırmalıyız.

Bununla beraber, Arap dünyasında devam eden ayaklanmayı açıklarken Marx'ın devrim üzerine paradigmatik tezi göz ardı edilmemeli. Basitçe, tarihsel ölçekte kapsamı daha dar olan varyantlardan yola çıkmamız gerekiyor: Üretici güçlerin gelişmesi bir üretim tarzını oluşturan üretim ilişkilerinden (mesela kapitalist üretim tarzında sermaye ile ücretli emek arasındaki ilişki) ziyade, *o üretim tarzının belirli bir işleyiş tarzı* tarafından geciktirilebilir. Böyle durumlarda tıkanmayı aşmak için ille de temel üretim tarzını değiştirmek gerekli değildir. Fakat işleyiş tarzında ya da "düzenleme tarzında" bir değişiklik gerçekleşmek zorundadır.

Böyle değişiklikler mutlaka toplumsal ya da siyasi devrimlerin varlığına dayanmaz. Ekonomik bakımdan baskın olan sınıfı farklı tedbirlere başvurmaya sevk eden ekonomik krizlerden kaynaklanabilirler. Sermaye tarihin seyri boyunca böyle pek çok dönüm noktasından geçti. İkinci Dünya Savaşı'nı takiben 1930'larm Büyük Buhran'ı ve 1970'lerin genel ekonomik durgunluğu, birbiriyle taban tabana zıt iki yöne seyreden keskin önlemlere başvurulmasını hızlandırdı. Şüphesiz, iki durumda da güçlerin toplumsal dengesi denkleme dahil oldu: İşçilerin hareketi ilk kriz ile güç kazandı, ikincisi ile zayıfladı. Fakat bunlar tam anlamıyla toplumsal devrim ya da karşıdevrim dönemleri değildi.

Temel olarak kapitalist üretim ilişkilerinin devamlılığı içerisinde gerçekleşen bu tür yönetim tarzı değişiklikleri, bir anlamda Marx'ın tezlerinden bir diğerine örnek teşkil ediyor. Bunu 1859 Önsöz'ünde yer alan, okuduğunuz bölümün epigrafı olan pasajdan hemen sonra ortaya koyuyor:

> Bir toplumsal oluşum, içerebileceği bütün üretici güçler yeteri kadar gelişmeden önce asla yok olmaz; yeni, daha yüksek üretim ilişkileri, maddi varlık koşulları eski toplumun bağrında olgunlaşmadan önce eskilerinin yerini almazlar.[2]

Fakat düzenleme ya da yönetim tarzındaki "basit" bir kriz nedeniyle değil, üretim tarzının özel bir biçimini sürdüren belirli bir toplumsal hâkimiyet türü tarafından üretici güçlerin gelişmesinin engellendiği durumlar da vardır. Böyle durumlarda, yalnızca egemen toplumsal grup devrildiğinde, bir başka deyişle, toplumsal bir devrimle tıkanma aşılabilir. Fakat bu devrim ille de üretim tarzında radikal bir değişikliğe yol açmayacaktır. Burada, söz konusu yenilenmenin bir üretim tarzının işleyiş tarzında gerçekleşen, üretim tarzının kendisinde herhangi bir değişikliğin eşlik etmediği köklü değişimlerle de sınırlı olabileceğini kabul ettiğimiz sürece, Albert Soboul'un "yenilenmiş bir üretim tarzı temelinde toplumsal ilişkilerin ve siyasi yapıların radikal dönüşümü"[3] olarak "devrim" tanımından faydalanabiliriz.

Çünkü kapitalist gelişme, ücretli işçiler ile kapitalistler arasındaki genel üretim ilişkileri ve buna eşlik eden mülkiyet ilişkilerinden (toplumsal üretim araçlarının özel mülkiyeti) ziyade, belirli bir *kapitalizm işleyiş tarzını* sürdüren baskın toplumsal grupların belirgin bir biçimde yapılanmasıyla tıkanabilir. Bu tıkanmanın üstesinden gelinebilecek koşulları ve bu sürece eşlik eden toplumsal dinamikleri daha sonra tartışacağız. Mevcut hedefler bakımından önemli olan, tıkanmanın kendisidir. Dolayısıyla öncelikle elimizdeki vakada böyle bir tıkanmanın var olup olmadığını belirlememiz gerekiyor.

---

2. Karl Marx, *A Contribution to the Critique of Political Economy, Marx Engels Selected Works*, London: Lawrence and Wishart, 1991, s. 174.
3. Albert Soboul, *La Civilisation et la Révolution française*, Paris: Arthaud, 1988, s. 43.

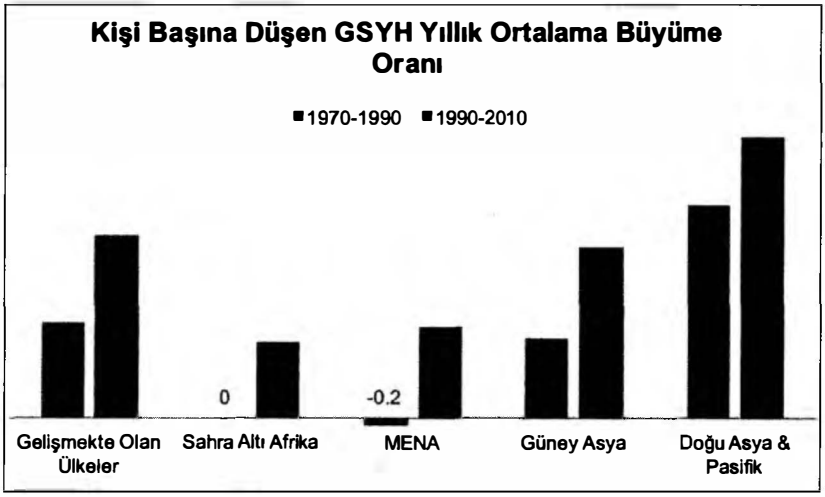
GERÇEKLER

Ekonomik gelişmenin –insani gelişmenin diğer yönleri göz önüne alınmadan, büyüme bağlamında– sıklıkla zikredilen göstergesi, hem mutlak hem de nüfusun büyüklüğü ile orantılı olarak gayrı safi yurtiçi hasıladaki (GSYH) artıştır. Pek tabii bu gösterge (ileride bahsedeceğimiz bir noktada) son derece tartışmaya açıktır; fakat yine de mal ve hizmet üretimindeki göreceli gelişme ile alakalı bir fikir sunar: Zaman içindeki büyümeye ek olarak, dünyanın farklı ülkelerinde ve bölgelerinde gelişme hızındaki değişkenlikler.

Öyle görünüyor ki halen Üçüncü Dünya olarak bahsi geçen bölgeler arasında, Ortadoğu ve Kuzey Afrika (MENA) bölgesi en şiddetli gelişme krizi ile karşı karşıya olan bölgedir. Bölge ekonomilerinin devlet öncülüğünde gelişmeci bir perspektifle aynı çizgide yer alan özel sektörün hâkimiyetinde olduğu 1960'lardan sonra, 1970'lerde dönem itibariyle Arap coğrafyasındaki ekonomik liberalizasyona verilen isimle *infitah* (açılma) politikalarının başlangıcına ve aşama aşama genişlemesine tanık olundu. *İnfitah* özel sektör özelleştirmeleri ve sosyal kazanımların erozyonu ile kol kola ilerledi. Böylece başta Mısır olmak üzere bazı MENA ülkeleri, 1980'lerden itibaren neoliberal deregülasyon çerçevesinde bütün gezegene dayatılacak olan "yapısal uyum programları" hakkında önceden fikir sahibi oldular.[4]

Mevcut veriler, 1970 ile 1990 arasındaki iki on yılda MENA ülkelerinde kişi başına düşen GSYH'de yaşanan durgunluğu net olarak gösteriyor: Hatta GSYH'nin kişi başına ortalama yıllık büyüme oranı (yerel para birimlerinde sabit fiyatlarda) sıfırın bile az bir miktar altında idi. Bunu takip eden on yıllarda bu büyüme oranı tekrar pozitif hale gelmiş olmasına rağmen, gelişmekte olan ülkelerdeki ortalama artış oranının çok altında –yüzde 50 altında– kaldı. (Grafik 1.1)

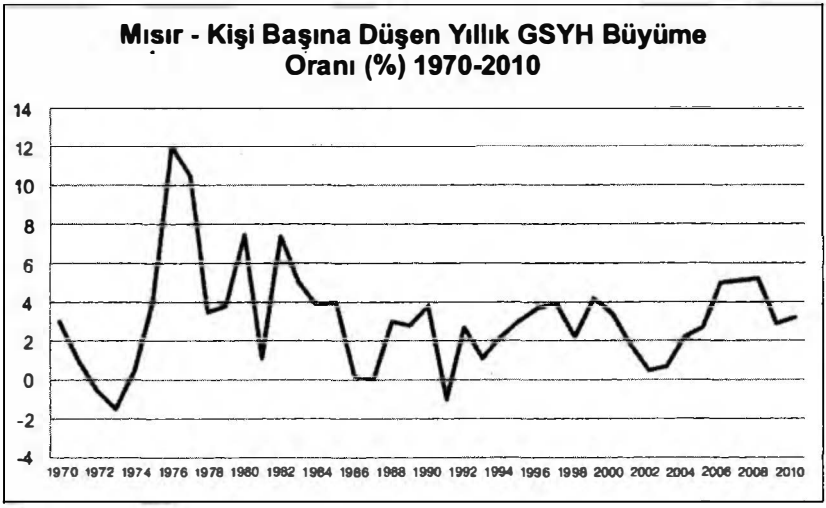
4. Neoliberalizm meselesinin farklı pek çok boyutuna eleştirel ve nitelikli bir giriş, Alfredo Saad-Filho ve Deborah Johnston'un çalışmasında bulunabilir: *Neoliberalism: A Critical Reader*, London: Pluto, 2005.

Grafik 1.1 (Kaynak: UNICEF).

Bölgesel ortalamanın tekil vakalar arasındaki dengesizliklerin üzerini örttüğünü söylemeye gerek yok. Fakat 1970-1990 yılları arasındaki pozitif performansın gelişmekte olan ülkelerdeki ortalama performansın gerisinde ya da en iyi ihtimalle ona eşit olduğu bir gerçektir. Mısır, 1970-1990 yılları arasında yüzde 4,1'lik yıllık ortalama büyüme oranı ile bölgedeki diğer ülkelerden ayrıldı; diğer MENA ülkelerinin kaydettiğinden önemli ölçüde yüksek olan bu büyüme oranı, Mısır'ın yükselen petrol gelirleri, yurtdışında çalışan göçmen Mısırlılardan gelen paralar, petrol krallarının ve Batılı güçlerin yardımları ve turizmin yaygınlaşması sayesinde gerçekleşti. (Ekim 1973 savaşının sebep olduğu dibe vuruşun telafi edilmesiyle birlikte tüm bu etmenler, 1976 yılında yaşanan zirve noktasını açıklıyor). Fakat 1990-2010 yılları arasında, 2006'dan 2008'e kadar süren istisnai performansa rağmen (ki buna daha sonra değineceğiz) Mısır'ın büyüme oranı yüzde 2,7'ye düştü.[5] Değerlendirmeye aldığımız kırk yıl boyunca Mısır'ın kişi başına düşen GSYH'si azalan bir eğilim çizgisi sergiledi. (Grafik 1.2)

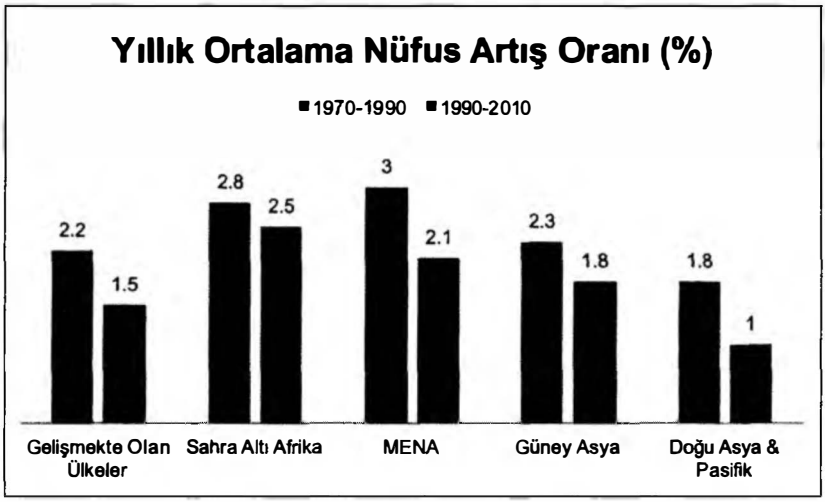
5. Bu veriler UNICEF'ten alınmıştır. *The State of the World's Children 2012: Children in an Urban World*, New York: UNICEF, 2012.

Grafik 1.2 (Kaynak: Dünya Bankası).

Tabii ki MENA ülkelerinin kişi başına düşen GSYH rakamlarındaki kötü sonuçların açıklamasını, istisnai bir biçimde yavaş olan ekonomik büyümeden daha istisnai bir hızla artan demografik büyümede aramak mantıksız olmaz. Gerçekten de bölgenin ortalama nüfus artışı, 1960'ların sosyal reformları ve sağlık sektörü yatırımları nedeniyle yaşanan nüfus patlaması sayesinde 1970-1990 yılları arasında dünyanın en yüksek nüfus artışıydı. Fakat nüfustaki büyüme, 1990-2010 arasında Sahra Altı Afrikası'ndan daha düşük bir seviyede dengelendi. (Grafik 1.3).[6] Aynı dönemde halen Güney Asya'dan yüzde 17 fazlaydı. Fakat kişi başına düşen GSYH'deki büyüme MENA ülkelerinde Güney Asya'dan yüzde 47 daha azdı. (Grafik 1.3)

6. Bkz. Youssef Courbage ve Emmanuel Todd, *A Convergence of Civilizations: The Transformation of Muslim Societies Around the World*, New York: Columbia University Press, 2011, bilhassa Bölüm 5. Bu kitap, nüfusa dair dine dayalı açıklamalar için iyi bir çürütme sunma niteliği taşıyor ama aynı zamanda tarihi demografi ile açıklama teşebbüsünün sınırlarını da ortaya koyuyor.

Grafik 1.3 (Kaynak: UNICEF)

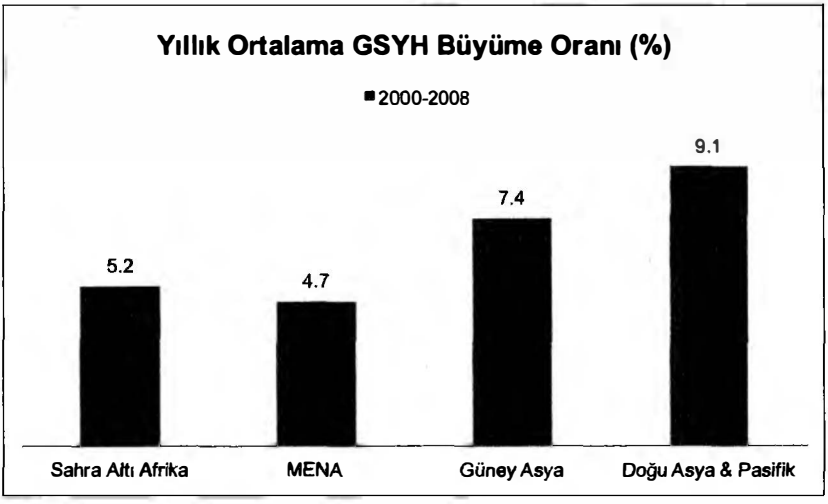
Arap ülkelerindeki –Dünya Bankası'nın Dünya Veri Bankası'na göre 2010'da yüzde 2,2 olan– yıllık ortalama nüfus artışı oranının, nüfus artışı büyük ölçüde göçmen işçi ithal etmeye dayanan bazı petrol krallıklarının olağandışı yüksek rakamları nedeniyle yukarı çekildiğini de belirtelim. 2010 yılında Körfez İşbirliği Konseyi'nde (KİK) temsil edilen bütün ülkeler, Arap ortalamasının üzerinde ortalama nüfus artışı sergilediler; Suudi Krallığı yüzde 2,4; Katar yüzde 9,6; Umman yüzde 2,6; Kuveyt yüzde 3,4; Bahreyn yüzde 7,6 ve Birleşik Arap Emirlikleri (BAE) 7,9. Yine 2010'da aynı kaynağa göre diğer MENA ülkeleri için oranlar şöyleydi: Lübnan yüzde 0,7; Fas ve Tunus yüzde 1; Cezayir ve Libya yüzde 1,5; Mısır yüzde 1,7; Suriye yüzde 2; Ürdün yüzde 2,2; Moritanya yüzde 2,4; Sudan yüzde 2,5; Irak yüzde 3 ve Yemen yüzde 3,1.[7]

Ayrıca MENA ülkelerinin söz konusu kırk yıl içindeki GSYH büyüme oranlarının, bölgenin temel ihraç malı petrol olduğu için büyük

7. Nüfus artış oranlarındaki dengesizlikle ilgili aynı durumun kentleşme için de geçerli olduğunu not edelim. Bu yüzden tek başına kentleşme Arap isyanını açıklayamaz. Neden böyle olduğunu görmek için (bu kitap yazılırken) en büyük isyanların gerçekleştiği altı ülke ile ilgili istatistikleri karşılaştırmamız yeterlidir. 2010 yılı için kentleşme oranları 2005-2010 yılları arasında kent nüfusundaki büyüme oranları (parantez içinde belirtilenler kent nüfusundaki büyüme oranlarıdır) yüzdeleri şöyleydi: Bahreyn 88,6 (2,12); Libya 77,9 (2,2); Tunus 67,3 (1,6); Suriye 55,7 (3,3); Mısır 43,4 (1,8); Yemen 31,8 (4,7) –UN-Habitat, *The State of Arab Cities 2012: Challenges of Urban Transition*, Nairobi: UN-Habitat, 2012.

ölçüde bu dönemde petrol fiyatlarında görülen keskin dalgalanmalar tarafından belirlendiği de not edilmelidir. Bununla beraber, –1973 ve 1981 yılları arasında tırmanan, ardından 1986'ya dek düşüş gösteren, 1988'den itibaren tekrar artan– reel ham petrol fiyatındaki değişim, 1970-1990 yıllarının negatif dengesini açıklayamaz. Benzer biçimde, 1998'e kadar ham petrol fiyatlarındaki düzenli fakat önemsiz miktardaki düşüş ve 2008 yılında görülen yeni bir iniş, 1998'den 2008'e kadar yaşanan büyük artışı dengelemeye yeterli değildi.[8]

Petrol fiyatlarında olağanüstü bir artışın yaşandığı 2000-2008 yılları arasına bakarak, MENA bölgesinin bilhassa zayıf olan performansının sadece petrol piyasalarındaki iniş çıkışları yansıtmadığını doğrulayabiliriz. Reel ham petrol fiyatı (1973 ABD doları cinsinden) 2000 yılında 7,99 dolardan 2008 yılında 16,04 dolara yükseldi; bir başka deyişle, iki katının üzerine çıktı. (Daha kesin bir biçimde dile getirmek gerekirse, 2005'ten itibaren tırmanışa geçti).[9] Gelin 2000-2008 yılları arasında Afrika ve Asya'nın gelişmekte olan çeşitli bölgelerinin yıllık ortalama GSYH artışını karşılaştıralım. (Grafik 1.4)

Grafik 1.4 (Kaynak: Dünya Bankası).

8. 1990'da reel ham petrol fiyatı (1973 bazında) 1970'te olduğundan üç kat daha fazlaydı –varil başına 2,36 dolara karşılık varil başına 7,05 dolar (enflasyon ve döviz kuru oranına göre ayarlanmış fiyatlarla). 2008'deki fiyat (16,40 dolar) 1990'daki fiyatın iki katından fazlaydı; 2009'da reel fiyat (10,95 dolar) halen 1990 fiyatının bir buçuk katıydı–. OPEC, *Yıllık İstatistik Bülteni 1999*, Vienna: OPEC, 2000 ve *Yıllık İstatistik Bülteni 2009*, Vienna: OPEC, 2010.

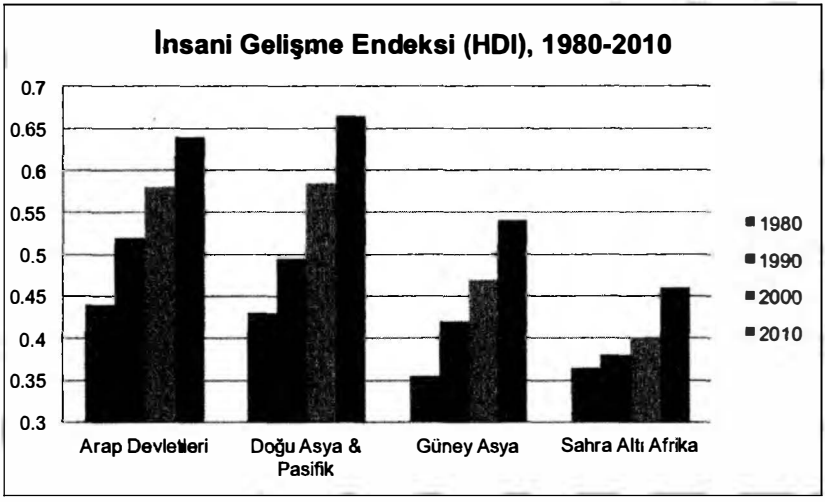
9. OPEC, *Yıllık İstatistik Bülteni 2009*.

Sonuç şaşırtıcı. MENA ülkelerinin büyüme oranı sadece Güney Asya'nın ve Doğu Asya'nın çok altında olmakla kalmıyor; Sahra Altı Afrikası'ndaki oranların bile altında. Kişi başına düşen GSYH'deki artışın büyümenin tek geçerli göstergesi olduğunu iddia etmek son derece meşru olmasına rağmen, toplam GSYH'ler arasındaki bu karşılaştırma aynı zamanda demografik etmenlerin kişi başına düşen GSYH üzerindeki etkisini geçersiz kılıyor. Aslında, dünyanın –zengin hammadde ve sermaye bahşedilmiş, emek gücü sıkıntısı olmayan, yani sanayileşme için üç temel önkoşula sahip olan– bu bölgesinin petrol zenginliğinin altını çizmek, bölgede salgın haline gelen meselenin şiddetini daha da belirgin hale getiriyor.

Ne var ki iyi bilindiği üzere bir gelişme endeksi olarak GSYH'nin, büyümenin aksine sınırlı bir geçerliliği vardır; çünkü hem enformel ekonomiyi göz önüne almakta başarısızdır hem de eğitim ve sağlık gibi kamu hizmetlerini para cinsinden ölçmek zordur. Dahası, GSYH hem çevre maliyetlerini hem de az önce bahsedilen kamu hizmetlerinin niteliksel yönlerini göz ardı eder.[10] Meselenin bu yönlerini göz önüne almak için, Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı (UNDP) kendine ait bir "İnsani Gelişme Endeksi" (HDI) tasarlamıştır. Resmi tanıma göre HDI, "insani gelişimin üç temel boyutu –uzun ve sağlıklı bir yaşam, bilgi ve makul yaşam standardı– ile ilgili ortalama başarıyı ölçen bileşik bir endekstir".[11]

HDI ölçümlerine göre, Arap bölgesi çok daha zengin olmasına rağmen 1980-2010 döneminde Doğu Asya, Arap devletlerinin performansını geride bırakmıştır. (Grafik 1.5) UNDP verilerine göre 2009 yılında PPP-uyumlu kişi başına düşen GSYH ortalaması Arap ülkelerinde 8.256 dolar iken Doğu Asya'da 6.227 dolardı.[12] ("PPP" "satın alma gücü paritesini" temsil etmektedir: Basitçe, herhangi bir ülkede PPP-uyumlu bir dolar, Birleşik Devletler'deki bir dolar ile aynı alım gücüne sahiptir). Benzer biçimde, yine HDI ölçeğine göre, Arap ülkeleri ile Güney Asya'nın performansları arasındaki eşitsizlik, iki bölgenin zenginliği arasındaki eşitsizlikten çok daha azdır (Güney Asya için kişi başına düşen PPP uyumlu GSYH 3.368 dolardır).

10. Bkz. François Lequiller, "Is GDP a Satisfactory Measure of Growth?" *OECD Observer*, Sayılar 246-7, Aralık 2004-Ocak 2005, http://www.oecdobserver.org/news/ fullstory.php/ aid/1518/Is_GDP_a_satisfactory_measure_of_growth_.html.
11. UNDP, *İnsani Gelişme Raporu 2011*, New York: UNDP, 2011, s. 130, 168-9.
12. A.g.e.

Grafik 1.5 (Kaynak: UNDP).

YOKSULLUK, EŞİTSİZLİK, GÜVENCESİZLİK

Arap bölgesi nüfusunun karşı karşıya kaldığı toplumsal durum üç kelime ile özetlenebilir: yoksulluk, eşitsizlik ve güvencesizlik –ironik olarak Fransız Devrimi'nin düsturunu hatırlatıyor: Özgürlük, Eşitlik, Kardeşlik.

Elbette yoksulluk, mesele bunu rakamlarla ifade etmek olduğunda bile, hatta belki bilhassa bu durumda göreceli bir kavram. Dünya Bankası'nın 1993'teki yoksulluk değerlendirmesini 2005'in dünyasında satın alma gücü paritesini belirlemek için yeni bir yöntem kullanarak nasıl revize ettiğini düşünmek yeterli. Tıpkı ani kur devalüasyonları ya da revalüasyonları gibi, yeni tahminler Dünya Bankası'nın pek çok ülkeye ait göreceli zenginliğe dair değerlendirmesini önemli ölçüde değiştirdi. Kişi başına düşen GSYH rakamları bazı vakalarda hızla düştü, diğerlerinde hızla yükseldi.[13]

Bu yeniden düzenlemenin en çarpıcı sonuçlarından biri, bazı ülkelerdeki yoksulluk tahminlerinde görülen radikal değişimdi. Bunun iyi bir örneği, Mısırlıların yüzde 40'ının günde 2 doların altında bir para ile geçindiği iddiasıydı; bu rakam, Ocak 2011'de Mısır'da protes-

13. 2005 yılı için: Bangladeş –% 47, Filipinler –% 41, Çin –% 39, Hindistan –% 37, vs; Meksika +% 10, Nijerya +% 27, vs. Bkz. Branko Milanovic, *Global Inequality Recalculated: The Effect of New 2005 PPP Estimates on Global Inequality*, Policy Research Working Paper 5061, Washington, DC: Dünya Bankası, 2009, s. 6.

to hareketi başladığından beri, ekonomik yayınlarda bile, durmadan dilden dile dolaştı.[14] Aslında bu rakam, 2007 sonbaharında yayınlanan *Dünya Gelişme Raporu*'na kadar ve bunu da kapsayan Dünya Bankası yayınlarında görülmeye devam eden 1993 satın alma gücü paritesine dayalı tahminlerden kaynaklanıyor. Bu *Rapor*, 1999-2000 yıllarında gerçekleştirilen bir ankete dayanarak, halen Mısır'da yaşayanların yüzde 43,9'unun günde 2 dolardan az bir parayla geçindiği tahmininde bulunuyordu. Fakat *2010 Dünya Gelişme Raporu*'nda, bu miktarla geçimini sağlayan Mısırlıların sayısına ait değer, 2005 paritelerine ve 2004-2005 anketine dayanarak yüzde 18,4'e düştü. Öte yandan, Tunus nüfusu içinde günde 2 dolardan az parayla geçinenlerin oranı, 1993 satın alma gücü paritesi kullanıldığında yüzde 6,6 iken, bunun 2005'teki muadili kullanıldığında yüzde 12,8'e yükseldi; iki rakam da 2000 anketine dayanıyordu. Fas ve Yemen gibi bazı diğer ülkeler için yoksulluk oranı tahminleri pek fazla etkilenmedi.

En yüksek nüfusa sahip MENA ülkesi olan Mısır'ın rakamlarındaki bu radikal düşüş, uluslararası kurumlar tarafından yayınlanan istatistiklere yansıdığı haliyle yalnızca MENA ülkeleri ve gelişmekte olan dünyanın diğer bölgeleri arasındaki farklılığı vurguluyor. Dolayısıyla Dünya Bankası verilerine göre, MENA ülkelerinde aşırı yoksulluk koşullarında –yani uluslararası yoksulluk sınırı olan günde 1,25 doların (PPP) altında– yaşayan insanların yüzdesi, diğer gelişmekte olan bölgelerin tamamından daha düşük. 2008 yılında bu yüzde Latin Amerika'da 6,5, Doğu Asya'da 14,3, hayrete düşürecek bir biçimde Güney Asya'da 36 ve Sahra Altı Afrikası'nda 47,5 iken MENA ülkelerinde yüzde 2,8 idi. Günde 2 doların altında bir parayla geçimini sağlayanların yüzdesi MENA ülkelerinde (ve Latin Amerika'da) en düşüktü: Yine 2008 rakamlarına göre bu oran MENA ülkelerinde yüzde 13,9, Latin Amerika'da ise yüzde 12,4 idi; buna karşılık Doğu Asya'da bu oran yüzde 33,2, daha korkutucu biçimde Sahra Altı Afrikası'nda yüzde 69,2, Güney Asya'da ise yüzde 70,9 idi.[15]

Aynı verilere göre, yoksulluk sadece Moritanya, Sudan ve Yemen'de ve bazı Filistinliler arasında (bilhassa Gazze'de) aşırı boyutlarda olsa da, günde 2 doların altında parayla geçimini sürdüren nüfusa dair oranların bazı Arap ülkelerinde yüksek olduğu gerçeği değişmiyor. Geçtiğimiz birkaç yılda tahminlerde bulunulan ülkelerle kendimizi

14. Pek çok örnekten biri için bkz. "The Upheaval in Egypt: An End or a Beginning?" *The Economist*, 3 Şubat 2011.
15. Dünya Bankası, *Dünya Gelişme Göstergeleri 2012*, Washington, DC: Dünya Bankası, 2012.

sınırlayacak olursak, günde 2 doların altında yaşamını sürdürenler Fas'ta nüfusun yüzde 14'ünü (2007), Mısır'da yüzde 15,4'ünü (2008), Suriye'de yüzde 16,9'unu (2004), Irak'ta yüzde 21,4'ünü (2007), Yemen'de yüzde 46,6'sını (2005) ve Moritanya'da yüzde 47,7'sini (2008) oluşturuyor.[16] Örneğin az önce zikredilen ülkeler arasında en düşük orana sahip olan Fas'ta her yedi kişiden birinin günde 2 doların altında bir parayla (PPP) geçinmek zorunda oluşu, nüfusun önemli bir kesiminin yoksulluk içinde yaşadığı anlamına geliyor. Şüphesiz Güney Asya ve Sahra Altı Afrikası'nın oranları ile kıyaslandığında Fas'ın oranı nispeten iyi görünüyor. Ne var ki nüfusun onda birini de temsil etseler üçte ikisini de oluştursalar, buna maruz kalan bireyler için şiddetli yoksulluk son derece eziyetlidir. Aslında, debdebeli bir lüks ve aşırı tüketim manzarasıyla günbegün karşı karşıya kalan bir azınlığı etkilediğinde, yoksulluğu kabul etmek yoksullar için daha da zordur.

Fakat bu rakamlar son derece güvenilmez yoksulluk göstergeleri; bu göstergeler UNDP tarafından yayınlanan bir serinin ikincisi olan *2003 Arap İnsani Gelişme Raporu*'nda da sorgulanmakta. Burada, "Arap ülkelerindeki yoksulluğun genel olarak uluslararası veri tabanlarında, bilhassa Dünya Bankası ve Uluslararası Para Fonu (IMF) tarafından derlenen verilerde raporlanandan daha yaygın olduğunu" gösteren tahminlere atıfta bulunularak, "Arap ülkelerinde yoksulluğun ve gelir dağılımının boyutuna ve özelliklerine dair veri tabanının son derece zayıf olduğu" ifade ediliyor.[17] Aynı serinin beşincisi olan *2009 Arap İnsani Gelişme Raporu*, "sırasıyla uluslararası günde –iki– dolar sınırını ve ulusal alt yoksulluk sınırını uygulamanın, bölgedeki aşırı yoksulluğa dair neredeyse özdeş bir manzara ortaya koyduğuna" işaret ederek, "nüfusun önemli ölçüde yüksek bir yüzdesinin üst yoksulluk sınırında veya bu sınırın üzerinde olmasını beklemek makul olacaktır" sonucuna varılıyor.[18]

Ulusal üst yoksulluk sınırı, belirli bir ülkede temel beslenme ve temel gıda dışı kalemleri elde etmek için gerekli olan geliri tanımlarken, alt yoksulluk sınırında yaşayan insanlar, bu iki minimum harcama türü arasında zor bir seçim yapmak zorundalar. Arap bölgesinde, günde 2,43 dolar ile 2,70 dolar arasında (PPP) değişen "üst" sınırın altında yaşayan insanların sayısına odaklandığımızda ortaya çıkan manzara

16. A.g.e.
17. UNDP, AFESD, *Arab Human Development Report 2003: Building a Knowledge Society*, New York: UNDP, Arap Devletleri Bölge Ofisi, 2003, s. 139. Ayrıca bkz. Ray Bush, *Poverty and Inequality: Persistence and Reproduction in the Global South*, Londra: Pluto, 2007.
18. UNDP, *Arab Human Development Report 2009: Challenges to Human Security in the Arab Countries*, New York: UNDP, Arap Devletleri Bölge Ofisi, 2009, s. 112-13.

ile günde 2 dolar (PPP) olan uluslararası yoksulluk sınırını uyguladığımızda ortaya çıkan manzara arasında ciddi farklılık bulunmakta. UNDP raporuna göre, (2000 ve 2006 yılları arasında toplanmış) erişilebilir verilere sahip MENA ülkeleri için yoksulluk oranı istatistikleri şöyle: Ürdün'de yüzde 11,33, Tunus'ta yüzde 23,8, Lübnan'da yüzde 28,6, Suriye'de yüzde 30,1, Fas'ta yüzde 39,6, Mısır'da yüzde 40,9, Moritanya'da yüzde 53,9 ve Yemen'de yüzde 59,9. Bahsi geçen bütün ülkeler için ortalama yoksulluk oranı ise yüzde 39,9. Bu, MENA ülkelerinde günde 2 dolarlık uluslararası yoksulluk sınırının altında yaşadığı söylenen yüzde 16,9'un çok üzerinde bir rakam.[19]

Genel olarak Mısır'daki, özelde ise büyükşehir Kahire'deki yoksulluk ile ilgili (azımsanan) tahminlere dair aydınlatıcı eleştirisinde Saralı Sabry, Dünya Bankası istatistiklerine göre Mısırlıların uluslararası yoksulluk sınırı altında yaşayan yüzde 18,4'ü ile ulusal tahminlere göre 2,70 dolar sınırı altında yaşayan yüzde 40,9'u arasındaki ciddi dengesizliği açıklamaya yardımcı olacak bir anahtar sunuyor. Sabry, "nüfusun yoksulluk sınırının oldukça yakınında yaşadığı düşünülen önemli bir kısmına, neredeyse yüzde 35'ine" dikkat çekiyor ve ekliyor: "Bu, metodolojideki küçük farklılıkların Mısır'daki yoksul halka dair sayılar üzerinde çok büyük etkileri olabileceği anlamına geliyor".[20] Ayrıca bunun, Mısır nüfusunun ulusal alt yoksulluk sınırı altında yaşayan kesiminde yakın geçmişte görülen sıçramayı açıklamaya yardımcı olduğu da not edilmeli: Ulusal istatistiklere göre 2004-2005 yıllarında yüzde 19,6'dan 2010-2011 yıllarında yüzde 25,2'e varan bir sıçrama.[21]

Elbette az önce yoksulluk değerlendirmelerine ilişkin not ettiklerimiz, sosyoekonomik eşitsizliklere dair değerlendirmeler için de geçerli. Dünya Bankası verilerinde sosyoekonomik eşitsizliklere dair 2000 yılı sonrası gerçekleştirilen anketlere dayanan rakamlar yalnızca dokuz Arap devleti için mevcut. Eşitsizlik istatistiklerinde, mut-

---

19. UNDP, *Arab Human Development Report 2009*, s. 114. Tunus'a dair tahminler ile ilgili bir tartışma için bkz. 2009 yılında Ghazi Boulila, Chaker Gabsi ve Mohamed Haddar tarafından sunulan çalışma, "La pauvreté régionale en Tunisie", GRI DREEM, Mayıs 2009, http://gdri.dreem.free.fr/wp-content/d1-2boulila-chaker-haddar-la-pauvrete-regionale-istalbul-2.pdf. Boulila, Gabsi ve Haddar'a göre, Tunus'ta çok boyutlu yoksulluk oranı, benimsenen yaklaşıma bağlı olarak yüzde 22,4 ile yüzde 26,9 arasında değişmiştir.

20. Saralı Sabry, *Poverty Lines in Greater Cairo: Underestimating and Misrepresenting Poverty*, Londra: IIED, Human Settlements Programme, Working Paper 21, 2009, s. 10. Ayrıca bkz. Ray Bush ve Habib Ayeb (Der.), *Marginality and Exclusion in Egypt*, Londra: Zed, 2012.

21. Al-Jihaz al-Markazi lil-Ta'bi'a al-'Ama wa al-Islah, "Mu'ashshirat al-Faqr Tibqan li Bayanat Bahth al-Dakhl wal-Infaq wal-Istihlak", http://www.capmas.gov.eg/pdf/studies/pdf/enf1.pdf.

lak eşitliği gösteren 0'dan mutlak eşitsizliği (toplam miktarı bir kişi kazanır veya harcar) gösteren 100'e uzanan bir ölçekte gelir ya da harcamalarda eşitsizliği ölçmek üzere Gini katsayıları kullanılmakta. En eşitlikçi (gelir bazında) ülkeler olan Japonya ve İsveç için Gini katsayıları sırasıyla 24,9 ve 25; en az eşitlikçi (harcama bazında) olan Seyşeller için ise bu katsayı 65,8. Mısır'a ait 30,8 ile Tunus'a ait 41,1 katsayıları arasında değişen değerlere sahip dokuz Arap devleti, orta-yüksek tüketim eşitsizliği bölgesinde yer almakta. (Tablo 1.1) Bunlar, sadece Gini katsayısının tüketim eşitsizliği ile ilgili olduğu ülkelere göz atacak olursak, Hindistan'ın 33,4, Endonezya'nın 34, İran'ın 38,3, Türkiye'nin 39, Nijerya'nın 48,8, Filipinler'in 43 ya da Güney Afrika'nın 63,1 katsayıları ile kıyaslandığında nispeten ortalama seviyede rakamlar.

Tablo 1.1: Tüketim Dağılımı.

	Araştırma Yılı	Gini Endeksi	Harcama Payı (%)						
			En Düşük % 10	En Düşük % 20	İkinci % 20	Üçüncü % 20	Dördüncü % 20	En Yüksek % 20	En Yüksek % 10
Mısır	2008	30,8	4	9,2	13	16,4	21	40,3	26,6
Irak	2007	30,9	3,8	8,7	12,8	16,7	22	39,9	25,2
Ürdün	2010	35,4	3,4	7,7	11,6	15,7	21,5	43,6	28,7
Moritanya	2008	40,5	2,4	6	10,4	15,1	21,5	47	31,6
Fas	2007	40,9	2,7	6,5	10,5	14,5	20,6	47,9	33,2
Katar	2007	41,1	1,3	3,9	...	...	...	52	35,9
Suriye	2004	35,8	3,4	7,7	11,4	15,5	21,4	43,9	28,9
Tunus	2005	41,4	2,4	5,9	10,1	14,7	21,3	47,9	32,5
Yemen	2005	37,7	2,9	7,2	11,3	15,3	21	45,3	30,8

Kaynak: Dünya Bankası.

Tıpkı yoksulluk seviyesi verilerinde olduğu gibi, bu veriler de *2003 Arap İnsani Gelişme Raporu*'nda sorgulandı. Burada yine Mısır, uluslararası finans kurumlarının Arap devletleriyle ilgili istatistikleri için mihenk taşıydı:

> Gelir ve harcama ile ilgili alan anketleri (ki bunlar gelir dağılımı tahminleri için temel kaynak teşkil eder) mevcut olduğunda bile, bu anketler toplanan verilerdeki taraflılık nedeniyle, bilhassa gelir dağılımı parametreleri ile ilgili güvenilirliklerini azaltan kusurlar taşımaktadırlar. Örneğin Mısır'da 1990'ların ilk yarısındaki gelir ve harcama anketlerinin sonuçlarına dayanmak, Gini katsayısında ilerlemeye sebep olmaktadır –bir başka deyişle, gelir dağılımı daha eşit hale gelmektedir. Fakat bu genel ekonomik durumla, özellikle de işsizlik ve yoksulluk kriterleriyle ve aynı dönemde zenginliğin dağılımına dair yapılan gözlemlerle örtüşmemektedir. ... Emeğin katma değerdeki payı 1975'te yaklaşık yüzde 40'tan 1994'te yaklaşık yüzde 25'e düşmüştür; bu da GSYH'nin varlık gelirleri lehine bozulduğunun göstergesidir.[22]

Arap ülkeleri için mevcut eşitsizlik tahminlerinin tamamı, kişi başına düşen harcamaya göre sınıflandırılmış nüfusun onda birlik ya da beşte birlik kısmına düşen genel tüketim payına dayanmaktadır.[23] Bu hesaplamalar toplumsal eşitsizliklere dair son derece kaba bir fikir verirler. Gelir eşitsizlikleri mutlaka tüketim eşitsizliklerinden çok daha büyüktür; ancak bu alanda tam bir şeffaflığın olmadığı ülkelerde bunları belirlemek mümkün değildir. Hatta varlık dağılımındaki eşitsizliği ortaya çıkarmak daha da güçtür. *2003 Arap İnsani Gelişme Raporu*, Arap ülkelerinde gelir eşitsizliğine "makul" diyerek tüketim eşitsizliği ile gelir eşitsizliğini karıştırmış olmasına rağmen, bu (hatalı) gözlem ile orada deneyimlenen ve algılanan toplumsal gerçeklik arasındaki uyuşmazlığa dikkat çekmektedir. Ayrıca gelir eşitsizliği ve varlık eşitsizliği arasındaki farkı da vurgulamaktadır:

> Makul gelir eşitsizliği düzeylerine rağmen, Arap ülkelerinin çoğunda geçtiğimiz iki on yıl içinde toplumsal dışlanma artmıştır. Buna ilaveten, varlık bazında eşitsizliğin önemli ölçüde kötüye gittiğini gösteren bulgular mevcuttur. Örneğin pek çok Arap ülkesinde toprak ve varlığın yoğunlaşması göze çarpmaktadır ve bu, mutlak yoksullukta artış olmasa bile bazı gruplar arasında dışlanma duygusuna sebep olmaktadır. Dahası, yoksulların sağlık önlemleri, temiz su, eğlence imkânları, güvenli elektrik ve diğer hizmetlerden yoksun olan kenar mahallelerde yoğunlaşması bu dışlanmayı şiddetlendirmektedir. Bu eğilimler yüksek işsizlik oranları ile birleştiğinde, Arap kentlerinde ve kasabalarında kent varoşlarının sakinlerinde yüksek oranlarda görülen kaygı verici marjinalleşme dinamiklerine sebep olmaktadır: 2001 itibariyle yüzde 42.[24]

---

22. UNDP, AFESD, *Arab Human Development Report 2003*, s. 139-40. Mısır'da bölgesel eşitsizliklerle ilgili bkz. MNSPR, *Arab Republic of Egypt–Reshaping Egypt's Economic Geography: Domestic Integration as a Development Platform*, 2 Cilt, Washington, DC: Dünya Bankası, Haziran 2012.
23. Dünya Bankası, *Dünya Gelişme Göstergeleri 2012*.
24. UNDP, *Arap İnsani Gelişme Raporu 2009*, s. 116.

Dünya Bankası verileri, rakamların mevcut olduğu bütün Arap ülkelerinde nüfusun en çok tüketen yüzde 10'luk diliminin harcamalarının ortalama olarak en az tüketen yüzde 10'luk dilimden 10,4 kat fazla olduğunu gösteriyor. (Tablo 1.1) Bu rakamlar, sadece anket yapılan ülkeler göz önüne alındığında bile pek güvenilir değil. Gelin yine Mısır'ı örnek alalım: Aynı istatistik serisine göre, nüfusun en altta yer alan onda birlik kesimi ulusal tüketimden yüzde 4 pay alırken, en üst onda birlik kesim yüzde 26,6'lık bir paya sahip, yani bir başka deyişle, (sadece!) yedi katından daha az tüketiyor. Ne var ki Mısır'a ve Mısırlıların yaşam standartlarına aşina olan herkes çok iyi bilir ki –genellikle kırsal bölgelerde yaşayan– en yoksul yüzde 10 ile en zengin yüzde 10'un harcamaları arasındaki dengesizlik bundan çok daha büyüktür; gelir ve varlık eşitsizliklerinden söz etmiyorum bile. Şayet Dünya Bankası'nın rakamları doğru olsaydı, bu durum nüfusun yüzde 40'ının günde 2,70 doların (PPP) altında bir parayla (ulusal üst yoksulluk sınırı) geçindiği, yüzde 18,4'ünün günde 2 dolardan (PPP) az parayla (uluslararası üst yoksulluk sınırı) geçindiği bir ülkede, en zengin yüzde 10'luk nüfusun günde ortalama 14 doların (PPP) altında –bir başka deyişle, ayda 420 dolar (PPP) ya da 2008'de yürürlüğe giren pazar oranıyla 155 dolar[25]– harcadığı anlamına gelirdi. Bu pek de mümkün görünmüyor.

Katar'da tüketim seviyelerinde raporlanan dengesizlik daha güvenilir görünebilir. Dünya Bankası verilerine göre, burada en tepedeki onda birlik kesim en altta bulunan onda birlik kesimden 26,7 kat daha fazla harcama yapıyor. Yine de bu dengesizlik, bir yandan nüfusun yüzde 10'undan fazlasını oluşturan ve ayda 75 dolardan az harcayan, emirliğin en kötü ücretlerini alan Asyalı göçmen işçilerin acınacak haldeki yaşam koşullarından, diğer yandan Katar'ın imtiyazlı sosyal tabakasına *özgü çılgınca bir gösteriş niteliğindeki tüketiminden* haberdar olan hiç kimse için yeterli bir gösterge teşkil etmeyecektir. Dahası, başka her yerde olduğu gibi burada da en tepedeki grupta bulunan herkesi bir öbekte toplamak, sosyal piramidin zirvesinde yer alan, abartılı tüketimleri sayesinde çok daha fazla göze çarpan küçük süper-zenginler yüzdesine odaklandığımızda hemen ortaya çıkacak eşitsizliklerin üstünü örter.

Kişi başına düşen gelirler bazında Katar bölgedeki en zengin devlettir. Dünyada kişi başına düşen en yüksek ulusal gelire sahip devlet

25. ABD dolarından Mısır pounduna değişim oranı PPP oranları ile 2; 2008 piyasa değişim oranları ile 5,54 idi. (Dünya Bankası, *Dünya Gelişme Göstergeleri 2010*, s. 278).

unvanı için Liechtenstein ve Monaco ile yarışmaktadır. Tek tek ele alınan Arap ülkelerinin her birinde bireyler arasındaki gelir eşitsizlikleri, bu ülkeler *arasındaki* kişi başına düşen ortalama gelir eşitsizlikleri ile alevlenmektedir. Ülkeden ülkeye göze çarpan uyumsuzluklar, Arap bölgesinde diğer jeopolitik bölgelerin tümünden daha fazladır. Bunlar, dünya ölçeğinde görülen eşitsizliklerin iyi bir yansımasını sunmaktadırlar; çünkü bu bölge, kişi başına düşen GSYH'si dünyanın en zengin ülkelerinden oluşan grubun ortalamasının oldukça üzerinde olan ülkeler ile kişi başına düşen GSYH'si dünya orta gelir düzeyinin oldukça altında olan diğer ülkeleri kapsamaktadır. (Tablo 1.2) 2008 yılında Katar'da kişi başına düşen GSYH, komşusu Yemen'in GSYH'sinden 66,6 kat daha fazlaydı. Eğer mevcut olsaydı, devletlerin ve yurttaşlarının yabancı kaynaklardan elde ettikleri gelirlerin göz önüne alındığı kişi başına düşen toplam ulusal gelir rakamları daha da büyük uyumsuzluklar ortaya koyacaktı.

Tablo 1.2: Kişi Başına Düşen GSYH 2008 (Mevcut ABD Doları).

Katar	79.303	Tunus	3.954
Kuveyt	58.383	Ürdün	3.922
BAE	42.108	DÜNYA ORTA GELİR	3.491
DÜNYA YÜKSEK GELİR	39.631	Irak	2.867
Umman	22.968	Fas	2.793
Bahreyn	20.813	Suriye	2.678
Suudi Krallığı	18.203	Mısır	2.079
Libya	15.150	Sudan	1.401
Lübnan	7.219	Yemen	1.190
Cezayir	4.967	Moritanya	1.089

Kaynak: Dünya Bankası.

Dolayısıyla gördüğümüz üzere Arap bölgesi, ortalama olarak Afrika ve Asya'daki diğer gelişmekte olan bölgelere kıyasla düşük de olsa, oldukça yüksek yoksulluk ve eşitsizlik oranları sergiliyor. Fakat MENA ülkeleri, hiç şüphe yok ki üçlememizin üçüncü unsuruna, –enformel emek ilişkileri, işsizlik ve düşük istihdamın bir bileşimi olarak yorumlanan– güvencesizliğe geldiğimizde çok sayıda dünya rekoru kırıyor.

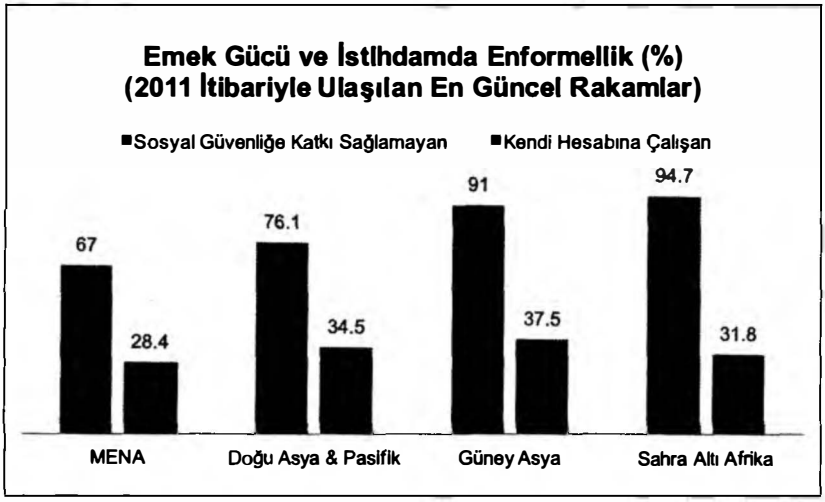
ENFORMEL SEKTÖR VE İŞSİZLİK: BOUAZİZİ SENDROMU

Mohamed Bouazizi, 17 Aralık 2010 tarihinde orta Tunus'un Sidi Bouzid kentinde kendisini ateşe vererek, birkaç ay içinde Arapça konuşulan tüm bölgeye yayılacak devrimci süreci tetikleyen genç adamdı. Eğitimlerini ortaokulun birkaç yıl ötesinde devam ettiremeyecek kadar yoksul olan milyonlarca genç insanın sembolü haline geldi. Memleketi olan kentin ana meydanına dikilen, onun şehitliğine adanmış, iki kollu bir el arabasını temsil eden anıt heykel, onun trajedisinin yoksulluktan mustarip bir sokak zerzevatçısı olarak içinde bulunduğu güvencesizlik koşullarından kaynaklandığını dokunaklı bir biçimde vurguluyor.

Bouazizi'nin "serbest piyasa" davası için kendini feda ettiğini iddia edebilmek için Perulu Ekonomist Hernando de Soto'nun tüm o neoliberal kayıtsızlığına sahip olmak gerekir. De Soto'ya göre, "piyasanın güçleri Arap dünyasına geldi –hükümetler onu davet etmeseler bile. Bouazizi ateşlerde yandığı için ve akranları protestolarla ortaya çıktıkları için, siyasi liderler yoksul Arapların artık hemen yanı başlarında bulunan pazarın dışında değil içinde olduğunun farkına varmalılar".[26] Neoliberal dogmatizmin acımasızlığı tahayyülü zorluyor; iddia edilen, "yoksul Arapları" tatmin etmek için gerekenin sadece idari prosedürleri sadeleştirmek ve mikrokredi almayı kolaylaştırmak olduğu. İnsanın aklına, Jean Jacques Rousseau'nun *İtiraflar*'ında "köylülerin yiyecek ekmeği olmadığı" söylendiğinde, "pasta yesinler" cevabını veren "Büyük Prenses" geliyor.

Ne var ki "enformel sektör" olarak adlandırılan –"enformel" çünkü devlet düzenlemelerine tabi değil– alanın, Arap ülkelerinde genel olarak Asya ve Afrika'nın gelişmekte olan diğer bölgelerinde olduğundan daha küçük olduğu gerçeği karşımızda duruyor; bu ülkelerin emek gücü ve toplam istihdamının önemli bir kısmına tekabül etse bile. (Grafik 1.6)

26. Hernando de Soto, "The Free Market Secret of the Arab Revolutions" *Financial Times*, 8 Kasım 2011.

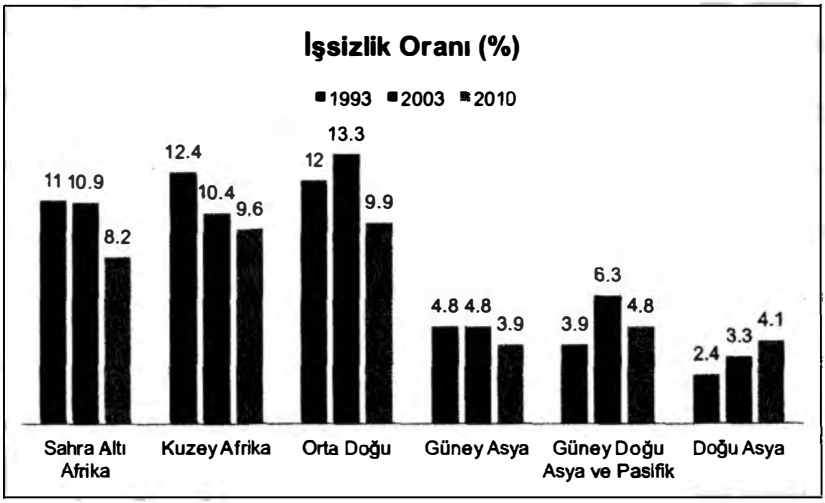

Grafik 1.6 (Kaynak: Gatti vd).

Yine de herhangi bir sosyal güvence biçiminin kapsamında yer almayan emek gücü oranının, devletin yapısına ve sosyoekonomik rejimine bağlı olarak bir Arap ülkesinden diğerine büyük bir çeşitlilik gösterdiğini not etmek gerek. Bölgede sosyal güvence kapsamında yer almayanların toplam oranı, KİK'nin sıkı sıkıya denetim altında bulunan altı petrol krallığı içinde ekonomik olarak aktif olanların yüzde 6,4'ü gibi önemli ölçüde düşük bir ortalama ile aşağı çekilmekte; burada beyan edilmemiş emek, (gelişmiş ülkelerdeki yüzde 8,9 ortalamaya kıyasla) ihmal edilebilir bir fenomen. Geri kalan Arap ülkeleri için oranlar değişiyor: Libya'da yüzde 34,5; Mısır'da yüzde 44,5; Tunus'ta yüzde 49,9; Cezayir'de yüzde 63,3; Lübnan'da yüzde 66,9; Ürdün'de yüzde 67,2; Fas'ta yüzde 80,1; Suriye'de yüzde 82,6 ve Yemen'de yüzde 90.[27] Faal emek gücü içinde (en başta köylüler ve zanaatkârlar olmak üzere) kendi hesabına çalışanların oranına bakacak olursak, bu oranın yine çok düşük olduğu (yüzde 6,2) KİK ülkeleri dışındaki Arap devletleri arasındaki dengesizlik daha küçük; Tunus'taki yüzde 24,7 ile Suriye'deki yüzde 35,8 arasında (Yemen yüzde 33,2) değişiyor.[28]

27. Roberta Gatti, Diego Angel-Urdinola vd, *Striving for Better Jobs: The Challenge of Informality in the Middle East and North Africa Region*, Washington, DC: Dünya Bankası, 2011, s. 6.
28. A.g.e., s. 8.

MENA ülkelerindeki enformel sektör üzerine kısa bir süre önce yayınlanan bir Dünya Bankası çalışması, enformel emek ile yoksulluk arasındaki pozitif bağıntının altını çiziyor; hatta paradoksal bir formülasyona cüret ediyor: "İşsiz olmaya gücü yetenler, yani nispeten durumu iyi olanlar".[29] Aynı biçimde bu çalışma, iyi eğitim almış olanların iş arayanların saflarına katılmadıklarında genel olarak kamu sektöründe ya da en verimli özel girişimlerde iş bulabildiklerini[30] belirterek, enformel emek ile düşük eğitim düzeyi arasındaki bağıntıya dikkat çekiyor. Paradoksal olarak, gelir ve eğitim düzeylerinin Ortadoğu ve Kuzey Afrika'da, Asya ve Afrika'nın gelişmekte olan diğer bölgelerine göre yüksek oluşu, MENA ülkelerinin önemli ölçüde yüksek olan işsizlik oranlarının da sorumlusu. (Grafik 1.7)

Grafik 1.7 (Kaynak: ILO).

Fakat bu rakamlar, MENA ülkelerindeki işsizlik ve düşük istihdam gerçekliklerinin son derece solgun bir yansımasını sunuyor. Hâkim tanımlarla uyumlu olarak, Uluslararası Çalışma Örgütü'nün istatistikleri de yaşı çalışmaya yeten (on beş ve üzeri), bir hafta ya da bir gün gibi kısa bir referans dönemi boyunca bir saat bile olsa ayni veya nakdi bir ücret veya bir maaş ya da ayni veya nakdi bir kâr veya aile kazancı

29. A.g.e., s.12.
30. A.g.e., s.18.

karşılığında "bazı işleri yerine getirmiş" bütün insanlara "çalışan" olarak muamele ediyor.[31] Bir başka deyişle, hem çeşitli derecelerde düşük istihdam ile çalışan bireyler hem de maaşlı istihdam olanağı olmadığından hayatta kalabilmek için enformel sektörün "kendi hesabına çalışan" yığınlarına katılan gizli işsizler, bu örgütün tablolarında ve grafiklerinde "çalışan" kategorisinde yer alıyorlar.

İşsizlere gelince, ILO'nun tanımına göre onlar, "iş arayan" insanlar.[32] Ne var ki bu kriter, işsizler sistematik olarak kaydedilmediği için iş arayanların hesabını tutmanın imkânsız olduğu ülkelerde son derece belirsiz. Gerçekte MENA ülkeleri resmi işsizlik rakamları, temel olarak ILO kriterlerinin sabit bir yorumuna dayanarak bu kategoriye yerleştirilen iş arayanların oranını yansıtıyor. Başka her yerde de bu durum geçerli; bu işsizlik rakamları, iş bulma umudu olmadığı için iş aramaktan vazgeçmiş olan ve bu yüzden de "faal olmayan" kategorisine havale edilen halk kitlelerini dışarıda bırakıyor. Sözün kısası, MENA ülkelerinin resmi işsizlik rakamları, burada bulunan gözlemcilerin de hemfikir olduğu üzere gerçek durumu hiçbir şekilde doğru yansıtmıyor.

Bu işsizlik rakamlarının olumsuz sosyoekonomik etkileri, uluslararası sosyal işsizlik kapsamı sıralamasındaki en son yeri işgal etmenin nahoş ayrıcalığı için Arap ülkelerinin Salıra Altı Afrikası'yla yarış halinde olması ile daha da derinleşiyor: Arap ülkelerinde işsizlerin yüzde 97,8'i hiçbir ödenekten faydalanmıyor. (Sahra Altı Afrikası için buna karşılık gelen rakam yüzde 99,3). Aslında Arap devletlerinin çoğunda işsiz nüfusun yüzde 100'ü hiçbir işsizlik avantajından yararlanamıyor; 2011'den önce bu duruma istisna teşkil edenler yalnızca Cezayir (bu oran yüzde 96,1'di), Tunus (yüzde 97), Bahreyn (yüzde 65,8) ve Mısır (rakam mevcut değil fakat muhtemelen yüzde 100'e yakın) idi.[33]

Göç, uzun zaman bölgesel işsizliğin büyük bir kısmının soğurulmasını mümkün kılan bir emniyet supabı işlevi gördü. Fakat 1960'lardan beri bu bağlamdaki etkisi dikkate değer ölçüde azaldı; çünkü geçtiğimiz on yıllardaki nüfus patlaması ile 1970 krizinin sonucunda dayatılan Avrupa'ya göç yasakları, 1970'lerde ve 1980'lerde yaşanan iki petrol şokunun etkilerinin KİK ülkelerine göçü doygunluk noktasına getirmesi ve Güney Asya'dan KİK ülkelerine göçün yarattığı

31. ILO, LABORSTA Internet, http://laborsta.ilo.org/applv8/data/c2e.html. Açıkça belirtilmektedir ki, "faaliyete ilişkin amaçlar için 'bazı işler' kavramı, en az bir saatlik çalışma olarak yorumlanabilir".
32. A.g.e., http://laborsta.ilo.org/applv8/data/c3f.html.
33. ILO, *World Social Security Report 2010/11: Providing Coverage in Times of Crisis and Beyond*, Geneva: ILO, 2010, Tablo 22a, s. 245-50.

rekabet aynı döneme denk geldi. Dolayısıyla MENA ülkeleri göçmenlerinin toplam MENA ülkeleri nüfusu içindeki yüzdesi, 1960'ta yüzde 9,5'ten bu yüzyılın ilk on yılının başında yüzde 3,4'e düştü: Kuzey Afrika'da yüzde 14,5'ten yüzde 5,5'e (Tunus'ta yüzde 13'ten yüzde 5,7'e), Ortadoğu'daki Arap ülkelerinde ise yüzde 9,3'ten yüzde 3,3'e (Mısır'da yüzde 8,1'den yüzde 3,3'e; Suriye'de yüzde 8,7'den yüzde 2,4'e) geriledi.[34]

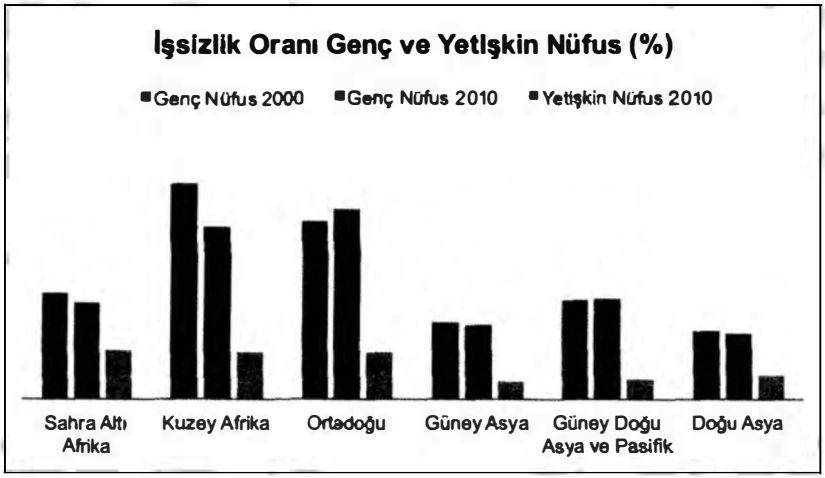
Batı'daki ekonomik krizler ve Arap ülkelerindeki siyasi ayaklanmalarla birlikte bu emniyet supabı büyük ölçüde kapandı. Göçmen paralarının GSYH'de temsil ettiği katkıya gelince, bir Arap ülkesinden diğerine önemli ölçüde çeşitlilik göstermekte. 2004 yılında bu oranın en yüksek olduğu ülke Lübnan'dı (yüzde 25,7; fakat bu rakam Lübnan'a göç etmiş olan işçilerin gerçekleştirdiği, GSYH'nın yüzde 19,5'ine ulaşan para ile dengelendi); bunu Ürdün (20,4), Batı Şeria ve Gazze Filistin Toprakları (15,5), Yemen (9,3) ve Fas (8,4) izledi. Bu rakamın yüzde 5'in altında olduğu ülkeler, Tunus (4,9), Mısır (4,3) ve Suriye (yüzde 3,5) idi.[35]

GENÇLER ARASINDA DÜŞÜK İSTİHDAM

MENA ülkelerinde işsizliğin en ayırt edici özelliklerinden biri, 2010 rakamlarında da görüldüğü üzere (Grafik 1.8), "gençler" (ILO istatistiklerine göre "gençler" 15-24 yaş arasında bulunan nüfustur) arasında iş arayanların yüzdesinin "yetişkinlerin" (24 yaş üzeri) yüzdesinden önemli ölçüde fazla olmasıdır. Dolayısıyla gençler arasındaki işsizliğin, toplam oranların tırmanmasında payı çok büyüktür.

34. George Corm, *Labor Migration in the Middle East and North Africa: A View from the Region*, Washington, DC: Dünya Bankası, ca. 2006, s. 8. Bölgeden yapılan göçle ilgili ayrıca bkz. Christophe Schramm, *Migration from Egypt, Morocco, and Tunisia: Synthesis of Three Case Studies*, Washington, DC: Dünya Bankası, ca. 2006. Bu iki çalışma, ilginç bir Dünya Bankası raporunun ortaya çıkmasına katkıda bulunan çalışmalar arasındadır: *Shaping the Future: A Long-Term Perspective of People and Job Mobility for the Middle East and North Africa*, Washington, DC: Dünya Bankası, 2009.

35. Arap Para Fonu, ed., *Tahwilat al-'Amilin fi al-Kharij wal-Tanmiya al-Iqtisadiyya fi al-Duwal al-'Arabiyya, Al-Taqrir al-Iqtisadi al-'Arabi al-Muwahhad 2006*, Abu Dhabi: Sunduq al-Naqd al-'Arabi, 2006.

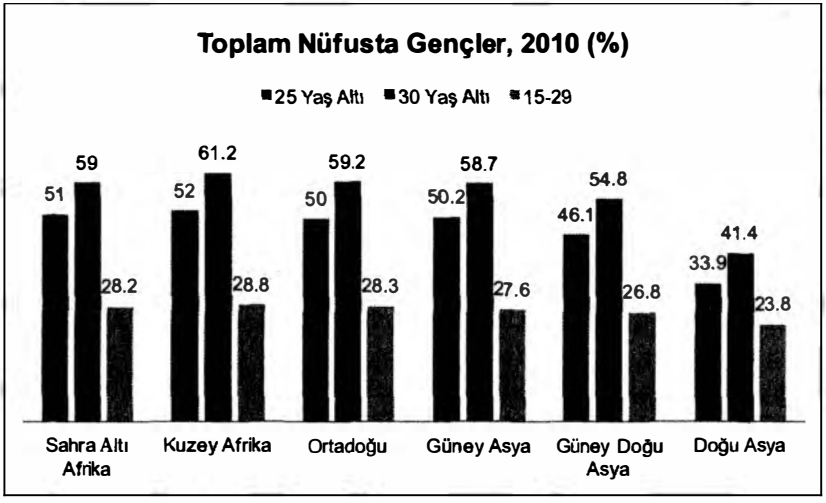
Grafik 1.8 (Kaynak: ILO).

Belirtmek gerekir ki işsizlik oranları, özellikle iş sahibi olanların ya da iş arayanların tamamı olarak tanımlanan "emek gücünü" ilgilendiriyor. Dolayısıyla bu oranlar yalnızca sosyal durumları eğitim hayatına devam etmelerini mümkün kıldığı için iş aramayan genç insanları değil, iş ihtiyacı içinde olan ama cesareti kırılmış ya da emekli olmuş geniş kesimleri de göz ardı ediyor. Örgütün Arap Dünyası Girişimi tarafından hazırlanan Ocak 2011 raporuna bakılırsa, Dünya Bankası araştırmacıları kısa zaman önce bu yaygın ve neredeyse aşikâr olan gerçeği keşfetmiş görünüyorlar: Rapor, bölgedeki işsiz gençlere dair gerçek rakamların "[raporlananın] çok üzerinde" olabileceğini açık yüreklilikle beyan ediyor. "Okul ve çalışma hayatı dışındaki pek çok genç, iş aramadıkları için istatistiklere yansımıyor".[36]

Bu durum, 2010 yılında 15-24 yaş arası gençler arasında "emek gücünün" toplam nüfus içindeki yüzdesini ölçen emek gücü katılım oranının Ortadoğu için sadece yüzde 30,3 ve Kuzey Afrika için sadece yüzde 33,6 olmasını açıklıyor. Güney Asya'da, Sahra Altı Afrikası'nda ve Doğu Asya'da buna karşılık gelen rakamlar sırasıyla yüzde 41,3, yüzde 53,6 ve 60,3. Bu rakamlar, MENA ülkelerinde gençler arasındaki işsizlik oranlarının son derece yüksek olduğunu ortaya koyuyor.[37]

36. Arap Dünyası Girişimi, "Research: Broad-based Youth Programs Needed", 15 Ocak 2011, Dünya Bankası, http://arabworld.worldbank.org/content/awi/en/home/featured/youth_programs.htm.
37. ILO, *Global Employment Trends for Youth: 2011 Update*, Geneva: ILO, 2011.

Ne var ki "Arap Baharı'nı" açıklamanın anahtarı olarak sıklıkla ileri sürülen yaygın görüşün aksine, MENA toplumları dünyanın gelişmekte olan diğer bölgelerine kıyasla bilhassa genç toplumlar değiller. Daha net bir dille ifade etmek gerekirse, *artık* ayırt edici olarak genç değiller. Bugün halen Doğu Asya toplumlarından daha gençler; fakat bu bölgedeki 25 ya da 30 yaş altı gençlerin yüzdesinde de görüldüğü gibi, (Grafik 1.9) Sahra Altı Afrikası ya da Güney Asya ile aralarında bir arpa boyu fark var; sadece Güneydoğu Asya'dan daha genç bir nüfusa sahipler. Genel nüfus içinde ergen nüfusun oranına bakacak olursak (10-19 yaş arası), 2010 yılında MENA ülkelerinde bu oran yüzde 20 idi; yani Güney Asya'da buna karşılık gelen nüfusa eşit, Sahra Altı Afrikası'nda buna karşılık gelen nüfusun (yüzde 23) ise altındaydı.[38]

Grafik 1.9 (Kaynak: ABD Nüfus Sayımı Bürosu).

Dolayısıyla MENA ülkeleri için gençler arasındaki işsizlik oranı net bir biçimde istisnaidir ve Genç Nüfus Şişkinliği Teorisi taraftarlarının inanmak istedikleri gibi geniş tabanlı bir yaş piramidi bunun tek açıklaması değildir.[39] Merkezi Haber Alma Ajansı (CIA) çevrelerinde formüle edilen bu orijinallikten uzak kuram, çatışmaların nereden

38. UNICEF, *The State of the World's Children 2012*.
39. Genç Nüfus Şişkinliği Teorisi'ne yönelik iyi bir eleştiri için bkz. Anne Hendrixson, "Angry Young Men, Veiled Young Women: Constructing a New Population Threat" *Briefing 34*, Dorset, UK: The Corner House, Aralık 2004.

kaynaklandığını açıklamaya çalışır. 1993 yılında CIA Coğrafi Kaynaklar Bölümü tarafından organize edilen bir konferansta sunulan bir bildiride Graham Fuller bu kurama başvurmuştu.[40] Fuller'in tezi, daha sonra Samuel Huntington'ın çok iyi bilinen, Fuller'ın da adının geçtiği *Medeniyetler Çatışması* tarafından benimsenip popüler hale getirildi.[41] O zamandan bu yana bu teze, tartışmalara yol açan Alman Sosyolog Gunnar Heinsohn tarafından, bilhassa 2003 yılında kendi ülkesinde çok satanlar arasına giren çalışması ve diğer bazı çalışmaları ile saldırganca sistematik bir biçim kazandırıldı.[42]

2003 yılında yayınlanan bir makalesinde Fuller, tezini kendi uzmanlık alanı olan Ortadoğu ile ilgili olarak geliştirdi.[43] Ne var ki 1990'lardan bu yana CIA tarafından yaygınlaştırılan, sosyopolitik çalkantı bölgelerini açıklamak için aynı teze başvuran çok sayıda makale gibi, bu makalesi de huzursuzluğu ve şiddeti genç nüfus yüzdesinin bizatihi kendisine değil, bu "şişkinleşen" genç nüfusun politik ve ekonomik olarak soğurulması için gerekli mekanizmaların olmamasına dayandırıyor. Fuller ve fikir birliği ettiği arkadaşlarının analizine göre, demografik patlamaların siyasi patlamalara dönüşmesinin ardında bu tür sebepler var. Bizzat Fuller ve CIA için çalışan diğer araştırmacılar tarafından önerilen yatıştırıcılar ve reçeteler, söz konusu toplumların politik liberalizasyonu, demokratikleştirilmesi, eğitim reformu ve nüfus kontrolüne bağlı. Bu önlemler, ekonomik ve toplumsal düzene ya da Batılı güçlere bağımlı olmaya, en azından doğrudan bir biçimde, bir meydan okuma teşkil etmiyor. Daha ziyade, uzun vadede bunları muhafaza etmeyi hedefliyor.

Buna karşılık, Heinsohn'un provokatif tezi, utanmaz bir gericilik örneği sergiliyordu. Onun tahminlerine göre genç insanlar, sosyoekonomik düzeyleri yükseldikçe asiliğe meylederler; dolayısıyla Batı'ya önerilen, söz konusu toplumlara mali destekte bulunmaktan ve bu

40. Graham Fuller, "The Demographic Backdrop to Ethnic Conflict: A Geographic Overview" CIA, *The Challenge of Ethnic Conflict to National and International Order in the 1990s, Geographic Perspectives: A Conference Report*, Washington, DC: CIA, 1995, s. 151-4. Fuller, 1988'e dek CIA Ulusal İstihbarat Konseyi başkan yardımcılığı yapmadan önce, 1982 ve 1986 yılları arasında CIA'da Yakındoğu ve Güney Asya Ulusal İstihbarat Memuru idi; 1988'den 2000'e kadar askeri sanayi ile ABD hükümeti arasındaki arabirimde yer alan Rand Corporation için çalıştı.

41. Samuel Huntington, *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*, New York: Touchstone, 1997, s. 259.

42. Gunnar Heinsohn, *Söhne und Weltmacht: Terror im Aufstieg und Fall der Nationen*, Zurich: Orell Füssli Verlag, 2003. Bkz. Göran Therborn'un eleştirisi: "NATO's Demographer" *New Left Review*, II, No: 56, Mart-Nisan 2009, s. 136-44.

43. Graham Fuller, *The Youth Factor: The New Demographics of the Middle East and the Implications for U.S. Policy*, Washington, DC: Brookings Institution, 2003.

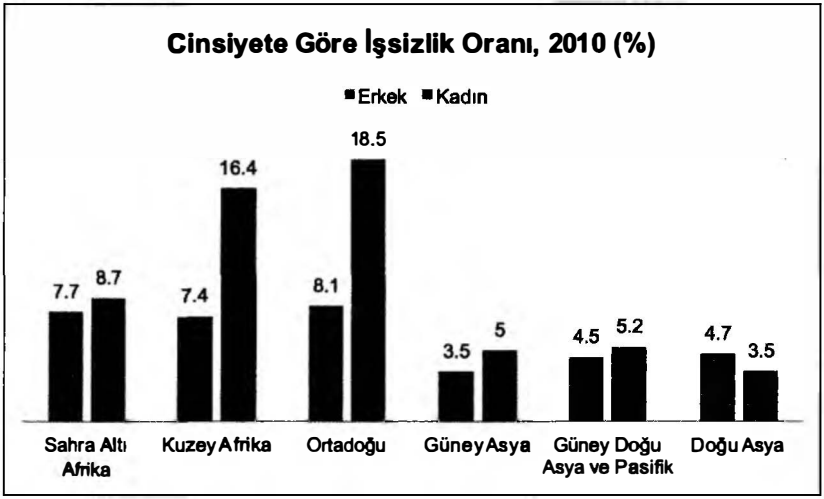
doğrultuda onların demografik büyümesini koruma altına almaktan vazgeçmesidir. Böylece Heinsohn, 2009 yılında İsrail kuvvetlerinin Gazze'yi yoğun biçimde bombaladığı dönemde *Wall Street Journal*'da yayınlanan bir makalesinde, Batılı devletlerin 1949'da Filistinli mültecilere yardım sağlamak üzere kurulmuş olan Birleşmiş Milletler Yardım ve Çalışma Ajansı'na (UNRWA) katkıda bulunmayı bırakmaları gerektiğini soğukkanlılıkla savunuyordu.[44]

Heinsohn'un tezi dik kafalılık örneği olduğu kadar basite indirgemeci bir tezdi. Onun hesabına göre, belirli bir toplumdaki şiddet eğilimi, 15-29 yaş arasında bulunan nüfus yüzdesi ile doğrudan orantılı. Ne var ki gördüğümüz üzere (Grafik 1.9) bu yaş grubunda bulunan nüfus, diğer bölgelerle arasında daha büyük bir uyumsuzluk bulunan Doğu Asya dışında, gelişmekte olan bölgelerde bir toplumdan diğerine toplumun hemen hemen aynı yüzdesini temsil ediyor. İşsizlik ile ilgili bu rakamları karşılaştırdığımızda, MENA ülkelerindeki gençlerin durumunu gelişmekte olan diğer bölgelerdeki akranlarından ayıranın demografi değil, resmi istatistiklere göre 15-24 yaş arasındaki gençlerin neredeyse dörtte birinin iş arıyor olduğu ekonomik durumun sorumlusu toplumsal ve siyasi koşullar olduğu net bir biçimde görülüyor.[45]

KADINLARDA DÜŞÜK İSTİHDAM

MENA ülkelerindeki işsizliğin bir başka önemli ayırt edici özelliği, "emek gücü" içinde iş arayan kadın ve erkeklerin oranında görülen ve dünyanın geri kalanından daha büyük olduğu göze çarpan dengesizlik. İşsiz kadınların yüzdesi, MENA ülkeleri içindeki işsiz erkeklerin yüzdesinin iki katından fazla. Dahası bu oran, ikinci en yüksek kadın işsizlik oranına sahip olan Sahra Altı Afrikası'nın iki katı; Güney Asya ve Güney Doğu Asya'daki kadın işsizlik oranının üç katı; oransal olarak iş arayan kadın nüfusunun erkek nüfusundan daha az olduğu Doğu Asya'dan söz etmiyoruz bile. (Grafik 1.10)

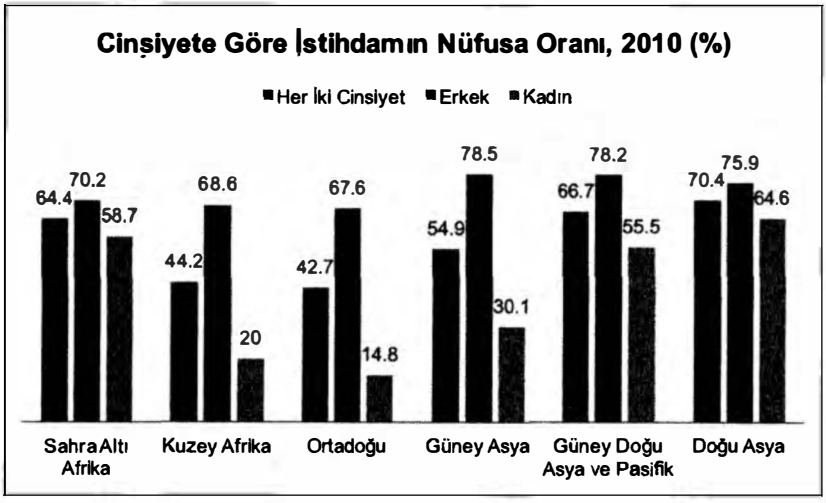
44. Gunnar Heinsohn, "Ending the West's Proxy War Against Israel" *Wall Street Journal Europe*, 12 Ocak 2009.
45. Arap bölgesine uygulandığı haliyle Genç Nüfus Şişkinliği Kuramı'nın bir eleştirisi için bkz. Youssef Courbage, "The Demographic Youth Bulge and Social Rupture" Samir Khalaf ve Roseanne Saad Khalaf, *Arab Youth: Social Mobilisation in Times of Risk*, Londra: Saqi Books, 2011, s. 79-88.

Grafik 1.10 (Kaynak: ILO).

Genç nüfus gibi, işsiz kadınların sayısı da işi olmayan tüm kadınların yalnızca küçük bir bölümünü yansıtıyor. Yine bu bakımdan MENA ülkeleri, pek de hoş olmayan ve akılda kalacak bir rekoru elinde bulunduruyor. 2010 yılında "faal nüfus" içinde Ortadoğulu kadınların yüzde 18,5'i, Kuzey Afrikalı kadınların yüzde 16,4'ü iş arıyorken, çalışabilecek yaşta ve üzerinde olan (15 yaş ve üzeri) Ortadoğulu kadınların sadece yüzde 14,8'i, aynı grupta bulunan Kuzey Afrikalı kadınların ise sadece yüzde 20'si iş sahibiydi. (Grafik 1.11) Çalışan ve iş arayan kadın nüfusunu topladığımızda, çalışabilecek yaşta bulunan kadınların Ortadoğu'da sadece yüzde 18,1'inin ve Kuzey Afrika'da sadece yüzde 24'ünün "emek gücünün" bir parçası olarak sayıldığı ortaya çıkıyor; söz konusu iki bölgede bu gruptaki erkeklerin oranlarıyla (sırasıyla yüzde 73,6 ve yüzde 74,1) ya da Afrika ve Asya'nın gelişmekte olan diğer bölgelerinde kadınlara ait oranlarla (2010 yılında Güney Asya için bu oran yüzde 31,7; Güney Doğu Asya için yüzde 58,6; Sahra Altı Afrikası için yüzde 64,4 ve Doğu Asya için yüzde 66,9) kıyaslandığında bu, bilhassa düşük bir oran.[46]

46. ILO, *Global Employment Trends 2012*, Geneva: ILO, 2012.

Grafik 1.11 (Kaynak: ILO).

İşi olmayan kadınlara ilişkin bu oranlar, genç nüfus arasındaki işsizlik oranlarıyla birlikte, MENA ülkelerinin kendilerini dünyanın geri kalanından ayıran bir diğer özelliğini de kapsıyor. Elbette bölgede kadınların sayısı erkeklerden daha fazla olmadığı için (hatta kadın nüfusu erkek nüfusundan az da olsa daha düşük), gençler arasındaki işsizliğe yönelik sıklıkla ortaya sürülen açıklama işi olmayan kadın yüzdesinin büyüklüğü için geçerli olamaz. Bu noktada genellikle kültürel bir açıklama ileri sürülür. Gençler arasındaki işsizliğe dair demografik argümanın aksine –ki bunun ne ölçüde kıymetli olduğunu gördük–, az önce değinilen kadınlar arasındaki sıra dışı işsizlik oranlarının ortaya çıkmasında, farklı ülkeler için farklı derecelerde de olsa kültürel etmenlerin gerçekten de rol oynadığına şüphe yok. Bunu meşru bir biçimde analizimize dahil edebilmek için, öncelikle kültürün doğal durum olmadığını, adetlerin ve geleneklerin zaman içinde büyük ölçüde değişim geçiren toplumsal gerçeklikler olduğunu kabul ederek işe başlamamız gerekiyor. Bunun için ortaçağ Avrupa kültürleri ile günümüzü karşılaştırmak yeterli.

MENA ülkelerinde baskın olan patriyarkal erkek şovenist kültür tipi, tıpkı baskıcı rejimlerin yaptığı gibi, yani Pierre Bourdieu'nun "sembolik şiddet" adını verdiği, zor ile rızanın bileşimi sayesinde kendini yeniden üretmeyi başaran, alışılmadık derecede baskıcı erkek egemenliği sisteminin yeterli sebebi değil, büyük ölçüde sonucu.

Bunu kavramak, kültürün ezeli ve ebedi olmadığını, bu "ebediyetin" kendisinin "tarihsel ebedileştirme çabasının bir ürününden başka bir şey olmadığını" kavramak anlamına geliyor. Bu, Bourdieu'nun hâkimiyetin ideolojik kaynaklarına dair faydalı bir açıklama getirdiği çalışması *Masculine Domination*'da[47] kullandığı bir kavramdır; yine de Batılı feministler tarafından, bilhassa kadınların öz-özgürleşmesini hafife aldığı gerekçesiyle eleştirilmiştir. Burada Bourdieu, nevi şahsına münhasır tarzıyla, "kendine rağmen de olsa, ileri derecede sabitliği, sürekliliği gün ışığına çıkaran" bir kadın tarihinin, "eğer kendi içinde tutarlı olmak istiyorsa, farklı zamanlarda göreceli ağırlıkları ve işlevleri bakımından değişiklik gösterebilen ve *bu sürekliliklerin devamlılığına durmaksızın katkı sağlayan aracıların ve kurumların* –kilise, devlet, eğitim sistemi, vs– *tarihine* yer vermek, hatta merkezi bir yer vermek zorunda olduğunu" ekliyor.[48]

MENA ülkelerindeki kadınların ekonomik durumuna dair nitelikli bir genel bakış, 2004 yılında İranlı muhalif ve Nobel Barış Ödülü sahibi Şirin Ebadi tarafından önerilen ve ağırlıklı olarak kadınlardan oluşan bir ekip tarafından Dünya Bankası için hazırlanan bir raporda ortaya koyuldu. *Ortadoğu'da ve Kuzey Afrika'da Toplumsal Cinsiyet ve Gelişme*[49] başlığıyla yayınlanan rapor, takdire değer biçimde, kültürel etmenleri sosyal etmenler olarak ele alıyordu. Dolayısıyla MENA ülkelerinde "geleneksel toplumsal cinsiyet paradigması" olarak adlandırdığı olgu üzerinde duruyordu: Bireyden ziyade ailenin temel toplumsal birim oluşu; evin erkeğinin ailenin geçimini sağlama rolü; kadınlara dayatılan "iffet kaidesi"; yasalar tarafından sürekli hale getirilen eşitsizlik biçiminin özel alanda erkeğe üstünlük sağlaması.[50] Fakat bu geleneksel paradigma, başka bölgelerde belirleyici olduğu kanıtlanmış aynı etmenler tarafından ortadan kaldırılmalıydı. Raporun bölgeye özgü "toplumsal cinsiyet paradoksu" olarak adlandırdığı buydu:

> MENA ülkelerinin kadınların durumunun iyileştirilmesiyle ilgili pek çok alandaki başarısı, diğer bölgelerle kıyaslandığında olumlu bir tablo ortaya koymaktadır. Kadınların eğitime katılımı, doğurganlık ve hayat beklentisi gibi göstergeler, MENA ülkelerinin geçtiğimiz on yıllarda bu alanlarda gös-

47. Pierre Bourdieu, *Masculine Domination*, Çev. Richard Nice, Cambridge, UK: Polity, 2001, s. 82.
48. A.g.e., s. 83. Bourdieu, böyle bir tarihin "aynı zamanda ... kadınların her durumda dışlandıkları alanlardan dışlanmalarına bizzat katkıda bulunmalarına sebep olan hiyerarşik mevzilenmelerin de ... notunu düşmek ve bunları açıklamak zorunda" olduğunu ekliyor.
49. World Bank, *Gender and Development in the Middle East and North Africa: Women in the Public Sphere, MENA Development Report*, Washington, DC: World Bank, 2004.
50. A.g.e., s. 10, 94-8.

terdiği ilerlemelerin tatmin edici olduğunu göstermektedir. MENA ülkelerinin önemli ölçüde sıkıntı yaşadığı alanlar ise, kadınların ekonomiye katılımı ve siyasi olarak güçlendirilmesi gibi göstergelere denk düşmektedir. MENA ülkelerinde kadınların emek gücüne katılım oranları, dünyanın geri kalanından önemli ölçüde düşüktür ve bölgenin doğum oranlarını, eğitim düzeylerini ve kadın nüfusun yaş yapısını göz önüne aldığımızda beklenebilecek olanın altındadır.[51]

Bu paradoksun bir bedeli var ve bu yüksek bir bedel. Münih Üniversitesi'ne mensup iki ekonomist tarafından az önce zikredilen rapor için gerçekleştirilen bir çalışmada, (zengin petrol krallıklarının çoğunun dışında kalan) bir grup MENA ülkesi Doğu Asya ile karşılaştırılarak, toplumsal cinsiyete dayalı eşitsizlikle ilişkili büyüme diferansiyeli hesaplanıyor. Varılan sonuç şu; MENA ülkeleri 1960 yılından bu yana Doğu Asya'nınkine eşit bir kadın istihdam oranına sahip olsalardı, 2000 yılında elde edilen kişi başına GSYH'den 2.173 dolar (sabit 1996 doları bazında) daha yüksek bir GSYH elde edeceklerdi.[52] Elbette kaba bir mertebe hesabına dayalı bir tahmin sunan bu bulgu, bir bütün olarak bölgede kişi başına düşen GSYH ile karşılaştırılmalı; yani *2009 yılında* sadece 2.361 dolar (1996 doları bazında; 2011 doları cinsinden karşılığı 3.281 dolar).[53] Aynı çalışmaya göre, yalnızca 1990'dan beri Doğu Asya ile eşit kadın istihdam oranlarına sahip olmuş olsalardı, MENA ülkelerinin 2000 yılında kişi başına düşen GSYH'leri 518 dolar daha yüksek olacaktı; bu oldukça önemli bir fark.

Yukarıda alıntılanan 2004 raporunda işaret edildiği üzere, MENA ülkelerinde kadın istihdamı önündeki temel engel, sağlık ve eğitim alanlarını içine alan, dünyanın başka bölgelerinde gelişimleri belirgin bir ilerlemeye sebep olan nesnel alanlarda yer almaması. Eğer burada bir paradoks varsa, bunun sebebi kesinlikle MENA ülkelerinin geçtiğimiz on yıllarda bu alanlarda önemli bir ilerleme kaydetmiş olup, başka bölgelerde bu ilerlemelerle kol kola yol alan, kadınların siyasi ve ekonomik rolündeki değişimleri deneyimlemekte başarısız olmuş olmasıdır.

51. A.g.e., s. I.
52. Stephan Klasen ve Francesca Lamanna, "The Impact of Gender Inequality in Education and Employment on Economic Growth in the Middle East and North Africa" Washington, DC: World Bank, 2003, s. 17, n. 25.
53. Bugün geçerli olan dolar bazındaki bu rakam Dünya Bankası'nın internet veri tabanından alınmıştır. 1996 dolarına ABD enflasyon oranı (CPI) baz alınarak çevrilmiştir.

MEZUNLAR ARASINDAKİ İŞSİZLİK

Arap bölgesindeki işsizliğin üçüncü önemli karakteristiği, yükseköğrenimini tamamlamış nüfus arasında işsizlik yüzdesinin yüksek olması. Arap ülkelerinde toplam ortalama yükseköğrenime katılım oranı –bir başka deyişle, yükseköğrenim yaşındaki bireylerin toplam sayısının bir oranı olarak yükseköğrenime katılmış olanların sayısı– 2009 yılında yüzde 22'ye ulaştı; bu rakam, Güney Asya ve Batı Asya'dan (yüzde 13) ya da Sahra Altı Afrikası'ndan (yüzde 6) önemli ölçüde yüksek; fakat Doğu Asya ve Pasifik Asya'dan (yüzde 28) düşük.[54] Şurası bir gerçek ki bu oran, verilerin mevcut olduğu Arap ülkeleri arasında ciddi biçimde çeşitlilik gösteriyor. (Tablo 1.3)

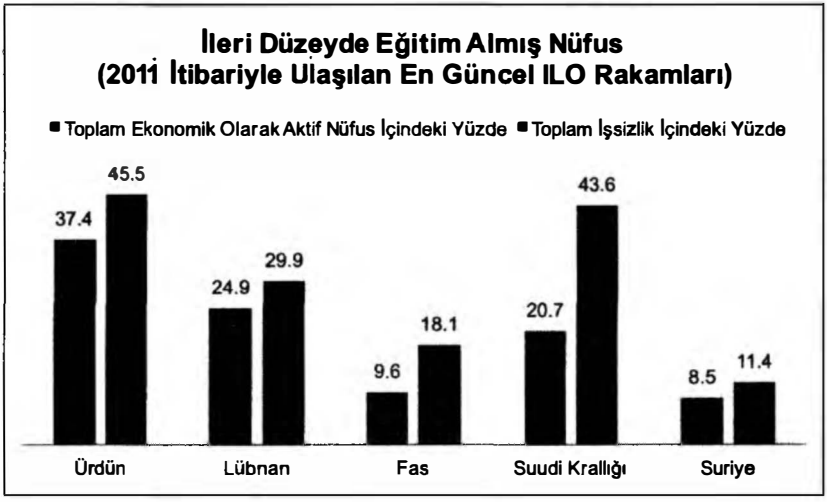
Tablo 1.3: Toplam Yükseköğrenime Katılım Oranı (2009).

Cezayir	31	Umman	26
Bahreyn	51	Katar	10
Mısır	28	Suudi Krallığı	33
Ürdün	41	Tunus	34
Lübnan	53	BAE	30
Moritanya	4	Batı Şeria ve Gazze	46
Fas	13	Yemen	10

Kaynak: UNESCO.

Benzer biçimde, mezunların toplam işsiz nüfus içindeki yüzdesi, mezunların emek gücü içindeki oranına bağlı olarak bir Arap ülkesinden diğerine farklılık sergilerken, yükseköğrenim görmüş nüfusun işsizler içindeki oranı her yerde emek gücü içindeki oranlarından daha yüksek. (Grafik 1.12).

54. UNESCO Institute for Statistics, *Global Education Digest 2011: Comparing Education Statistics Across the World*, Montreal: UNESCO Institute for Statistics, 2011.

Grafik 1.12 (Kaynak: ILO).

Dahası, yükseköğrenim görmüş nüfus içindeki işsizlik oranı hızla artıyor. Tunuslu bir ekonomist[55] tarafından çeşitli ulusal istatistiklerden derlenen aşağıdaki veriler, geçtiğimiz 20-25 yılda üç merkezi Mağrip ülkesinde işsizlik oranlarının nasıl kabardığını ortaya koyuyor. (Tablo 1.4) Tunus'taki sorunun bölgesel dengesizliklerin de ağırlaştırdığı keskin yapısı, bu ülkedeki patlamaya ciddi bir katkısı olan önemli bir etmen.[56]

Tablo 1.4: Mezunlar Arasındaki İşsizlik Oranları (1984-2010).

	1984-1990	2008-2010
Cezayir	8,4 (1990)	20,3 (2010)
Fas	6,0 (1984)	17,7 (2010)
Tunus	5,3 (1989)	21,6 (2008)

Kaynak: Jaballah.

55. Ghazi Ben Jaballah, "Graduate Unemployment in the Maghreb" *Policy Brief*, Washington, DC: German Marshall Fund, Kasım 2011.
56. Bkz. Pierre Blavier, "La révolution tunisienne: chômage, expansion scolaire et fracture régionale" *Actes de la Recherche en Sciences Sociales* (Eylül 2013'te çıkacak).

Mezunlar arasındaki işsizlik oranlarında söz konusu artışa dair en yaygın açıklama, uluslararası finans kurumlarında hüküm süren ekonomik ortodoksluğun mantığından ilham alıyor. 1960'larda bölgenin büyük bölümünde yükseköğrenimin demokratikleştirilmesi sayesinde mezunların sayısının, bir bütün olarak nüfustaki büyümeye uygun olarak arttığı aşikâr. Argümana göre, mezunlar arasında işsizliğin artması, arz ve talebin nitelikler bakımından uyuşmamasından kaynaklanıyor.

Bu güdük kalmış mantığa göre, –sanki mevcut ekonomiler halihazırda yükseköğrenim görmüş herkesi soğuracak kapasiteye sahipmiş de, tek gereken farklı niteliklere sahip olmalarıymış gibi– üniversite öğrencilerinin problemi çözmeye uygun konularda eğitim almaları gerekiyor. Ayrıca bu mantık, talebin arzı yarattığını varsayıyor. Fakat görünen o ki MENA ülkelerindeki öğrenciler doğru alanlarda eğitim görmüyorlar; çünkü iş bulamıyorlar. Dolayısıyla bu öğrenciler üniversitede işe yaramayacak alanlarda okuyor olmakla eleştirilirken, hükümetler de otoriter bir biçimde onları doğru alanlara doğru yönlendirmedikleri eleştirisiyle karşı karşıya kalıyor.

Aynı mantıkla, yerel düzeyde var olan arzın karşılayamadığı talep, gereken niteliklerin ithal edilmesine ya da bir başka deyişle, dünyanın geri kalanından üniversite mezunlarının MENA ülkelerine göç etmesine yönelmeli. Bu türde bir şey olmadığı gibi, bilakis, gerçekten de (sadece insan kaynakları uygun olmayan niteliklere sahip olduğu için değil) yerel insan kaynakları mutlak biçimde yetersiz olduğundan bu tür göçmenleri çeken KİK ülkeleri dışında Arap ülkeleri, aslında mezunlarının dış göçünden zarar görüyor; aslında "beyin göçünün" istifade edeni değil, kurbanı konumundalar.

Dünya Bankası'nın 2011 *Göç ve Para Hareketlerine Dair Gerçekler Kitabı*'ndaki 2000 yılına dayanan mevcut en güncel rakamlara göre, MENA ülkelerinden bölge dışındaki ülkelere (esas olarak OECD ülkelerine) göç eden yükseköğrenim görmüş nüfusun oranı, nispi olarak en yüksek dış göç düzeyine sahip ülkeler için şu şekilde sıralanıyor: Lübnan yüzde 38,6; Fas yüzde 17; Tunus yüzde 12,5; Irak yüzde 11,1; Cezayir yüzde 9,4; Ürdün yüzde 7,2; Batı Şeria ve Gazze yüzde 7,2 ve Suriye yüzde 6,1.[57] Arap Devletleri Birliği Nüfus Politikaları ve Göç Dairesi tarafından gerçekleştirilen bir çalışmaya göre, bütün Arap ülkelerinde yükseköğrenimi bitirmiş nüfus içindeki toplam dış göç

57. World Bank, *Migration and Remittances Factbook 2011 2nd edn*, Washington, DC: World Bank, 2011, s. 29.

oranı, 1990 yılı için yıllık ortalama yüzde 8,9 iken 2000 yılında yüzde 9'a ulaştı.[58] Büyük ihtimalle bu oran 2000 yılından itibaren artmaya devam etti. Göç edenlerin büyük bölümü, bölgenin ciddi biçimde mahrum olduğu niteliklere sahipti. Örneğin 2000 yılında 2.300 doktor Suriye'yi, 3.000 doktor Mısır'ı terk etti.[59]

MENA ülkelerinde mezunlar arasındaki yüksek işsizlik oranlarını açıklamak üzere 2004 yılında Dünya Bankası'na bağlı bir araştırma ekibi tarafından yapılan bir çalışma, "uyuşmazlık" tezinden çok daha ikna edici bir açıklama ortaya koyuyor. Yazarlar, bu çalışmanın "ortaya çıkardığı sonucu" söyle ifade ediyorlar:

> [Neticede] MENA ülkelerinde işsizlik, en başta eğitsel dağılımın orta ve üst uçlarında yer alan genç girişimcileri ve kadınları etkileyen bir olgudur. Dolayısıyla temel olarak işsizler, geçmişte kamu sektöründe resmi bir iş bulma imkânına sahip olmuş olanlar ve böyle bir işe sahip olma beklentisine sahip olmaya devam edenlerdir. ... Eğitimsiz olanlar, hayatta kalabilmek için ya kendileri için uygun olan işi ne kadar geçici olduğuna aldırmaksızın kabul etmek ya da kendi işlerini kurmak zorundadırlar. İstedikleri işlerde çalışamayabilecek olmalarına rağmen, açıkça işsiz olma ihtimalleri daha azdır.[60]

Bu önemli bir kavrayış. Yazarlar, yerel ekonominin soğurma yetisi olmayan, bastırılamayacak kadar büyük bir nüfusun varlığına ve yeni insanların iş piyasasına katılmasıyla bu sayının biteviye yükseldiğine de işaret ediyorlar. Fakat işsiz nüfusun sosyal gereksinimleri ve istekleri arttıkça, "enformel sektör" dünyasının ne getireceği belli olmayan gündelik çareleriyle kendilerini tatmin etmeye; bir başka deyişle, işsizliği beyan edilmemiş "istihdam", "kendi hesabına çalışma", hatta "mikrogirişim" adı altında gizleyerek kendilerini ve çevrelerindekileri olmasa bile, uluslararası kurumları veya yerel anketler yapan insanları aldatmaya daha az istekli hale geliyorlar.

---

58. Idarat al-Siyasat al-Sukkaniyya wal-Hijra, *Al-Taqrir al-Iqlimi li Hijrat al-'Amal al-'Arabiyya: Hijrat al-Kafa'at al-'Arabiyya, Nazif am Furas 2008*, Cairo: Arab League, 2009, s. 49.
59. World Bank, *Migration and Remittances Factbook 2011*, s. 10.
60. World Bank, *Unlocking the Employment Potential in the Middle East and North Africa: Toward a New Social Contract, MENA Development Report*, Washington, DC: World Bank, 2004, s. 92.

GELİŞMENİN ZİNCİRLERİ

Kısacası, bilhassa demografiyi göz önüne aldığımızda, hem ekonomik büyüme oranlarının hem de istihdama ve emek gücüne katılıma ilişkin verilerin inkâra yer bırakmayacak şekilde açığa çıkardığı sonuç, çok sayıda etmenin MENA ülkelerinin gelişmesini ciddi biçimde engellediğidir. Ekonomik büyüme zayıfladıkça, nüfus artışına uygun olarak genişleyen potansiyel emek gücünü soğurmakta ekonomi daha da yetersiz kalıyor. 2010 yılı için yüzde 50'nin altında istihdam/nüfus oranı rakamlarıyla bir bütün olarak bölge nüfusunda görülen eksik istihdam, en net biçimde söylemek gerekirse, bölgenin gelişme potansiyelinin ne ölçüde engele maruz kaldığını gösteriyor: Bu oran Ortadoğu'da yüzde 42,7 ve Kuzey Afrika'da yüzde 44,2 iken, Güney Asya'da yüzde 54,9; Güney Doğu Asya'da 66,7; Sahra Altı Afrikası'nda yüzde 64,4; Doğu Asya'da ise yüzde 70,4.[61]

Marx üretim ve mülkiyet ilişkilerinin üretici güçlerin gelişmelerine yönelik biçimler olarak işlev gördükten sonra onların zincirleri haline geldiğinden bahsederken, yalnızca teknolojinin kullanımı bağlamında maddi güçleri kastetmiyordu. Onun bakış açısına göre, üretici güçler aynı zamanda üretim tarzını ve varlık düzeyini belirleyen unsurları – yani bilim ve teknolojiyi– harekete geçiren insan emeğinin gücünü de kapsıyordu. Nüfus meselesi, bilhassa kapitalist üretim tarzının temel çelişkileri üzerinde etkili olduğu için, Marx'ın düşüncesinde başyapıtı *Kapital* üzerinde çalışırken merkezi bir konuma sahip oldu. *Kapital*'in *Grundrisse* (Almanca başlığın ilk kelimesi) olarak bilinen taslaklarında, 1859 Önsöz'ünde özetlenen ve bu bölüm için bir özdeyiş niteliğinde olan fikri geliştirdi:

> Belirli bir noktadan sonra, üretici güçlerin gelişmesi sermaye için bir engel haline gelir; böylece *sermaye ilişkisi de emeğin üretici güçlerinin gelişmesi için bir engel [halini alır]* ... Toplumun verimli bir biçimde gelişmesi ile o güne kadar mevcut olan üretim ilişkileri arasındaki gittikçe büyüyen bağdaşmazlık, keskin çelişkiler, krizler ve çırpınışlar olarak kendini ifade eder. ... Bu sadece bilimsel gücün büyümesi değildir. ... Bu, benzer biçimde, kısacası üretimin her anında *nüfusun vd gelişmesidir*; öyle ki tıpkı makinelerin kullanımı gibi emeğin üretici güçleri de nüfusla ilişkilidir.[62]

---

61. ILO, *Global Employment Trends 2012*.
62. Karl Marx, *Grundrisse: Foundations of the Critique of Political Economy*, Çev. Martin Nicolaus, Londra: Penguin, 1993, s. 749-50 (vurgu eklenmiştir). İşsizliğe ve "aşırı nüfusa" indirgenmiş nüfus sorunsalları, Marx'ın kapitalist üretim tarzına içkin çelişkiler tanımının kalbinde yer alır: "The General Law of Capitalist Accumulation" *Capital Volume 1*, Çev. Ben Fowkes, Harmondsworth: Penguin, 1976, 25. Bölüm, s. 762-870.

Kapitalizm küresel bir üretim ve birikim tarzıdır. Buna uygun olarak, en büyük dönemsel krizleri ve çırpınışları, küresel bir ölçekte kendilerini gösterirler: Ona yol gösteren kâr mantığının kaçınılmaz olarak sebep olduğu tıkanıklıkların üstesinden gelmenin gittikçe daha güç bir hal alacağı bir gelişme düzeyine doğru ilerlediğini işaret eden kriz ve çırpınışlar. Bugüne dek ya savaşların sebep olduğu sistematik yıkımlar ya da kapitalist işleyiş tarzında yapılan değişiklikler sayesinde bu tıkanıklıkların üstesinden gelmeyi başarmıştır.

Ne var ki bu bölümün başında da vurgulandığı üzere, burada bizi ilgilendiren bölgesel ölçekte, mutlak terimlerle kapitalist sistem ve üretici güçlerin gelişimi arasındaki çelişkilerin tezahürü ile değil, özel olarak belirli kapitalist işleyiş tarzları ile bağlantılı bir tıkanıkla uğraşmak zorundayız. Arap bölgesinde –bu bölgenin üretim etmenleri (sermaye, emek ve doğal kaynaklar) bazında sahip olduğu zenginliğe rağmen– dünyanın gelişmekte olan diğer bölgelerinden daha düşük olan ekonomik büyüme oranlarını etkileyen ve daha da önemlisi, dünyanın geri kalanından çok daha yüksek olan işsizlik oranlarını bölgenin sırtına yükleyen bu işleyiş tarzlarını, dünya ölçeğinde eşitsiz gelişim bağlamında teşhis etmeye devam etmek zorundayız.

İkinci Bölüm

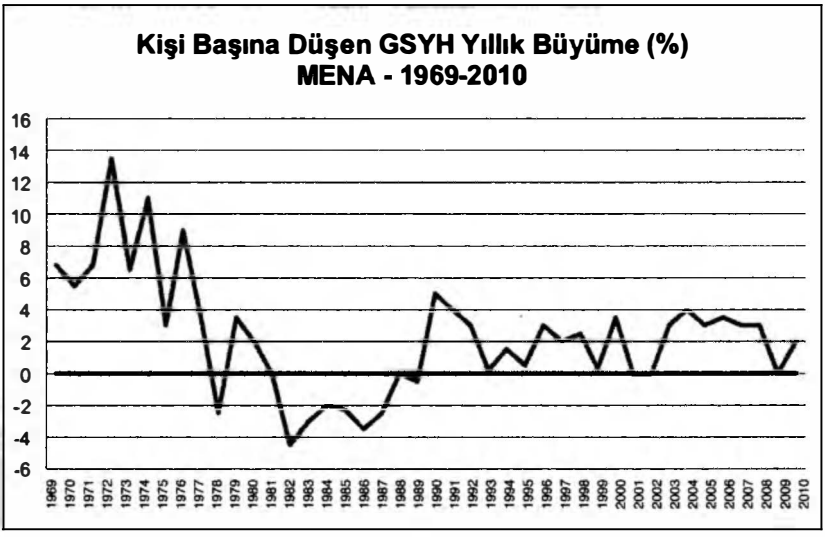
Kapitalizmin Arap Bölgesine Has İşleyiş Tarzları

MENA bölgesinde kişi başına düşen yıllık ortalama GSYH'nin geçirdiği değişimin seyrine odaklanmak, dikkati bazı gerçeklere yöneltiyor. (Grafik 2.1) Bu değişim, siyasi olaylarla sıkı sıkıya bağlıdır: ulusallaştırma, bölgesel savaşlar (1967 ve 1973 Arap-İsrail savaşları, 1980-88 İran-Irak savaşı, 1993 ve 2001'de ABD öncülüğündeki koalisyonların Irak'ta başlattığı savaşlar), petrol fiyatındaki dalgalanmalar, vs. Bu sonuncusu, son derece stratejik olan bu metanın temel ihracatçısı olan MENA bölgesinde birbirini tekrar eden siyasi gerilimlerle bağlantılıydı. Fakat 1971'de petrolün ulusallaştırılması sonucunda ulaşılan 1972 tepe noktasından ve 1973 Arap-İsrail savaşını takip eden fiyat artışının sonucunda ortaya çıkan 1974 ve 1976 tepe noktalarından bu yana, bölgenin kişi başına düşen GSYH büyüme oranı, devlet öncülüğünde gelişmeci modelin ortadan kalkmasıyla dikkati çeken bir bağlamda net olarak azalan bir eğilim sergiledi.

1980'lerde bu düşüş eğilimi, ilkinden çok daha sınırlı sonuçları olan 1979-1980 ikinci petrol şokunun ardından gelen "petrol tokluğu" ile daha da kötüye gitti. 1974'ten itibaren kendilerini birdenbire petrodolar gelirlerinin içinde bulan Arap-İran Körfezi'nin petrol ihracatçısı krallıklarının artan etkisi, daha evvel "sosyalist" olduğunu iddia eden cumhuriyetçi rejimler tarafından bölgesel düzeyde *infitah* politikalarının yürürlüğe konması (bkz. Bölüm 1) ile kol kola gelişti: Mısır, Irak ve Suriye'ye on yılın sonunda Cezayir de katıldı. (1960'larda Tunus da benzer biçimde "sosyalist" bir safhadan geçti. Güney Yemen ise 1990-1994 arasında Kuzey Yemen tarafından ilhak edildi).

Küresel neoliberal dönemecin habercisi olan bu döneme, komuta ekonomisinin gelişmemişliğin üstesinden gelmekte ve nüfus patlamasını soğurmakta başarısız olduğu fikri egemen oldu. Çok geçmeden geniş bir ölçekte zafer kazanacak olan mucizevi reçete, gelişmenin esas olarak özel sektöre dayanması gerektiği fikriydi. Yirminci yüzyılın or-

talarına kadar kapitalizmin tarihinden çıkarılacak dersler, kaygısızca göz ardı edildi. Bir kez daha varsayılan, piyasanın "görünmez elinin" gelişmeyi devlet planlamacılarının ağır yumruğundan çok daha verimli bir biçimde sağlayabileceğiydi. Arap bölgesinde bu gerçekleşmedi: 1970'lerin inişli çıkışlı düşüşünden sonra, 1980'lerde negatif büyüme oranlarına tanık olundu. Daha önceki on yıllara nazaran nüfus artışında görüldüğü iddia edilen yavaşlamaya rağmen, kişi başına düşen GSYH'deki yıllık büyüme, 1990'lardan beri sıfır ile yüzde 5 arasında gidip geldi. Böylesi düşük bir aralık, gelişmedeki birikmiş gecikmeyi telafi etmek şöyle dursun, bir önceki bölümde gözden geçirilen içler acısı sonuçları doğuran baş aşağı eğilimi doğrular.

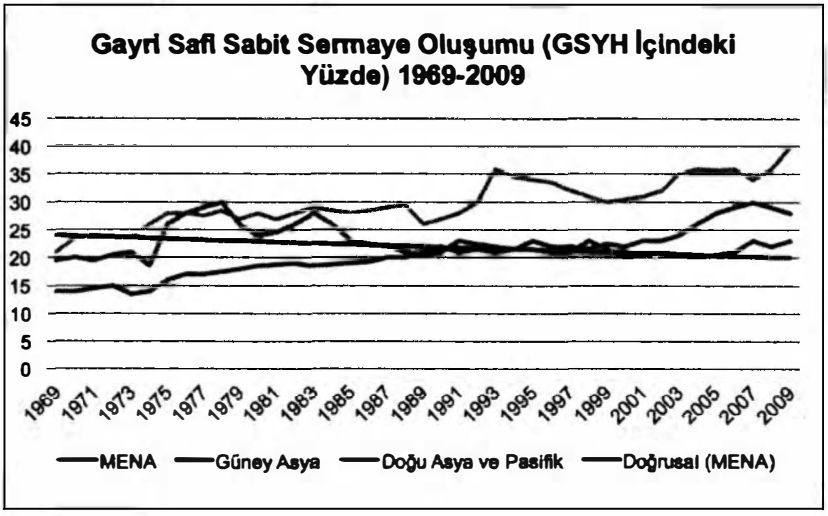

Grafik 2.1 (Kaynak: Dünya Bankası).

YATIRIM SORUNU

Bu düşük büyüme oranlarının esrarengiz bir tarafı yok. Kişi başına düşen GSYH büyümesindeki düşüş, yatırımların oranında ya da GSYH'de gayri safi sabit sermaye oluşumunda (inşaat, nakliye altyapısı ve sanayi ekipmanı) görülen düşüşle kol kola ilerledi. (Grafik 2.2) MENA bölgesine ait oranların eğrisi, 1967 ve 1973 Arap-İsrail savaşlarının bunaltıcı etkilerini ortaya koyuyordu; bunun ardından petrol fiyatlarında bir sıçrama yaşandı ve petrol gelirlerindeki artış sayesinde altyapı yatırımları birdenbire arttı. Bu artış yalnızca ihracatçı ülkelerin bütçe kaynaklarını artırarak onların çıkarına olmakla kalmadı,

aynı zamanda ithalatçı ülkeler de ihracatçı ülkelerden gelen bağışlar, krediler ve doğrudan yatırımlarla bundan yararlandılar. GSYH'nin yüzde 30'una denk düşen yatırım oranı ile 1978 yılında zirveye ulaşan MENA bölgesi, 1974 ve 1988 yılları arasında yatırım bakımından sağlam bir büyüme kaydetti. Irak'ın 1980 yılında İran'a saldırmakla zeminini hazırladığı ikinci petrol krizinin akabinde, 1983 yılında, yatırımdaki büyüme bir kez daha doruğa ulaştı ve bu kez yüzde 28'e çıktı. Ne var ki 1985'ten beri MENA ülkelerinin eğrisi, uzun vadede azalan bir eğilim göstererek, yüzde 19-24 gibi küçük bir aralıkta seyretti.

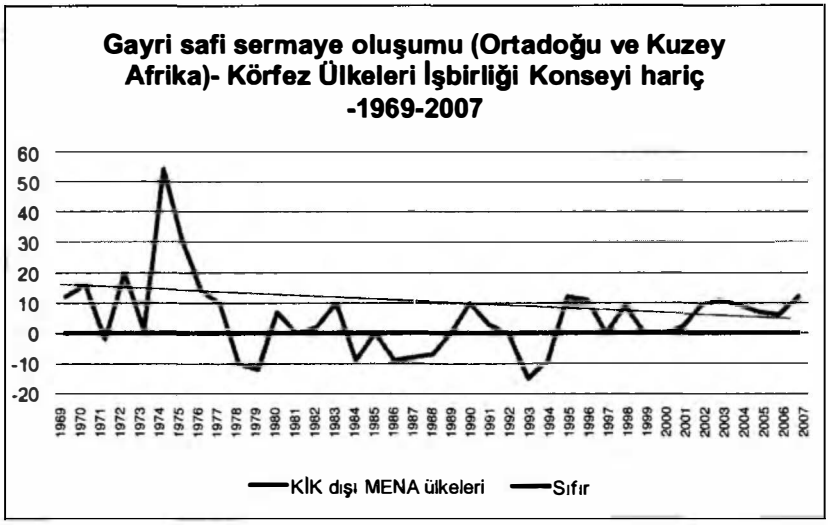

Grafik 2.2 (Kaynak: Dünya Bankası).

Güney Asya ve Doğu Asya'nın performansları arasındaki zıtlık çarpıcı. Güney Asya'da GSYH'nin bir yüzdesi olarak sabit yatırımların eğrisi 1969 yılı için MENA bölgesinin eğrisine nazaran çok daha düşük bir seviyeden –yüzde 14'e karşılık yüzde 19,6– başlamasına rağmen, bu noktadan sonra net olarak yükselen bir eğilim sergileyerek, 2007 yılında dünya ekonomik krizinin arifesinde, MENA bölgesinin yüzde 23'lük oranına karşılık yüzde 30,6 gibi yüksek bir noktaya ulaşıyor. Doğu Asya'nın eğrisine bakacak olursak, başlangıç noktasında (Ekim 1973 Arap-İsrail savaşını takiben yaşanan keskin düşüş dışında) MENA bölgesi ile çok yakın olduğu; fakat 1983'ten sonra bu çizgiden uzaklaştığı ve on yıl sonra yüzde 35'in üzerinde bir orana ulaşıncaya kadar sürekli olarak tırmanışta olduğu görülüyor. 1997 Asya finans krizinin

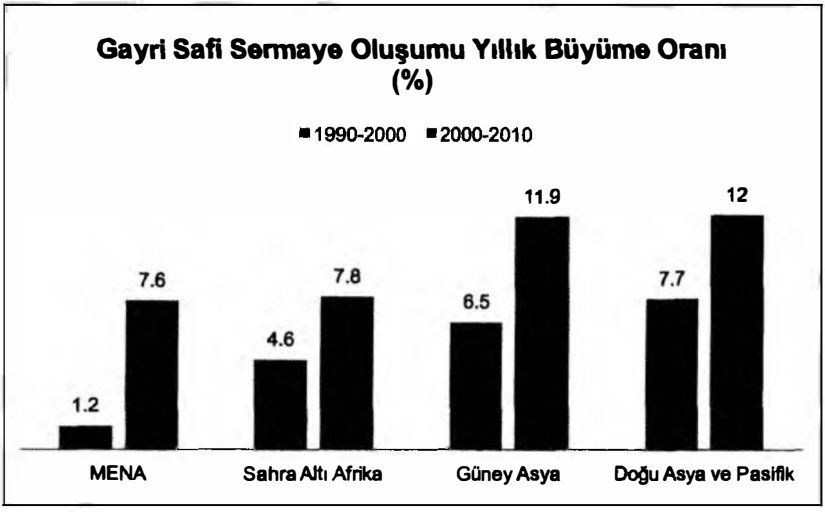
sebep olduğu bir düşüşün ardından bu yüzyılın başında Doğu Asya'da sabit yatırımların GSYH'ya oranı tekrar yükselişe geçerek, 2004 itibariyle yeniden yüzde 35'e tırmandı ve 2009'da yüzde 40'a yaklaştı. Buna karşılık MENA bölgesinde bu oran, 1985'ten bu yana sürekli olarak yüzde 24'ün altında kaldı.

Yıllık istatistikleri Dünya Bankası verilerinde yer almayan altı petrol krallığını saymazsak, bölge için (stoklardaki değişimi de içine alan) gayri safi sermaye oluşumu yıllık büyüme oranları, 1969 ile 2007'deki küresel Büyük Durgunluk'un başlangıcına kadar geçen hemen hemen kırk yılda azalma eğilimi gösterdi. (Grafik 2.3)

Grafik 2.3 (Kaynak: Dünya Bankası).

1990'lı yıllarda, bir bütün olarak MENA bölgesindeki ülkeler için gayri safi sermaye oluşumu yıllık büyüme oranı Afrika ve Asya'nın gelişmekte olan diğer bütün bölgelerinden belirgin bir biçimde düşüktü. Bu oran, MENA bölgesi yüksek bir oranda net sermaye ihracatçısı olmasına rağmen, içinde bulunduğumuz yüzyılın ilk on yılında da Asya'nın geri kalan bölgelerinden oldukça düşüktü. (Grafik 2.4)

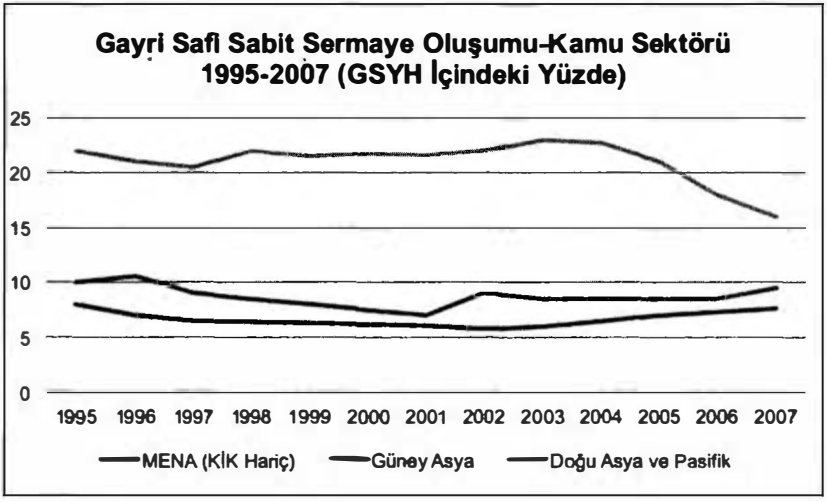

Grafik 2.4 (Kaynak: Dünya Bankası).

KAMU VE ÖZEL SEKTÖR YATIRIMLARI

Sabit yatırımın GSYH'ye oranlarını daha yakından incelediğimizde, (söz konusu üç bölgenin tümü için ilgili verilerin olduğu yegâne dönem olan) 1995 ile 2007 yılları arasında MENA bölgesinin performanslarını "gelişen" Asya bölgeleriyle kıyaslarken -yine Dünya Bankası verilerinin mevcut olmadığı KİK ülkelerini hariç tutarak- son derece önemli iki nokta karşımıza çıkıyor. İlk nokta şu şekilde göze çarpıyor: Kamu sektörü için GSYH içinde bir yüzde olarak gayri safi sabit yatırım oranları, Çin'in baskın ekonomi olarak öne çıktığı Doğu Asya'da, 2004 sonrası bu bölgede kaydedilen düşüşe rağmen, MENA bölgesine oranla çok daha yüksek. (Grafik 2.5)[1]

1. Kamu sektörü yatırımının GSYH'ye oranı Dünya Bankası verileri temelinde toplam yatırımın GSYH'ye oranından özel sektör yatırımının GSYH'ye oranı çıkarılarak hesaplanmıştır.

Grafik 2.5 (Kaynak: Dünya Bankası).

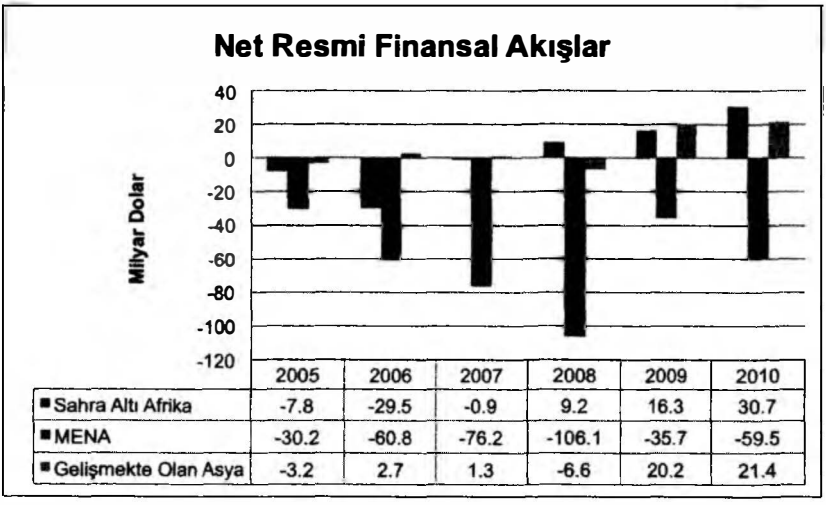
Doğu Asya'nın oldukça yüksek olan kamu sektörü yatırım oranları, dünyanın en yüksek ekonomik büyüme oranlarını kaydetmekle iftihar eden bu bölgede devletin oynadığı başlıca role dair göstergelerdir ve dolayısıyla otuz yıldan uzun bir zamandır dünyanın dört bir yanında egemen olan neoliberal ideolojinin temel varsayımlarına gölge düşürmektedirler. Gerçek şudur ki Çin, hiçbir şekilde ihracata yönelik bir pazar ekonomisi modeli örneği olarak görülemez. Kısa zaman önce *The Economist*'te Çin ekonomisine dair özel bir raporda işaret edildiği üzere,

> Çin'in ekonomisine öncülük eden ihracat değil, yatırımdır. 2011 yılında Çin'in GSYH'sinin yaklaşık yüzde 48'i, fabrika, makine, yapı ve altyapı harcamalarından oluşmaktadır. ...
> Çin'in yatırımlarının oldukça büyük bir payı devlete ait teşebbüsler ve son yıllarda vilayet ve belediye yetkililerinin denetimindeki altyapı girişimleri tarafından gerçekleştirilmektedir, fakat onların bilançolarında değildir.[2]

Buna karşılık, MENA ülkelerinde 1970'lerde *infitah* politikaları yürürlüğe girdikten ve dünyanın geri kalanında olduğu gibi neoliberalizm standart bir model olarak dayatıldıktan sonra, üretim ve altyapı

2. Simon Cox, "Pedalling Prosperity", "Pedalling Prosperity, Special Report: China's Economy" içinde, *The Economist*, 26 Mayıs 2012. Aynı argüman, dört yıl öncesinde aynı dergide yayınlanan bir başka başmakalede de ortaya konmuştu: "An Old Chinese Myth" *The Economist*, 3 Ocak 2008.

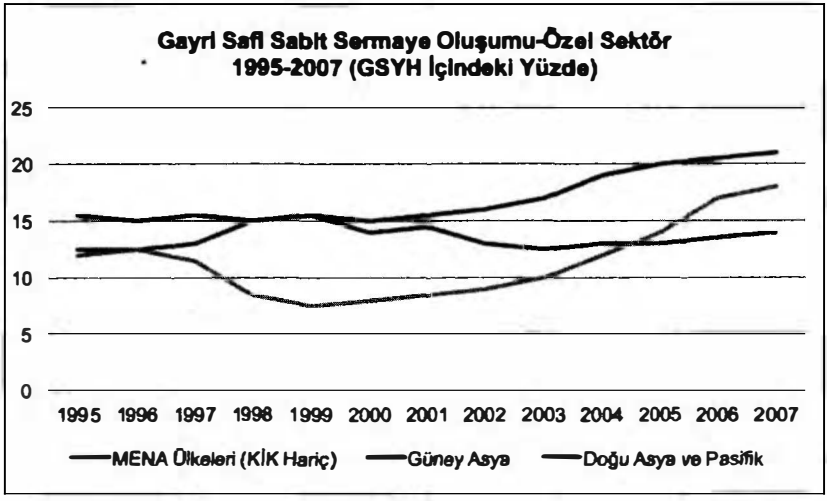
alanlarında kamu yatırımları önemli ölçüde düştü. Devlet yatırımlarındaki bu düşüş, Afrika ve Asya'nın diğer gelişmekte olan bölgelerine kıyasla MENA bölgesinin devlet fonlarının çok daha yüksek bir oranını ihraç etmesiyle paralel ilerledi. (Grafik 2.6)

	2005	2006	2007	2008	2009	2010
■ Sahra Altı Afrika	-7.8	-29.5	-0.9	9.2	16.3	30.7
■ MENA	-30.2	-60.8	-76.2	-106.1	-35.7	-59.5
■ Gelişmekte Olan Asya	-3.2	2.7	1.3	-6.6	20.2	21.4

Grafik 2.6 (Kaynak: IMF).

Şüphesiz Güney Asya da geçtiğimiz birkaç on yılda kamu yatırımlarında göreceli olarak hızlı bir düşüş yaşadı: GSYH'nin bir yüzdesi olarak kamu sektörü sabit yatırım oranı söz konusu dönemde MENA ülkelerinden bile daha düşüktü. (Grafik 2.5) Güney Asya da –ya da daha ziyade bölgenin baskın ekonomisi olarak Hindistan– benzer biçimde –Çin'den de fazla meşrulaştırılarak, neoliberal modelin başarısının bir kanıtı olarak desteklendi; çünkü devletin ekonomik rolünün küçülmesine rağmen ülke son birkaç yılda yüksek ekonomik büyüme oranları kaydetmişti. Bu büyümenin nedeni, Hindistan'da özel sektör sabit yatırımlarının kamu yatırımlarıyla yer değiştirmesiydi; özel sektör yatırımlarının GSYH'ye oranı MENA ülkelerinin oranlarını kayda değer bir biçimde geride bıraktı. Buna karşılık Doğu Asya'da özel sektör yatırımları, 1997 yılında bölgeyi vuran ve 1997'den 2004'e kadar GSYH'ye oranla özel sektör yatırımlarının MENA ülkelerinin gerisine düşmesine sebep olan krizle ağır bir darbe aldı. (Grafik 2.7)

Grafik 2.7 (Kaynak: Dünya Bankası).

MENA ülkelerinde kamu yatırımlarındaki göreceli yataylık ya da düşüş, özel sektör yatırımlarındaki artışla dengelenmedi. MENA ülkelerinde (altı KİK krallığı haricinde) özel sektörün gayri safi sabit sermaye oluşumuna katkısı, bu kitap yazılırken Dünya Bankası verilerinin mevcut olduğu dönem olan 1982-2007 döneminde esas olarak durgunluk gösterdi. Bahsi geçen bu çeyrek yüzyılda, MENA ülkelerinde sabit özel sektör yatırımlarının GSYH'ye oranları, yüzde 12 ile yüzde 16 gibi dar bir aralıkta gidip geldi. Buna karşılık Güney Asya'da, 1982'de sadece yüzde 9 gibi bir orandan tırmanarak uluslararası ekonomik krizin arifesinde, 2007'de yüzde 23'e yükseldi ve neredeyse kesintisiz olarak arttı. Bu oran, MENA bölgesindeki en yüksek orandan neredeyse yüzde 50 daha yüksekti. Doğu Asya'ya bakacak olursak, GSYH'nin bir yüzdesi olarak özel sektör yatırımları, 1997 krizinin akabinde yüzde 8,7'ye düştükten sonra bir kez daha yükselen bir eğilim ortaya koydu ve Dünya Veri Bankası'na göre Büyük Durgunluk'a rağmen 2010 yılında yüzde 22'ye ulaştı.

Yukarıda söylenenlere dair iyi bir örneği Suriye teşkil ediyor. Mohammed Jamal Barout, Bashar al-Assad yönetimindeki ekonominin artan bir ivme ile liberalleşmesinin, 2005'te GSYH'nin yüzde 13'ünden 2008'de yüzde 8'ine indiği kamu yatırımlarında rekor bir düşüşe yol açtığına, buna karşılık hızını kaybeden kamu çalışmalarını telafi etmesi gereken özel sektör yatırım oranlarının yüzde 11-12 arasında

durgun kaldığına işaret ediyor. Dolayısıyla aynı dönemde ülkenin toplam yatırım oranı GSYH'nin yüzde 25'inden yüzde 20'sine düşerken, sınai kamu sektörü özel sektör alıcılarının yokluğunda canlılığını yitirdi.[3]

Giacomo Luciani ve Steffen Hertog, 2010 yılında özel sektörün Arap ekonomilerindeki rolüne dair bir çalışmada, hükümetin sermaye oluşumunun "liberal" KİK örneklerinde bile ulusal yatırıma egemen olduğu 1970'lerden radikal bir kayma ortaya koyan günümüzde, iş dünyasının bölgede sermaye oluşumunun temel ya da en azından devlete denk bir kaynağı olduğu gerçeğini göklere çıkarırken, yukarıdaki gerçeklikleri gözden kaçırıyorlar.

> GSYH içinde özel sektör yatırımlarının payı başta Doğu Asya olmak üzere gelişmekte olan diğer bölgelerden daha düşük olsa da, zaman içinde çok daha önemli hale gelmiştir.[4]

Yazarlar, iddialarını desteklemek için yalnızca 2005-2007 verilerini aktarıyorlar ki bu veriler genel bir çıkarım için yeterli bir gerekçe ortaya koymuyor. (bkz. Grafik 2.2) Şayet KİK ülkelerinin verileri de göz önüne alınırsa GSYH'nin bir yüzdesi olarak özel sektör yatırımlarında "önemli" bir yükselme gözlemleyeceğimizi varsaysak bile, bu gözlemin değeri bu ülkelerdeki "özel sektör" tanımının belirsizliğiyle ciddi biçimde sarsılıyor. Bizzat yazarlar da bu belirsizlikten söz ediyorlar:

> Suudi örneğine dair yorumumuz –ki bu örnek başlı başına en önemlisidir çünkü Suudi ekonomisi KİK ülkeleri içinde ve daha geniş düzeyde Arap bölgesinde en büyük ekonomidir– büyük ölçüde özel sektörden ne anladığımıza bağlıdır. SABIC, telefon şirketi STC ve elektrik şirketi SEC gibi devlet girişimi ve çoğunluğun mülkiyeti olan temel şirketler, resmi olarak özel işletmelerdir ve özel azınlık paydaşları vardır. Fakat asli olarak hepsi bütünüyle kamu sektörüne aittir...[5]

MENA ülkelerinde özel sektörün genel durumu, uluslararası finans kurumları tarafından yayınlanan belgelerde geleneksel olarak yer verilen edebi kelamlara vadesi geçmiş bir telafi olan 2005 Dünya Bankası bölgesel raporunda gayet güzel özetleniyordu:

---

3. Mohammed Jamal Barout, *Al-'Aqd al-Akhir fi Tarikh Surya: Jadaliyyat al-Jumud wal-Islah*, Doha: al-Markaz al-'Arabi lil-Abhath wa Dirasat al-Siyasat, 2012.
4. Giacomo Luciani ve Steffen Hertog, *Has Arab Business Ever Been, or Will It Be, a Player for Reform? ARI Thematic Study*, Ekim 2010, Mubadarat al-Islah al-'Arabi/Arab Reform Initiative, www.arab-reform.net, s. 2.
5. A.g.e., s. 5.

> Halen on yıllardır süren devlet önderliğinde büyüme ve sanayileşme kültüründen kurtulmakta olan MENA ülkelerinde, resmi olarak özel sektörün azgelişmişliği devam etmektedir. Ortalama olarak özel sektör bölgedeki GSYH'nin yüzde 50'sinden daha azını kapsamaktadır. Özel sektör faaliyetleri, istihdamın çoğunu oluşturan; fakat resmi finansa, pazarlara ya da hükümet destek programlarına erişimleri az olan bazı küçük işletmelerle birlikte, korumacı politikalardan faydalanan az sayıdaki büyük firmalarda yoğunlaşmaktadır.
> MENA ülkelerindeki hükümetlerin çoğu özel sektörün iş büyümesinin esas motoru haline gelmesi gerektiği konusunda hemfikir olsalar da, kamu sektörü açılacak iş alanları için temel kaynak olmaya devam etmektedir. Dünya ölçeğindeki istihdamın yüzde 27'sine ve Çin dışında dünya ölçeğinde istihdamın yüzde 18'ine kıyasla, bölgedeki istihdamın hemen hemen üçte birini teşkil ettiği tahmin edilmektedir. Kamu sektörü istihdamı, Fas'ın toplam istihdamının yüzde 10'u olan en düşük düzeyle Kuveyt'in toplam istihdamının yüzde 93'ü olan en yüksek düzey arasında değişmektedir; KİK ülkeleri arasında bu oran ortalama olarak yüzde 70'in üzerindedir.[6]

Bu yüzyıla girilirken MENA ülkelerinde son derece düşük seviyelerde seyretmiş olan doğrudan yabancı yatırım (DYY), 2002'den sonra önemli ölçüde arttı ve ekonomik kriz nedeniyle düşüşe geçmeden önce 2008 yılında doruğa ulaştı. Bununla beraber, Dünya Bankası'nın Eylül 2011 bölgesel raporunda da işaret edildiği üzere, Bu DYY'nin büyük bir kısmı KİK ülkelerine gitti. 2003-2007 arasındaki toplam DYY'nin yüzde 45'ini istifleyen Suudi Krallığı ve Birleşik Arap Emirlikleri'nde yoğunlaştı. (Bunun bir kısmı diğer KİK ülkelerinden gelen DYY idi). Bunları, Mısır (yüzde 12), Lübnan ve Ürdün gibi, KİK ülkeleri ile sıkı bağları olan ülkeler izledi.[7] Arap bölgesinde doğrudan yatırım için *en iyi* koşulları sunan ekonomilerden biri olarak derecelendiği belirtilen Tunus'ta, Mahmoud Ben Romdhane'in DYY önündeki engellerin kaldırılmasından çıkardığı sonucu genelleyebiliriz. Romdhane şunu iddia ediyor: "Tunus'a kitlesel bir doğrudan yabancı yatırım akını gerçekleşmedi. Bir bakıma DYY durgunlaştı. Bunun sebebi sadece daha önce kamu sektöründe olan şirketlerin (çimento fabrikaları ve telekomünikasyon) özelleştirilmesi ve kayda değer yabancı yatırımı ülkeye çeken uluslararası petrol fiyatlarındaki ani yükselişti".[8]

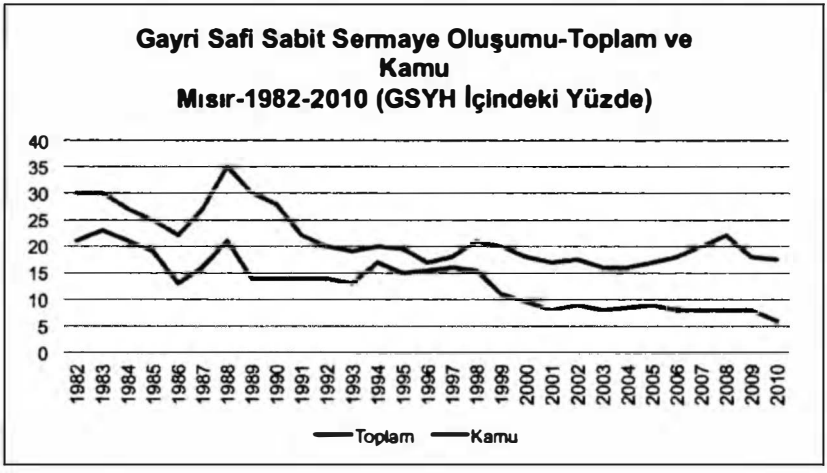
Yukarıda bahsedilen ve bir önceki bölümde tartışılan gerçekler hep birlikte ele alındığında bizi şu sonuçlara yöneltiyor: Nüfus artışında görülen yavaşlamaya rağmen MENA ülkelerinde kaydedilen

---

6. World Bank, *Oil Booms and Revenue Management, MENA Economic Developments and Prospects, 2005*, Washington, DC: World Bank, 2005, s. 54-5.
7. World Bank, *MENA Economic Developments and Prospects, September 2011: Investing for Growth and Jobs*, Washington, DC: World Bank, 2011, s. 23.
8. Mahmoud Ben Romdhane, *Tunisie: Etat, économie et société. Ressources politiques, légitimation, régulations sociales*, Tunus: Sud Editions, 2011, s. 129.

kişi başına düşen GSYH büyümesindeki düşük oranlar ve rekor düzeyde işsizlik oranları, sabit yatırım büyümesindeki sürekli düşüşün doğal sonuçları. Bugün otuz yıldan uzun bir zamandır bölgedeki gayri safi sermaye oluşumunun GSYH'ye oranı belirgin bir düşüş eğilimi sergiliyor. (Grafik 2.2) Aynı zamanda özel sektör yatırımlarının oranı da, 1980'lerden beri durağan bir eğilimle dar bir aralıkta sınırlı kalan nispeten düşük bir düzeyde döngüsel bir gidişat ortaya koyuyor.

Bir yandan bu gerçekler, bölgenin bu içler acısı durumunda en büyük sorumluluğun, bölgesel ve küresel düzeylerde ekonomik paradigmadaki değişimin kamu yatırımlarında yol açtığı düşüşte aranması gerektiğini akla getiriyor. Aşağıda tartışıldığı üzere ülkede özel (yabancı) yatırımda istisnai bir sıçramanın yaşandığı 2007-2008 dönemini saymazsak, bu duruma iyi bir örneği kamu yatırımları ile toplam yatırımlar arasındaki ilişkiyle Mısır ortaya koyuyor. (Grafik 2.8) Öte yandan aynı gerçekler, özel sektör yatırımlarının son derece düşük düzeylerden kamu sektörü yatırımlarının çekilmesini dengeleyecek düzeylere tırmanmayışının, yani Ray Bush'un "Arap elitlerinin yerel ya da bölgesel düzeyde yatırım yapmaktaki başarısızlığı sürdürülebilir ekonomik büyüme düzeylerinin önündeki en büyük engeldir" demesine izin veren durumun nedenini sorgulamaya yöneltiyor.[9]

Grafik 2.8 (Kaynak: Dünya Bankası).

9. Ray Bush, "Marginality or Abjection? The Political Economy of Poverty Production in Egypt" Bush ve Habib Ayeb (Der.), *Marginality and Exclusion in Egypt*, Londra: Zed, 2012, s. 68.

Neticede, Mısır'ın Cemal Abdül Nasır yönetimindeki "sosyalist" döneminde 1961-1967 beş yıllık planının sonuçları, Sedat yıllarının askeri ve siyasi iniş çıkışlarının ardından 1982'den sonraki Hüsnü Mübarek döneminin sonuçlarından çok daha iyiydi. Dahası o sonuçlar, Mısır ordusunun 1962 yılında Yemen'deki bir savaşa, bedelleri son derece ağır olan, 1966'da en yoğun halini alan ve Haziran 1967'deki Arap-İsrail Savaşı'nın ardından sona eren katılımına rağmen gerçekleşmişti. 1976 yılında ABD'nin "askeri ve diğer personeli" tarafından kullanılmak üzere yayımlanan *Mısır İçin Alan El Kitabı*'nın Amerikalı yazarları bile, "zayıf yanlarına rağmen Birinci Beş Yıllık Plan'ın iyi bir ilk çaba olduğunu" kabul etmek zorunda kaldılar.[10]

Mısır'ın 1961 yılında, yani Nasır rejiminin geniş kapsamlı ulusallaştırmalara karar verdiği yılda yüzde 1,7 olan kişi başına düşen GSYH büyüme oranı, 1965 yılında Dünya Veri Bankası'na göre yüzde 6,5 gibi yüksek bir düzeye ulaştı. Bu düzeye tekrar erişildi ve o dönem sadece 1977-1979 yılları arasında, petroldeki patlama ve ilk Sedat yıllarının (1971-1974) felaket niteliğindeki oranlarının dengelenmesinin etkisiyle; 1980 ve 1982'de yine ikinci petrol krizi ve İsrail ile barış anlaşması imzalamasına karşılık bir ödül olarak ABD ve müttefiklerinin mali yardımları Mısır'ı da içine alacak şekilde genişletmeleri sayesinde bu düzeyin üzerine çıkıldı. (Grafik 1.2, Bölüm 1) Büyüme oranlarının 2002 yılında kaydedilmiş olan son derece düşük düzeylerden (yüzde 0,5) tekrar yükselmeye başlamasının ve 2008'e kadar (yüzde 5,3) bu yükselişe devam etmesinin sebebi, esas olarak bu dönemde yükselen petrol fiyatlarıydı. Bu, hem bu yükselişin Mısır ihracatına doğrudan etkisinden hem de buna bağlı etkilerinden (petrol krallıklarından kamu sermayesi ya da özel sermaye ve Mısırlı göçmen işçilerden gelen paralardan) kaynaklandı.[11]

Bu durumu, IMF'nin 2007 yılında "özel sektörü yeni iş alanlarındaki büyümenin lokomotifi haline gelmeye teşvik etmek üzere tasarlanan" 2004 reformları nedeniyle "yükselen bir başarı hikâyesi"[12] olarak tanımlanan Mısır'ın performansına dair değerlendirmesine 2009 yılında yaptığım bir eleştiride ortaya koydum. Bu iddiayı çürüttükten sonra, IMF değerlendirmesine ilişkin incelememi şöyle özetledim:

---

10. Richard Nyrop vd, *Area Handbook for Egypt*, Washington, DC: The American University, 1976, s. 256.
11. KİK krallıklarının Arap ülkelerine yatırımları ile ilgili bkz. Adam Hanieh, *Capitalism and Class in the Gulf Arab States*, New York: Palgrave Macmillan, 2011.
12. IMF, *Regional Economic Outlook: Middle East and Central Asia*, Washington, DC: International Monetary Fund, 2007, s. 32-3. 1990'lardan itibaren uluslararası finans kurumlarının Mısır'a ilişkin buna benzer değerlendirmeleri için bkz. "Dreamland" Timothy Mitchell, *Rule of Experts: Egypt, Techno-Politics, Modernity*, Berkeley, CA: University of California Press, 2002, s. 273-303.

Mısır'ın beklentileri toplumsal ve siyasi istikrarsızlıklarla öyle yüksek düzeyde zarara uğratıldı ki IMF ve Dünya Bankası tarafından çığırtkanlığı yapılan bu "başarı hikâyesi" kulağa gerçekten de son derece gamsız bir melodi gibi geliyor. ... Bitmek bilmez bir "başarı hikâyesi" olmaktansa, Mısır'ın durumu son derece endişe verici olarak ele alınmalıdır.[13]

IMF'nin bu fazlasıyla sıradan ve at gözlüğü takmayan herkes için aşikâr olan gerçeğin farkına varmasını sağlamak için Arap isyanının gerçekleşmesi gerekti. İtiraf, IMF'nin yönetici müdürü Christine Lagarde'ın ağzından geldi:

> Hepimiz Arap Baharı'ndan önemli dersler öğrendik. Ekonomik ciro rakamları –örneğin büyüme– çoğunlukla iyi görünse de, çok fazla sayıda insan hesaba katılmıyordu.
> Ve IMF adına konuşacak olursak, şüphesiz bölgede gençler arasındaki yüksek işsizlik oranlarının bir saatli bomba olduğu konusunda uyarılar yaparken, fırsatlara eşitsiz erişimin sonuçlarını tam anlamıyla öngöremedik. Açık konuşayım: Ekonomik büyümenin meyvelerinin nasıl paylaşıldığına yeteri kadar dikkat etmiyorduk.
> Eşit toplumların daha büyük ekonomik istikrar ve sürdürülebilir büyüme ile ilişkili olduğu bugün çok daha nettir.[14]

Ne var ki Arap bölgesine dair uluslararası finans kurumlarının "uzmanlarının" şahinliğini yapmaya devam ettiği reçeteler şaşkınlık sebebi olamayacak kadar boş. Nisan 2012'de yayınlanan bir Dünya Bankası raporu, Arap hükümetlerini "istihdam mucizesinden" başka hiçbir şeyin işe yaramayacağı konusunda bilgilendiriyor. Her şey çok kolay: "Tedbirli makroekonomik idare, sağlam düzenleme ve iyi yönetim" ve "sağlam iş düzenlemelerinin yanı sıra ticareti kolaylaştıracak politikalar".[15] Fakat rapor, kendini Popper'ın yanlışlama kriterinin erişemeyeceği bir noktaya koyarak şunu da ihtiyatlı bir biçimde ekliyor: "Ne var ki reform yaparken şeytan ayrıntıda ve başarı için çok önemli olan istikrarlı uygulamada gizlidir".[16]

Bu "uzmanlar", Hillary Clinton'un Marshall Planı tarzında bizzat yaptığı gibi, Arap petrodolarlarının ağırlıklı olarak bölgede yeni

---

13. Gilbert Achcar, "Stability and Instability in Egypt: A Closer Look at Recent Egyptian Growth", http://eprints.soas.ac.uk/10365/. İspanyolca yayımlanmış tercümesi: "Estabilidad e inestabilidad en Egipto: una mirada de cerca al reciente crecimiento económico" ICEX (Der.), *Claves de la Economía Mundial 2009*, Madrid: Instituto Español de Comercio Exterior, 2009, s. 455-61.
14. Christine Lagarde, "The Arab Spring, One Year On" IMF, 6 Aralık 2011, http://www.imf.org/external/np/speeches/2011/120611.htm.
15. World Bank, *MENA Region: A Regional Economic Update, April 2012: Enabling Employment Miracles*, Washington, DC: World Bank, 2012, s. 32.
16. A.g.e.

iş alanları açacak yatırımlara yönlendirilmesini önermeye bile cüret etmezler.[17] Bunun sebebine gelince; uluslararası finans kurumları petrol krallarına sermayelerini Batı ekonomilerine, bilhassa Birleşik Devletler'e yatırmayı bırakıp, bunun yerine Birleşik Devletler'in 1948'den 1951'e kadar Avrupalı müttefiklerine yaptığı yardım modelinde Arap *hükümetlerine* aktarmalarını önerecek kadar ileri gidemezken, Dışişleri Bakanı'nın George C. Marshall Vakfı'nda yaptığı konuşmanın gerçek bir önemi yoktur.

Her durumda, gereken fonlar nereden gelirse gelsin –dış kaynaklardan ya da iç kaynakların harekete geçirilmesinden– Arap ülkelerini gelişmemişliğin kısırdöngüsünden kurtaracak yol, devlet ve kamu yatırımlarından geçiyor. Bu pek çok açıdan doğru.[18] Kamu sektörü yatırımlarındaki göreceli düşüşün işsizlik üzerindeki etkisini zaten Birinci Bölüm'de gördük. Birinci Bölüm'de bahsedilen 2004 Dünya Bankası MENA bölgesi işsizlik çalışmasında da görüldüğü gibi bu durum, gençler arasında çok yüksek olan işsizliğin başlıca sebebi.[19] Benzer biçimde, bölgeye ilişkin 2004 Dünya Bankası toplumsal cinsiyet ve gelişme çalışması da, toplumsal, kültürel ve ekonomik etmenlerin bileşiminin MENA bölgesinde kadın istihdamının önündeki başlıca engeli oluşturduğunu gözlemliyor.[20]

Bu bakımdan devletin rolü belirleyici nitelikte. Yasama reformu ve eğitimde fırsat eşitliği ile birlikte, kadınların özgürleşmesini teşvik etmeyi arzu eden bir hükümetin atabileceği en etkin adım, sadece gelişmeyi desteklemek için de olsa onlara açık yeni iş alanları yaratarak kadınların istihdam edilebilirliğini artırmak. Nitekim MENA ülkelerindeki kadınların durumu, diğer her yerde olduğu gibi, İkinci Dünya Savaşı'nı takip eden, Şanlı Otuz Yıl olarak adlandırılan kalkınmacı safhada önemli bir ilerleme kaydetti. Bu safha sona erdiğinden beri gidişat, kadınlar için son derece geriletici sonuçlar barındıran aksi bir yön aldı:

---

17. "Dışişleri Bakanı Hillary Rodham Clinton'ın George C. Marshall Vakfı Ödülü'nü Alırken Yaptığı Konuşma", George C. Marshall Foundation, 2 Haziran 2011, http:// www.marshallfoundation.org/SecretaryClintonremarksJune22011.htm.
18. Uluslararası finans kurumlarının işsizlik sorunu için ortaya koyduğu reçeteler, kamu çalışmalarının rolüne odaklanan Uluslararası Çalışma Örgütü'nün tavsiyeleriyle tamamen zıt düşüyor. Bkz. ILO, *Employment for Stability and Socio-Economic Progress in North Africa: Strategy for North Africa 2011-2015*, Cairo: ILO, 2012.
19. World Bank, *Unlocking the Employment Potential in the Middle East and North Africa: Toward a New Social Contract, MENA Development Report*, Washington, DC: World Bank, 2004.
20. World Bank, *Gender and Development in the Middle East and North Africa: Women in the Public Sphere, MENA Development Report*, Washington, DC: World Bank, 2004.

> Bölgenin büyük bölümünde kadınlar ağırlıkla kamu sektöründe istihdama katılım eğilimi gösterdiler. Bunun sebepleri arasında (a) öğretmenlik ve hemşirelik gibi kamu sektörü mesleklerinin kadınlar için uygun olduğu algısı; (b) kamu sektörünün işe alımda ve maaş düzenlemesinde eşitlikçi ve pozitif ayrımcı uygulamaları ve (c) kamu sektörünün cömert doğum izni avantajlarını da kapsayan uygun çalışma koşulları yer alıyor. Kamu sektörü istihdam payının pek çok ülkede daralmasıyla, kamu sektörü artık gelecekte kadınlar için önemli bir iş kaynağı olarak varlığını sürdüremeyecek. Buna karşın özel sektörde kadınlar önemli dezavantajlarla ve daha az iş imkânı ile karşı karşıya kaldılar. Genellikle daha düşük ücretlerle ve çok az yükselme potansiyeli ile çalışıyorlar.[21]

Benzer bir teşhisi, UNDP'nin kadınların durumuna odaklanan *2005 Arap İnsani Gelişme Raporu*'nda bulmak mümkün.[22] Rapor, yasama ve eğitimden kaynaklanan etmenlerin altını çizerken, "üretim tarzının" merkezi rolünü de vurguluyor:

> Arap ülkelerinde kadınların güçlendirilme düzeyi, bölgenin ekonomi politiğinden önemli ölçüde etkilenmektedir. Arap ülkelerindeki üretim tarzı, rantiye ekonomilerinin ve zayıf ekonomik gelişimin damgasını vurduğu ekonomik performans düzeylerinin hâkimiyetindedir. Bu iki niteliğin bileşimi, Arap ekonomilerindeki zayıf üretim yapılarına ve işsizliğin ve yoksulluğun yaygınlaşmasına zemin hazırlayan genişleme araçları yetersizliğine sebep olmaktadır. Kadınlar söz konusu olduğunda ekonomik zayıflıkları nedeniyle onlar için en ağır sonuçları ikiye katlayan diğer sosyal koşullarla birlikte ortaya çıkan genel sonuç, insani ekonomik güçlenme bakımından felakete varan sonuçlar doğuran bir ekonomik faaliyet modelidir.[23]

KAPİTALİST ÜRETİM TARZININ ÖZEL BİR VARYANTI

Arap bölgesinde hâkim olan üretim tarzının hangi özellikleri bölgenin gelişmesindeki tıkanıklığın sorumluluğunu taşıyor? Bu soruya vereceğimiz cevap, mevcut bölgesel krizin doğasını olduğu kadar, küresel ölçekteki önemini belirlememize ve daha sonra bunu aşmanın koşullarını tarif etmemize imkân verecek. Bu cevap bize, Aralık 2010'da harekete geçen devrimci sürecin kısa vadede ya da uzun vadede başarılı bir sonuca ulaşıp ulaşmayacağını ya da daha ziyade, on yıllar değilse de yıllar süren bir dönemi ortaya çıkarmaya kaçınılmaz olarak yazgılı olup olmadığını değerlendirebileceğimiz bir konuma yerleştirecek.

Elbette MENA bölgesi kapitalist üretim tarzının dünya çapındaki hâkimiyetinden kaçamadı. Fakat bu üretim tarzının işleyiş tarzları,

---

21. A.g.e., s. 8 (Ayrıca bkz. s. 79-86).
22. UNDP, AFESD, AGFUND, *Arab Human Development Report 2005: Towards the Rise of Women in the Arab World*, New York: UNDP, Regional Bureau for Arab States, 2006.
23. A.g.e., s. 20.

ülkeden ülkeye ve bölgeden bölgeye büyük ölçüde çeşitlilik gösteriyor. Pek çok gözlemci, aceleci davranarak, Arapça konuşulan bölgeyi sarsan toplumsal patlamayı, 2007'den bu yana uluslararası ekonominin kalbinde yer alan ülkeleri, Birleşik Devletler, Avrupa ve Japonya'yı etkisi altına alan Büyük Durgunluk ile kendini gösteren mevcut küresel kapitalist krizin doğrudan sonucu olarak yorumladı. Arap patlamasının uluslararası durgunlukla aynı zamana denk gelmesi, kaçınılmaz olarak bu analitik kestirmeden gitmeyi cazip kıldı. Ne var ki MENA ülkeleri, Afrika-Asya grubunda yer alan diğer ülkelere kıyasla küresel krizden daha az etkilendiler. Bu, tam da kargaşanın bölgeyi içine çekmeye başladığı anda, Ocak 2011'de yayınlanan küresel ekonomik beklentilerle ilgili bir Dünya Bankası raporunda da vurgulandı:

> Ortadoğu ve Kuzey Afrika bölgesinin gelişmekte olan ülkeleri, kısmen bölgenin sınırlı finansal entegrasyonu nedeniyle ama aynı zamanda krizden sermaye malları kadar –ve dolayısıyla bunları üreten ekonomiler kadar– ağır etkilenmeyen ürünlerde yoğunlaşan (petrol, malzeme ve hafif üretim malları) ihraç çeşitliliği nedeniyle, küresel durgunluktan gelişmekte olan diğer bölgelere kıyasla daha az etkilendiler.[24]

Buna rağmen, uluslararası ekonomik krizin çok yönlü etkisi –bilhassa 2007-2008 yıllarında gıda fiyatlarındaki ani sıçrama– şüphesiz bölgede yaşayanların hoşnutsuzluğunu şiddetlendirdi. Dolayısıyla Dünya Bankası'nın 2008 yılı bölgesel raporunun not etmeyi ihmal etmediği gibi,

> Pirinç ve buğday gibi temel tahıl gıdalarının fiyatlarındaki keskin artışın, farklı ülkelerde belirli risk faktörlerine bağlı olarak değişen bir etkisi oldu. Göreceli olarak büyük gıda ithalatçıları olan (ithalat oranı ve tüketim bakımından) düşük gelirli ülkeler en yüksek risk altındaydı. ... Yemen Cumhuriyeti'nde gıda fiyatları enflasyonu 2007 yılında yüzde 20'yi aştı ve bölgedeki en yüksek rakama ulaştı. Diğer risk faktörleri arasında, bir ülkedeki en düşük gelir gruplarının harcama kalıplarında gıdanın ne ölçüde yer tuttuğu geliyordu. Mısır Arap Cumhuriyeti ve Yemen Cumhuriyeti ... gibi ülkeler en kırılgan, ülkeler arasındaydı; çünkü nüfuslarının en alttaki iki yüzde yirmilik kesimi, hane içi bütçelerinin yüzde 50'sini ya da fazlasını gıdaya harcıyor. *Geçtiğimiz aylarda hem Mısır'ın hem de Yemen'in toplumsal huzursuzluk olayları yaşaması şaşırtıcı değildir.*[25]

24. World Bank, *Global Economic Prospects January 2011: Navigating Strong Currents*, Cilt 2, Washington, DC: World Bank, 2011, s. 95.
25. World Bank, *MENA Economic Developments and Prospects 2008: Regional Integration for Global Competitiveness*, Washington, DC: World Bank, 2009, s. xiv (vurgu eklenmiştir). Küresel gıda krizi ile ilgili bkz. Derek Headey ve Shenggen Fan, *Reflections on the Global Food Crisis: How Did It Happen? How Has It Hurt? And How Can We Prevent the Next One?* Washington, DC: International Food Policy Research Institute, 2010.

Bir sonraki yıla ilişkin rapor, bilhassa en kırılgan kırsal nüfuslar göz önüne alındığında gıda fiyatlarındaki sıçramanın yarattığı ağırlığını doğruluyordu. Aynı zamanda bunun olası etkilerini hafifletmek ve toplumsal gerilimleri azaltmak için 2008 yılında fiyatlardaki düşüşten önce hükümetlerin ciddi önlemler almış olduğunu da vurguluyordu:

> MENA bölgesinde kırsal nüfuslar için gıda fiyatı şoku bu dönemde yüzde 25,9 gibi bir artış gösterdi ve gıdanın bu grup için tüketimin yüzde 64,5'ini oluşturmasıyla, hükümet destek politikalarının da yokluğunda hane halklarının satın alma gücü iki yıl içinde yüzde 17 civarında azalacaktı.[26]
> MENA hükümetleri, gıda fiyatı krizinin yükünü hafifletmek için gıda yardımlarını sürdürdü, fiyat kontrolü uyguladı ve ihracatı kısıtladı. Mısır'daki pirinç tedarikçileri 2008 yılı boyunca en fazla ithal edebildikleri miktar kadar ihracat yapmakla sınırlandırıldı. Bu "ihracat yasağı" ilerideki bir emre kadar uzatıldı. Yemen, hedefe yönelik bir nakit aktarma programını genişletip yeniden düzenlerken, buğdayı sübvansiyonlu fiyattan sağlamaya başladı. Bazı hükümetlerin belirli mallar üzerindeki ithalat vergisini indirmesinin hane halklarının gıda tüketimi için hayati olduğu varsayımıyla, yüksek fiyatların hane halkları üzerindeki etkisini azaltmak için ikinci bir grup politika hedeflendi. Örneğin Fas, buğday gümrük vergisini düşürdü ve buğday ithalatçılarına mali destek sağlamaya başladı.[27]

Bunun ötesinde 2011 patlamasından önceki iki yılda Sahra Altı Afrikası'nda, MENA ülkelerinden daha yüksek enflasyon oranları kaydedildi: Bu oranlar, 2009'da MENA ülkelerinde yüzde 6,6 enflasyon oranına karşılık yüzde 10,6; 2010'da ise MENA ülkelerindeki yüzde 6,9 enflasyon oranına karşılık yüzde 7,4 idi.[28] Fakat burada mukayeseye imkân verecek bir isyana tanık olunmadı. Kısacası, küresel krizi ya da yükselen gıda fiyatlarını Arap isyanlarının belirleyici sebebi olarak göremeyiz; tıpkı, diyelim ki Suriye'deki halk ayaklanmalarını, sadece ülkenin başına bilhassa 2006-2011 yılları arasında bela olan istisnai kıtlıklara yoramayacağımız gibi.[29] İki durumda da bu, ağırlaşan bir durumu yeterli bir sebeple karıştırmak –bir başka deyişle, Albert Soboul'un Fransız Devrimi'nin sebeplerine ilişkin fikir çatışmasına dair tartışmasında kullandığı terimleri ödünç alırsak, "yapıyı konjonk-

---

26. World Bank, *MENA Economic Developments and Prospects 2009: Navigating through the Global Recession*, Washington, DC: World Bank, 2009, s. 5.
27. A.g.e., s. 22.
28. IMF, *World Economic Outlook April 2012: Growth Resuming, Dangers Remain*, Washington, DC: IMF, 2012, s. 198.
29. Suriye'deki kıtlık meselesine genel bir bakış için bkz. Francesco Femia ve Caitlin Werrell, "Syria: Climate Change, Drought and Social Unrest" The Center for Climate& Security, 29 Şubat 2012: http://climateandsecurity.org/2012/02/29/syria-climate-change-drought-and-social-unrest/. İsyanın öncülü olarak Suriye'de gıda güvenliği sorununa dair bkz. Mohammed Jamal Barout, "Tahaddi al-Amn al-Ghaza'i: Ru'yat Mashru' 'Suriyya 2025' " *Buhuth Iqtisadiyya 'Arabiyya*, No: 43-4, Yaz-Güz 2008, s. 175-91.

türle karıştırmak"[30] olacaktır. Marx ve Jean Jaurès geleneğinden giden Soboul, bir tarafta üretici güçlerin gelişmesini siyasi ve toplumsal yapılarla çatışmaya sokan temel ve uzun vadeli çelişkileri, diğer tarafta bu temel çelişkileri alevlendiren konjonktürel çeşitlilikleri birbirinden ayırır:

> Eski Rejim'in azaltılması mümkün olmayan toplumsal çelişkileri, uzun bir zamandır devrimi gündeme taşımıştır. Gerilimler meydana getiren ve bugünün koşullarında tüm hükümet faaliyetlerine inatla direnen ekonomik ve demografik dalgalanmalar, devrimci bir durum yaratmıştır. Ulusun ezici bir çoğunluğu, kafa karışıklığıyla ya da bilinçli olarak, yönetici sınıfın savunmakta aciz kaldığı bir rejime karşı ayaklanmıştır. Böylece kopma noktasına ulaşılmıştır.[31]

Dünya krizi ile Arap isyanı arasındaki ilişkiye gelindiğinde, konjonktürel etmen ile yapısal neden arasındaki ayrım daha da önemli hale geliyor; öyle ki bu krizin etkisi bölgedeki bir ülkeden diğerine değişiklik gösteriyor. Bu durum, bugüne kadarki en büyük ayaklanmaların yaşandığı ülkeler için bile geçerli. Az önce işaret edildiği üzere, küresel kriz gelişmekte olan diğer bölgeleri daha şiddetli vurdu; Arap bölgesinin tamamını sarsan devrimci şok dalgasıyla uzaktan da olsa kıyaslanabilecek bir dalga yaratmaksızın. Fakat bu bölge hiçbir şekilde dünya ekonomisinin "en zayıf halkasını" oluşturmuyor; en azından petrol kaynakları sayesinde. Dahası, bölgenin temel sorunlarının –bilhassa işsizlik ve düşük istihdamın– on yıllardır bölgeye rahat vermediğini gördük. Bu iki durum, Büyük Durgunluk'un Arapça konuşulan bölgedeki devrimci patlamalara olan etkisine dair bir bakış açısı getirmemizi gerekli kılıyor: Arap krizinin temel olarak sadece küresel krizin bir resmi olduğu hipotezi, dikkatle incelendiğinde geçerliliğini koruyamıyor. Büyük Durgunluk sadece bölgesel patlamanın altında yatan belirli yapısal etmenleri ağırlaştırdı.

Aynı göreli mantığı izlemek gerekirse, MENA ülkelerindeki sosyopolitik patlamanın neoliberalizmin genel başarısızlığının bir sonucu olduğu açıklaması, bölgenin başarısız ekonomik performansı ile Şili, Hindistan ya da Türkiye gibi neoliberal reçeteleri daha istikrarlı bir şekilde uygulayan diğer gelişmekte olan ülkelerin başarılı performansları arasındaki karşıtlığı geçersiz kılıyor. Uluslararası finans kurumları yıllardır, "Washington uzlaşması" reçetelerinin onları uygulamakla

30. Albert Soboul, *La Révolution française*, Paris: Presses Universitaires de France, 1965, s. 10-30.
31. A.g.e., s. 27-8.

mükellef olanlara bağlı olduğunu kabul etmek zorunda kaldılar. Doktrinlerini, ekonomik modellerinin doğru bir biçimde işlemesinin bir koşulu olduğu dile getirilen "iyi yönetim" kavramına yer açacak şekilde yeniden gözden geçirdiler. Uygun biçimde, bu onların sosyopolitik bağlamı tasasız bir şekilde göz ardı ettikleri aynı neoliberal formülleri pazarlamaya devam etmelerini sağlarken, bu formülleri benimsemenin sıklıkla yarattığı ve yaratmaya devam ettiği sonuçlarla ilgili hiçbir mesuliyet kabul etmemelerine de imkân verdi. Dolayısıyla Arap krizini, başka herhangi bir niteliğe gerek duymaksızın, neoliberalizmin bir etkisi olarak gören savı tersine çevirmekle yetinen basite indirgemeci mantığı izleyen uluslararası finans kurumları, Arap bölgesinin ekonomik serbestleşmenin yetersizliğinden mustarip olduğunu ve mevcut problemlerin sadece daha fazla serbestleşme sağlanırsa çözülebileceğini iddia etmeye devam ediyorlar.

Arap devletlerinin neoliberal modele tam olarak uyum sağlamaktan çok uzak oldukları doğru olsa da, neoliberal paradigmadan ilham alan sosyal ve ekonomik politikaların bölgesel isyanın zeminini hazırlamakta hiç şüphesiz büyük bir payı olduğu gerçeği bakidir. Bu politikalar, toplumsal merdivenin en yüksek basamağında yolsuzluğu alevlendirirken aynı anda sosyal tabakanın en alt basamaklarında felakete varan sonuçlar yaratarak son derece açık bir biçimde patlamayı süratlendirmiştir. Fakat bu politikaların Arap ülkelerinde uygulanma biçimi, hem işleyiş tarzı hem de etkileri bakımından halihazırdaki rejimlerin sosyopolitik karakteri tarafından belirlenmiştir. Aynı zamanda bu ülkelerin çoğu, bölgede 1960'larda tesis edilen geniş kapsamlı devlet kapitalizminden ve her ne kadar çelişkili bir biçimde olsa da petrol ulusallaştırmalarının gerçekleştiği 1970'lerden miras alınan ağır yükümlülüklerle ekonomik olarak engellenmiştir. Süregiden patlamanın temel sebeplerini belirlemek için, daha ziyade bu ekonomik ve sosyal politikaların uygulanmasını kontrol eden belirli kümelenmeler göz önüne alınmalıdır.

Dolayısıyla Arap bölgesini sarsan uzun vadeli ekonomik tıkanıklığın altında yatan sebepleri teşhis etmek için, kapitalist üretim tarzının bu bölgeye hâkim olan özel işleyiş tarzlarını incelememiz gereklidir. Bunu yaparken, halihazırda Arap dünyasını özünden titreten devrimci patlamanın sebeplerini teşhis ediyor olacağız.

1. Rantiye ve Patrimonyal Devlet

MENA ülkelerinde kapitalizmin ilk belirgin özelliği, yukarıda bahsi geçen UNDP raporunda anımsatılan özelliğidir: Devlet rantının rolü. Zira MENA ülkelerinin devlet gelirlerinin önemli bir kısmı ranttan

elde edilir. 2010 yılında Arap ülkeleri grubunda yerleşik halkın yüzde 60'ından fazlası, net petrol ihracatçısı olan ülkelerde yaşıyordu. (Cezayir, Irak, Libya, Sudan, Suriye, Yemen ve KİK ülkeleri). Şayet doğalgaz ihracatlarını göz önüne alacak olursak, Mısır'la birlikte bu oran yüzde 85'e tırmanmakta. Mineralleri de dahil edecek olursak, bölgenin yerleşik halkının tamamı, devletin gelirinin öyle ya da böyle önemli bir kısmını yeryüzünden çıkarılan (yenilenemez) kaynakların ihraç edilmesinden elde ettiği ülkelerde yaşıyor.

2007 yılında, Arap ülkelerinin tamamının ihracatının yüzde 80'inden fazlasını hidrokarbonların –petrol ve doğalgaz– ihracatı oluşturdu.[32] Aynı yıl bu ülkelerin hidrokarbonlar dışında kalan ihracatları, yalnızca bir ülkenin, Türkiye'nin ihracatını sadece yüzde 22,6 oranında geçmişti. Hidrokarbonlarla birlikte toplam ihracatları Türkiye'nin ihracatının altı katından fazlaydı. Yalnızca KİK ülkeleri 2007 yılında Türkiye'nin dört katından fazla ihracat yaptı.[33]

Bu ihracatlar, devletlerin bir tür *ranta* bulaşmasını sağladı. En geniş anlamıyla bu kavram, faydalanıcı tarafından yerine getirilen ya da kiralanan emek gücü tarafından yaratılmamış olan düzenli bir gelire işaret ediyor. MENA ülkelerindeki devlet rantının başlıca biçimi, madencilikten –yani petrol, gaz ve minerallerden– elde edilen ranttır. Bu, arazi rantının bir alt türü, bir başka deyişle, toprak tekeli tarafından üretilen sağlam para cinsinden bir gelir kaynağıdır. (Marx'ın *Kapital*'in III. Cilt'inde incelikle ortaya koyduğu gibi, "belirli kimselerin yerkürenin belli kısımları üzerindeki tekelidir"). Açık konuşmak gerekirse madencilik *rantı*, bir mineral kaynağının sömürüsüne yatırılmış sermayenin (altyapı, makineler ve emek gücü) ortalama kârından ayrı bir fazladan kârdır. Ne var ki ulusların refahına ilişkin Dünya Bankası verilerinde, toplam kâr (ürün fiyatı daha az üretim maliyetleri) "rant" olarak ele alınmaktadır.[34]

Bu tür rantlar Arap devletlerinin çoğunun GSYH'sinin büyük bir bölümünü oluşturur. Bu oranın yüzde 10'u geçtiği ülkelerle kendimizi sınırlamak gerekirse, 2006'da –yani enerji metaları ve hammadde fiyatları zirveye ulaşmadan önce– farklı ülkelerin GSYH'lerine oranları bakımından doğal kaynaklardan elde edilen toplam rant şu şekildeydi: Cezayir yüzde 40,9; Bahreyn, yüzde 35,9; Mısır yüzde 21,8; BAE yüzde

32. Bu hesaplamalar Dünya Bankası'na dayanmaktadır: World Bank, *Economic Integration in the KİK*, Washington, DC: World Bank, 2010, s. 28 ve 32.
33. A.g.e., The figure for Turkey is taken from World Bank, *World Development Indicators 2009*, Washington, DC: World Bank, 2009, s. 218.
34. World Bank, The Changing Wealth of Nations, http://data.worldbank.org/data-catalog/wealth-of-nations.

28,5; Irak yüzde 93,3; Kuveyt yüzde 60,3; Libya yüzde 68,8; Moritanya yüzde 25; Umman yüzde 58; Katar yüzde 48,3; Suudi Krallığı yüzde 61,6; Sudan yüzde 20,8; Suriye yüzde 28,5; Yemen yüzde 38,5.[35]

Madencilik rantlarının yanı sıra diğer rantlar da Arap devletlerine tahakkuk ediyor: Geçiş harçları ya da ücretleri gibi coğrafi rantlar, (Süveyş Kanalı, petrol ve gaz boru hatları, vb); finans ve gayri menkul yatırımlarından ya da yurtdışındaki bağımsız refah fonlarının portföy yatırımlarından elde edilen kapitalist rantlar, yani petrol ihraç eden ülkelerin gelirlerinin gittikçe artan bir kısmının kaynağı; ve nihayet stratejik rantlar, bir başka deyişle, devletlerin askeri bir işlev yerine getirmesi ya da güvenlikle alakalı başka sebepler karşılığında elde ettikleri dış fonlar.

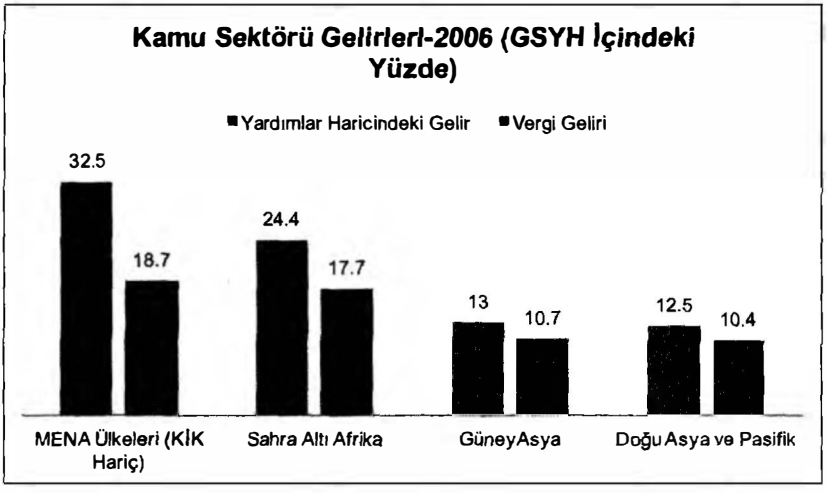
En son sırada bahsi geçen rant biçimi, paralı asker hizmetlerine karşılık bir ödül olabilir: 2010 yılında ABD'nin askeri sübvansiyonlarının yüzde 84'ü Yakındoğu'ya gitti. Tek başına İsrail toplam yardımın yarısından fazlasını aldı; bunu yaklaşık yüzde 25 ile Mısır ve üçüncü sırada Ürdün takip etti.[36] Yemen gibi ülkelerle birlikte Mısır ve Ürdün de ABD hâkimiyetinde bulunan bölgesel güvenlik sistemine iştirakleri sebebiyle petrol krallıklarından büyük yardımlar elde ediyor.[37] Bir başka stratejik rant kaynağı ise haraççılık: Örneğin, Baasçı Irak ve Suriye gibi yağmacı devletlerin yıllar içinde petrol krallıklarından zorla elde ettiği paralar. Bu devletler, İsrail ya da İran'la "karşı karşıya gelme" tehdidini hatırlatmak suretiyle ya da basitçe açık tehditler öne sürerek askeri ve/veya siyasi şantaja başvuruyorlar.[38]

Petrol krallıklarından elde edilen stratejik rantlar, *ikincil* rantlardır; çünkü bu rantların kendileri de rant gelirlerinden doğar. Dolayısıyla Arap bölgesindeki rantın çoğu, ne cinsinden olursa olsun, doğrudan ya da dolaylı olarak petrol ve gaz ile bağlantılıdır. 1987 yılında Hazem Beblawi, Arap petrol devletlerinin yeni bir davranış modelinin, bir başka deyişle, rantiye modelinin yaygınlaştırılmasında önemli bir rol oynadığını öne sürmekte haklıydı. Arap bölgesindeki başlıca rant

35. World Bank, World Databank.
36. ABD Dışişleri Bakanlığı, Dış Askeri Finans Hesap Özeti, 23 Haziran 2010, http://www.state.gov/t/pm/ppa/sat/c14560.htm.
37. Ürdün yardım rantı ile ilgili bkz. Warwick Knowles, *Jordan Since 1989: A Study in Political Economy*, Londra: I.B. Tauris, 2005.
38. 2005 yılına kadar Lübnan, kaçınılmaz olarak tüm bölgeyi etkileyebilecek kaotik bir durumun ortaya çıkmasını engellemek üzere birleşik Suriye-Suudi vesayeti altında yardımlar aldı. Bazı yazarlar göçmen işçilerin para transferlerini de bu işçilerin göç etmiş olduğu ülkelerin "rantlarının" bir parçası olarak dahil ederler. Bu pek bir anlam ifade etmiyor, zira bu para transferleri göç veren ülke devletlerine değil, bu işçilerin ailelerine gidiyor. En iyi ihtimalle, bu para transferlerinin devletlere vergiler ya da banka ücretleri halinde tahakkuk eden paylarının devlet rantı olarak kabul edilmesi makul olabilir.

kaynağı olarak petrol, petrol ülkesi olmayan diğer Arap ülkeleri için çeşitli ikincil rant kaynakları yarattı. Dolayısıyla birinci dereceden petrol devletlerine, petrol ülkesi olmayan ikinci dereceden bir rantiye katmanı eklendi. Petrolün etkisi öyle üst seviyede oldu ki, Arap tarihinin petrol hastalığının tüm Arap dünyasında salgın haline geldiği bugünkü çağını petrol çağı olarak adlandırmak gerçeklikten uzak olmayacaktır.[39]

Doğrudan ödenen bağışları ve dolayısıyla stratejik rantları göz ardı etsek bile, mevcut veriler gösteriyor ki MENA ülkelerinde devlet gelirlerinin GSHY'ye oranı gelişmekte olan Afrika ve Asya ülkelerinden çok daha yüksektir. Bu durum, her şeyden önce rantların en yüksek payı temsil ettiği vergi dışı gelirler için geçerlidir (Grafik 2.9); KİK ülkelerini hesabın dışında bıraksak bile –ki bu ülkelerde devlet gelirlerinin ve rantlarının GSYH'ye oranı bölgenin geri kalanıyla kıyasladığımızda çok daha yüksek iken, vergi gelirlerinin GSYH'ye oranı çok daha düşüktür. Yani Dünya Veri Bankası'na göre, 2009'da Kuveyt'in devlet gelirleri emirliğin GSYH'sinin yüzde 55,5'ini oluşturuyorken, toplam vergi alındıları GSYH'nin yüzde 1'ine bile ulaşmıyordu. Bu rakamlar Bahreyn için 2007 yılında sırasıyla yüzde 28,8 ve yüzde 1,3 idi.

Grafik 2.9 (Kaynak: Dünya Bankası).

39. Hazem Beblawi, "The Rentier State in the Arab World" Beblawi ve Giacomo Luciani (Der.), *The Rentier State* içinde, Londra: Croom Helm, 1987, s. 62. KİK krallıklarına uyarlandığı haliyle güncellenmiş ve geliştirilmiş rantiye devlet kavramı için bkz. Matthew Gray, *A Theory of "Late Rentierism" in the Arab States of the Gulf*, Qatar: Center for International and Regional Studies-Georgetown University, 2011.

Fazlasıyla sıkça dile getirildiğinden klişe haline gelen bir fikre göre, hükümetler vergi gelirlerine ne kadar az bağımlı ise o kadar az demokratiktirler. Bu iddia genellikle İngiliz monarşisine karşı sömürge protesto hareketinin kilit sloganına, Amerikan Devrimi'nin girizgâhına başvurularak desteklenir: "Temsiliyet olmadan vergi de yok". Dolayısıyla bütçesi halkın bağlandığı vergiden elde edilmeyen hükümetlerin temsili demokrasi rejimine uyum sağlamaya daha az ihtiyaç duydukları son derece doğru biçimde savunulagelmiştir.[40] Bu kuralın deyim yerindeyse ders kitaplarına özgü bir örneği, KİK ülkelerinin mutlakıyetçi krallıklarında bulunabilir, buna Libya'nın bugün geçersiz olan *Jamahiriyya*'sını da ("kitlelerin devleti") ekleyebiliriz.

Tüm bu devletler için ortak olan, petrol ve gazdan tahakkuk edilen rantların, bir bütün olarak ekonomileri ile kıyaslandığında yüksek olan gelirlerinin büyük bir bölümüne karşılık gelmesidir. Böylelikle rantiye devlet, halktan maksimum düzeyde ekonomik bağımsızlık kazanır. Bu duruma iyi bir örnek, söz konusu ülkelerin tamamı içinde açık arayla en büyük ekonomi ve nüfusa sahip olduğu halde petrol rantı elde etmeye başlayan Suudi krallığıdır. Tim Niblock ve Monica Malik'in işaret ettiği üzere,

> 1948'den sonra ülkeye akan petrol gelirlerinin, bilhassa 1970'lerin başındaki fiyat artışlarından sonra, Suudi devletine ülke içindeki herhangi bir sosyal gruptan ekonomik bağımsızlık kazandırdığı bir gerçektir. Oysa petrol öncesi dönemde devlet, idaresi ve faaliyetleri için vergilerden, gümrük vergisinden, tüccar borçlarından vs para toplamak zorundaydı ve bütün bunlar, ekonominin toplanması gereken vergiler ve görevler üretmesine imkân veren bir ekonomi biçimini sürdüren siyasi faaliyetler gerektiriyordu; 1970'ler itibariyle artık bu söz konusu değildir. Bilakis bugün devlet, halktan para toplamak için hiçbir sebebi olmayan bir tedarikçidir.[41]

---

40. Arap ülkelerinde demokrasi eksikliği üzerine en geleneksel analizlerden bir örnek için bkz. Ghassan Salamé (Der.), *Democracy without Democrats?: The Renewal of Politics in the Muslim World*, Londra: I.B. Tauris, 1994. Geleneksel siyaset biliminde kullanılan rantiye devlet kuramlarının iyi bir eleştirisi için bkz. Mohammed Hachemaoui, "La rente entrave-t-elle vraiment la démocratie? Réexamen critique des théories de 'l'État rentier' et de la 'malédiction des ressources' " *Revue française de science politique* içinde, Cilt 62, No: 2, 2012, s. 207-30.

41. Tim Niblock ve Monica Malik, *The Political Economy of Saudi Arabia*, Oxon, UK: Routledge, 2007, s. 21.Suudi krallığı üzerine ayrıca bkz. Kiren Aziz Chaudhry, *The Price of Wealth: Economies and Institutions in the Middle East*, Ithaca, NY: Cornell University Press, 1997 ve Steffen Hertog, *Princes, Brokers, and Bureaucrats: Oil and the State in Saudi Arabia*, Ithaca, NY: Cornell University Press, 2010. Hertog'un kitabı, Suudi krallığı örneğine uyarlandığı biçimiyle rantiye devlet kavramına yeniden göz atmaktadır. Krallığın burjuvazisine düşen rolün evrimi için ayrıca bkz. Said Khalid Scharaf, "Institutioneller Wandel und die Rolle der Bourgeoisie in Saudi-Arabien" Ulrike Freitag (Der.), *Saudi-Arabien. Ein Königreich im Wandel?* içinde, Paderborn: Ferdinand Schöningh, 2010, s. 279-301.

Bir başka sıkça duyulan ve yine bir klişe haline gelen fikre göre, büyük bir "orta sınıfın" varlığı, temsili demokrasinin düzgün bir biçimde işlevini sürdürebilmesi için bir önkoşuldur. Bu iddia, Avrupa monarşilerinin işlerliklerini sürdürebilmek için ihtiyaç duydukları fonları vergiler cinsinden topladıkları halk tarafından demokratik devrimin başlangıcında yükseltilen temsili hükümet talebinin baskın doğasını yansıtıyor: Aristokrasi ve alt sınıflardan ayırmak için "orta sınıf" denilen burjuvazi. Farklı ülkelerde burjuvazi, kendi temsiliyetini teminat altına almak için vergi yeterliliğine dayalı bir seçme hakkıyla kendini tatmin etti. Evrensel seçme hakkı –başlangıçta erkekler için olan evrensel seçme hakkını takip eden her iki cins için de seçme hakkı– kitle hareketlerinin, bilhassa işçilerin hareketinin baskısıyla kural haline gelinceye kadar geçerli olan bu ayrıma dayalı seçme hakkıydı.

"Orta sınıfın" demokrasi için hayati öneme sahip olduğu fikri, olsa olsa ticaret burjuvazisinden apayrı bir aristokratik kastın hâkim olduğu Suudi krallığı gibi monarşilerde bir anlam ifade edebilir. Böyle bir aristokrasinin olmadığı cumhuriyetlerde pek de bir manası yoktur. Elbette Cezayir, Mısır ve Suriye gibi ülkelerde bir memurlar sınıfı vardır; fakat bu sınıfın çıkarları gerçek anlamda var olan ve büyük ölçüde "devlet burjuvazisi" olan burjuvazinin –bir başka deyişle, özel sektör kapitalizmi biçiminde işlerlik kazanırken ekonomik gücünü devletten alan bir burjuvazinin– çıkarlarıyla sıkı sıkıya bağlıdır. Burada bunu "pazar burjuvazisinden" ayırıyoruz. (1960'lar Mısır'ında olduğu gibi, mecalsiz bırakılmış bir özel sektöre sahip kapitalist devlet ekonomisi üzerinde kontrolü olan burjuva bürokrasisini tanımlamak için "devlet burjuvazisi" teriminin kullanılmasına karşıt olarak).[42]

Dolayısıyla "orta sınıf" ile genel olarak kastedilenin, devletten bağımsız ve pazara bağlı bir özel kapitalizm biçimi olduğu ortaya çıkıyor. Düzgün işleyen bir demokrasinin bir "orta sınıfı" önkoşul olarak varsaydığı fikri, seçilmiş hükümetlerin kapitalist sponsorlarına ve pazara seçmenlerine olduğundan çok daha minnettar oldukları temsili demokrasinin gerçek doğasını, günümüzde işlediği haliyle özetliyor. Bununla beraber,

---

42. Hassan Riad [Samir Amin'in mahlasıdır], *L'Egypte nassérienne*, Paris: Minuit, 1964. "Burjuva bürokrasisinin" kendisinin "devlet burjuvazisine" ve bir "yeni burjuvaziye" dönüştüğü tezi için bkz. s. 223-49. Amin, Anouar Abdel-Malek tarafından *Egypt, Military Society: The Army Regime, the Left, and Social Change under Nasser*'da, [Çev. Charles Lam Markmann, (New York: Random House, 1968, Fransızca orijinali 1962 yılında yayımlandı)] geliştirilen, "Sovyet Marksist" "kapitalist olmayan gelişme yolu" tezi ile aynı çizgide yer alarak orduyu kapitalizmden sosyalizme geçişin merkezine koyan teze tepki gösteriyordu. Kavramın bürokrasi, burjuvazi ve orduyu birbirinden ayıran, daha belirgin bir biçimde sınırlandırılmış bir hali, Nazih Ayubi'de bulunabilir. Nazih Ayubi, *Bureaucracy& Politics in Contemporary Egypt*, Londra: Ithaca, 1980.

bu fikir Arap bölgesine uygulandığında, yadsınamaz bir gerçeği ortaya çıkarıyor: Burada, basitçe söylemek gerekirse demokrasi ile karıştırılan burjuva demokrasisinin yerine geçen şey, burjuva demokrasisinden çok daha *kötüdür*. Neredeyse tüm Arap devletleri, patrimonyalden neopatrimonyal rejimlere uzanan bir ölçekte konumlanmaktadırlar.

Patrimonyalizmin burada kullanacağımız tanımı, temel olarak Max Weber'den alınmış, bizi ilgilendiren bölgeye göre güncellenmiş ve buraya uyarlanmıştır. Patrimonyalizm, mutlak ve mirasla geçen bir otokratik iktidar türüdür; fakat "hısım akraba" çevresi ile de işlerlik gösterebilir. Patrimonyal iktidar devleti kendine mal eder. Özel olarak: 1. Aslında devlete değil, yönetenlere biat etmiş bir imparator muhafızı idaresindeki silahlı kuvvetler. 2. Devletin tasarrufundaki ekonomik araçlar ve 3. Devlet yönetimi.[43] Kapitalizmin bu tür bir hükümet altında pazar kapitalizminin zararına gelişme eğilimi olan türü, bir devlet burjuvazisinin hâkimiyeti altında olan "ahbap-çavuş kapitalizmidir". Devlet burjuvazisi, siyasi iktidar tarafından rıza gösterilen bu rant üreten durumdan fayda sağlar. Bunun karşılığında, yöneticilere nakit olarak rant öder. Pazar burjuvazisi de sıklıkla aynı şeyi yapmaya mecbur kalır. Bu ikisi arasındaki fark, devlet burjuvazisinin verdiği rant bir ortağa yapılan ödemeye benziyorken, pazar burjuvazisi tarafından ödenenin haraççılar tarafından gasp edilen paraya benziyor olmasıdır.

Neopatrimonyalizmin az evvel tarif edilen patrimonyalizmden farkı, cumhuriyetçi otoriter iktidarın kurumsallaşmış bir biçimi olmasıdır –bir anlamda, Weberyan terimlerle, neopatrimonyal koşullarda iktidarın kullanımının önemli bir "rasyonel-legal" bürokratik boyutu vardır. Neopatrimonyal devlet, her zaman değiştirilebilecek olan yönetenler karşısında az ya da çok, bir dereceye kadar otonomiden faydalanır.[44] Bununla birlikte, bu tür bir rejimde akraba kayırma da hüküm sürer. Hatta imtiyazlardan çıkar sağlama anlamında yolsuzluk, neopatrimonyal bir rejimde patrimonyal rejimde olduğundan daha yaygın olma eğilimi gösterir; zira yönetenlerin devletle ilişkisi patrimonyal rejimde olduğu gibi kişiye özel bir ilişki değil, daha ziyade geçici bir kullanım hakkı ilişkisidir. Otokratik neopatrimonyal bir rejim uzun vadeli bir istikrar elde ettiğinde, mirasa dayalı ya da (otokratm kendi halefini tayin ettiği) yarı mirasa dayalı iktidar değişimine sahip bir patrimonyal rejim haline gelme eğilimi gösterir.

---

43. Max Weber, *Economy and Society*, 2 Cilt, Berkeley: University of California Press, 1978.
44. Sahra Altı Afrikası deneyimi ışığında neopatrimonyalizm kavramı üzerine yakın geçmişte yapılan tartışmaların açıklığa kavuşturulması için bkz. Gero Erdmann ve Ulf Engel, "Neopatrimonialism Revisited-Beyond a Catch-All Concept" No: 16, Hamburg: GIGA Working Papers, Şubat 2006.

Bütün Arap krallıkları –KİK krallıklarının yanı sıra Ürdün ve Fas– patrimonyal rejimlerdir; 2003 yılına kadar Irak, 2011 yılına kadar Libya ve bu kitabın yazıldığı sürece kadar Suriye rejimleri de böyledir. Ürdün ve Fas monarşileri, siyasi kurumlar (hükümet ve parlamento) düzeyinde işleme hakkını bahşederek "kararname ile" neopatrimonyal bir rejim yarattılar; bu rejim kraliyet patrimonyalizmi ile birleşmiş ya da onunla birlikte varlığını sürdürmektedir. 2011'den önce Mısır ve Yemen, patrimonyal rejimlere dönüşme sürecindeki neopatrimonyal rejimlerle yönetiliyorlardı. Cezayir, bugünkü Irak, Moritanya, Sudan neopatrimonyal rejimlerdir; devrim öncesi Tunus'a da bu rejim hâkimdi. Lübnan, mafyavari bileşenleri olan farklı çıkar gruplarının sırayla merkezi iktidara sahip oldukları ve dolayısıyla avantayı paylaştıkları özel bir örnektir.

Rantiye devlette patrimonyalizm eğiliminin şiddetlendiğini söylemeye lüzum yok. Devlet bütçesi artan düzeyde ranta dayalı hale geldikçe, bu eğilim artar ve pazar burjuvazisinin gücü de gittikçe daha dar sınırlar içinde kalır. Bununla beraber, devlet rantının görece düşük olduğu Fas'ta bile pazar burjuvazisi, kralın aynı zamanda açık arayla ülkenin en büyük mülk sahibi olduğu bir patrimonyal rejim ile karşı karşıyadır.[45] Devlet rantının halen düşük olduğu Zeynel Abidin Ben Ali'nin Tunus'unda pazar burjuvazisi büyük bir rol oynamıştır; fakat o da dış fon kaynaklarına erişimi ile cesaret kazanan bir neopatrimonyal rejimin akraba kayırmacılığıyla mutabakata varmak zorunda kalmıştır.[46] Lübnan'da pazar burjuvazisinin çeşitli gruplarının rolü, ağırlıklı olarak bu grupların yabancı sponsorlarının rollerine bağlıdır.[47]

45. Bkz. Moumen Diouri, *A qui appartient le Maroc?* Paris: L'Harmattan, 1992; ayrıca bkz. Catherine Graciet ve Eric Laurent, *Le Roi prédateur*, Paris: Seuil, 2012.

46. Ben Ali'nin Tunus rejimi tarafından yürütülen dış ilişkiler, Steffen Erdle'ın Tunus üzerine yazdığı doktora tezine dayanan ayrıntılı çalışması *Ben Ali's 'New Tunisia'*da [*Ben Ali's 'New Tunisia' (1987–2009): A Case Study of Authoritarian Modernization in the Arab World*, Berlin: Klaus Schwarz, 2010] "yarı-rantiye devlet" olarak adlandırdığı duruma ivme kazandırmıştır. Tunus üzerine ayrıca bkz. Olfa Lamloum ve Bernard Ravanel (Der.), *La Tunisie de Ben Ali. La société contre le régime*, Paris: L'Harmattan, 2002; Sadri Khiari, *Tunisie: le délitement de la cité. Coercition, consentement, résistance*, Paris: Karthala, 2003; Béatrice Hibou, *Force of Obedience: The Political Economy of Repression in Tunisia*, Cambridge, UK: Polity, 2011; Christopher Alexander, *Tunisia: Stability and Reform in the Modern Maghreb*, Oxon, UK: Routledge, 2010; ve Ben Romdhane, *Tunisie: Etat, économie et société*. Béatrice Hibou'ya göre Ben Ali'nin rejimi, her ne kadar baskıcı olursa olsun, halkın sosyal ve ekonomik kazanımlarını teminat altına alan "güvenlik paktı" sayesinde halkın rızasını kazanmıştır. En basmakalıp kültürelci tezlere karşı getirdiği eleştirilere rağmen Hibou'nun tezi, bu tezi Edward Said'in kullandığı anlamda "Oryantalist" olarak gören Mahmoud Ben Romdhane tarafından ağır bir eleştiriye maruz kalmıştır.

47. Bkz. Hannes Baumann, *Citizen Hariri and Neoliberal Politics in Post-War Lebanon*, Doktora Tezi, Londra: SOAS, University of London, 2012.

Bir bütün olarak ele alındığında son tahlilde Arap bölgesi, patrimonyal ve neopatrimonyal rejimlerin muazzam bir yığınağı olarak ortaya çıkmaktadır; bu yığınakta patrimonyal rejimlerin bugün, dünyanın diğer bölgelerinde emsali olmayan bir ölçekte hâkimiyeti vardır. Arap bölgesinde rantiye devletin ağırlığının –her şeyden önce bölgenin zengin petrol ve gaz rezervlerinin bir neticesi olan– bu sosyopolitik sonuçları, bölgenin ekonomik gelişimi üzerinde "kaynak lanetinden" çok daha ağır bir uyuşturucudur. Aslında, bütünlüklü olarak sosyopolitik biçimlenmeye bakılmaksızın yalnızca ekonomiye uygulandığında "kaynak laneti", azgelişmişliğe dair tipik bir totolojik açıklamadır. Gelişmeyi zincire vuran, bu gibi kaynakların bolluğu değil, kaynakların süregiden toplumsal tahakküm altında kullanımıdır.

Şüphesiz, çoğu kişinin Doğu Asya ve Güneydoğu Asya deneyimlerini zikrederek kurumsallaşma üzerine yürüttükleri tartışmalarda işaret ettikleri gibi, patrimonyalizm ve neopatrimonyalizmin ekonomik gelişmenin karşısında olmaları doğaları gereği değildir.[48] Ne var ki neopatrimonyal rejimlerin başarılı bir ekonomik gelişmeyi sürdürebilecekleri iddiasının en ikna edici örnekleri –ikisi de Soğuk Savaş'ın Doğu Asya'daki karakolları olan Güney Kore ve Tayvan– sadece Max Weber'in bu anlamda patrimonyalizmin potansiyel rolü üzerine uzun zaman önce yaptığı bir gözlemi teyit etmektedir. (Fransa'daki Colbertizm'den Bismarck'ın Almanya'sına kadar Avrupa tarihinde de bu örnekler az değildir). *Ekonomi ve Toplum*'un yazarı, patrimonyalizmin geniş çaplı sabit sermaye yatırımlarına sahip kapitalizm biçimlerinin gelişimine yardımcı olmadığını açıkladıktan sonra şunları ekler:

> Temel olarak bu durum yalnızca, kendi iktidarının ve finansal koşullarının menfaatini gözeten patrimonyal bir yöneticinin, teknik bakımdan uzmanlaşmış memurlar ile rasyonel bir yönetim sistemi geliştirdiği örnekler için farklılık gösterir.
> Bunun olması için... böyle bir politikaya girişmek için yeterince güçlü bir teşvik edicinin –genellikle aynı kültürel bölge içinde bulunan çoğul patrimonyal güçler arasında keskin bir rekabetin– olması gerekir.[49]

Saddam Hüseyin'in "kültürel bölgesindeki" hegemonik ihtirasları Irak'ın tasarrufunda bulunan teknik ve finansal araçlarla bir araya gel-

---

48. Bilhassa bkz. Mushtaq Khan ve Jomo Kwame Sundaram (Der.), *Rents, Rent-Seeking and Economic Development: Theory and Evidence in Asia*, Cambridge, UK: Cambridge University Press, 2000; ayrıca bkz. David Kang, *Crony Capitalism: Corruption and Development in South Korea and the Philippines*, Cambridge, UK: Cambridge University Press, 2002.
49. Max Weber, *Economy and Society*, Cilt 1, s. 240 [*Ekonomi ve Toplum*, Çev. Latif Boyacı, Yarın Yayınları, 2012].

diğinde, belki de patrimonyal rejim tarafından desteklenen kapitalist gelişmenin Arap bölgesindeki örneğini teşkil edecekti; şayet diktatör ülkesini anlamsız savaşlara sürükleyerek yıkımını getirmeseydi. Aynı durum İran Şahı için de geçerli olabilirdi; eğer hükümeti halkın meşruiyetinden bu kadar acı verici bir biçimde mahrum olmasaydı. Yine de az önce sözü edilen kuralın tarihsel istisnaları sadece bir başka kuralı teyit etmiştir: Anlamını yitirmiş neoliberal sloganlara rağmen, iş ekonomik bakımdan geriden gelen ülkelerin gelişmesini desteklemeye geldiğinde devletin hayati bir rolü vardır.[50]

2. Siyasetin Belirlediği Bir Kapitalizm: Akraba Kayırma ve Risk

Devletin bütçesi ne kadar ranta dayalı hale gelirse, devlet iç pazara bağlı olmaktan o kadar uzaklaşır ve pazarın gerekliliklerini dikkate almaksızın hareket etmekte o denli serbest hale gelir. Bu, "ekonomideki akılcılık ve akıldışılık" sorunsalının kendine özgü bir versiyonudur:[51] Max Weber'in sentezleştirerek tanımladığı (aynı zamanda etnosentrik bir çizgide "Batı akılcılığı" olarak öze indirgediği) haliyle kapitalist akılcılığı içine alan daha temel bir versiyonu. Onun bu tanımı, son metinlerinden birinde, ünlü *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu* yapıtının da yeniden basıldığı din sosyolojisi alanındaki makalelerinin 1920 tarihli derlemesinin önsözünde yer alır. Burada Weber, kapitalizmin ayırt edici özelliğini kısaca "sürekli, akılcı ve kapitalist teşebbüs seyrinde, kâr için, git gide daha da fazla kâr için ve 'kârlılık' için çabalamak" olarak tanımlar.[52] Şunu da ilave eder; kapitalizm, "ürün pazarının fırsatlarına dayalı, akılcı iş organizasyonu", "hane ile işin ayrılması" ve "akılcı muhasebe" ile karakterize edilir.[53]

Bir devletin gelirleri, büyüklüğü o devletin faaliyetlerine son derece düşük bir düzeyde bağlı olan bir rantın teminatı altında olduğunda, (elbette petrol rantının büyüklüğü uluslararası pazarda petrol fiyatlarındaki dalgalanmalar tarafından belirlenir) ya da en azından bu gelirler yukarıda tanımlandığı gibi bir kapitalist faaliyete bağlı olmadığın-

50. Bkz. Ha-Joon Chang, *Kicking Away the Ladder: Development Strategy in Historical Perspective*, Londra: Anthem Press, 2003 ve Robert Wade, *Governing the Market: Economic Theory and the Role of Government in East Asian Industrialization*, yazar tarafından yeni bir Giriş eklenerek yayımlanan 2. Baskı, Princeton, NJ: Princeton University Press, 2004.
51. Maurice Godelier, *Rationality and Irrationality in Economics*, Çev. Brian Pearce, New York: Monthly Review Press, 1973.
52. Weber, "Prefatory Remarks to *Collected Essays in the Sociology of Religion*" *The Protestant Ethic and the "Spirit" of Capitalism and Other Writings*, Londra: Penguin, 2002, s. 359.
53. A.g.e., s. 362.

da, devletin yöneticileri ideal-tipik sermayedarın ekonomik akılcılığına saygı duymak zorunda değildir. Bu durum, yöneticiler "işi" "hane" içinde sindirerek devletin sahipleri gibi davrandıklarında bilhassa doğrudur. Aslında böyle liderler daha ziyade, bir kural olarak, Marx'ın davranışlarını burjuvazinin karşısında konumlandırdığı feodal lordlar gibi hareket ederler (Bu, Weber'in kapitalizmin kendine has doğasına ilişkin tanımı için büyük bir ilhamdır): "Burjuvazi, maiyetinin ihtişamıyla gösteriş yapan feodal lordun önyargılarına ortak olmayacak kadar aydınlanmıştır ve fazlasıyla iyi hesap yapar. Burjuvazinin varlık koşulları, onu hesap yapmaya zorlar".[54]

En zengin rantiye devletlerin sahip-yöneticileri kendi muhasebelerine dikkatle uyum göstermezler. Kral, emir, şeyh ya da albay (Kaddafi) olsunlar; şayet sadece akılcılık bakımından değilse bile, kapitalist ekonomik akılcılık bakımından genel olarak normalin dışında bir ölçüde para harcarlar. Onların rantiye ekonomisi akılcılığı kendini üretimin gelişmesi ile değil, yurtdışında yaptıkları yatırımlardan gelen getirileri en yüksek seviyeye çıkarmaya çalışmak olarak ortaya koyar. Dolayısıyla bütün ekonomik faaliyetler içinde, yarı-özel "iktidar refah fonlarının" yabancı portföy yatırımlarının ve resmi bakımdan özel olan sermayelerinin, kapitalist hesaplama akılcılığına göreceli olarak en büyük uyumu sağlayan yatırımlar olması doğaldır; bu tür yatırımlar da kısmen koruyucuları ve amirleri (en başta Birleşik Devletler ve pek çok örnekte onu takip eden İngiltere ve Fransa) ile ya da yabancı ahbapları (Muammer Kaddafi'nin Silvio Berlusconi ile ilişkisi bu noktada belirgin bir örnektir) ile ilişkileri tarafından belirlense bile.

İflasa sürüklenme riski taşımayan devletler tarafından piyasaya sürülen devlet tahvillerinin tercih edilmesi (sadece birinin iflası bütün sistemin çöküşünü beraberinde getireceği için) gibi genel bir durumu yansıtıyor olsa da, petrol monarşilerinin ABD hazine tahvillerini tercih etmesinin koşulları, koruyucuları ile ilişkilerine bağlıdır. Bu tercihin altında yatan sebep, Marx tarafından tahlil edilen karakteristik rantiye mantığıdır. Marx'ın rantiyelerin finansal spekülasyonu körüklemekte oynadığı rolü tarif ederken kullandığı kavramlar, zorunlu olarak Arap iktidar refah fonlarının ve petrole bağlı diğer rantiye sermaye biçimlerinin neoliberal çağımız için tipik olan spekülatif kapitalizmin serpilmesinde oynadığı merkezi rolü anımsatır:[55]

---

54. Karl Marx, *Wage Labour and Capital*, in *Marx Engels Selected Works*, Londra: Lawrence&Wishart, 1991, s. 85.

55. KİK sermayesinin uluslararası neoliberal kapitalizmin biçimlenmesinde oynadığı role ilişkin bkz. Hanieh, *Capitalism and Class in the Gulf Arab States*. Hanieh'nin son de-

> Kamusal borçlanma, bir sihirbaz değneği dokunmuşcasına, başıboş duran paraya bir çoğalma gücü kazandırır ve böylece onu sermayeye çevirir; hem de bunu, parayı *sanayi* ve hatta tefecilik alanına *yatırılması halinde katlanmak durumunda kalabileceği zahmet ve risklere maruz bırakmaksızın* yapar... Ne var ki, böylece yaratılan aylak rantiyeler sınıfı[m]... bir yana bıraksak bile, devlet borçlanması anonim şirketlerin, her türlü menkul kıymet üzerinde yapılan işlemlerin, spekülasyonun, kısaca borsa oyunlarının ve modern bankokrasinin gelişmesine yol açmıştır.[56]

Weber, ideal-tipik üretken kapitalizmin uygun bir yasal ve idari çerçeveyi önceden varsaydığında ısrar eder:

> Modern akılcı ticaret kapitalizmi, hem hesaplanabilir teknik araçlara hem de akılcı resmi kurallara göre işletilen hesaplanabilir hukuka ve idareye ihtiyaç duyar; bu hukuk ve idare olmadan, risk kapitalizmi, spekülatif ticaret kapitalizmi ve siyasi olarak belirlenmiş her tür kapitalizm tam anlamıyla mümkün olabilse de sürekli sermayeye ve güvenilir hesaplamaya sahip hiçbir akılcı özel ekonomik iş faaliyeti mümkün değildir.[57]

Bu nokta, konumuzla bilhassa alakalı. Yetkililerin keyfiyeti ve aynı zamanda rüşvetçiliği (yani uluslararası kurumların jargonunda "yönetim" olarak adlandırılan sorun) nedeniyle Arap ülkelerinin neredeyse tamamında görülen bu gerçek hukuk kuralları yokluğu, uzun vadeli amortismanı olan sabit sermayeye yatırım ile ima edilen türde riskleri almaya istekli girişimcilerin öncülük ettiği kapitalizm türünün gelişmesine zincir vurmaktadır. Buna karşılık, kısa vadede kâr peşinde harekete geçen spekülatif ya da ticari kapitalizm, böylesi koşullar altında serpilir. Böyle bir kapitalizm, devlet burjuvazisinin "siyasi olarak belirlenmiş kapitalizmi" ile birlikte var olur ve sıklıkla bununla birleşir.

Weber'in tanımını göz önüne alırsak, bu son zikredilen türdeki kapitalizmin "siyasi yönelimi", 1) "siyasi örgütlerden ya da siyasetle bağlantısı olan şahıslardan elde edilecek yağmacı kâr fırsatlarının", 2) zor kullanarak tahakkümle ya da siyasi otoritenin teminat altına aldığı iktidar konumları sayesinde doğan sürekli iş faaliyetlerindeki kâr fır-

---

rece doğru biçimde dile getirdiği üzere, "Körfez'de sınıfın oluşumu, savaş sonrası dönemde ABD gücünün egemenliğinin desteklenmesinde büyük rol oynamıştır. Eşzamanlı olarak Körfez kapitalizmi, aynı egemen güç ve onun sisteme özgü uluslararasılaşma ve finansallaşma itkilerinin tedbirli güvenceleri tarafından şekillendirilen dünya pazarında işlenmiştir. Dünya siyasetinin gelecekteki seyri ne olursa olsun, Körfez bölgesinin yönetici elitlerinin ihtiyaç ve hedefleri ile küresel kapitalizmin ihtiyaç ve hedefleri arasındaki bu sıkı sıkıya birbirine geçmişlik varlığını sürdürmeye devam edecektir..." (s. 186).

56. Marx, *Capital, Volume 1*, Çev. Ben Fowkes, Harmondsworth: Penguin, 1976, s. 919 (vurgu eklenmiştir). [*Kapital I. Cilt*, Çev. Mehmet Selik ve Nail Satlıgan, Yordam Kitap, 2011, s. 722].

57. Weber, "Prefatory Remarks" s. 365.

satlarının" ve 3) "siyasi organlarla yapılan alışılmadık alışverişlerdeki kâr fırsatlarının" işlerlik kazanmasıdır.[58]

Patrimonyal devletlerde "yöneten aileler", krallıklardaki yöneten klanların topladığı prenslere yaraşır ücretlerden ya da "cumhuriyetlerdeki" çeşitli mülklerinden elde ettikleri muazzam gelirlerden ayrı olarak, devlet kaynaklarının musluğunu diledikleri gibi açarlar. ("Yöneten aile" kavramı, Arap bölgesindeki belli cumhuriyetler için de en az krallıklar için olduğu kadar geçerlidir: Yeni bir sözcük kullanmak gerekirse, *jumlukiyya*, *jumhuriyya* [cumhuriyet] ve *malakiyya* [monarşi] arasında bir çaprazlamadır). Patrimonyal ve neopatrimonyal devletlerde, yöneten kliklerin ve klanların iş hayatından nasibini almış mensupları, büyük servetlerini "siyasi olarak belirlenmiş kapitalizm" geleneği içinde biriktirmek için "siyasi otorite tarafından [kendileri için] teminat altına alınan iktidar konumundan" faydalanırlar. Bu, son derece yaygın olan rüşvet ve diğer "komisyonlar" gibi pratikleri de kapsar.

Dolayısıyla, Arap bölgesinde özel sektör kapitalizminin baskın bir kesimi, akraba kayırmacılık ve ahbap-çavuş kapitalizmi olarak sınıflandırılmalıdır; zira devlet ve onun kaynakları, otokratın olduğu kadar aile, arkadaş ve yandaş çevresinin de tasarrufunda olan bir nakit makinesidir.[59] Neoliberalizmin şekillendirdiği dönüşümler, bilhassa kamu bölgelerinde yer alan arazilerin özel ya da ticari amaçlarla kullanılmak üzere akıl almaz derecede düşük fiyatlarla yöneticilerin akrabalarına ve arkadaşlarına satılması sayesinde kamu mallarının yağmalanması için ideal fırsatlar sunmuştur. (Örneğin Sina'nın Mısır içinde kalan turizm bölgelerindeki arazilerin akıbeti buydu).

Bu gerçekler, bölgede herkes tarafından bilinmekte. Aralık 2010'da harekete geçen siyasi isyanlara ve toplumsal hareketlere eşlik eden protestoların merkezinde bu yer alıyordu. Leyla Trabelsi (Ben Ali'nin eşi), Cemal Mübarek (Hüsnü'nün oğlu), Hüseyin Salem (Hüsnü'nün samimi bir arkadaşı), Saif al-Islam Kaddafi (Muammer'in oğlu), Rami Makhluf (Beşar Esad'ın anne tarafından kuzeni), al-Walid bin Ta-

58. Weber, *Economy and Society*, Cilt 2, s. 164-5.

59. Bilhassa Mısır örneği için bkz. öğretici bir resim çizen Amr Adly, *Mubarak (1990-2011): The State of Corruption, ARI Thematic Studies*, Mubadarat al-Islah al-'Arabi/Arab Reform Initiative, www.arab-reform.net, Mart 2011 [aslında Mart 2012]. Ayrıca bkz. Mahmud 'Abdul-Fadil, *Ra'smaliyyat al-Mahasib: Dirasa fil-Iqtisad al-Ijtima'i*, Cairo: Dar al-'Ayn, 2011 ve 'Abdul-Khaliq Faruq, *Iqtisadiyyat al-Fasad fi Misr: Kayfa Jara Ifsad Misr wal-Misriyyin 1974-2010*, Cairo: Maktabat al-Shuruq al-Dawliyya, 2011. ABD diplomatlarının WikiLeaks tarafından ortaya çıkarılan raporları, farklı Arap ülkelerindeki yolsuzluk bilgileriyle doludur. Bir örnek için, bkz. "Corruption In Tunisia: What's Yours Is Mine" 23 Haziran 2008, http://tunileaks.appspot.com/.

lal (Suudi hanedanlığı kurucusunun torunu) ve aynı türden pek çok benzerleri, hilebazlık yeteneklerine işlerlik kazandırmak için devletin zirvesindeki konumlarından faydalandılar. Bazıları bunun sonucunda gerçek iş imparatorlukları kurdular. Yukarıda bahsi geçen isimler yalnızca en çok bilinenleri; rekabet koşullarını bozulmaya uğratarak ideal-tipik pazar kapitalizminin gelişmesine zincir vuran, yolsuzluk ve akraba kayırmacılık piramidinin en tepesinde bulunanlar.

MENA bölgesinin büyük sermaye kaçışı (kanunsuz finansal akışlar) karakteristiği, bölgeye hâkim olan yolsuzluğun ne ölçüde yoğun olduğuna dair bir gösterge ortaya koyuyor. Sadece 2008 yılı için tahminler, çeşitli sermaye kaçışı biçimlerinin –rüşvet, komisyonlar, zimmete geçirme, vergi kaçırma ve ticarette yanlış fiyatlandırma– 247,5 milyar dolara ulaştığı yönünde. Bu sermaye kaçışı sıklıkla petrolle ilişkili olduğundan, 2000 ile 2008 yılları arasında, yani petrol fiyatlarında ve gelirlerinde olağanüstü bir yükselişin yaşandığı dönemde yüzde 24,3 gibi bir oranda yükseldi; sermaye kaçışındaki bu yükseliş, (Rusya ve Çin de dahil) gelişmekte olan diğer tüm bölgeleri geride bıraktı. Bu dokuz yıllık dönem içinde en yüksek sermaye kaçışma sahip olan on ülke arasından dördü Arap devletleriydi: Suudi Krallığı (302 milyar dolar); BAE (276 milyar dolar); Kuveyt (242 milyar dolar) ve Katar (138 milyar dolar).[60]

Kapitalist üretim tarzının Arap bölgesine hâkim olan özel varyantı, bir başka açıdan da olsa, pazarın işleyişini bir kez daha derinden bozulmaya uğratacak bir tarzda "siyasi olarak belirlenmiştir". Bölge, istisnai bir istikrarsızlık ve siyasi gerilimle ve bunların sebep olduğu, yatırımcıları hiç de uzun vadede sermayelerini bağlamaya teşvik etmeyen yüksek bir ekonomik dalgalanmayla karakterize edilir. *Ekonomik faaliyetlerin yöneliminin baskın olarak siyasi biçimde belirlenmesi* (nihayetinde siyasi olanın da bizzat ekonomik olan tarafından belirlenmekte olduğunu da dikkate alarak) şeklinde adlandırılabilecek bölgesel ekonomik rolün en net göstergesi, bölgenin başlıca ihraç malının, yani siyasi gerilimlerle bağlantılı olarak farklı aralıklarla ani değişikliklere tabi olan petrolün iniş çıkışlar yaşayan fiyatıdır. Şüphesiz petrol fiyatları, ağırlıkla küresel ekonominin genel durumuna bağlı

60. Söz konusu veriler, Dev Kar ve Karly Curcio'dan alınmıştır. Dev Kar ve Karly Curcio, *Illicit Financial Flows from Developing Countries: 2000-2009*, Washington, DC: Global Financial Integrity, Ocak 2011. 1970'lerde 2002'ye kadar MENA bölgesinde sermaye kaçışı ve bunun petrol gelirleri ile ilişkisi üzerine bkz. Abdullah Almounsor, "A Development Comparative Approach to Capital Flight: The Case of the Middle East and North Africa" Gerald Epstein (Der.), *Capital Flight and Capital Controls in Developing Countries* içinde, Cheltenham, UK: Edward Elgar, 2005, s. 234-61.

olan arz ve talep oyunu tarafından belirlenir. Ne var ki siyasi kararlar, siyasi istikrar dönemlerinde bile, arz tarafı üzerindeki etkileri sayesinde bu belirlenmede büyük rol oynar. Bu durum bilhassa Petrol İhraç Eden Ülkeler Örgütü (OPEC) bağlamında böyledir.

Bölgesel siyasi olaylar nedeniyle petrol fiyatlarında görülen ani değişimler, idari ve siyasi otoritelerin keyfiyetinden beslenen kaygıları ve güvensizliği tetikleyen genel bir dalgalanma izlenimi yaratarak, her zaman öyle ya da böyle yerel pazarlardaki ekonomik denge koşullarını etkilemiştir –bilhassa potansiyel yatırımcıların ihtiyaç duydukları bağlantılar olmadığında. Bu risk faktörleri, 2011'den çok önce, bölgedeki hiçbir rejimin toplumsal, siyasi ya da askeri çalkantıya karşı bağışık olduğu izlenimini vermeyişiyle daha da ağırlaşıyordu. Bunun için fazlasıyla sebep vardı: Arap-İsrail çatışması; uluslararası savaşlar ya da içten içe yanıp kavrulmalar; Cezayir, Irak, Lübnan, Filistin, Sudan, Yemen ve Suudi Krallığı'nda üstü örtük ya da açık devam eden iç savaşlar; İran'ı çevreleyen uluslararası gerilimler; Mısır, Tunus ve Fas'taki toplumsal gerilimler; bahsi geçen hemen hemen bütün ülkelerde var olan terörizm. Bu liste alabildiğine uzatılabilir. KİK olarak bilinen zengin ülkeler kulübündeki krallıkların içinde bulunduğu güvencesizlik hali, 1979'da İran'da gerçekleşen "İslam Devrimi" ve 1990 yılında Irak'ın Kuveyt'i işgal etmesiyle açığa çıkmıştır.

Göçmen işçilerin KİK devletleri tarafından istihdam edilmesi, yukarıda zikredilen "baskın siyasi belirlenmenin" bir başka örneğini ortaya koyuyor. Hangi göçmen emek gücünün istihdam edileceği esas olarak "emek pazarı" tarafından, yani maliyet ve/veya nitelik göz önüne alınarak değil, siyasi sebeplerle belirleniyor. 1990 yılında ABD'nin Irak'a askeri müdahalesine karşı çıkan Filistin Kurtuluş Örgütü'nü (FKÖ) ve Yemen hükümetini cezalandırma arzusu, 400 bin Filistinlinin Kuveyt'ten ve bunun iki katından fazla Yemenlinin Suudi Krallığı'ndan sınır dışı edilmesine sebep oldu. (Benzer biçimde Kaddafi, siyasi haletiruhiyesine göre, yıllar içinde on binlerce Mısırlının, Filistinlinin, Sudanlının ve Tunuslunun Libya'dan sınır dışı edilmesi emrini verdi). Yine Riyad hükümetinin Mısırlılarla diğer Araplarla olduğundan daha uyumlu olma tercihi fazlasıyla siyasi bir tercihti: Suudilerin Mısırlı müttefiklerine verdikleri desteğin bir göstergesiydi.

Irak'ın Kuveyt topraklarını ilhak etme teşebbüsü ve bunun KİK devletlerinde yaşayan göçmen Arap işçiler arasında ortaya çıkardığı söylenen duygudaşlık, Arap emek gücünün çoğunlukla Güney Asya'dan ithal edilen ve söz konusu krallıklar için çok daha az tehdit arz eden emek gücüyle kitlesel olarak yer değiştirmesine sebep oldu. Böylece, 1985 ve 2002-2004 yılları arasında göçmen işçiler arasında Arapların

oranı Suudi Krallığı'nda yüzde 79'dan 33'e, Kuveyt'te yüzde 69'dan 30'a ve bir bütün olarak KİK ülkelerinde yüzde 56'dan 32'ye düştü.[61] Bu durumun, her şeye rağmen Arap işçiler için olduğu kadar diğerleri için de çekiciliğini koruyan Körfez krallıklarındaki düşük ücretlerle fazla ilgisi yoktur. 2004 yılında KİK devletlerinde yaklaşık 12,5 milyon göçmen vardı: Bu rakam, diğer Arap devletlerinde 1990 dönüm noktasının istihdam düzeyleri ve sağlam para gelirleri üzerindeki etkileri hakkında bir fikir ortaya koyuyor.[62] Dolayısıyla, 1980'lerde Mısır'ın GSYH'si içinde göçmen işçilerin gelirlerinin temsil ettiği oran yüzde 8 ile yüzde 13 arasında salınırken, içinde bulunduğumuz yüzyılın ilk on yılında buna karşılık gelen aralık, yüzde 2,9 ile 2007'deki tepe noktası olan yüzde 5,9 arasında seyretti.[63]

Şu ana dek söylenenlerin tamamı göz önüne alındığında ortaya çıkan, bölgede kapitalizme büyük ölçüde "risk kapitalizmi ve spekülatif ticaret kapitalizminin" ve buna bağlı olarak kısa vadeli kâr arayışının hâkim olduğudur. Bu sebeple inşaat sanayii (sanayisi) bölgede gelişmekte olan bir sektördür. Gayri menkul alanında güvenli yatırım arayışının tetiklediği arazi spekülasyonunun ve ağırlıklı olarak –rantiye devletlerden gelen sermayenin ve tüketicilerin akıttığı– bölgesel petrol rantının ateşlediği ticari ve turist amaçlı hizmet ekonomisinin kesişme noktasında yer alır. Bu durumun, Dünya Bankası'nın 2011 yılında yayınlanan MENA bölgesi raporunda ortaya konan gözlemleri anlamanın anahtarı olduğu açıktır. Rapor, önceki aylarda birbiri ardına Arap ülkelerinde meydana gelen toplumsal patlamaların ışığında büyüme ve istihdam sorunlarını mercek altına almaktaydı. Bölgenin bir dizi orta gelirli gelişmekte olan ülkeyle kıyaslandığı raporda, "tipik bir MENA ülkesinde üreticinin istihdam payı, Türkiye, Malezya, Endonezya ve Brezilya'da buna karşılık gelen paydan daha küçük iken, inşaat sektörü için bunun aksi bir durum söz konusudur" gözlemi paylaşılıyordu.[64]

ILO verileri de bu bulguları açıkça doğruluyor: 2008'de Mısır'da inşaat sektöründeki 2,3 milyon işçiye karşılık, 2,6 milyon işçi üretimde istihdam edildi. Bu rakamlar, Türkiye için buna karşılık gelen rakamlarla karşılaştırılabilir: Üretimde 4,2 milyon, inşaat sektöründe 1,2 milyon kişi. Aynı yıl Suudi Krallığı'nda 517 bin kişi üretimde,

61. Andrzej Kapiszewski, "Arab Versus Asian Migrant Workers in the GCC Countries" Beyrut: EGM, Population Division, Department of Economic and Social Affairs, United Nations Secretariat, 15-17 Mayıs 2006, s. 9.
62. A.g.e., s. 4.
63. World Bank, World Databank.
64. World Bank, *Investing for Growth and Jobs*, s. 40-41.

886 bin kişi inşaat sektöründe çalışıyordu. Yine ILO verilerine göre 2004'te Cezayir'de 847 bin kişi üretim sektöründe, 968 bin kişi inşaat sektöründe çalıştı. Üretim sektörünün bölgenin geri kalanına göre istihdamın daha büyük payını karşıladığı Tunus'ta bile 2010 yılında 598.200 kişi üretimde çalışıyordu; bu rakam inşaat sektöründe çalışan 440.500 kişiden yalnızca yüzde 36 fazlaydı. Dahası, geçtiğimiz birkaç yılda, Tunus emek gücünün inşaat sektörü tarafından istihdam edilen kesiminin büyüme oranı, üretimdeki emek gücünün bariz biçimde üzerine çıktı.[65]

Dünya Bankası raporu, "Hollanda hastalığı" bağlamında petrol ihraç eden ülkeler için yukarıda işaret edilen gerçekleri ve bir bütün olarak bölge için finans sektörünün azgelişmişliğini açıklamaya çalışıyor. Bu, hedeften son derece uzaktır. Hollanda hastalığına –bir başka deyişle, ulusal kurun değer kazanmasıyla rekabetçilikteki azalmaya– başvurulması son derece uygunsuz; zira petrol ihraç eden zengin ülkelerin ekonomileri ABD doları cinsinden çok düşük maliyetlerle istendiği şekilde sömürülebilecek ve dünyanın geri kalan bölgelerinde çalışan göçmen işçilere bahşedilen en ilkel haklara bile sahip olmayan bir emek gücü ithal ediyor. Bu emek gücünün üretim ve inşaat sanayileri arasında dengesiz bir biçimde dağılması, daha ziyade yukarıda tartışılan eğilimin bir dışavurumudur.

Aslında KİK ülkeleri, söz konusu modelin aşırı uçtaki bir örneğini ortaya koyuyor. Devasa inşaat projelerini içeren gerçek bir çılgınlığa tanık oldular ve olmaktalar. Emirliğin yatırımın *yanı sıra* arazi ve gayri menkul spekülasyonu şirketi Dubai World'deki krizle birlikte 2009'daki spekülatif balon patlamasına kadar bu kategorinin şampiyonu Dubai Emirliği idi. Dubai Kralı ve BAE Başbakanı Şeyh Muhammed bin Raşid Al Maktum, Dubai World'ün çoğunluk hissesinin sahibidir –patrimonyalizmin ülke kaynaklarının özel mülkiyeti ile evliliğinin pek çok örneğinden biridir. BAE'deki ekonomik kriz nedeniyle 2008 ile Ekim 2011 arasında tahmini olarak 958 milyar dolar değerinde inşaat projesi iptal edilmiş ya da askıya alınmıştır. Suudi Krallığı için bu rakam, 354 milyar dolardır.[66]

Dubai World'ün iştiraklerinden biri, dünyanın en yüksek kulesini inşa etti. (828,14 metre, bir başka deyişle, yarım milden yüksek). Bu

65. Al-Ma'had al-Watani lil-Ihsa', *Al-Mas'h al-Watani hawl al-Sukkan wal-Tashghil 2010*, Tunus: Wizarat al-Takhtit wal-Ta'awun al-Dawli, Haziran 2011. 2000-2007 dönemi için ayrıca bkz. Fakher Zaibi, "Evolution du marché de l'emploi en Tunisie" n.d., http://www.emploi.gov.tn/fileadmin/user_upload/PDF/928081.PDF.

66. UNCTAD, *World Investment Report 2012: Towards a New Generation of Investment Policies*, Geneva: UNCTAD, 2012 , s. 48.

kuleye Burj Dubai (Dubai Kulesi) adı verilecekti; fakat Abu Dabi Kralı ve BAE Cumhurbaşkanı onuruna, majestelerinin Dubai World'ü kefaletle kurtarmayı kabul etmesi üzerine adı Burj Khalifa olarak değiştirildi. Altta kalmak istemeyen Suudi al-Walid bin Talal, Cidde'de Burj al-Mamlaka (Krallık Kulesi) adında bir kule inşa ettiriyor. Tamamlandığında 999,74 metre (0,62 mil) ya da bir kilometreden daha yüksek olması bekleniyor. Başlangıçta bir mil yüksekliğiyle göğü delmesi (ve Mil-Yüksek Kule adını alması) gerekiyordu; ne var ki bu hedef teknik sebeplerle küçültüldü. Bu devasa kuleler, bariz ekonomik delilikler ve ekolojik iğrençliklerdir. (Sadece Körfez bölgesinde yaz aylarında görülen hava sıcaklığının göz önüne alınması bile yeterlidir). Yükseklikleri, akıldışılıklarının en güzel ölçeğidir.

KAPİTALİZMİN ÖZEL BÖLGESEL VARYANTININ KÖKENİ: GENEL BİR BAKIŞ

Arap bölgesindeki sosyoekonomik gelişmenin kendine has özellikleri, 1970'lerde geçen iki on yılda inşa edilen bölgesel sistemin tam kalbinde geliştirilen bir mutasyondan kaynaklanmaktadır. Bu dönemde, bugün KİK içinde yer alan krallıklar fiili ve kimi zaman resmi olarak sömürgeci himayesi altındaydı. Suudi Krallığı fiilen Birleşik Devletler vesayetindeydi; diğer bölgeler fiili ve/veya resmi olarak Birleşik Krallık vesayeti altındaydı. Farklı kabile ve klanların uğrunda savaştıkları bu topraklar, başlangıçta zayıf bir nüfusa sahipti; arkaik toplumsal yapıları vardı ve devlet olmanın en asgari niteliklerinden bile yoksunlardı. Bununla birlikte Londra, denenmiş ve doğrulanmış *parçala ve hükmet* ilkesini takiben, böyle sahte devletlerin bir bütün halinde kümelenmesini sağladı. Bu durum, söz konusu bölgelere hükmetmeyi kolaylaştırırken, çok daha fazla nüfusa sahip komşularının yayılmacı ihtiraslarına karşı onları koruyabilecek tek güç olan İngiliz İmparatorluğu'na bağlılıklarını da teminat altına aldı.

Bölgenin iki hami gücü olan İngiltere ve Birleşik Devletler, kendi siyasi ve toplumsal kurumlarının buralardaki benzerlerini –zaman zaman karikatürlerini– inşa ederek, egemen oldukları diğer ülkeleri modernleştirme işine giriştiler. Ne var ki petrol krallıklarında monarşilere dönüşen bu klanlara dayalı şeyhliklerin arkaik kabilelere özgü ve patriyarkal kurumlarını itinayla sürekli kıldılar. Batılı güçlerin on dokuzuncu yüzyılın sonunda kendilerine mal ettikleri "uygarlaştırma misyonundan" çarpıcı bir biçimde ayrı düşen bu muhafazakârlığın sebebi, çok net olarak söz konusu bölgelerin petrol bakımından zengin olmasıydı. Bu bölgelerdeki arkaizm, koruyucu güçlerin bu kaynakları

diledikleri gibi sömürmelerine imkân verdi; klan şeyhleri, dikkat çekici ve genellikle saçma sapan zenginlik sembolleri biriktirme arzularını tatmin etmeye fazlasıyla yetecek petrol telif gelirleri ile hallerinden memnun oldular.

1950'lerde ve 1960'larda Arap bölgesinde temel taşıyıcısı militarizm olan bir milliyetçiliğin yükselişine tanık olundu; iktidara gelmek için kullanılan araç genellikle darbeydi. Mısır, Irak ve Kuzey Yemen krallıklarındaki çürüme; Cezayir ve Güney Yemen'de sömürge karşıtı mücadelelerin yükselişi; tarım meselesinin aciliyeti; ülkesiyle himayeci güçler arasındaki aracı olan toprak sahipleri ve komprador burjuvazi ittifakıyla karşı karşıya kalan ulusal sanayi burjuvazisinin körelmesiyle ortaya çıkan, kapitalist gelişmedeki tıkanıklığın ilk safhası –bütün bu unsurların bileşimi, askeri kastı milliyetçi-gelişmeci bir patikada ülkelerine önderlik etmek üzere, sendelemekte olan ulusal burjuvazilerle onların güçsüz siyasi temsilcilerinin yerini almaya teşvik etti.

Bu siyasi fenomen için temel tipolojik model, Marx'ın tahlil ettiği haliyle[67] Bonapartizmin *nevi şahsına münhasır*, bölgede önemli ölçüde etkisi olan bir varyantıdır: Kemalizm. Tarihin seyrinde Arap bölgesinin hatırı sayılır bir kısmını içine alan Osmanlı İmparatorluğu Sultanlık-Halifeliği, zaten ileri seviyede bir çürüme içindeydi ve Birinci Dünya Savaşı sona erdiğinde Avrupa hâkimiyeti altındaydı. Kendisine iki temel görev biçen Mustafa Kemal önderliğindeki milliyetçi bir askeri kast tarafından devrildi: Bu ödevler, Avrupa hâkimiyetinin üstesinden gelirken bile Batı Avrupa örneği temelinde Türkiye'yi modernleştirmek ve güçlü bir devlet müdahalesi vasıtasıyla ülkesinin altyapısını ve ekonomisini geliştirmekti. Hatta Türkiye'nin sanayileşme çabası, ilhamının bir kısmını komşusu Sovyetler Birliği'nde seyir halinde olan deneyimden, bilhassa beş yıllık Sovyet planından aldı.

1960'larda Arap bölgesinin beş ülkesinde –Mısır, Irak, Suriye, Cezayir, Kuzey Yemen– egemen olan Bonapartizm türü, arketipini Cemal Nasır'ın Mısır rejiminden almıştı. Kemalist modelden iki temel bakımdan farklılık gösteriyordu. Birincisi, (her ne kadar 1960'lardan itibaren neredeyse elli yıl boyunca Türkiye'nin siyasi otoritelerinin üzerinde denetleyici bir güç olarak kendini belli etmiş, hatta zaman zaman doğrudan iktidara el koymuş olsa da) Kemal yönetiminde Türk ordusu kışlalarla sınırlanmışken, Arap milliyetçisi Bonapartizm, az evvel bahsi geçen beş ülkede kalıcı askeri diktatörlükler biçimini aldı.

---

67. Karl Marx, *The Eighteenth Brumaire of Louis Bonaparte*, *Marx Engels Selected Works* içinde, Londra: Lawrence&Wishart, 1991, s. 91-171.

Daha kesin bir dille ifade etmek gerekirse, çeşitli istihbarat servislerinin, *mukhabarat*'ın büyük bir rol oynadığı asker/güvenlik devleti diktatörlükleri biçimini aldı. Saddam Hüseyin'in Irak örneğinde yönetici parti aygıtıyla birlikte bu istihbarat servislerinin, bir düzeyde Nazi Almanya'sında olduğu gibi, silahlı kuvvetlerden bile daha büyük bir yeri vardı. İkincisi, Mısır, Irak, Suriye ve Cezayir'de devletin ekonomik rolü, Sovyet modelini taklit etme konusunda Kemalist benzerinin çok daha ötesine geçti. Aslında devlet, geniş kapsamlı ulusallaştırma programları ve büyük kamu yatırımları yoluyla özel sektörün büyük ölçüde yerini almak için olabildiğince ileri gitti.

Arap milliyetçisi Bonapartizm, 1960'larda belirgin biçimde radikalleşti. Gelişme modelinin bu dönemde Üçüncü Dünya ülkelerini sıklıkla cezp ettiği gözlenen SSCB'nin doğrudan etkisi altındaki Nasırcı paradigma, Marx tarafından tahlil edildiği üzere Bonapartizmin ayırt edici özelliği olan, gerçekte var olan burjuvazi için yönetici konumuna geçmeyi, siyasi düzeyin ötesine taşıdı. Nasır devleti ekonomik alanda da, ülkeyi kapsamlı kamulaştırmalara tabi tutarak ve "sosyalizm" unvanı verilen bir tür devlet kapitalizmi inşa ederek burjuvazinin yerini aldı. Toplumsal üretim araçlarının özel mülkiyetinin yasal olarak yürürlükten kaldırılmadığı bu devlet kapitalizmi şiddetli biçimde hâkim hale geldi.

Milliyetçiliğin yanı sıra ekonomideki kamu sektörü egemenliği, Sovyet tarzı planlama modelinde devlet tarafından yapılan geniş ölçekli altyapı ve sanayi yatırımlarının teminatı altına alındı. Nasır modeli 1960'larda zirvedeyken, sadece benzer milliyetçi diktatörlükler tarafından taklit edilmekle kalmadı, aynı zamanda bölgedeki diğer daha geleneksel Bonapartist deneyimlere de etki etti. Böylece Mustafa Kemal hayranı olan Habib Burgiba yönetimindeki Tunus da "sosyalist" evreden geçti; hatta Lübnan bile General Fuad Şehab yönetiminde devlet planlamasından nasibini aldı.

Arap milliyetçisi Bonapartizm, aynı on yılın sonlarında düşüşe geçti; Hem de 1969 yılında Nasır modelini kısa bir süre bu iki ülkeye kadar genişleten Sudan ve Libya darbelerine ve 1970'lerin başında Cezayir'de, Irak'ta ve Libya'da petrolün ve doğalgazın ulusallaştırılmasına rağmen. Bu model, kendini dört büyük sorunun karşısında bulduğunda, ilk geliştiği ülkede, yani Mısır'da ekonomik sınırlarıyla yüz yüze geldi: 1) Yeni rejim tarafından sıhhi koşullarda kaydedilen önemli gelişmeler sebebiyle yaşanan nüfus patlaması, 2) Ağır sanayiye ve nitelik pahasına niceliğe önem veren Sovyet tarzı sanayileşmenin zayıflığı, 3) Ülke çapında hızla yayılması en başta rejimin siyasi öz-

gürlükleri engellemesiyle daha da kolay hale gelen bürokratik atalet ve yolsuzluk ve 4) Gelişme projelerini ve askeri projeleri finanse etmek için altına girilen dış borç yükü.

Elbette bütün askeri diktatörlükler silahlı kuvvetlerin emrine amade olan araçları çoğaltmak konusunda isteklidir; fakat Arap bölgesindeki diktatörlüklerin pek çoğunun yüz yüze kaldığı gerçek tehditler, onları gerçek bir baskıya maruz bıraktı. Bilhassa Mısır, Suriye ve Irak, yüksek askeri çalkantı bölgelerinde yer almaktadır. Mısır ve Suriye örneğinde bu durum, İsrail ile aralarındaki yakın mesafeden kaynaklanıyor; Irak örneğinde ise bunun sebebi Körfez bölgesindeki gerilimler. 1956 yılında yakın geçmişte kurulmuş olan Mısır askeri rejimi, İsrail ile işbirliği içindeki Fransa ve İngiltere'nin saldırısına uğradı; 1958 yılından beri Irak'ta iktidarı elinde bulunduran askeri rejim, 1961 yılında Kuveyt'ten gelen İngiliz tehdidi ile karşı karşıya kaldı. Dahası, Şah döneminde de İran ve Irak arasında gerilimler mevcuttu. Fakat İran ile girişilen yıkıcı savaştan önce petrol rantının boyutları, tıpkı daha önce Cezayir'de ve Libya'da da görüldüğü üzere, Irak'taki ekonomik borç yükünü hafifletti.

Bu giderek yoğunlaşan ekonomik tıkanıklık bağlamında Mısır ve Suriye'nin İsrail karşısındaki ezici Haziran 1967 mağlubiyeti, geçmiş yıllarda keskin bir sol-kanat radikalleşme yaşayan bu iki milliyetçi rejimin düşüşüne zemin hazırladı. Bu anlamda 1970 yılı, çağdaş Arap bölgesi tarihinde belirleyici bir dönüm noktasıydı. Eylül 1970'te Ürdün'ün Haşimi Krallığı Filistin direnişini kanlı bir şekilde bastırdığında, 1967 yenilgisinin ağırlıklar dengesini bertaraf etti. Nasır'ın aynı ayın sonunda gelen ani ölümü, bütün bu dönemin üzerine bir perde çekti. Onun halefi olan Enver Sedat, ülkesini "karşı-Nasırlaştırma" yolundan, yani bir dizi tarım reformu ile istimlak edilmiş olan toprakları eski sahiplerine geri verme politikasının izinden kararlı bir şekilde götürme arzusundaydı. Kasım 1970'te Şam'da Hafız Esad, Suriye Baas Partisi'nin sol kanadını bertaraf ederek iktidarı ele geçirdi. Sedat ve Esad, *infitah* imzası altında ekonomik serbestleşme tedbirlerini hiç zaman kaybetmeden yürürlüğe koydular. Bu serbestleşme, akraba kayırmacı kapitalizmin gelişmesi için çok daha fazla teşvik ediciydi; zira Mısır'da siyasi alandaki yarı-serbestleşmeye rağmen, diktatörlük dimdik ayaktaydı.[68]

68. Nasır sonrası Mısır'ın ekonomi politiği için yukarıda bahsi geçen çalışmalara ek olarak, bkz. Adil Hüseyin'in Mısır'ın Enver Sedat dönemi üzerine, halen açıkça Marksist bir pozisyondan kaleme aldığı kapsamlı eseri: *Al-Iqtisad al-Misri min al-Istiqlal ila al-Taba'iyya 1974-1979*, 2 Cilt, Beyrut: Dar al-Kalima, 1981. Ayrıca bkz. Nazih Ayubi, *The State and Public Policies in Egypt Since Sadat*, Reading, UK: Ithaca, 1991; Eberhard Kienle, *A Grand Delusion: Democracy and Economic Reform in Egypt*, Londra: I.B. Tauris,

Kahire ve Şam'da yaşanan bu değişimlerin ön ayak olduğu dönüşüm, büyük ölçüde Huari Bumedyen'in Cezayir'i tarafından açılış merasimi yapılan bölgesel petrol ve doğalgaz ulusallaştırmaları akımına 1971 yılında kapılmış olan Arap-İran Körfezi petrol krallıklarının yükselişiyle daha da ivme kazandı. Bu ülkeler, aşamalı üretim kısıtlaması ve Ekim 1973 Arap-İsrail Savaşı esnasında Arap petrol ülkeleri tarafından yürürlüğe konan kısmi ihraç ambargosu nedeniyle petrol fiyatlarındaki ani yükseliş sayesinde birdenbire kendilerini muazzam gelirlerin sahibi konumunda buldular. Böylece Arap bölgesi "sosyalist" Nasırcı dönemden ultra-gerici Suudi dönemine geçti. Bu günden itibaren Suudi Krallığı, dikkate değer büyüklükte finansal araçlardan faydalandı; bunlara Suudi liderliğini destekleyen diğer Körfez Arap krallıklarının araçları da katıldı. Bu krallıklar içinde iki önemli unsur, patrimonyal devlet çerçevesinde akraba kayırmacı kapitalizmin olağanüstü bir biçimde yayılması için zemin hazırladı: Yöneten klanlar içinde dalaverecilik fırsatının cazibesine kapılan genç bir kuşağın yükselişi ve hem bölgedeki diğer ülkelerden hem de dünyanın geri kalanından sürekli olarak bu yeni El Dorado'nun çekim gücüne kapılan hilebazların istilası. Aynı zamanda petrol bulunmayan krallıklarda benzer gelişmelerin temposu da, petrol krallıklarından gelen sermayeyle ilişkide olan pek çok girişimle birlikte hız kazandı.

Çok geçmeden *infitah*, kökenini milliyetçi Bonapartizmden alan diğer rejimlere de yayılmıştı. Bu, 1979 yılında Cezayir'de Bumedyen'in ölümünden sonra Chadli Benjedid döneminde[69] ve Irak'ta Saddam

---

2000; ve Vincent Battesti ve François Ireton (Der.), *L'Egypte au présent. Inventaire d'une société avant révolution*, Paris: Sindbad/Actes Sud, 2011, bilhassa Bölüm 3, s. 403-647. Suriye'nin Hafız Esad dönemi üzerine bkz. Michel Seurat, *L'Etat de barbarie*, Paris: Seuil, 1989; Volker Perthes, *The Political Economy of Syria under Asad*, Londra: I.B. Tauris, 1995; Raymond Hinnebusch, *Syria: Revolution From Above*, Londra: Routledge, 2001. Ve *baba* Esad ve *oğul* Esad döneminde Suriye için, Bassam Haddad, *Business Networks in Syria: The Political Economy of Authoritarian Resilience*, Stanford, CA: Stanford University Press, 2012. Suriye'de sosyoekonomik dönüşümün öğretici nitelikte bir resmi, yukarıda bahsi geçen çalışmada çizilmiştir: Mohammed Jamal Barout, *Al-'Aqd al-Akhir fi Tarikh Surya*. Buna karşılık bu çalışmanın siyasi bileşeni sorgulamaya açıktır; zira Barout'un siyasal perspektifi, Suriye rejimi ve onun başkanıyla müzakere edilen bir çözüm tercihi ile şekillenmiştir. Bu konuda Husam al-Din Darwish'in Barout'un kitabına getirdiği son derece ayrıntılı eleştiri için bkz. *Munaqasha Naqdiyya li-Abhath Muhammad Jamal Barut 'an al- Thawra al-Suriyya*, Doha: al-Markaz al-'Arabi lil-Abhath wa Dirasat al-Siyasat, 2012. Mısır'daki ekonomik serbestleşme süreci ile Hafız Esad'ın Suriye'si arasında bir karşılaştırma için bkz. Raymond Hinnebusch, "The Politics of Economic Liberalisation: Comparing Egypt and Syria" Hassan Hakimian and Ziba Moshaver (Der.), *The State and Global Change: The Political Economy of Transition in the Middle East and North Africa* içinde, Richmond, UK: Curzon, 2001, s. 111-34.

69. Chadli Bendjedid yılları üzerine bkz. Abderrahim Lamchichi, *L'Algérie en crise. Crise économique et changements politiques*, Paris: L'Harmattan, 1991. Bumedyen'den sonra Cezayir rejiminde ivme kazanan yolsuzluğun öğretici nitelikte ortaya konduğu bir çalışma için: Hocine Malti, *Histoire secrète du pétrole algérien*, Paris: La Découverte, 2010.

Hüseyin döneminde İran Savaşı sırasında gerçekleşti.[70] Kuzey Yemen'deki rejim, buraya müdahalede bulunmuş olan Mısır kuvvetlerinin 1967'de çekilmesinden sonra radikal bir sağa dönüş yaşadı, bunun sonucunda ülke, Suudi Krallığı'nın himayesine girdi. Akraba kayırmacılık Kuzey Yemen'de 1978'de iktidarı devralan Ali Abdullah Salih döneminde mantar gibi çoğalacaktı.[71] Sudanlı Cafer Numeyri, Sedat'ın Nasır-sonrası yolunu çok çabuk bir biçimde, iktidardaki ilk yıllarında sol muhalefetle mücadele ettikçe daha da fazla benimsedi. En nihayetinde 1981'den itibaren Müslüman Kardeşler ile ittifak içinde yer aldı. Muammer Kaddafi'nin Libya rejiminin izlediği seyir, bölgedeki bütün rejimlerden daha kararsızdı. 1970'lerin başında Kaddafi, güçlü İslami referansların izlerini taşıyan bir doğrultuda Enver Sedat'la saf tutmayı tercih etti; ardından 1977'den itibaren "sosyalist" bir dönüş yaptı ve buna çok kapsamlı ulusallaştırmalar eşlik etti; bu sırada şahsi iktidarını sağlamlaştırıyordu. On yıl kadar sonra Mihail Gorbaçov'dan aldığı ipucuyla –görünüşte siyasi özgürleşmeye eşlik eden başarısız olmuş bir ekonomik serbestleşme içeren– kendi *infitah* uyarlaması doğrultusunda yeni bir dönüş gerçekleştirdi. Yüzyıl değişirken rejimin sağa doğru daha radikal bir biçimde savruluşu, Kaddafi'nin soyundan gelenlerde yoğunlaşan patrimonyal ahbap-çavuş kapitalizminin yükselişini destekledi.[72]

Önceki on yılların belirgin istikrarsızlığından sonra 1970 dönemeci, aynı zamanda bölgenin otokratik rejimlerinin istikrara kavuşmasını da beraberinde getirdi.[73] Bu konuda rekoru elinde bulunduran, 2011 isyanına kadar kırk iki yıl boyunca Libya'yı yöneten Kaddafi'ydi. Sedat 1981 yılında suikasta uğradı; fakat halefi Hüsnü Mübarek, yine 2011'e kadar, otuz yıl boyunca iktidara sıkı sıkıya tutundu. Hafız Esad 2000 yılındaki ölümüne kadar Suriye'yi otuz yıl yönetti. Saddam Hüseyin, iktidarı ele geçirdiği 1968 yılından otuz beş yıl sonra, 2003 yılında ABD önderliğinde Irak'ın işgal edilmesiyle devrildi. Ali Abdullah

70. Bkz. Issam al-Khafaji, "State Incubation of Iraqi Capitalism" *Wealth and Power in the Middle East, MERIP*, No: 142, Eylül-Ekim 1986, s. 4-9 ve 12. Hanna Batatu'nun "State and Capitalism in Iraq: A Comment" A.g.e., s. 10-12 ile birlikte okunmalıdır.

71. Bkz. Charles Schmitz, "Politics and Economy in Yemen: Lessons from the Past" Kamil Mahdi, Anna Würth ve Helen Lackner (Der.), *Yemen into the Twenty-First Century: Continuity and Change* içinde, Reading, UK: Ithaca, 2007, s. 31-49. Ayrıca bkz. Chaudhry, *The Price of Wealth*.

72. Dirk Vandewalle, *Libya since Independence: Oil and State-Building*, Ithaca: Cornell University Press, 1998 ve *A History of Modern Libya*, New York: Cambridge University Press, 2006. Ayrıca bkz. Patrick Haimzadeh, *Au Coeur de la Libye de Kadhafi*, Paris: J-C Lattès, 2011.

73. Bkz. Roger Owen, *The Rise and Fall of Arab Presidents for Life*, Cambridge, MA: Harvard University Press, 2012.

Salih 2012 yılında tahttan inmek zorunda kalıncaya kadar otuz dört yıl iktidarda kaldı. Ben Ali, ülkenin bağımsızlığını kazandığı 1956 yılından beri devletin başında olan Burgiba'yı 1987 devirerek iktidarı ele geçirdi; Ben Ali de 2011 yılına kadar, yani yirmi dört yıl iktidarda kaldı. 1969 yılında Libya monarşisinin devrilmesi, Mısır'daki (1952), Irak'taki (1958) ve Kuzey Yemen'deki (1962) askeri darbelerden sonra başarılı olan son cumhuriyetçi darbeydi. Diğer tüm Arap monarşileri bugüne kadar varlıklarını sürdürdüler ve kralları, kural gereği, ölünceye kadar hâkimiyetlerini sürdürdüler. (Ürdün Kralı Hüseyin tahtta kırk yedi yıl kaldı).

Cumhuriyetçi diktatörlüklerin bu uzun ömürleri, gittikçe ağırlık kazanan bir neopatrimonyalizme doğru evrilmelerini, otokratik rejimlerde –başka bir deyişle, Bumedyen'in ölümünden itibaren bir asker sınıfının liderliği yürüttüğü belirgin bir istisna olan Cezayir dışında hemen hemen bütün örneklerde– krallıklarınkiyle benzerlik gösteren bir patrimonyalizme doğru evrilmelerini kolaylaştırmada büyük pay sahibi oldu. Bu diktatörlükler, iktidarın miras yoluyla devredilmesi de dahil olmak üzere patrimonyal rejimlerin bütün özelliklerini taşıyorlardı: Beşar Esad, grotesk koşullar altında babasından iktidarı devraldı; Saddam Hüseyin kendisinin yerine oğullarından birini hazırlıyordu, tıpkı Kaddafi, Mübarek ve Salih gibi. Söz konusu ülkeler içindeki hâkim gruplar –asker/güvenlik sınıfları ve devlet burjuvazisi– gittikçe mafyavari bir nitelik kazandı; bu durum, bölgenin tamamında uygulanan neoliberal reçetelerin hızlandırdığı akraba kayırmacı kapitalizmin yayılmasıyla kol kola gelişti: İthalat ruhsatlarının akraba kayırmacılıkla dağıtıldığı ticaret serbestleştirmeleri; suçortakları devlet aygıtında daha yüksek kademeleri işgal ettikçe kısıtlamalardan daha az etkilenen iş çevrelerinin yayılmasıyla özel sektöre öncelik verilmesi; Rusya'da olduğu gibi, en çok kâr getiren kamu mallarının gülünç fiyatlar karşılığında ele geçirilmesine imkân verdiği için hâkim olan mafyanın gözde zenginleşme yöntemi olan özelleştirmeler yoluyla kamu sektörünün küçültülmesi. Bu liste kolaylıkla uzatılabilir.

Eski sanayi, ticaret ve finans burjuvazilerinin önemli ölçüde küçüldüğü Mısır, Suriye, Irak, Cezayir ya da Libya gibi ülkelerdeki diktatörlük yönetimlerinde post-"sosyalist" sürekliliğin izlerini taşıyan bir bağlamda, neoliberal reçeteler, tarif ettiğimiz sonuçları doğurmak durumundaydı. Sovyet tarzı sanayileşme ile var edilen üretken kamu sektörü firmalarının büyük çoğunluğu, ticaretin serbestleşmesinin ardından daha az kârlı hale geldi: Devlet, fabrikaları zararına çalıştırma-

ya devam etmek ile kepenkleri kapatmak arasında bir seçim yapmakla karşı karşıya kaldı. Güçlerin toplumsal dengesi, kitlesel işten çıkarmalar seçeneğini saf dışı bıraktı. Aynı sebeple devlet, idari bürokrasi ya da ordu kadrolarını, uluslararası finans kurumlarının zorladığı kadar şiddetli bir biçimde seyreltemiyordu.

Şayet devlet bürokrasileri genç emek gücünün, bilhassa üniversite mezunlarının en azından bir kısmını soğurmuş olmasaydı, bugün bölgedeki işsizlik sorunu mevcut durumdan çok daha patlamaya hazır bir halde olacaktı. Aynı sebepten ötürü devlet, Augusto Pinochet'nin kanlı 1973 darbesinden sonra Şili halkını kabul etmeye zorladığı gibi birdenbire fiyat kontrollerini feshederek ya da "komünist" diktatörlüklerin yıkılmasının ardından uluslararası finans kurumlarının Doğu Avrupa'dan talep ettikleri gibi tedbirler alarak "şok tedavisi" uygulayamadı.

İşin aslı şudur; Arap rejimleri, halklarının içten içe yanan isyan potansiyellerinin farkındaydılar. Bu durum, 1977'de Mısır'da, 1981'de Fas'ta, 1983'te Tunus'ta ve 1989'da Ürdün'de temel ihtiyaçlar için devlet sübvansiyonlarının yürürlükten kaldırılması teşebbüslerinin tetiklediği isyanlarla doğrulandı. Doğu Avrupa halklarının aksine, Arap bölgesinde yaşayan halkların büyük çoğunluğu, Batılı yaşam standartlarına ulaşmak şansına dair, bir süre için kemerleri sıkmaya ikna olacakları türde yanılsamalara sığınmaz –üstelik bu halkların önemli bir kesimi için kemerlerin artık daha fazla sıkılamayacağını söylemeye gerek bile yok. Bu yerel neoliberal çıkmaz sokağın sonucu, en nihayetinde bölge ekonomilerinin pek çoğunun, yozlaşmış neoliberal kapitalizmin dezavantajlarını taşıyan gelişmeci potansiyelinin sınırlarına ulaşmış olan bürokratik devlet kapitalizminin dezavantajlarıyla nikâh masasına oturmuş olmalarıdır –devletçiliğin ya da neoliberalizmin sözde avantajlarının hiçbir faydasını göremeden.

Kapitalist üretim tarzının bu kendine has işleyiş tarzı –büyük sosyopolitik istikrarsızlıktan ve hukuk kurallarının acizliğinden ve hatta yokluğundan oluşan bir arka plan üzerinde, patrimonyalizmin, akraba kayırmacılığın ve ahbap-çavuş kapitalizminin, kamu mallarının yağmalanmasının, şişkin bürokrasilerin ve salgın haline gelmiş yolsuzlukların bir karışımı– Arap bölgesine hâkimdir. Bölgenin gelişmesini zincire vuran bu işleyiş tarzıdır. Aralık 2010'da Tunus'ta kırılmış olan ve zincirin sırayla kırılacak diğer halkalarını da birbiri ardına bir araya getiren, işte budur.

2005 yılında, UNDP tarafından yayınlanan *2004 Arap İnsani Gelişim Raporu*'na dair incelememi şu yorumla bitirmiştim:

Ne var ki bu rapor, hazırlandığı koşullar nedeniyle ve hükümetler arası bir ajans tarafından yayınlanmış olması sebebiyle eksiklikler içeriyor. Uydu televizyonunun, bilhassa öncü konumda olan *Al-Jazeera*'nın bağımsız Arap kamuoyunun yükselişine olan katkısını hafife alıyor. Dolayısıyla Arapça konuşan halkların siyasi potansiyeline dair değerlendirmesi son derece iç karartıcı...

Her şeyden önemlisi bu rapor, gerekli değişikliklerin yerine getirilmesi konusunda hükümetlere ve onlara tabi olanlara müracaat ediyor. Geniş bir alana yayılan isyanı takip edecek –yalnızca iç savaşa sebep olacağından korkulan– "eli kulağında felaketten" kaçınmak için, "iyi yönetime" ulaşmak amacıyla hükümet içindeki reformcular ve sivil toplum siyasi menfaatlerin yeniden pay edilmesi konusunda müzakere etmeli. Arap ülkelerinin çoğundaki tahakküm gerçeği ve bu ülke hükümetlerinin toplumsal yapılanması göz önüne alındığında, bu son derece ihtimal dışı görünüyor.

Muhtemelen kurumsal kısıtlamalardan bağımsız bir rapor, demokratik güçlerin birleşmesi ve aşağıdan radikal bir değişimi zorlaması gerektiği sonucuna varırdı. Tarihin sıklıkla ortaya koyduğu ve yakın geçmişteki gelişmelerin de doğruladığı üzere, katılım arttıkça kan dökmeye o kadar az gerek duyulur. Mülkiyet ve gelir esaslı bir biçimde yeniden dağıtılınadan demokrasiyi sağlamlaştırmak mümkün değil. Ortadoğu'da halen ulusal tarım ve mineral zenginliklerinin büyük kısmını elinde tutan yönetici ailelerin olduğu patrimonyal devletler bulunmakta. Dolayısıyla yöneten sınıfların farklı kesimleriyle ortaklık içinde gerçekleştirilen eylemlerin sivil özgürlüklerin ve demokrasinin kalıcı bir biçimde tesis edilmesini sağlayacağını varsaymak, deli cesaretidir. Bunun işe yarama ihtimali, bir zamanlar Avrupa'yı yöneten mutlak monarşilerde ya da eski Sovyet bloğundaki bürokratik diktatörlüklerde olduğundan daha fazla değildir.[74]

74. Gilbert Achcar, "Arab Spring: Late and Cold" *Le Monde diplomatique*, Temmuz 2005.

Üçüncü Bölüm

Bölgesel Siyasi Faktörler

Mısır'ı Nil'in armağanı olarak adlandıran Heredot'un ardından, Arap bölgesindeki gelişmelerin mevcut durumunun petrolün armağanı olduğunu aynı haklılıkla söyleyebiliriz. Ne var ki bunun zehirli bir kadeh olduğunu da eklememiz gerekir. Venezuela'nın bilinen rezervlerindeki olağanüstü sıçramadan önce, 2006 yılında tek başına Arap devletleri dünyanın "bilinen" (yani teknik ve ticari olarak çıkarılabilecek durumda olan) konvansiyonel ham petrol rezervlerinin yüzde 56'sını karşılıyordu. 2010 yılı tahminleri gösterdi ki bu devletler, halen dünya rezervlerinin neredeyse yarısını (yüzde 48,6) elinde bulunduruyor.[1] Hiç kuşkusuz, Birinci Dünya Savaşı'nın petrolün uluslararası ekonomik ve stratejik önemindeki niteliksel ve niceliksel sıçramada rol oynaması ve Batı emperyalizmine Arapça konuşulan bölgede Osmanlı İmparatorluğu hâkimiyeti yerine daha ağır olan kendi hâkimiyetini tesis etme sürecini tamamlama fırsatı vermesi tesadüf eseri değildir.

On dokuzuncu yüzyılda oryantalist egzotik zevklerin; fakat aynı zamanda sıradan sömürgeci ihtirasların nesnesi olan Arap ülkeleri, yirminci yüzyılda uğruna Büyük Güç çekişmesinin yaşandığı bir büyük ikramiye haline geldi. Bunun sebebi petroldü. On dokuzuncu yüzyılda tanık olunan, Çarlık İmparatorluğu'nun Orta Asya'yı hükmü altına almak için İngiliz rakibiyle çekiştiği Büyük Oyun bile bu çekişmenin yanında nispeten sönük kalır. Ortadoğu ve Kuzey Afrika'yı çevreleyen muazzam genişlikteki bölgede, Büyük Güçler'in düşmanlığı önce Birinci Dünya Savaşı'nın muzafferlerini birbirleriyle karşı karşıya getirdi. Ardından, Mihver devletler ile Müttefikler'i İkinci Dünya Savaşı'nda zirve noktasına ulaşan bir çekişme içinde soktu. Daha sonra bölge, ABD ve SSCB arasındaki Soğuk Savaş'ın devasa

1. Yüzdelerin hesaplandığı veriler için bkz. OPEC, *Annual Statistical Bulletin 2010/2011*, Viyana: OPEC, 2011.

tiyatrosu haline geldi. Rekabet, Rusya ve Çin'i ABD'nin karşısında konumlandıran yeni ve post-ideolojik bir soğuk savaş çerçevesinde bugün de sürüyor.[2]

PETROL LANETİ

Birinci Dünya Savaşı'nın sona ermesinden bu yana yalnızca bir aktör söz konusu düşmanlıkların merkezinde daimi olarak ayakta kaldı: Amerika Birleşik Devletleri. Petrol yüzyılı "Amerikan yüzyılı" ile aynı zamana denk geldi ve doğal olarak petrol, yirmi birinci yüzyılın başında George W. Bush idaresindeki "yeni Amerikan yüzyılı" Haçlı seferinin tam da merkezinde yer aldı.[3] İkinci Dünya Savaşı, hem Birleşik Devletler'i önde gelen dünya gücü mertebesine çıkarma sürecini hem de petrolü dünyanın başlıca stratejik metası haline getiren süreci tamamladı. Birleşik Devletler uluslararası petrol pazarını hâkimiyeti altına aldıkça Ortadoğu, son derece doğal biçimde Washington için bir öncelik haline geldi. Moskova için burası Washington'un engellenmesi gereken imtiyazlı bir bölgeydi; Arap milliyetçiliğinin radikalleşmesi "sosyalist anayurda" değerli müttefikler sundukça bu durum daha da belirginleşti. Petrolün muazzam tarihini yazarken Daniel Yergin, bunun Washington için temsil ettiği dönemecin iyi bir özetini bizlere sunar:

> Sovyet yayılmacılığı –geçmişte olduğu ve olabileceği gibi– Ortadoğu'yu merkezi sahneye çıkardı. Birleşik Devletler için de kendince bölgenin petrol kaynakları Batı Avrupa'nın bağımsızlığından daha az hayati bir menfaat teşkil etmiyordu; Ortadoğu petrol alanları, bir bütün olarak Batı dünyasının ekonomik bakımdan ayakta kalmasını teminat altına almak üzere Demir Perde'nin Batı tarafında tutulmalı ve muhafaza edilmeliydi. ...
> Suudi Arabistan Amerikan politikacılarının başlıca odağı haline geldi. 1948 yılında bir Amerikan yetkilisinin dediği gibi, burada "dış yatırım alanında muhtemelen dünyanın en büyük ekonomik mükâfatı" yer alıyordu. Ve böylece Birleşik Devletler ve Suudi Arabistan kendine özgü, yeni bir ilişki kuruyordu. ...

---

2. Yeni Soğuk Savaş kavramını geliştirdiğim kitabım için bkz. *La Nouvelle guerre froide. Le monde après le Kosovo*, Paris: PUF, 1999; Tarık Ali'ye iki katkı olarak İngilizce çevirisi de yayımlandı: Tariq Ali (Der.), *Masters of the Universe? NATO's Balkan Crusade*, Londra: Verso, 2000: "The Strategic Triad: USA, Russia, China" ve "Rasputin Plays at Chess: How the West Blundered into a New Cold War" s. 57-144.

3. Bush yönetiminin, aralarında Abrams, Armitage, Bolton, Cohen, Khalilzad, Libby, Perle, Rodman, Rumsfeld, Wolfowitz ve Zoellick'in de bulunduğu, Yeni Amerikan Yüzyılı Projesi ile bağlantısı olan şahsiyetlerle dolu olduğu bilinmektedir. Birinci Dünya Savaşı'ndan itibaren ABD'nin Ortadoğu stratejisi ve bilhassa petrolün bununla ilişkisi üzerine yazdığım çalışma için bkz. "U.S. Imperial Strategy in the Middle East" *Eastern Cauldron: Islam, Afghanistan, Palestine and Iraq in a Marxist Mirror* içinde, New York: Monthly Review Press ve Londra: Pluto, 2004, s. 9-45.

> Gelişen bu özel ilişki, birbiriyle iç içe kamu ve özel sektör çıkarlarını, ticari ve stratejik çıkarları temsil ediyordu. Bu ilişki, hem Arap toplumunun büyük bölümünden tecrit edilmiş ve daima Suudi devletinin belirlediği sınırlar içinde kalmış olmasına rağmen, yalnızca petrolün gelişmesi için değil, aynı zamanda Suudi Arabistan'ın genel gelişimi için bir mekanizma teşkil eden [aslında krallığın petrol kaynaklarını sömürmek için bir araya gelmiş dört ABD petrol şirketinin, 1973-1980 yılları arasında aşamalı olarak ulusallaştırılmış konsorsiyumu olan Arap-Amerikan Petrol Şirketi] Aramco tarafından hem de hükümetler düzeyinde etkilendi. Bu alışılmadık bir birliktelikti: Bedevi Araplar ve Teksaslı petrolcüler; modern Amerikan kapitalizmi ile ittifak halindeki geleneksel İslami otokrasi. Yine de bu ittifakın kaderinde, hayatta kalmak vardı.[4]

Birleşik Devletler ve Suudi Krallığı arasındaki birlik, "alışılmadık" olmaktan ziyade, Ortadoğu'nun kalbinde bir "İslami Teksas" yaratırken Kral Abdul-Aziz Al Saud'un Washington'a katılmasını sağlayan "seçici yakınlıkların" (hesaplanmış çıkarlarla birlikte) bir sonucu olarak düşünülebilir.[5] Her durumda, İkinci Dünya Savaşı'nın sona ermesinden itibaren Suudi Krallığı'nın ilk iki payandasının –hâkim olan Suudi hanedanı ve adını ultra-gerici ve ultra püriten on sekizinci yüzyıl vaizi Muhammed Bin Abdül-Vahab'dan alan Vahabilik üzerine kurulu dini yapı– bir üçüncüsü ile desteklendiği aşikârdır.[6] Bu üçüncü destek, çok boyutlu ekonomik, askeri ve siyasi gözetim biçimindeki ABD vesayetidir. Kısmen bu, tipik olarak sömürgeci Amerikan varlığı tarafından, krallığın diğer iki payandanın dayattığı ve sürdürdüğü arkaik sosyopolitik sistemin korunacağı biçimde "gelişmesini" izleyen dışarıdaki dünyadan tecrit edilmiş bir yerleşim bölgesi yaratmıştır. Yergin'in "Suudi devletinin belirlediği sınırlar" olarak tarif ettiği şey, aslında ABD'nin kasıtlı siyasi seçimidir.[7]

Suudi Arabistan Krallığı, 1925 yılında Necid ve Hicaz'ın İhvan (İbn Saud yönetimindeki Vahabi Bedevi güçlerin kendilerine verdiği isimle "Kardeşler") tarafından fethedilmesinin ardından 1932 yılında bugünkü sınırlarıyla ilan edildi.[8] Bu krallığın kurulması, özelde Arapça ko-

---

4. Daniel Yergin, *The Prize: The Epic Quest for Oil, Money and Power*, 3. Baskı, Londra: Simon&Schuster, 2008, s. 409-10.
5. Savunduğum bu tez için bkz. *The Clash of Barbarisms: The Making of the New World Disorder*, 2. Baskı, Londra: Saqi Books ve Boulder, CO: Paradigm Publishers, 2006.
6. Bu iki payanda, bilhassa "Vahabi Vatikanı" olarak adlandırdığı dini olanı için bkz. Anwar 'Abdullah, *Al-'Ulama' wal-'Arsh: Thuna'iyat al-Sulta fi al-Sa'udiyya*, Londra: Mu'assasat al-Rafid, 1995.
7. ABD-Suudi ilişkileri için, bilhassa askeri ilişkiler üzerine bkz. David Long, *The United States and Saudi Arabia: Ambivalent Allies*, Boulder, CO: Westview, 1985 ve Aramco üzerine bkz. Anthony Cave Brown, *Oil, God and Gold: The Story of Aramco and the Saudi Kings*, New York: Houghton Mifflin, 1999. Brown'un kitabı kısmen, Arabist olan bir Aramco çalışanının kişisel arşivine dayanmaktadır.
8. Suudi Krallığı'nın tarihi üzerine bkz. Madawi al-Rasheed, *A History of Saudi Arabia*, 2. Baskı, Cambridge, UK: Cambridge University Press, 2010.

nuşulan bölgenin, genelde ise İslam dünyasının sonraki gelişimi için son derece önemli bir olaydı. Başka bir vesileyle de tartıştığım üzere bu olayın önemi çoğu zaman hafife alınmıştır.[9] Bu yeni krallığın kurulmasından birkaç yıl sonra, İslam'ın kutsal mekânlarının fethedilmesi sonucunda kazandığı siyasi ve dini etki, 1938 yılında muazzam petrol zenginliğinin keşfedilmesiyle garantiye alman finansal araçlarla daha da büyüdü. Krallık, bu etkiyi ve araçları imtiyazlı müttefikinin (Yergin'in deyimiyle "özel ilişkisinin"), egemen hamisinin, Birleşik Devletler'in hizmetine koştu. Kapı komşuları (Irak, Ürdün ve Yemen), 1957-1967 arasında Nasır'ın Mısır'ı, 1970'den 1990'a kadar Irak ve 1979 "İslam Devrimi'nden" bugüne kadar İran ile cisimleşen çok sayıda büyük tehditle yüz yüze kalmış olması nedeniyle, ABD koruması krallık için daha da önem kazanmıştı. Bunlara 1979 Mekke isyanı ve El Kaide'nin 1999 yılında monarşiyle ters düşmesi gibi ölümcül iç tehditlerden korunma ihtiyacını da eklemek gerekir.

Suudi Krallığı'nın Araplar ve Müslümanlar gibi iki jeopolitik grubun dini çekim merkezindeki kontrolünün, bu iki grup üzerinde de çok büyük etkileri vardır. Suudi devletinin Kuran dışında bir "anayasası" yoktur; parlamento yerine 1992 gibi geç bir zamanda oluşturulan ve üyeleri kral tarafından seçilen *shura* (danışma konseyi) vardır; idarede aynı zamanda ultra-köktenci dini bir yapı yer alır ve kanunlarda kadınlar açıkça erkeklerden aşağıda yer alır. Böylesine gerici bir devletin böyle müthiş stratejik bir konumu elinde bulundurması son derece ciddi bir durumdur. Mai Yamani, krallığın kurumsal yapısını şöyle tarif eder:

> Vahabi düzen yalnızca hukuk sistemini değil, Üst Düzey Ulema Konseyi'ni, Fetva, Çağrı ve İrşat Genel Komitesi'ni, İslam İşleri Bakanlığı'nı, Uluslararası Cami Denetimi Üst Konseyi'ni ve Ahlakın Yerleştirilmesi ve Ahlaksızlığın Önlenmesi Komitesi'ni de kontrol eder. Bu son bahsi geçen komite, hükümetin bir bakanı tarafından yönetilen *mutaw'a*'yı da (din polisi) içine alır. Vahabiler aynı zamanda tüm dini eğitimi kontrol eder ki bu, okul müfredatının yarısını, Mekke, Medine ve Riyad'daki İslami Üniversiteleri, Hac Bakanlığı'nı ve Dini Vakıflar Bakanlığı'nı (*Awqaf*) kapsar. Dahası, *zakat* (dini vergilendirme alanı) denetimi yoluyla Maliye Bakanlığı'nı etkiler, dergileri, radyo istasyonlarını ve web sitelerini kontrol altına alır ve dini telkin yoluyla asker üzerinde de yetki kullanır. ...
> *Shura* ("danışma konseyi") güçsüzdür; Vahabilerin yüzde 50'sinden fazlasından oluşur ve Vahabi bir din adamı tarafından yönetilir. Kral tarafından atanan *Shura*'nın yasa yapma, bütçeyi, kaynakların nasıl tahsis edileceğini

9. Bkz. *The Arabs and the Holocaust: The Arab-Israeli War of Narratives*, Çev. G. M. Goshgarian, New York: Metropolitan/Picador, 2010; Londra: Saqi Books, 2010; 2. Baskı, 2011. Kitapta 4. Bölüm'e bakınız.

> ya da kamu harcamalarım tartışma yetkisi yoktur ve öngörülen bir gelecek için, seçilemez olarak varlığını sürdürecektir. [O dönem Suudi Veliaht Prensi olan] Sultan, seçilmiş bir *shura* ihtimali üzerine liberal reformcular tarafından başlatılan tartışmaya bir nokta koymak üzere, "Suudi Arabistan seçilmiş bir parlamentoya sahip olmaya hazır değildir; çünkü seçmenler cahil ve vasıfsız adayları seçebilirler" diyerek 2005 yılında bu kararı onaylamıştır.[10]

Kurulduğundan bu yana Suudi Krallığı, İslami ideolojinin var olan en köktenci, gerici ve ultra-sağcı versiyonunu üretmiştir. Krallık, özgürlük, demokrasi, eşitlik ve kadınların özgürleşmesinin antitezidir. Soğuk Savaş sırasında burası, milliyetçiliğin ve ardından SSCB ile işbirliği içindeki milliyetçiliğin sosyalist eğilimde radikalleşmesinin yükselişine karşı gerici direnişin kalesiydi. Dahası, neoliberal karşı saldırı için bölgesel bir röle işlevi gördü; etki alanı içinde yolsuzluğu aktif biçimde hızlandırdı ve Washington'la aynı hatta yer alan Yakındoğu Arap ülkeleri kümesinin (2011'e kadar KİK üye ülkeleri, ayrıca Ürdün, Mübarek'in Mısır'ı ve Ali Abdullah Salih'in Yemen'i) koro şefi olarak faaliyet gösterdi. Bu bakımdan Suudi Krallığı, daha önceki bölümlerde tasvir edilen patlamaya son derece hazır ekonomik ve sosyopolitik durumun sorumluluğunda büyük pay sahibidir.

Bu monarşi kadar yozlaşmış, her türlü halk meşruiyetinden mahrum ve istisnai barbarlıktaki kabile fetihleri savaşının ürünü olan bir devletin 1948 Filistin Savaşı'ndan sonra Arap milliyetçiliğinin yükselişini ardında bırakarak hayatta kalmayı başarması, büyük ölçüde ABD koruması sayesindedir. Kendi payına Kuveyt devleti de bizzat ortaya çıkışını ve ilk aşamalarda hayatta kalmasını Londra'ya borçludur. Birinci Dünya Savaşı patlak verdiğinde, 1899'dan beri İngiliz himayesi altında olan bağımsız Irak eyaleti Kuveyt'in ayrı bir emirlik yapılması kararını veren Londra idi. 1961 yılında Britanya, Kuveyt'i kontrolü yeniden ele geçirmeye çalışan komşusu Irak'tan korurken onun "bağımsızlığını" kabul etti. Kuveyt "bağımsızlığını" kazandığında burada yaşayan sadece 320 bin kişi vardı. Bugün yüzde 70'i "yabancı mukimlerden" oluşan nüfusu bunun on katı olarak tahmin edilmektedir.

Diğer petrol krallıkları da ortaya çıkışlarını ve başlangıçta hayatta kalmalarını Londra'ya ve İngiliz korumasına borçludurlar. On sekizinci yüzyılın sonunda kurulan İran Körfezi İngiliz İdaresi tarafından yönetildikten sonra 1971 yılında bu krallıkların "bağımsızlıkları" ilan edildi. Eski Ateşkes Kıyısı'nın kabile halindeki klanları tarafından yö-

10. Mai Yamani, "The Two Faces of Saudi Arabia" *Survival*, Cilt 50, No: 1, Şubat-Mart 2008, s. 146-147.

netilen mikro-devletler, 1892'den beri İngiliz himayesi altında yönetilmelerinin ardından Birleşik Arap Emirlikleri'ni oluşturmak üzere bir araya geldiler. 1971'de toplam nüfusları 300 binin altındaydı; bugün burada yüzde 80'i "yabancı mukim" olan 5 milyondan fazla insan yaşıyor. 1916'dan beri resmi olarak İngiliz himayesinde olan Katar, fiili olarak 1878'den beri İngiliz kontrolündeydi. 1971 yılında nüfusu 120 bin kadardı; bugün yüzde 85'i "yabancı mukim" olan 1,7 milyon kişi yaşıyor. Bahreyn'i yöneten hanedanlık diğerlerinden de önce, on dokuzuncu yüzyıla girilirken İngiliz himayesine girmişti; Ülke 1880 yılında resmen İngiliz hamiliği oldu. 1971'de burada 216 bin kişi yaşıyordu; bugün yüzde 54'ü "yabancı mukim" olan 1,2 milyonluk bir nüfusa sahip. Umman, bu ülkeler arasında daha önce sömürge statüsüne sahip olmamış tek ülke. Ne var ki çağdaş Umman'ın yer aldığı topraklara hükmeden sultanlık, İngiliz birlikleri Zufar eyaletindeki isyanı bastırmak için 1970'lerin başında buraya müdahale edinceye kadar Londra'nın koruması altındaydı. Bugün ülkenin nüfusu 2,8 milyon; bu nüfusun yüzde 30'u "yabancı mukim".

1990'da Irak'ın Kuveyt'i işgal etmesinin ardından, bu fazlasıyla yapay, son derece kırılgan durumda olan petrol krallıklarının tümü, kendilerini Saddam Hüseyin'in Irak devletine geri katmak gibi ahmakça bir teşebbüste bulunduğu krallığı "özgürlüğüne kavuşturan" Birleşik Devletler'in korumasına bıraktı. Aslında Baasçı diktatör, Washington'a yerkürenin bu son derece stratejik bölgesinde birliklerini kalıcı olarak yerleştirmesi için ideal bir fırsat verdi. Böylece Birleşik Devletler, bir dizi geniş çaplı ekonomik kazanımdan petrol krallıklarının hamisinin payına düşen aslan payı ile kendisini mükâfatlandırdı. Aynı zamanda Washington, halihazırda ölüm sancıları içinde olan ve kısa zaman sonra ruhunu teslim eden SSCB'ye karşı, mutlak hâkimi olduğu Soğuk Savaş sonrası yılların "tek kutuplu anını" merasimle başlattı. Birçok bakımdan ilk ABD Körfez Savaşı gerçekten de yaşlı George Bush'un bu vesileyle ilan ettiği "Yeni Dünya Düzeni'nin" belirleyici anıydı.

Şüphesiz 1990-1991 yıllarında Körfez bölgesine gerçekleşen, yarım milyondan fazla askerin, etkileyici hava ve deniz filolarının konuşlanmasını kapsayan kitlesel ABD askeri müdahalesini harekete geçiren, tıpkı 2003 yılında ABD'nin Irak'ı işgalinde olduğu gibi, petrol faktörüydü. Petrol faktörüne dayanan hesapları "fazla basite indirgemeci" olarak damgalayanlar tarafından, petrolle doğrudan ya da dolaylı bir ilişkiye evrilmeyen hiçbir ikna edici açıklama ortaya konamadı. Bu iddia –eğer büsbütün ikiyüzlü bir menfaat gözetmiyorsa– sözüm ona sofistikelik göstergesidir. Çünkü ABD Merkez Bankası eski baş-

kanının bir vesileyle dile getirdiği üzere, "herkesin bildiğini, yani Irak Savaşı'nın büyük ölçüde petrolle alakalı olduğunu kabul etmek siyaseten uygunsuzdur".[11] Her durumda, ister sofistike olma iddialarıyla ister aldatma niyetiyle olsun, petrolün Batılı güçlerin bölgeye müdahalesinin mükâfatı olduğu, yalnızca bu mükâfatın muazzam ekonomik ve stratejik önemini göz ardı etme pahasına inkâr edilebilir.

Petrolün temsil ettiği ekonomik çıkarları gözler önüne sermek için birkaç gerçek yeterli olacaktır. ABD *Fortune* dergisi tarafından yayınlanan sıralamaya göre en büyük üç ABD petrol şirketi (Exxon Mobil, Chevron ve ConocoPhillips) ülkenin ikinci, üçüncü ve dördüncü büyük firmalarıydı. Dünyanın en büyük on iki şirketinden sekizi petrol şirketleriydi. 2008 yılında, varil başına 95 dolardan az OPEC referans fiyatlarıyla, en zengin dört KİK devletinin toplam petrol ihracatı (Katar'ın önemli düzeydeki doğalgaz ihracatları dışında) yaklaşık 500 milyar dolara ulaştı. Bunun ötesinde petrol, satın alınabilmesi, bir de üstüne paranın geri elde edilebilmesi bakımından ayırt edicidir: Halk deyişinin aksine, bu alanda hem pastaya sürekli sahip olmak hem de onu yemek mümkündür. Ve bunu yapmanın çok çeşitli yolları vardır.

Washington'da bulunan Uluslararası Finans Kurumu tarafından tahmin edildiği üzere, KİK devletlerinin sermaye kaçışı 2002-2006 yılları arasındaki beş yıllık dönemde 530 milyar dolara ulaştı. Bu toplam içinde 300 milyar dolar Birleşik Devletler'e, 100 milyar dolar Avrupa'ya aktı; sadece 60 milyar dolar MENA'ya, bir bu kadarı da Asya'ya gitti.[12] Aynı kaynağa göre, KİK devletlerinin yabancı varlıkları 2002 ve 2009 yılları arasında üçe katlanarak, 2009 sonu itibariyle brüt varlıklarda 1.470 milyar dolara, net varlıklarda 1.049 milyar dolara ulaştı.[13] "Bu varlıkların yarısından biraz fazlası Bağımsız Varlık Fonları (SWF) biçimindedir ve büyük ölçüde kamu özsermayeleri, sabit gelir tahvilleri, gayri menkul ve büyük küresel şirketlerin azınlık hisselerinden oluşan çeşitli portföylere yatırılmıştır".[14] Dolayısıyla petrol ihraç eden ülkeler topluluğu, Çin ve Japonya'dan sonra dünyanın üçüncü büyük ABD hazine bonosu hamilidir. Bir başka deyişle bu devletler topluluğu, federal ABD hükümetinin üçüncü büyük kredi sağlayıcısıdır.

---

11. Alan Greenspan, *The Age of Turbulence: Adventures in a New World*, New York: Penguin Press, 2007, s. 463.
12. Institute of International Finance, *Economic Report: Gulf Cooperation Council Countries*, Washington, DC: IIF, 16 Ocak 2008, s. 10.
13. Institute of International Finance, *GCC Regional Overview*, Washington, DC: IIF, 13 Mayıs 2010, s. 16.
14. A.g.e.

Suudi Krallığı, 1950'den Eylül 2010'a kadar ABD silah sanayilerinin başlıca dış alıcısıydı. Tek başına ABD dış askeri satışlarının yaklaşık yüzde 17'sini aldı. Bunu yüzde 7,3 ile İsrail'in belli belirsiz önüne geçen Mısır izledi. Diğer Arap devletlerinin tamamı, bu silah dağıtımının yüzde 32'sini karşıladı; bu oran, Avrupa da dahil, dünyanın diğer tüm bölgelerinden daha fazlaydı.[15] Aynı altmış yıllık dönem içerisinde toplam dış askeri inşa satış teslimatının yüzde 78'inden sorumlu olan Suudi Krallığı, ABD askeri inşa sanayisinin açık arayla en büyük alıcısıydı.[16] Aynı zamanda Suudi Krallığı, 2007 ve 2010 yılları arasında 13,8 milyar dolarlık sözleşme imzalayarak ABD savunma malzemeleri ve hizmetleri alım sözleşmesi yapan ülkeler listesinde en üst sıraya yerleşti. Bunu BAE (yüzde 10,4) ve Mısır (yüzde 7,8) izledi. Irak (yüzde 5,6) altıncı sırada yer aldı.[17]

2010 yılında Kongre, Obama yönetimine Suudi Krallığı ile toplam 60 milyar doları kapsayan bir askeri teçhizat ve hizmet anlaşmasını sonuçlandırmak üzere yetki verdi. Mevzubahis olan ağırlıklı olarak uçaklar, helikopterler ve bakım hizmetleriydi. Bu, ABD tarihindeki en yüksek meblağlı silah ihracatı anlaşmasıydı. En büyük silah ihracatı olma konusunda bu anlaşmayla yarışan bir diğeri, 1985 yılında yine Suudiler ile Birleşik Krallık arasında başlatılan Al-Yamamah alışverişiydi. Dahası bu anlaşma, Suudi kraliyet ailesinin hatırı sayılır yolsuzluğunu gözler önüne seren büyük bir skandala vesile oldu.[18]

Aralık 2011'de 2010 tarihli bir anlaşma çerçevesinde Suudi Krallığı Boeing tarafından üretilen 84 F-15SA Strike Eagle savaşçı jeti ve halihazırda Suudi filosunda bulunan 70 f-15S'in modernizasyonu siparişini verdi. Teçhizat ve bakımı kapsayan bu anlaşma, yaklaşık 29,4 milyar dolar değerindeydi. Bir başka anlaşmanın, 25,6 milyar dolarlık helikopter anlaşmasının sonuçlandırılması ise henüz beklemede.[19] *Defense Industry Daily*, "44 ülkede 600 tedarikçi ile birlikte Boeing'in F-15 hattını en azından 2017 civarına kadar açık tutmak için fazladan çalışma beklenmektedir" yorumunu yaptı.[20] Bu anlaşmayı Suudilerin sahip olduğu diğer pek çok seçenekle (Fransa, Rusya, Birleşik Kral-

15. Security Cooperation Agency, *Historical Facts Book as of September 30, 2010*, Washington, DC: Department of Defense, 2010.
16. A.g.e.
17. Richard Grimmett, *U.S. Arms Sales: Agreements with and Deliveries to Major Clients, 2003-2010*, Washington, DC: Congressional Research Service, 16 Aralık 2011.
18. Bkz. Saïd Aburish, *The Rise, Corruption and Coming Fall of the House of Saud*, Londra: Bloomsbury, 1994.
19. Amy Butler, "Saudi, U.S. Finalize F-15SA Sale" *Aviation Week*, 2 Ocak 2012.
20. *Defense Industry Daily*, "2010-12 Saudi Shopping Spree: F-15s, Helicopters & More" 9 Mart 2012.

lık) kıyaslayan *Daily*, krallığın kararını ABD'nin bölgedeki gerilimleri, bilhassa İran'la olan gerilimi sürdürmekteki çıkarım açıkça gösteren kanıtlarla açıklıyordu:

> Suudilerin Amerika ve onun savunma şirketleriyle uzun zamandır süren bir ilişkisi vardır. Bu ilişki 9/11'in ardından yıprandı. ... İran'ın nükleer silah programı ve bölgede silahlı nüfuzu elde etmek üzere gerçekleştirdiği temsili savaşlar, Suudileri ortak düşmana karşı cephe hattına yeniden yerleştirerek görünüşte bu yaranın kapanmasına yardımcı oldu. Suudi Arabistan'ın El Kaide ile kendi iç mücadeleleri de Amerikan ilişkilerinde bir tür ilerlemeyi temsil ediyordu.
> İnsanların dostları olmanızı istedikleri için sık sık sizden silah satın aldıkları bir dünyada ve parıldayan yepyeni ekipmanların genellikle komşulara bir mesaj anlamına geldiği bir bölgede, bu siyasi rüzgârlar çöl krallığına yapılan Amerikan silah satışları için iyiye işarettir.[21]

Kongre Araştırma Servisi tarafından kısa süre önce yayınlanan bir rapor da bunu olası en açık terimlerle kabul ediyordu:

> Ağustos 1990-Şubat 1991 İran Körfezi krizi, geçtiğimiz yirmi yıl içinde Yakındoğu'da yapılan büyük yeni silah alımlarının başlıca hazırlayıcısı idi. Irak'ı Kuveyt'ten çıkarmak için ABD öncülüğünde bir savaşla sonuçlanan bu kriz, ABD'nin konumunu Körfez güvenliğinin garantörü olarak sağlam bir şekilde tesis etti ve Suudi Arabistan, Kuveyt, Birleşik Arap Emirlikleri ve diğer KİK üye ülkeleri gibi önemli alıcılardan çeşitli ileri silah sistemleri için yeni talepler yarattı. Bunun ardından, İran'dan gelen ve yirmi birinci yüzyıla girilirken de artarak devam eden stratejik tehdit kaygıları, KİK devletlerinin ileri düzeyde silah alımlarının başlıca zemini haline geldi. ... 2004-2007 döneminde Birleşik Devletler, Yakındoğu ile gerçekleştirilen silah transferi anlaşmalarında toplam değerin yüzde 30,3'ü ile (mevcut dolar cinsinden yaklaşık 20 milyar dolar) ilk sırada yer aldı. Aynı dönemde ikinci sırada yüzde 26,5 ile (mevcut dolar cinsinden 17,5 milyar dolar) Birleşik Krallık vardı. Kısa zaman önce, 2008 ile 2011 yılları arasında bu bölge ile yapılan silah anlaşmalarında Birleşik Devletler (mevcut dolar cinsinden) 92 milyar dolarlık, yani yüzde 78,9'luk bir payla hâkimiyet kurdu.[22]

Stockholm Uluslararası Barış Araştırmaları Enstitüsü'ne (SIPRI) göre, 1991 ve 2011 yılları arasında Suudi Krallığı dünyanın en büyük beşinci silah ithalatçısıydı. Birleşik Devletler ise başlıca tedarikçisiydi; bunu uzak ara ile Birleşik Krallık ve Fransa izliyordu. BAE, on birinci

---

21. A.g.e., 2010 ABD-Suudi anlaşmasının öncesindeki bağlamın analizi için bkz. Nadim Hasbani, "The Geopolitics of Weapons Procurement in the Gulf States" *Defense&Security Analysis*, Cilt 22, No: 1, Mart 2006, s. 73-88.
22. Richard Grimmett ve Paul Kerr, *Conventional Arms Transfers to Developing Nations, 2004-2011*, Washington, DC: Congressional Research Service, 24 Ağustos 2012, s. 14. Belirtilen rakamlardan biri şüphesiz hatalıdır ve rapora iliştirilen tablolar ışığında düzeltilmiştir.

en büyük silah ithalatçısıydı; başlıca tedarikçisi Birleşik Devletler'di ve onu kısa bir mesafeyle Fransa izliyordu.[23] Satın aldıklarını tam olarak kullanma kapasitesine sahip olmayan KİK devletlerinin bu olağanüstü silah alımları, büyük ölçüde hamilerinin kullanımı için askeri ekipmanın önceden yerleştirilmesi anlamına geliyor. Her şeyden önce böyle anlaşmalar o hamilerin silah sanayilerini finanse etmeye, ekonomik krizler silah ihracatçısı ülkelerin hükümetlerini yurtiçi askeri harcamaları kısıtlamaya zorladığında bilhassa takdir edilecek katkılar sunmaya yardımcı oluyor. Kısacası, Ali Kadri'nin ifade ettiği üzere, Ortadoğu'nun "finans, militarizm ve petrole dayanan küresel birikim süreci için merkezi" olduğu apaçık bir biçimde ortaya çıkıyor.[24]

Dahası, petrol kartı paha biçilmez bir stratejik varlıktır. Petrole, bilhassa Arap-İran Körfezi'ndeki en büyük rezervlere erişimi kontrol altına almak, Birleşik Devletler'i, en büyük potansiyel rakibi Çin ve aynı zamanda geleneksel tebaası Batı Avrupa ve Japonya karşısında –bunların tümü bölgeden petrol ithal etmeye son derece bağımlıdır– hâkim konuma yerleştirerek, dünyaya egemen olma savaşında Birleşik Devletler'e belirleyici bir stratejik avantaj sağlıyor. ABD himayesi altındaki Suudi Krallığı, Angola ile birlikte petrolünün büyük bölümünü Körfez'den (Suudi Krallığı'nın yanı sıra İran, Irak, BAE ve Kuveyt'ten) alan Çin'in başlıca petrol tedarikçilerinden biridir. Vaziyet, en az Çin'in ABD hazine bonolarını elinde bulunduran ülkelerin başında olması, bir başka deyişle federal ABD hükümetinin en büyük kredi tedarikçisi olması kadar paradoksaldır. Burada, bu iki ülke arasındaki stratejik rekabetle çarpıcı bir zıtlık taşıyan, ekonomik olarak birbirlerine bağımlılıklarını ortaya koyacak iki güzel örneğimiz mevcut. Son olarak, Amerika petrol çıkarlarının ABD hükümetinin İsrail devletine verdiği askeri desteğin başlıca sebepleri arasında olduğunu da not edelim. Çok yaygın fakat yanlış bir intibanın aksine, yeni devlet hiçbir şekilde kurulduğu andan itibaren bu desteğe güvenemezdi; en azından doğrudan bir biçimde. İsrail devleti için 1958'e kadar var olmayan ABD askeri kredilerinin ilk dalgası 1962 yılında geldi: 1966 yılında, Altı Gün Savaşı'ndan bir yıl öncesinde aniden 90 milyon dolara tırmanmadan önce, birkaç yüz bin dolardan başlayarak 13 milyon doların üzerine yükseldi. 1966 yılından itibaren Washington'un İsrail'e Skyhawk uçak teslimatı yapması, İsrail hava kuvvetleri teçhizatındaki değişimin başlangıcına işaret ediyordu: Fransız mallarının yerini artık ABD yapımı askeri malzeme alıyordu.

23. SIPRI Veritabanı, http://armstrade.sipri.org/armstrade/html/export_toplist.php.
24. Ali Kadri, "Accumulation by Encroachment in the Arab Mashreq" Ray Bush ve Habib Ayeb (Der.), *Marginality and Exclusion in Egypt* içinde, Londra: Zed, 2012, s. 50.

Bu değişim 1967 Haziran Savaşı'ndan sonra ivme kazandı. Cheryl Rubenberg bu kaymanın doğru bir tarifini şöyle yapıyor:

> Kennedy 1961 yılında göreve geldiğinde başlangıçta Ortadoğu'da barışın İsrail ve Araplar arasındaki askeri güç dengesine bağlı olduğu görüşünü taşıyordu; ne var ki kısa süre sonra ABD vekili olarak faaliyet gösteren bir İsrail Sparta'sı fikrinin belli avantajlarının farkına varmaya başladı. Böylece Kennedy İsrail ile "özel ilişki" kavramını ortaya attı ve Yahudi devletine sofistike Amerikan silahları tedarik etme politikasına başladı. ... Eylül 1962'de Washington, İsrail'e kısa menzilli Hawk füzeleri satmayı kabul etti. Bu satışı 1964 yılında (Johnson yönetiminde) tanklar ve 1966 yılında Skyhawk uçaklar izledi. ABD-İsrail ilişkilerinde ve Ortadoğu'ya yönelik Amerikan politikalarında dönüm noktası olmaya devam eden bu satışlar, Washington'un İsrail'in mutlak bölgesel askeri güç olmasını sağlama kararlılığının başlangıcına da damgasını vurdu.[25]

Bu rota değişimi, Suriye ve Mısır'ın birliğine ve Irak monarşisinin devrilmesine tanık olunan 1958 Arap milliyetçiliği dalgasını takip etti. Ortaya çıkan sonuçlardan biri, Birleşik Devletler'in hem Mısır'ın hem de Irak'ın baskısı altında Suudi Krallığı'nın doğusunda bulunan Zahran hava üssünü 1962'de terk etmek zorunda kalmasıydı.[26] Bu durum, "ABD vekili olarak faaliyet gösteren bir İsrail Sparta'sı" fikrinin Washington için neden son derece cazip hale geldiğini açıkça ortaya koyuyor. O günden bu yana İsrail'in Washington'un gözündeki stratejik çıkarı, ağırlıkla Birleşik Devletler'in askeri bir vekil olarak Siyonist devlete ne kadar ciddi bir biçimde ihtiyaç duyduğuna bağlı oldu. 1960'lardan beri İsrail'e en az ihtiyaç duyduğu dönem, yaşlı George Bush yönetiminde, yani Birleşik Devletler'in 1991 yılında Irak'a karşı ilk savaşının ardından bölgedeki ABD hegemonyasının zirveye çıktığı dönemdi. Dolayısıyla İshak Şamir hükümetinin, önce Irak İsrail'e karşı Scud füzeleri fırlattığında misilleme yapması engellendi, ardından Ekim sonunda Madrid'de başlayan "barış konferansına" katılmaya zorlandı.[27] O zamandan beri durum bir diğer radikal değişim geçirdi. Buna daha sonra değineceğiz.

Büyük Güçler'in bölgedeki dış politikalarını belirleyen bir unsur olarak petrolün önemi, abartılmak şöyle dursun, aslında hafife alınıyor–şayet kasıtlı olarak halı altına süpürülmüyorsa. Bir önceki bölüm-

---

25. Cheryl Rubenberg, *Israel and the American National Interest: A Critical Examination*, Chicago: University of Illinois Press, 1986, s. 91. Ayrıca bkz. Mitchell Bard, "The 1968 Sale of Phantom Jets to Israel" *Jewish Virtual Library*, http://www.jewishvirtuallibrary.org/jsource/US-Israel/phantom.html.
26. Long, *The United States and Saudi Arabia*, s. 39-40.
27. Birleşik Devletler ve İsrail arasındaki ilişkinin evrimine dair analizim için bkz. Achcar, "U.S. Imperial Strategy in the Middle East".

de tartışılan ekonomik "kaynak laneti" tezinin basit bir varyasyonu olmaktan çok daha fazlası olan petrol laneti, öncelikle ve en önemlisi siyasi bir fenomendir. Petrol, daha önce değindiğimiz üzere, yalnızca bölgedeki devletlerin toplumlarından büyük ölçüde özerk olmalarını teminat altına alan rantı sağlamakla kalmaz, aynı zamanda Batılı güçlerin MENA bölgesindeki politikalarını karakterize eden kendine has açgözlülüğü de açıklar. Bu yüzden bu güçler, bölgede despotizmi sağlamlaştırmak konusunda demokratik olmayan siyasi rejimler –dün SSCB, bugün Rusya ve Çin– tarafından yönetilen güçlerle yarıştılar ve yarışmaya devam ediyorlar.

"İSTİSNAİ ARAP DESPOTİZMİNDEN" "DEMOKRASİYİ YERLEŞTİRMEYE"

Samuel Huntington'ın tarihsel dönemlendirmesine göre[28] on dokuzuncu yüzyıldan beri demokratikleştirmenin "üçüncü dalgası" 1970'lerin ortalarında Güney Avrupa'da (Portekiz, Yunanistan, İspanya) yükseldi. Afrika'nın ve Asya'nın belli kısımlarına vurmadan önce 1989-1991 yılları arasında Orta ve Doğu Avrupa'nın "komünist" rejimlerini alıp götürerek Latin Amerika'yı içine alacak şekilde ilerledi. Bu dalganın yükselişi, 1970'lerde dünya çapında yaşanan ekonomik durgunlukla aynı zamana rastladı. Neoliberalizmin savunucuları, uluslararası kapitalist sistemin bütününü etkileyen radikal bir paradigma değişimini dayatmakta büyük bir hızla başarı kaydeden bir saldırı başlatmak için bu durgunluğun ekonomik bağlamından faydalandılar. Eski Doğu Bloğu ülkelerinin sosyoekonomik dönüşümünü kontrol altına alan bu yeni paradigmaydı.

Bu iki büyük kabarmanın eşzamanlı olarak meydana gelmesi, 1989 yılında Dışişleri Bakanlığı'nın politika planlama kadrosunun bir üyesi olan Francis Fukuyama tarafından yazılmış bir makaleyi, ihtimal dışı bir biçimde gezegen çapında entelektüel bir olaya dönüştüren neoliberal bir mutluluk sarhoşluğu yarattı. Hüsnükuruntusunu cesurca ortaya seren Fukuyama, "liberal Batı demokrasisinin insanlığın nihai yönetim biçimi olarak evrenselleşmesi" ve "uluslararası ilişkilerin giderek daha fazla 'Ortak Pazara Dönüşmesi' " ile birlikte "tarihin sonuna" gelindiğini ve "yüzyıllar sürecek can sıkıntısının" başlangıcını ilan etti.[29]

---

28. Samuel Huntington, *The Third Wave: Democratization in the Late Twentieth Century*, Norman, OK: University of Oklahoma Press, 1991.
29. Francis Fukuyama, "The End of History" *The National Interest*, Yaz 1989, ayrıca dijital olarak; http://www.wesjones.com/eoh.htm adresinden erişilebilir.

Bu ultra-idealist teze, okurlarını Fukuyama'nın kör iyimserliğine karşı uyaran "realist" Huntington'dan eleştiriler geldi. Huntington'ın "üçüncü dalga" üzerine kitabı, liberal demokrasinin krizi bağlamında pekâlâ otoriterliğin "karşı dalgasını" doğurabilecek çeşitli faktörlere dair ayrıntılı bir analiz –önceden uyaran ve bunu takip eden iki on yıl içinde büyük ölçüde doğrulanan bir analiz– içeriyordu.[30] Tarihin seyrine dair daha sonra formüle ettiği karşı tezinde Huntington, demokrasinin Batılı olmayan ülkelerde Batılı liberalizm modeliyle nasıl çatışabileceğini açıklayarak, Soğuk Savaş sonrası dönemi "medeniyetler çatışması" başlığı altına yerleştirmeye devam etti.[31] Bunu "demokrasi paradoksu" olarak adlandırdı:

> Batılı olmayan ülkelerin Batılı demokratik kurumları benimsemesi, yerelci ve Batı-karşıtı siyasi hareketleri teşvik eder ve bunların iktidara erişimini sağlar. ... Demokratikleştirme, Batılılaşma ile çatışır ve demokrasi doğası gereği kozmopolitleştiren değil, içe kapatan bir süreçtir.[32]

Arap bölgesindeki halkların, son derece haklı olarak siyaseten kendi kaderlerini tayin hakkının ve ekonomik bağımsızlıklarının düşmanı olarak algıladıkları Batı hâkimiyetine radikal bir şekilde karşı çıkmak için birden fazla sebepleri vardır. Batılı güçler uzun zamandır dünyanın bu bölgesinde kendi çıkarlarının garantörü olarak despotik rejimleri desteklemeyi tercih ettiler. Birleşik Devletler, Ortadoğu ile ilişkisinin başlangıcından bu yana böyle bir politika izledi.[33] Soğuk Savaş'ın sona ermesi, bu bakımdan hiçbir şeyi değiştirmedi: Bu bölgedeki en olağanüstü sonucu, ultra-gerici Suudi Krallığı'nı korumak ve Kuveyt topraklarını buranın emirine iade etmek için gönderilen ABD birliklerinin kitlesel olarak konuşlandırılmasıydı. 1991 savaşının hemen sonrasında Irak'ta patlak veren halk isyanından şüphe duyan yaşlı Bush yönetimi, Saddam Hüseyin'i Bağdat yönetiminde bırakmayı tercih etti. Daha da kötüsü bu durum, isyanı bastırmak için dizginleri Hüseyin'in eline bıraktı.

---

30. Fukuyama buna dolaylı bir yanıt verir: *The End of History and the Last Man*, New York: Avon Books, 1992. Burada liberal demokrasinin ve onun doğal sonucu varsayılan ekonomik liberalizmin yayılması konusunda ulaştığı sonucu tekrar eder.
31. Samuel Huntington, *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*, New York: Touchstone, 1997. Burada Huntington, 1993 yazında *Foreign Affairs*'te yayınlanan bir makalede öne sürmüş olduğu tezi geliştirir. *Barbarlıklar Çatışması*'nda Huntington'ın argümanını eleştirel bir incelemeye tabi tutuyorum.
32. Huntington, *The Clash of Civilizations*, s. 94.
33. Bkz. Rashid Khalidi, *Sowing Crisis: The Cold War and American Dominance in the Middle East*, Boston, MA: Beacon, 2009.

Batı'nın demokratik ve liberal değerlerin tamamen karşısında olan Arap rejimleriyle –bilhassa bu kategoride rakipsiz bir dünya şampiyonu olan Suudi Krallığı ile– ittifakının resmi düzeyde meşrulaştırılması, geleneksel olarak "onların kültürlerine saygı duymak zorundayız" gibi ikiyüzlü bir argümanı harekete geçirdi. Kavramın Edward Said tarafından yaygınlaştırılan küçümseyici anlamıyla –Oryantalizmin bu şekli ile kastedilen, burada arketip olduğu varsayılan "İslami kültürün" doğası gereği liberal demokrasi ile bağdaşamaz olduğu idi. Söyledikleriyle hem Reagan hem de yaşlı Bush yıllarında Washington'da ağırlığı olan, Ortadoğu meseleleri "uzmanı" İsrail kökenli Amerikalı Amos Perlmutter, 1992 yılında yazdığı, geniş bir okur kitlesini hedef alan, "Basitçe, İslam ve Demokrasi Bağdaşamaz" başlıklı makalede bu karikatür niteliğindeki tezi aşırı derecede kategorik bir biçimde geliştirdi.[34] Birinin temel doğrusu bu olduğunda, nüfusunun çoğunluğu Müslüman olan ülkelerdeki despotik rejimlerle işbirliği yapmayı "kültürel farklılıklara" saygı duymanın ispatı olarak kakalamak da kolaylaşır.

Kültürel özcülüğün başka her biçimi gibi, bu varsayım da yanlış bir akıl yürütmeye dayanır. Asef Bayat'ın doğru biçimde işaret ettiği üzere;

> Mesele İslam'ın demokrasi ile ya da geniş anlamda (nasıl anlaşılıyorsa) modernite ile bağdaşıp bağdaşmaması değil, Müslümanların hangi koşullar altında bunları bağdaşır *kılabileceğidir*. Çünkü İslam'da –ve bu bakımdan başka hiçbir dinde– onu *özü itibariyle* demokratik ya da gayri demokratik yapan içsel hiçbir şey yoktur. Dinin kapsayıcı ya da otoriter dürtüsünü *bizler*, yani toplumsal failler belirleriz.[35]

Gördüğümüz üzere, Arapça konuşulan bölgede yaşayan halklar, Endonezya, Senegal ya da Türkiye gibi nüfusunun çoğunluğu Müslüman olan ülkelerin halihazırda güvence altına aldığı demokratik hakları kazanmak için alışılmadık düzeyde yüksek bariyerleri aşmalıdırlar. Bu bariyerler yalnızca rantiye devletlerin Arap bölgesindeki hâkimiyetleriyle sınırlı değil; aynı zamanda uluslararası Büyük Güçler'in tiranlık rejimlerine desteğini, bilhassa demokrasi abidesi ve insan hakları şampiyonu olduklarını iddia eden güçlerden gelen desteği de kapsıyor. Demokratikleştirmenin "üçüncü dalgasının" so-

34. Amos Perlmutter, "Islam and Democracy Simply Aren't Compatible" *New York Times* ve *International Herald Tribune*, 21 Ocak 1992.
35. Asef Bayat, *Islam and Democracy: What is the Real Question?* ISIM paper 8, Amsterdam: Amsterdam University Press, 2007, s. 10.

nunda Arap bölgesi, tek bir jeopolitik bölgede despotik rejimlerin son yığınağı olarak düşünüldüğünde ortaya çıktığı haliyle –"istisnai Arap despotizminin" ardında, istisnai bir Batılı despotizm-yanlılığı duruyor.

Soğuk Savaş'ın sona ermesi Batılı hükümetlerin daha önce "totaliter komünizme" karşı mücadele etmek adına meşrulaştırılan "otoriter" rejimlere verdikleri desteği çekmelerine sebep olsa da âdet yerini bulsun diye yapılmış, üstelik işitilmesi imkânsız olan beyanatlar dışında, demokrasiye ve insan haklarına saygı savunularını Arap bölgesinde yaymaktan dikkatle kaçındılar.[36] Condoleezza Rice'ın, Colin Powell'ın yerine Dışişleri Bakanı olarak atandıktan iki ay sonra, Mart 2005'te *Washington Post*'ta yayınlanan bir mülakatta kabul ettiği üzere, "İnsanlar dediler ki, Latin Amerika'da demokrasiden bahsediyorsun, Avrupa'da demokrasiden bahsediyorsun, hatta Asya ve Afrika'da bile demokrasiden bahsediyorsun ama Ortadoğu'da demokrasiden asla söz etmiyorsun. Ve tabii insanlar haklıydılar; çünkü bu istikrarın her şeyden önce geldiği bir tutumdu."[37]

Bu tutumu ortaya çıkaran başlıca etmen, Arap bölgesinde Batı karşıtı radikalleşmenin ve İslami köktenciliğin yükselişiydi. Batı emperyalizminin beş para etmez iki ideologu, bu köktenciliği "yeni totaliterlik" olarak damgalamakta hiç gecikmediler. Kültürel farklılıklara saygı duymaya dair o ikiyüzlü argüman, ehven-i şer hakkındaki bir başka argümanla desteklendi. Buna göre, Batı yanlısı "ılımlı" despotik rejimlerle anlaşmaya varmak, "aşırı uçtaki" Batı karşıtı despotik rejimlerle karşı karşıya kalmaktan iyiydi. Bu tutumu savunanlar, demokrasi ve kadın hakları ya da gericilik düzeyi standartlarıyla değerlendirildiğinde, "ılımlı" Suudi Krallığı'nın "aşırı uçtaki" İran'dan çok daha kötü durumda olduğu gerçeğini itina ile göz ardı ettiler.

Ortadoğu'da "gerçekçi" ABD politikaları izlemek gibi uzun zamandır süregiden gelenek, George W. Bush yönetimi tarafından birdenbire kesintiye uğrayacak ve bunun yerini "demokrasiyi yerleştirmek" için girişilen Haçlı seferi alacaktı. Ne var ki bu yeni Haçlı seferi uzun sürmedi. Yeni muhafazakârlar mutluluk içinde bu ani dönüşün tanıtımına giriştiler ve başarısızlıkla sonuçlandığında rezil olacakları; fakat halen oluşum halinde olan zafer anlarının tadını çıkardılar. Bu dönüşe kadar Bush yönetiminin politikaları aslında geleneğin fazla dışına

36. Bkz. "The Arab World: Absence of Democracy" *Le Monde diplomatique*, Haziran 1997; orijinal başlığı "The Arab Despotic Exception" ile *Eastern Cauldron* içinde rap., s. 69-74.
37. Condoleezza Rice, "Interview with The Washington Post Editorial Board" 25 Mart 2005, http://2001-2009.state.gov/secretary/rm/2005/43863.htm.

çıkmamıştı: George W. Bush ve yardımcısı ve akıl hocası Dick Cheney, görevdeki ilk iki yıllarında, yönetimde Savunma Bakanı Yardımcısı Paul Wolfowitz tarafından temsil edilen ve Savunma Bakanı Donald Rumsfeld tarafından desteklenen yeni muhafazakârlar ile Dışişleri Bakanı Colin Powell tarafından temsil edilen "gerçekçiler" arasında bir seyir izlemişlerdi.

Korkunç 11 Eylül 2001 saldırılarının ve bu saldırıların ABD kamuoyu üzerindeki muazzam etkilerinin yarattığı fırsatı kaçırmayan Bush yönetimi, "Terörle Savaş" bayrağını dalgalandırarak, Washington'un emperyal hâkimiyetini *askerin desteğiyle* genişletmek için kapsamlı bir kampanyaya girişti. Hedef, ABD İmparatorluğu'nun küreselleşmesini tamamlamak ve Sovyetler'in çöküşüyle beliren "tek kutuplu anı" sağlamlaştırmaktı. Bu hedef, Orta Asya'da ABD varlığı (Afganistan işgal edilerek ve eski Sovyet devletlerinin sınırlarında askeri bir varlık oluşturularak) tesis edilirken, Körfez'in Arap petrol devletlerinin ABD vesayeti altına alınması süreci tamamlanarak (Irak'ın işgali) gerçekleştirilecekti. Aynı zamanda Bush yönetimi, İsrail ordusunun 1993 Oslo Anlaşması uyarınca boşalttığı toprakları yeniden işgal ederek ikinci Filistin İntifadası'nı bastırması için Ariel Şaron'un İsrail hükümetine açık çek verdi.

Irak'ın işgal edilmesi ile gelinen dönemeç, her şeye yeni bir görünüm kazandırdı. Güçlü uluslararası muhalefete rağmen işgal, uluslararası hukuk açıkça ihlal edilerek ve düzmece bir sebeple, sözde Irak rejimi tarafından stoklanan kitle imha silahları bahanesiyle Mart-Nisan 2003'te başlatıldı. Bunu takip eden Irak işgali kısa zamanda bir felakete dönüştü. Yeni muhafazakârlar ve onların Iraklı kafadarları tarafından benimsenen Irak halkının hevesle bu plana destek verecekleri yanılsamasından, İkinci Dünya Savaşı sonrasındaki Batı Almanya ya da Japonya modeliyle Irak'ı kalıcı olarak ABD himayesine almak gibi pervasız bir plan doğdu. Baasçı devleti parçalamak gibi (ABD'nin emperyal çıkarları göz önüne alındığında) tedbirsiz bir karara ilham veren de bu oldu. Bu karar, ülkenin Arap nüfusunda açığa çıkan duyguların şüphe ile açık düşmanlık arasında bölünmesi bağlamında kaotik bir duruma son derece hızlı bir biçimde zemin hazırladı.[38]

---

38. Bu kararın verildiği koşulları tarif ettiğim makale için bkz. "Self-Deception and Selective Expertise: Bush's Cakewalk into the Iraq Quagmire" *Counterpunch*, 5 Mayıs 2004, http://www.counterpunch.org/2004/05/05/bush-s-cakewalk-into-the-iraq-quagmire/. Irak'ta durumun işgal altında evrildiği yola ilişkin bir analiz için bkz. Noam Chomsky ve Gilbert Achcar, *Perilous Power: The Middle East and US Foreign Policy*, Stephen Shalom (Der.), 2. Baskı, Boulder, CO: Paradigm Publishers, 2008.

Bush yönetimi, 2003 baharında başlayan işgalden birkaç ay sonra kendini çok derin bir çıkmazın içinde buldu. Saddam Hüseyin rejiminin kitle imha silahlarına sahip olduğuna ilişkin en ufak bir kanıt parçası bile bulmanın imkânsız olduğu daha o zaman netleşmişti. 1991 savaşından beri Irak, çağdaş dönemde bir ülkeye dayatılan en katı yaptırım ve denetimlere maruz kaldığından, bunların hepsi öngörülebilirdi. Başlıca gerekçesi tuzla buz olan Bush yönetimi, ülkeyi işgalini meşrulaştırmak için başvurduğu bir başka gerekçeyi öne çıkarmaya karar verdi: "Demokrasiyi yerleştirmek". Bu gerekçe, pek de inandırıcı olmadığından, daha önceleri sadece bir yedek plan işlevi görmüştü. Artık yönetim, ön saflardaki yeni muhafazakâr Michael Ledeen'in 9/11'in hemen ardından "yaratıcı yıkıcılık" adı altında propagandasını yaptığı misyon konusunda, Birleşik Devletler'in dünyayı kendi imgesiyle yeni baştan yaratacağı açık olan kaderi ile ilgili yeni muhafazakâr retoriği benimsiyordu. Ledeen "bir kez daha demokratik devrimi ihraç etme zamanının geldiğini" ilan etmişti.[39]

Yönetimin bu dönüşü, 6 Kasım 2003'te George W. Bush'un Reagan yönetiminin 1983'teki girişimiyle kurulan iki partili bir danışmanlar kurulu olan Ulusal Demokrasi Vakfı'na yaptığı programatik konuşmada ilan edildi. Üyeler bu vesileyle ABD Ticaret Odası'nda toplandı. Bu konuşma, uzun bir alıntıyı hak edecek kadar olağandışıydı:

> [Ortadoğu] önümüzdeki on yıllar boyunca Amerikan politikalarının odağı olmalıdır. Ortadoğu'nun pek çok ulusunda –büyük stratejik öneme sahip olan ülkelerde– demokrasi henüz kök salmamıştır. Ve şu sorular yükselmektedir: Ortadoğu halkları özgürlüğün bir şekilde erişemeyeceği kadar uzak mıdır? Milyonlarca kadın ve erkek tarih ya da kültür tarafından despotizm içinde yaşamaya mı mahkûm edilmiştir? Sadece onlar mı özgürlüğü hiç bilmeyecekler ve bu konuda seçim hakkına bile sahip olmayacaklardır? Bilhassa ben buna inanmıyorum. Her insanın özgür olabileceğine ve bu hakka sahip olduğuna inanıyorum.
>
> Demokrasiden şüphe eden bazıları, İslam geleneklerinin temsili hükümeti hoş karşılamayacağını iddia ediyorlar. Ronald Reagan'ın deyimiyle bu "kültürel küçük görmenin" uzun bir tarihi vardır. Japonya'nın 1945'te teslim olmasından sonra sözde bir Japon uzmanı bu eski imparatorlukta demokrasinin "asla işlerlik kazanmayacağını" iddia etti. Bir başka gözlemci, Hitler sonrası Almanya'da demokrasi beklentilerinin, aynen aktarıyorum, "en iyi ihtimalle son derece belirsiz" olduğunu açıkladı –bu iddiayı 1957 yılında dile getirdi. ...
>
> Bugün pek çok Ortadoğu hükümeti, askeri diktatörlüğün ve teokratik yönetimin hiçbir yere ulaşmayan bir yol olduğunu anlamışlardır. Fakat bazı hükümetler halen eski merkezi kontrol alışkanlıklarına tutunmaktadırlar. Halen bağımsız düşünceden, yaratıcılıktan ve özel girişimden –güçlü ve ba-

39. Michael Ledeen, "Creative Destruction: How to Wage a Revolutionary War" *National Review*, 20 Eylül 2001, http://old.nationalreview.com/contributors/ledeen092001.shtml.

> şarılı toplumları yaratan insani niteliklerden– korkan ve bunları bastıran hükümetler de mevcuttur. Bu uluslar muazzam doğal kaynaklara sahip olduklarında bile en büyük kaynaklarına –özgürlük içinde çalışan ve yaşayan kadınların ve erkeklerin yetenek ve enerjisine– saygı duymamakta ya da bunları geliştirmemektedirler. ...
> Batılı ulusların altmış yıl boyunca Ortadoğu'daki özgürlük eksikliğini mazur görmesi ve bunu yerleştirmesi, bizim güvenliğimiz adına hiçbir işe yaramamıştır –çünkü uzun vadede özgürlük pahasına istikrar satın alınamaz. Ortadoğu özgürlüğün yeşermediği bir yer olarak kaldığı sürece, durgunluğun, küskünlüğün ve ihraç edilmeye hazır şiddetin de mekânı olarak kalacaktır. Ve ülkemize ve dostlarımıza felakete varan zararlar verebilecek silahların yayılmasıyla, statükoyu kabul etmek düşüncesizlik olacaktır.
> Dolayısıyla Birleşik Devletler yeni bir politikayı, Ortadoğu'da geleceğe yönelik özgürlük stratejisini benimsemiştir. Bu strateji, daha önce gösterdiğimiz aynı kararlılığı, enerjiyi ve idealizmi gerektirmektedir.[40]

Şubat 2004'te, dünyanın en zengin yedi ülkesi ve Rusya'nın zirve konferansı için hazırlanan Bush yönetimi, bir "G8-Büyük Ortadoğu Ortaklığı" ortaya atıverdi. Tanımı da aynı şekilde doğaçlama olan – Fas'tan başlayıp Türkiye ve Pakistan'dan geçerek Afganistan'a dek uzanıyordu– muazzam genişlikteki bir bölgenin ekonomik ve toplumsal gelişimi için gerekli olan koşullara dair kapsamlı bir vizyona sahip olduğu yanılsamasının tohumlarını ekmeye çalışıyordu.[41] Bu proje, uluslararası ekonomi kurumlarından kopyalanmış neoliberal klişelerden oluşan bir kırkyama idi. Yeni savaş ideolojisine saplanan Bush yönetimi siyaset faslının "demokrasi" kısmında geri kalınca çok çabuk bir şekilde geri çekildi. Yine de Irak'ın "kitle imha silahları" üzerine kopardığı kıyametle tamamen itibarını kaybettikten sonra yönetim, kendi demokratik retoriği ile ters düşecek şekilde, işgalci tarafından belirlenen bir kurucu meclisi Iraklılara zorla kabul ettirmeye çalışarak yoluna devam etti. Bu teşebbüs Ocak 2004'te Ayetullah Ali El Sistani'nin Şii nüfusu buna karşı harekete geçirmesiyle engellendi.

Bayatlamış ve birbirine karışmış bahanelere başvurmasıyla ciddi biçimde zarar görmüş olan güvenilirliğini yeniden kazanmak niyeti içindeki Bush yönetimi, Arap ortaklarına görünüşte reformlar yapmaları yönünde baskı yapıyordu. İkiyüzlü bir biçimde demokrasiyi yerleştirme kampanyalarının Ocak 2005'te gerçekleştirilen ilk Irak seçimlerinde başarı kazandığını iddia etti. Arap medyasında derinlemesine

---

40. George W. Bush, "Remarks by the President at the 20th Anniversary of the National Endowment for Democracy" Washington, DC: White House, Office of the Press Secretary, 6 Kasım 2003, http://georgewbush-whitehouse.archives.gov/news/releases/2003/11/20031106-2.html.
41. Bu konudaki makalem için bkz. "Fantasy of a Region that Doesn't Exist. Greater Middle East: The US Plan" *Le Monde diplomatique*, Nisan 2004.

işlenen, ülkenin tarihindeki ilk özgür ve demokratik oylama olan bu seçimler, ülkeye hâkim olan şiddet iklimine rağmen gerçekleştirildi. Yine de bölge halkı üzerinde çarpıcı bir etkisi vardı.

Daha da ikiyüzlü bir biçimde Bush yönetimi, Irak seçimleriyle aynı ay içinde, Yaser Arafat'ın ölümünden kısa bir süre sonra gerçekleştirilen seçimlerde Mahmud Abbas'ın Filistin Yönetimi'nin başkanı olarak seçilmesini, "demokrasiyi yerleştirme" başarısının bir ispatı olarak sundu. Aslında hayatının son yılları boyunca Arafat, Bush ve Şaron'dan başkanlık seçimi için kendisine yetki vermelerini sürekli olarak talep etmişti; çünkü kolaylıkla kazanacağından emindi. 2003 yılında Washington, Arafat'ı 1967 yılında işgal edilen Filistin topraklarındaki nüfusun büyük çoğunluğunun iradesine karşı Abbas'ı başbakan tayin etmeye zorlamıştı. Benzer biçimde Bush yönetimi de ülkenin eski başbakanı Refik Hariri'nin 14 Şubat 2005'te suikast sonucu öldürülmesinin ardından halkın harekete geçmesinden, Suriye kuvvetlerini ülkeden çekilmeye zorlayan hareketin başarısını kendi üstüne aldı.

Yine de, zaten "Arap Baharı" adı verilmiş olan sürecin diğer üç bileşeninin hiç kuşkusuz Washington'un baskısından kaynaklandığı kabul edilmelidir. Bu, Suudi monarşisinin 1963'ten beri ilk kez Şubat-Nisan 2005'te seçim organize etmedeki istekliliği için de geçerlidir. Bu seçimlerin ülkenin merkezi devlet kurumları ile hiçbir ilgisinin olmadığını söylemeye gerek yok; bunlar belediye seçimleriydi. Daha kesin bir dille ifade etmek gerekirse, krallığın kent konseyi sandalyelerinin yarısı ülke yurttaşlarının oylarına bırakıldı –ne oy kullanabilecek ne de seçimlerde aday olabilecek olan kadınlar hariç. Neticede siyasi partilerin kesin olarak yasadışı ilan edildiği bir ülkede, krallık sandalyelerin diğer yarısını atama ile doldurdu. Sadece erkeklerden oluşan potansiyel seçmenlerin çeyreğinden azı sandıklara gitmeye tenezzül etti. Başkentte elde edilen veriler anlamlıdır:

> Oy kullanma hakkına sahip olanlar arasında kayıtlı seçmenlerin yüzde 18'i geçmediği, bir başka deyişle yaklaşık 470 bin potansiyel seçmen arasından kentin toplam nüfusunun sadece yüzde 2'sini temsil eden 86,462 kişinin kayıtlı seçmen olduğu (Suudi başkenti ve 2.692.780 yurttaşın evi olan) Riyad'da görüldüğü üzere, halk seçmen yazılmak ve oy kullanmak konusunda isteksizdi.
> Kayıtlı seçmenlerin sayısının az olmasının, seçim gününde (10 Şubat 2005) nispeten yüksek bir katılıma sebep olması beklendi. Ne var ki başkentteki katılım oranı, yüzde 65'e (yani Riyad'ın toplam nüfusunun yüzde birinden biraz fazlasına) zar zor ulaştı.[42]

42. Pascal Ménoret, "The Municipal Elections in Saudi Arabia 2005: First Steps on a Democratic Path" *Arab Reform Brief*, Mubadarat al-Islah al-'Arabi/Arab Reform Initiative, www.arab-reform.net, n.d., s. 2.

> Sonuç, ulemanın Hazreti Muhammed'in yoluna sadakatle bağlı olduklarını ilan ettiği "tavsiye edilen ılımlı İslamcılar" listesinin –bir başka deyişle, muhafazakâr köktencilerin– hiç de sürpriz olmayan bir şekilde "ezici bir üstünlükle zafer kazanmasıydı".[43]

Bush yönetiminin demokratikleşme baskısının ikinci sonucu daha da önemliydi. Mayıs 2005'te Kuveytli kadınlar siyasi haklar kazandılar ve ilk kez bir kadın bakanlık görevine atandı. Bu iki gelişme de Washington'un ABD birliklerinin tahta geri çıkarmış olduğu Emir Jaber Al-Sabah üzerindeki ağır etkisini ortaya koyuyordu.

Bush yönetiminin kampanyasının üçüncü ve en geniş kapsamlı etkisi, Hüsnü Mübarek'in 2005 sonbahar seçimlerinden bir süre önce ülkesinin seçim sürecini liberalleştirmeye razı gelmesiydi. Böylece anayasayı kendisi dışındakilerin de başkanlığa aday olabilmesini mümkün kılacak şekilde değiştirdi. Ne var ki bu değişiklik, aslında kimin aday olabileceğini büyük ölçüde Mübarek'in isteklerine bağlı kılıyordu. Birleşik Devletler ve Avrupa Birliği baskısı altında olan Mübarek, liberal Ayman Nour'a Eylül 2005 başkanlık yarışında kendisine karşı adaylığını koyma yetkisi verdi: Aynı yıl içinde daha önce meclis dokunulmazlığından muaf bıraktığı ve uydurma suçlardan hapse tıktırdığı Nour'u bu amaç doğrultusunda hapisten çıkardı.

Bush yönetiminin demokratik saldırısının zirve noktası, Dışişleri Bakanı Condoleezza Rice'ın 20 Haziran 2005'te Kahire Üniversitesi'nde yaptığı konuşmaydı. Rice, hayretler içinde bırakan emperyal bir kibirle, –bu durumda bu kibrin itiraz edilemeyecek ilkelere hizmet ettiğini söylemek gerekse bile– dolaylı bir biçimde Mısır devlet başkanını kendi ülkesinde azarladı. Tıpkı Bush'un konuşması gibi bu konuşma da uzun bir alıntıyı hak ediyor:

> Benim ülkem, Birleşik Devletler, altmış yıl boyunca bu bölgede, Ortadoğu'da demokrasi pahasına istikrar peşinde koştu –ikisini de elde edemedik. Şimdi farklı bir rota izliyoruz. Bütün halkların demokratik hedeflerini destekliyoruz. ...
> Bugün burada, Kahire'de Başkan Mübarek'in ülkenin anayasasını değiştirme ve çok partili seçimler gerçekleştirme kararı cesaret vericidir. Başkan Mübarek değişim kapısının kilidini açmıştır. Artık Mısır hükümeti kendi halkına inanmalıdır. Barışçıl demokrasi destekçileri –kadınlar ve erkekler– şiddetten kurtulmadığında Mısır'da reformların geleceğinden hepimiz kaygılıyız. Acil durum kararnamelerinin yerini hukuk kurallarına bırakacağı –ve bağımsız yargının keyfi adaletin yerini alacağı– gün artık gelmelidir.

---

43. Hendrik Jan Kraetzschmar, "Electoral Rules, Voter Mobilization and the Islamist Landslide in the Saudi Municipal Elections of 2005" *Contemporary Arab Affairs*, Cilt 3, No: 4, Ekim-Aralık 2010, s. 515-533.

> Mısır hükümeti, tüm yurttaşlarına seçme özgürlüğü vererek, halkına –ve tüm dünyaya– verdiği sözü yerine getirmelidir. Parlamento seçimlerini de kapsayan Mısır seçimleri, özgür olan her seçimi tanımlayan nesnel standartlara kavuşmalıdır.
> Muhalif gruplar toplanmakta, katılımda ve medyaya konuşmada özgür olmalıdır. Seçimler şiddet ve gözdağı olmadan gerçekleşmelidir. Ve uluslararası seçim denetçilerine ve gözlemcilerine işlerini yapabilmeleri için sınırsız erişim sağlanmalıdır.[44]

Bu satırların yazarının o dönemde yazdığı gibi, "ABD'nin, Irak'ın işgaliyle Arapların karınca yuvasını dağıttıktan sonra, kitle imha silahlarını yok etme söyleminin yerine geçen demokrasi yerleştirme iddialarıyla, daha önce despot yöneticiler tarafından bastırılan halk içindeki hoşnutsuzluğu yüzeye çıkararak, bölgenin istikrarını daha da baltaladığı", Rice'ın bu söylevi vermesinden önce bile netlik kazanmıştı.[45]

MÜSLÜMAN KARDEŞLER, WASHİNGTON VE SUUDİLER

Irak'ın işgal edilmesiyle ateşlenen ABD karşıtı çalkalanmayı takiben Bush yönetiminin "demokrasi yerleştirme" kampanyasının istikrar bozan etkileri, son derece doğal bir biçimde son çeyrek yüzyıl boyunca Arap halkından yükselen yaygın itiraza hâkim olan siyasi ve ideolojik akımın işine yaradı: Çeşitli siyasi görünümleri olan İslami köktencilik.

Birinci Dünya Savaşı ile birlikte Arap toplumları, uzun bir nükseden krizler dönemine girdi. Bu krizler, dünya kapitalist sisteminin merkezinde patlak veren büyük krizle birlikte sömürgeci/emperyalist tahakkümün genel krizi içinde yer aldılar. Birinci Dünya Savaşı ve onu takip eden devrimci dalga sistemin bu iki katmanlı krizini gün yüzüne çıkardı. Uluslararası kapitalizm, merkez bölgelerindeki bu en hayati, tarihindeki en ciddi dönemi atlatmayı sadece birincisinden çok daha yıkıcı olan İkinci Dünya Savaşı sayesinde başardı. Ne var ki emperyalist ekonomilerin hâkim olduğu dünya sistemi yüzünden çevre bölgelerde gelişmede yaşanan kısmi tıkanıklık ya da yavaşlama, sistemin sabit bir özelliği haline gelecekti. Şüphesiz, bu "azgelişmişlik" sürecinin ağırlığı bir ülkeden ya da bölgeden diğerine değişiklik gösterdi.

Yirminci yüzyılın seyrinde bu gelişme tıkanıklığı, buna çözüm bulmak ve sanayileşmeye hız kazandırmak için farklı radikal deneyler

---

44. Condoleezza Rice, "Remarks at the American University in Cairo" Washington, DC: Department of State, 20 Haziran 2005, http://2001-2009.state.gov/secretary/rm/2005/48328.htm.
45. Achcar, "Arab Spring: Late and Cold" *Le Monde diplomatique*, Temmuz 2005.

ortaya çıkardı. Komünist aydın zümrelerin öncülüğünde gerçekleşen devrimler, toplumsal üretim araçlarının özel mülkiyetini ortadan kaldırdı. Bu aydın zümreleri, ihtiyaç duydukları desteği proleteryadan (yani ücretli emekçilerden ve üretim araçlarına sahip olmadıkları için ücretli iş arayan geniş kitlelerden) ve yoksul köylülerden aldılar; temel sanayileşmeyi gerçekleştirmeyi imkânsız kılan bürokratik üretim tarzının farklı varyantlarının ortaya çıkmasına neden oldular. Doğası itibariyle böyle bir sanayileşme, dışsal bir kapitalizmle birleştirildiği durumlar haricinde, bu kitabın başlangıcında bahsi geçen "nitelik sorunu" ile karşı karşıya kalmaya mahkûmdu. Fakat o istisnai durumlarda da kapitalizm, dışsal bir kapitalist dinamiği er ya da geç yaratarak, bürokratik sistemin temellerini kaçınılmaz olarak baltaladı. Bu durum, Sovyetler'in 1921-1928 Yeni Ekonomi Politikaları'ndan çağdaş Çin'e kadar pek çok örnek için geçerliydi.

Başka bölgelerde, bilhassa Arap bölgesinde, genellikle milliyetçi, halkçı asker sınıflar, kimi zaman da siyasi partiler ya da birleşik iki parti tarafından yürütülen Bonapartist deneyler, bürokratik SSCB modelinden ilham alarak devlet kapitalizmi tarzında sanayileşmeye hız verdiler. Ne var ki bu Bonapartist rejimler toplumsal üretim araçlarının özel mülkiyetini, özellikle de küçük mülkiyet sahipliğini ortadan kaldırmadı. Nihayetinde Bonapartist sınıflar kendi içlerinden türeyen yeni burjuvaziler ortaya çıkardılar; bunlar, eski rejimin burjuvazi kalıntıları ile akraba kayırmacı devlet burjuvazisinin karışımıydı. Daha önceki bölümlerde bu deneylerin sonuçları üzerinde durmuştuk.

Bağımlı, yozlaşmış ve bozulmuş kapitalizmin krizine yönelik çeşitli gelişmeci tepkilerin yanı sıra, dünyanın sanayileşme öncesi kentli ve yarı kentli toplumlarının uzun zamandır var olduğu bölgelerde – bilhassa merkezi İslam topraklarında– gerici tepkiler de ortaya çıktı. Bu tür toplumsal oluşumlar, kapitalizmin ağır ağır ortaya çıktığı Avrupa'nın kalbinde de uzun zaman var olmuştu. Bu Avrupa toplumlarında, geleneksel kentli orta tabaka –tekil olarak "orta sınıf" ile karıştırılmaması gereken küçük burjuvaziyi içine alan tabaka, sıklıkla burjuvazinin kendisini tanımlayan bir terim– büyük kapitalist dönüm sonucunda yoksullaştı. Karl Marx ve Friedrich Engels'in ünlü *Komünist Manifesto*'su bu süreci, orta tabakanın potansiyel ya da fiili olarak gerilemesinin siyasi sonuçları ile birlikte tarif eder:

> Orta sınıfın alt tabakaları, küçük esnaf, dükkân sahipleri, genel olarak emekli olmuş ticaret erbabı, zanaatkârlar ve köylüler, tüm bu sınıflar, kısmen küçük sermayeleri modern sanayinin çapıyla boy ölçüşemediği ve büyük kapitalistlerle rekabet edemedikleri için, kısmen de ustalıkları yeni

> üretim yöntemleri karşısında değerini kaybettiği için giderek kendilerini proleteryanın içinde bulurlar. ...
> Alt orta sınıf, küçük üretici, dükkân sahipleri, zanaatkârlar ve köylüler, bunların hepsi orta sınıfın alt kesimleri olarak varlığını sürdürebilmek için burjuvaziyle mücadele ederler. Dolayısıyla bunlar devrimci değil tutucudurlar. Dahası, gericidirler; tarihin tekerini tersine çevirmeye çalışırlar. Eğer şans eseri devrimci iseler, bunun sebebi proletaryaya geçişlerinin yakın olmasıdır; yani şimdiki çıkarlarını değil gelecekteki çıkarlarını savunurlar, proletaryanın konumuna geçmek üzere kendi konumlarını terk ederler.[46]

Arap bölgesinde "tarihin tekerini tersine çevirmeye" yönelik gerici ihtirasla kol kola yürüyen hareket, genellikle İslami köktenciliğin bayrağını dalgalandırmakta ve mitolojikleşmiş bir İslam tarihinin altın çağına geri dönüşü savunmaktadır. Geleneksel orta sınıfların yanı sıra, hem geleneksel (bilhassa dini) hem de organik (öğrenciler, öğretmenler, serbest mesleklerin alt ve orta kadroları) aydınlar arasında kökleri vardır.[47] 1928 yılında Mısır'da kurulan Müslüman Kardeşler, İslami köktenci bir programa sahip olan modern tipteki en eski siyasi örgüttür. Bu gerici hareketin ilk dışavurumunu temsil etmiştir ve bugüne kadar da bir bütün olarak Arap bölgesi düzeyinde hâkim olan başlıca yapı olarak varlığını sürdürmektedir.

Birinci Dünya Savaşı sonrasında köktenci hareket, orta sosyal tabaka üzerindeki hegemonya için milliyetçi hareketle ve komünist solla rekabet etmeye başladı. 1948 yılında Filistin'deki Arap yenilgisinin ardından milliyetçiler iktidara geldi. Daha sonra 1960'larda radikalleşmeleri sayesinde, bastırmış oldukları köktenci hareketin etkisini en aza indirmeyi başardılar. Ne var ki milliyetçiliğin başarısızlığı, SSCB'deki krizle birlikte "komünizmin" güvenilirliğinin azaldığı 1970'lerde apaçık ortaya çıkmıştı. Böylece zemin, köktenci hareketin yeniden yayılması için uygun hale geldi. Köktenciler, kendi payına 1970'lerde muazzam bir zenginleşme yaşamış olan Suudi Krallığı'ndan cömert fonlar cinsinden destekler aldılar. Bu harekete bir başka güçlü desteği de, on yılın sonunda İran'ın "İslam Devrimi" verdi; bu da ikinci yenilgiyle, İsrail'in Haziran 1967'da Arapları yenilgiye uğratmasıyla başlayan ve 1970'lere kadar devam eden sol radikalleşmenin panzehiri olarak farklı Arap rejimleri tarafından desteklendi.

---

46. Karl Marx ve Frederick Engels, *Manifesto of the Communist Party*, *Marx Engels Selected Works* içinde, Londra: Lawrence & Wishart, 1991, s. 41-44.
47. *Eastern Cauldron* (s. 48-59) içinde yayınlanan 1981 tarihli çalışmam için bkz. "Eleven Theses on the Current Resurgence of Islamic Fundamentalism". Burada ortaya koyulan tezi, *Barbarlıklar Çatışması*'nda geliştiriyorum.

Bazı rejimler, genellikle tam da köktenci hareketi desteklemiş olanlar, daha sonra onlara karşı çıkmış ve –Mısır'da kısmen ve farklı aralıklarla baskıya, Libya, Irak, Suriye, Cezayir ve Tunus'ta radikal ve şiddetli baskılara maruz bırakarak– bastırmış olsalar da, inandırıcı rakipleri olmayan köktenciler, bölgedeki halk protesto hareketi içinde nüfuzlarını devam ettirdiler. Baskı, ancak ve ancak hareketi toplumsal zemininden mahrum bırakan bütünlüklü bir dönüşümün bir parçası olduğunda siyasi bir hareketi marjinalize etmekte başarılı olur. 1950'lerde ve 1960'larda İslami köktencilik açıcından bu durum geçerliydi. Buna karşılık, o dönemden beri, önceki iki bölümde tartışılan siyasi ve sosyoekonomik gelişmeler sadece köktenci hareketin etkisini artıran unsurları pekiştirdi. Aynı zamanda bununla rekabet edebilecek hiçbir yeni ve etkili güç gelişip serpilmedi.

Neoliberal vahyin dönüşümleri, bilhassa devletin sosyal rolünün daraltılması, yalnızca köktenci hareketin potansiyel toplumsal zeminini genişleten unsurları desteklemekle kalmadı, aynı zamanda açıkça devletin yedeği olarak faaliyet gösterebileceği her yere yayılmasını hızlandırdı. Örneğin Mısır'da Arap petrol ekonomisinden gelen paralarla zenginleştirilen Müslüman Kardeşler, neoliberal koşullarla son derece büyük bir tutarlılık sergileyen "hayır işleme" mantığı ile uyumlu olarak, artık küçülmekte olan refah devleti tarafından sağlanmayan bazı hizmetleri sağlayabildi.[48]

Mısır'daki her siyasi açılımda Kardeşler'in kaydettiği başarılar, ne kadar küçük olursa olsun, fazlasıyla öngörülebilirdi. Hüsnü Mübarek, Washington'dan gelen baskıya boyun eğmeye zorlandığında yoluna ne çıkacağını biliyordu. Mısır Devlet Güvenlik Servisi'nin başında bulunan Hassan Abdul-Rahman, hükümetin 2005'te "demokratik" seçimler gerçekleştirme niyetinde olduğu bilgisini vermek ve buna göre Müslüman Kardeşler'le seçimlerde izin verilen –Kardeşler'in yasal bir statüsü olmadığından hepsi "bağımsız" olarak adlandırılacak olan– aday sayısını içeren bir anlaşma üzerinde çalışmak üzere, o dönemde Kardeşler'in yüce kılavuzluğunun birinci vekili olan Muhammad Habib ile bir araya geldi.[49]

Böylece 444 sandalye için 200 aday gösterme izni isteyen Kardeşler'e 120 aday için izin verildi.[50] İlk turda 34 sandalye kazandılar. Alışıldığı

48. Bkz. Salwa Ismail, *Political Life in Cairo's New Quarters: Encountering the Everyday State*, Minneapolis: University of Minnesota Press, 2006.
49. Kahire'de yayınlanan 22 Mart 2012 tarihli *Al-Masry al-Youm* gazetesinin yazdığı üzere, Muhammad Habib'in Mısır televizyonu CBC'de yaptığı yoruma dayanmaktadır.
50. Daha sonra Muhammad Habib tarafından yapılan yorumlar için bkz. Samar al-Jamal, "Khayrat al-Shatir wa Abul-Futuh, Farasa al-Rihan min Rahm al-Ikhwan" *Al-*

üzere oy kullanma hakkı olanların pek azı sandıklara gitti. Bununla birlikte, Kardeşler'in başarısı ikinci turda daha fazla seçmeni oy kullanmaya teşvik etti ve Kardeşlik 42 sandalye daha kazandı. Üçüncü tur sırasında çileden çıkan rejim pençelerini gösterdi; bunun sonucunda çok sayıda insan öldü, yüzlerce kişi yaralandı ve 1.700 kişi tutuklandı. Nihayetinde Müslüman Kardeşler'in 2000 yılında seçilmiş eski meclisteki 17 olan temsilci sayısı, Kasım-Aralık 2005 seçimleriyle gelen meclisteki 88'e yükseldi. Bu sayı, toplam sandalye sayısının beşte birinden biraz daha azını temsil ediyordu.

Mübarek, Müslüman Kardeşler'in Batı başkentlerinde bir kımıldanma yaratmaya yetecek ama yasama organında sahip olduğu hareket özgürlüğüne mani olmayacak sayıda sandalyeye sahip olmasını planlamıştı. Bu şekilde gönderilen mesajın, Washington ve müttefiklerini Mısır siyasetini demokratikleştirmek için kendisine baskı yapmaktan vazgeçmeye ikna etmek için yeterli olacağını hesapladı. Her şeye rağmen başkanlık seçimlerinde oyların yüzde 7'sini almış olan Ayman Nour, öfkeli başkanın majestelerine-ihanet olarak kabul ettiği suçunun bedelini ödedi: Aralık ayında beş yıl hapis cezasına çarptırıldı. Bu hamle Washington'un yüzüne atılmış bir tokat gibi algılandı.

Bush yönetimi de Mısır'da gerçekleşecek demokratik bir açılımdan en başta Müslüman Kardeşler'in faydalanacağını son derece iyi biliyordu. Fakat Washington, uzatmalı bir soğukluğun ardından, Kardeşlik'le ilişkisinde yeni bir dönemecin müzakerelerine başlamıştı. İki taraf uzun zaman işbirliği içinde bir ilişki sürdürmüştü.[51] Soğuk Savaş sırasında düşmanları ortaktı; Komünizm, Arap milliyetçiliği, ama hepsinden önemlisi bu ikisinin melez meyvesi olarak algılanan Nasırizm. Nasır ve Kardeşlik arasındaki kırılma, Mısırlı liderin başbakan olduğu 1954 yılına dayanıyordu. Kısa bir zaman sonra Washington'la ilişkisini kopardığında, doğal olarak bu iki düşmanı kendisine karşı işbirliği başlattı. Bunu yapmaya öyle hazırdılar ki, Nasır rejimine düşmanlıklarında da aynı dosta ve suçortağına sahiplerdi: Suudi Krallığı.

Shuruq, 7 Nisan 2012. Aynı zamanda Kardeşler için Kardeşlik'in kılavuzu Mohammed Mahdi Akef ve Khairat al-Shatir de müzakereleri yürütüyordu.

51. Bkz. Robert Dreyfuss, *Devil's Game: How the United States Helped Unleash Fundamentalist Islam*, New York: Henry Holt, 2005. Bu konuda gereken yetkinliğe sahip olmayan Dreyfuss'a bu akımın tarihinin analizini yapmaya teşebbüs etmek yerine, kendisini Birleşik Devletler'in İslami köktencilik ile ilişkisini incelemekle sınırlandırmasını önermek yerinde olacaktır. Temel olarak Elie Kedourie'den ilham alan Dreyfuss, kitabının başında İslami köktenciliğin kökenlerine ilişkin araştırmacı habercilikten çok bulvar gazeteciliğine özgü bir açıklama ortaya koymaktadır. Soğuk Savaş sırasında Avrupa'da Washington ile Müslüman Kardeşler arasındaki işbirliği için ayrıca bkz. Ian Johnson, *A Mosque in Munich: Nazis, the CIA, and the Rise of the Muslim Brotherhood in the West*, New York: Houghton Mifflin Harcourt, 2010.

Mısır'da Müslüman Kardeşler'in kurucusu olan Hassan al-Banna, hareketi yarattığı anda Suudi Krallığı ile ilişkiler tesis etti. İdeolojik ilham kaynağı olan Rashid Rida da, krallığın kuruluşundan 1935 yılındaki ölümüne kadar Suudilerle etkin bir işbirliği içindeydi.[52] 1948 yılında Mısır monarşisi Kardeşlik'i dağıttığında Riyad Banna'ya sığınma sağladı; buna rağmen kısa süre sonra Banna öldürüldü. Kardeşlik'in Nasır ile kopuşu ve Mısır'da maruz kaldığı geniş çaplı baskıların başlangıcı ile birlikte krallık, örgütün üyelerine kapılarını açtı. Pek çoğu buraya yerleşti ve hatta Suudi yurttaşı oldu; bazıları burada servet kazandı.[53]

Suudi Krallığı, Müslüman Kardeşler ve Birleşik Devletler arasındaki Nasır karşıtı ve antikomünist ittifakın araçlarından biri, Müslüman Dünya Birliği'nin 1962 yılında Mekke'de kurulmasıyla şekillendi. Birlik, aralarında Mısır Müslüman Kardeşler örgütünün ve Mısırlı Kardeşlik'in başka Arap ülkelerinde dünyanın başka bölgelerinde kurulmasına yardım ettiği diğer kollarının da bulunduğu farklı İslami toplulukları ve akımları, Vahabi himayesi altında bir araya getirdi. Banna'nın damadı Said Ramadan çok erken bir zamandan itibaren Kardeşlik'in uluslararası ağını kurmakta öncü bir rol oynadı. Ardından örgütün Avrupa'daki faaliyetlerinin kilit ismi haline geldi ve ayrıca Müslüman Dünya Birliği'nin kurulmasına da yardımcı oldu.[54]

Eylül 1970'te Nasır'ın ölümü üzerine Mısır başkanı olan Enver Sedat, destek verdiği Birleşik Devletler ve Suudiler kampının izinden giderek, son derece doğal biçimde Nasırcılara, sola ve SSCB'ye karşı savaşında dini ideolojik bir silah olarak kullandı. Bu amaç doğrultusunda Müslüman Kardeşler'i Mısır hapishanelerinden çıkardı ve hatta hiç de yasallaştırılmamış olduğu halde hoşgörülen faaliyetlerine kaldıkları yerden devam etmelerine izin verdi. Müslüman Kardeşler'in uluslararası örgütlenmesinin idari bürosu, ağlarını inşa etmeye devam etmek

---

52. Rashid Rida üzerine bkz. *The Arabs and the Holocaust*, Metropolitan, s. 105-108; Saqi Books, 2. Baskı, s. 104-107.

53. Müslüman Kardeşler ile Suudi Krallığı ilişkileri üzerine bkz. Husam Tammam, "Al-Ikhwan wal-Sa'udiyya: Hal Daqqat Sa'at al-Firaq?" Tammam, *Tahawwulat al-Ikhwan al-Muslimin: Tafakkuk al-Idiyulujiya wa Nihayat al-Tanzim* içinde, 2. Baskı, Kahire: Madbuli, 2010, s. 100-108. İslami hareketler konusundaki bilgisi rakipsiz olan Mısırlı âlim Husam Tammam, Ekim 2011'de genç yaşta öldü.

54. 1958'de Said Ramadan, o dönem Suudi tahtının meşru veliahdı olan Faysal bin Abdul-Aziz'i Avrupa'da bir İslami propaganda ağı kurma çabalarını finanse etmeye ikna etti. Ardından Ramadan, projeyi yürütmek için İsviçre'ye yerleşti. Bkz. Johnson, *A Mosque in Munich*, ayrıca Abduh Mustafa Disuqi, "Al-Duktur Sa'id Ramadan, al- Sikritir al-Shakhsi lil-Imam Hasan al-Banna wa Zuj Ibnatihi" Müslüman Kardeşler'in online ansiklopedisi *Ikhwan Wiki* (Arapça) içinde. http://www.ikhwanwiki.com. Müslüman Kardeşler'in uluslararası örgütlenmesi ile ilgili bkz. aynı web sitesindeki aynı yazar, "Al-Tanzim al-'Alami lil-Ikhwan al-Muslimin. Al-Nash'at wal-Tarikh".

üzere 1973 yılında kısa zaman önce serbest bırakılan Mısırlı liderlerin de varlığıyla Mekke'de bir araya geldi.[55] 1979 yılında, Kardeşlik'in çeşitli kollarının aralarında Tunus'tan Rached Ghannouchi'nin de bulunduğu temsilcilerini bir araya getiren merkez siyasi komite kuruldu.[56]

İlerleyen yıllarda, Kardeşlik'in diğer Arap kollarının üyeleri gibi Mısırlı Müslüman Kardeşler de, petrol patlamasının ortasında hem Suudi Krallığı'nda hem de diğer petrol krallıklarında imtiyazlı çalışma (özellikle eğitim alanında) ve ticaret imkânlarından faydalandılar. Bu durum, Kardeşlik'in burjuvalaşmasını desteklemekte ve ivmelendirmekte büyük rol oynadı. Artık örgüt gerçek bir mutasyon geçiriyordu: Kapitalistler bu değişimde önemli bir pay sahibi oldular.[57] Kendisi de büyük bir işadamı ve halihazırda Mısırlı Kardeşlik'in ikinci adamı olan Khairat al-Shatir'e göre, Mısır istihbarat ajansı 900 şirketin Kardeşlik üyelerine ait olduğunu saptamıştı; onları 2000 parlamento seçimlerinde örgüt kampanyasını finanse etmekle suçlamıştı. Kapitalist Kardeşler, başka işadamlarının onların izinden gitmesini engellemeye çalışan Mübarek rejimi tarafından da rahatsız edildiler. Ne var ki yine al-Shatir'e göre rejim, yabancı yatırımcıları korkutmama kaygısıyla varlıklarına el koyacak kadar ileri gidemedi.[58]

Fakat Kardeşlik'in toplumsal dönüşümü, programının modernizasyonu bakımından pek bir rol oynamadı. Bunun sebebi kısmen, Müslüman Kardeşler kapitalizmi ile dünyanın en gerici toplumsal ve siyasal yapıları, yani Suudi Krallığı arasındaki sıkı bağlardı. İkinci bir sebep, esas olarak ticarete dayalı ve doğası gereği spekülatif olan bu kapitalizmin, bir önceki bölümde çerçevesi çizilen bölgesel kapitalist işleyiş tarzlarına tam olarak entegre olmuş olmasıydı. Fakat şüphesiz, Kardeşlik'in geçirdiği dönüşüm hareketin siyaseten "yumuşamasına" yardımcı oldu. Artık bir bekle-ve-gör reformizmi, milliyetçilikle yüzleşme yıllarında gelişmiş olan ve Seyyid Kutub ile şimgeleşen radikal köktenci eğilimler karşısında üstünlük sağlamıştı.[59]

---

55. Müslüman Kardeşler'in uluslararası örgütlenmesi üzerine bkz. Alison Pargeter, *The Muslim Brotherhood: The Burden of Tradition*, Londra: Saqi Books, 2010, s. 96-132. Bu çalışma, Kardeşlik'in uluslararası ağı üzerine mevcut en iyi çalışmadır.
56. Disuqi, "Al-Tanzim al-'Alami lil-Ikhwan wal-Nash'at al-Thaniyat" *Ikhwan Wiki*.
57. Bkz. Tammam, *Tahawwulat al-Ikhwan al-Muslimin*, s. 82-86.
58. Aktaran Hesham al-Awadi, *In Pursuit of Legitimacy: The Muslim Brothers and Mubarak, 1982-2000*, Londra: Tauris Academic Studies, 2004, s. 186-187.
59. Müslüman Kardeşler'in siyasi dönüşümü üzerine bkz. Mona El-Ghobashy, "The Metamorphosis of the Egyptian Muslim Brothers" *International Journal of Middle East Studies* içinde, Cilt 37, No: 3 (Ağustos 2005), s. 373-395. Qutb üzerine kapsamlı bir literatür bulunmaktadır; bilhassa bkz. Olivier Carré, *Mystique et politique. Lecture révolutionnaire du Coran par Sayyid Qutb, Frère musulman radical*, Paris: Presses de la FNSP and Cerf, 1984; Sharif Yunis, *Sayyid Qutb wal-Usuliyya al-Islamiyya*, Kahire: Dar

Kardeşlik'in –Türkiye'deki Adalet ve Kalkınma Partisi'ni (AKP) kendileri için referans modeli alan– modernistleri, genel bir kural olarak, küçük ve orta burjuvazinin "organik aydınları" arasından geliyorlardı. Bu modernistler, ekseriyetle serbest meslek mensupları ya da öğrencilerdi. Mısırlı Kardeşlik ile Türk modeli arasındaki hayati önem taşıyan farka daha sonra değineceğiz.

Müslüman Kardeşler'in Suudilerle ve onların arkasında duran Birleşik Devletler'le ilk büyük anlaşmazlıkları, 1979 yılında İran'ın "İslam Devrimi" ile geldi. İran'daki çalkantı, hem milliyetçiliğin hem de komünizmin giderek gözden düşüşünün belirleyici olduğu koşullarda, bölgesel ve küresel boyutta İslami köktenciliğe olağanüstü bir destek sağladı. Kardeşlik Humeyni rejiminin doğuşunu selamlarken, Suudi yetkililer bu monarşi karşıtı, ABD karşıtı devrimi son derece kuşkulu bakışlarla karşıladılar. Kendileri de 1979 yılında Mekke'de ultra-Vahabi bir isyanla ve krallığın Doğu Eyaleti'nde Humeyni'den ilham alan Şiilerin isyanıyla karşı karşıya kaldıklarından, bu isteksizlikleri daha da büyüdü.[60] Fakat Kardeşlik'in Suudilerle yaşadığı uyumsuzluk, 1979 yılında Washington, Suudiler ve Müslüman Kardeşler arasındaki işbirliğini canlandıran Sovyetler'in Afganistan'a müdahalesinden sonra hızla rafa kaldırıldı. Bu durum, Sovyet birliklerinin on yıl sonra Afganistan'dan çekilmesine kadar devam etti.

Irak'ın 1990 yılında Kuveyt'i işgal etmesini takiben ABD ve müttefiklerine ait birliklerin kitlesel olarak Suudi Krallığı'nın topraklarına konuşlanması, bir yanda Kardeşler'in, öte yanda Washington ve Riyad'ın bulunduğu ilişkide en derin ve en uzun kopuşa zemin hazırladı. Kardeşlik'in Körfez krallıkları dışında kalan Arap ülkelerindeki kollarının çoğu, ABD yönetimindeki koalisyonun müdahalesine karşı çıktılar. Bu suretle hem ülkelerindeki kamuoyu ile hem de kendi sosyopolitik seçmen çevreleriyle aynı hatta konumlandılar; ki genel olarak ikisi de Irak'a karşı Washington tarafından planlanan ve yönetilen bir savaşa karşı duruyordu. Kardeşlik'in Suriye kolu bile Irak'ın Baasçı rejimini destekledi. Bu, Bağdat'ın *düşman kardeşi* ve Kardeşlik'in baş düşmanı olan Hafız Esad'ın Suriye'deki Baas rejiminin Washington öncülüğündeki koalisyona katılmış olmasına bir tür tepki gösterme biçimiydi. Suudiler Kardeşlik'e öyle öfkeliydiler ki, 1995 yılında Said

---

Tayyiba, 1995; Adnan Musallam, *From Secularism to Jihad: Sayyid Qutb and the Foundations of Radical Islamism*, Westport, CT: Praeger, 2005; ve John Calvert, *Sayyid Qutb and the Origins of Radical Islamism*, New York: Columbia University Press, 2010.

60. Bkz. Yaroslav Trofimov, *The Siege of Mecca: The Forgotten Uprising in Islam's Holiest Shrine and the Birth of al Qaeda*, New York: Doubleday, 2007.

Ramadan öldüğünde, vasiyeti üzerine Medine'de bir mezara gömülmesini bile reddettiler.[61]

ABD birliklerinin 1990 yılında Suudi Krallığı topraklarına konuşlanması, Usame Bin Ladin ve örgütü El Kaide'nin de Suudi hanedanına ve Birleşik Devletler'e cephe almasının sebebiydi. O zamana kadar El Kaide, Sovyetler'e ve onun Afganistan'daki müttefiklerine karşı savaşta ABD'nin yedek kuvveti olagelmişti. Tıpkı daha önce Sedat'ın bent kapaklarını 1971'de kendisinin açtığı İslami köktenciliğin radikalleşmiş uçlarıyla savaşmaya kararlı olduğu gibi, Washington ve Riyad da kendilerini sihirbazın çırağı rolünü oynarken buldular. Neticede Sedat, on yıl sonra tam da bu uçlara mensup bir grup tarafından suikasta uğradı. Washington ve Müslüman Kardeşler arasındaki ilişkiler ise 11 Eylül 2001 terörist saldırılarına kadar gerilimini sürdürdü.

MÜSLÜMAN KARDEŞLER, WASHİNGTON VE KATAR

Bu arada bir başka aktör sahneye çıktı: Katar Emirliği. Şayet İngiliz himayesinde olmasa Suudi Krallığı'nın şüphesiz ilhak edeceği bir yarımada olan Katar'ın, 1971 yılında "bağımsızlığını" kazanmasından itibaren inanılması güç bir tarihi oldu.[62] O tarihten bu yana iki emir tahta çıktı; iki seferde de saray devrimleri sayesinde: Halihazırdaki emirin babası, birinci göbekten kuzenini 1972 yılında tahttan indirdi ve 1995 yılında kendi oğlu tarafından tahttan indirildi! Bahsi geçen oğul, yani bu operakomik prensliğe yaraşır bir yönetici olan, üç eşli ve (şu ana kadar) yirmi dört çocuk sahibi Hamad bin Khalifa Al Thani, Körfez'deki tüm akranlarından sıra dışı bir eğilimi ile farklılık gösteriyordu: Otomobiller, silahlar ya da (Körfez şeyhlerinin geleneksel hobisi olan) avcılıktan ve hatta (bağımsızlık sonrası kuşağın en son hobisi olan) iş hayatından ziyade bir dış politika tutkunu olarak ortaya çıkacaktı.[63]

Gerçekten de öyle olmalı; zira Al Thani'nin tasarrufunda bulunan fonların bir kısmını bölgesel, yok hayır, uluslararası düzeyde siyasi itibar elde etmek için, yönettiği ülkenin çapıyla bütünüyle orantısız bir biçimde harcamasının ekonomik açıdan hiçbir mantıklı açıklaması

---

61. "Al-Duktur Sa'id Ramadan" *Ikhwan Wiki*. Ramadan Mısır'da gömüldü.
62. Bkz. Allen Fromherz, *Qatar: A Modern History*, Washington, DC: Georgetown University Press, 2012.
63. Allen Fromherz, kitabının 6. Bölüm'ünün büyük kısmında Emir Hamad'ın son derece hareketli olan dış politikasına genel bir bakış sunar. Bahsi geçen kısmın altbaşlığı, "Hamad'ın Katar'ı ve Dünya-Gizliliğin ve Zenginliğin Diplomasisi"dir, s. 86-110. Ayrıca bkz. Hugh Eakin, "The Strange Power of Qatar" *New York Review of Books*, Cilt 58, No: 16, 27 Ekim 2011.

yok. Şüphesiz bu itibar kâr kaynağı değildir; tam tersinin doğru olduğu açıktır. En iyi ihtimalle Hamad bin Khalifa'nın, Katar'ın İran ya da Suudi Krallığı gibi komşularla reel ya da potansiyel anlaşmazlıklarını göz önüne alarak, minik emirliğe boyutlarının küçüklüğünü telafi edebilecek bir tür siyasi baskı uygulama aracı sağlamak amacında olduğu düşünülebilir. Her durumda, Emir'in bölgesel politikalar açısından yaptığı tercih, onu Katar devletinin dilediği gibi kullanabileceği mali kaynaklarını yukarıda zikredilen amaca yönelik kullanmaya sevk etti. Söz konusu kaynaklar oldukça tatmin edicidir: Emirliğin petrol ve doğalgaz satışından gelirlerin yalnızca bir kısmını temsil eden 43 milyar dolarlık kazanç, iki milyondan az nüfusu barındıran bu küçük yarımadayı yöneten hükümetin 2010-2011 bütçesine tahsis edildi. Devlet harcamalarının toplamı 39 milyar dolardı. (Bunu bir de Fas'ın 2011 yılı devlet bütçesi ile karşılaştıralım: 32,5 milyonluk nüfus için 33,4 milyar dolar gelir, 34,8 milyar dolar gider).

Ne var ki Şeyh Hamad'ın dış politikası da bölge kapitalizmi için tipik ekonomik profiller olan rantiye ya da aracı mantığının karşısında durmaz. Rantiye mantığı kendini kayıp risklerini en aza indirmesiyle hissettirir. Elimizdeki örnekte bu, tıpkı yalnızca birine bağımlı olmamak için bir sürü farklı kura yatırım yapmak gibi, hatırı sayılan bölgesel güçlerin tamamı ile ilişkiler geliştirmek anlamına gelir. Sonuç şüphesiz siyasi mantık arayanları şaşırtacaktır; zira buradaki mesele, sadece *rantiye* mantığıdır.

Dolayısıyla Emirlik, Tahran'la ve bölgesel müttefikleri ile dostane ilişkiler tesis etti ve El Kaide ile ilişki sürdürmekle bile suçlandı. Aynı zamanda 2003'ten beri hem ABD Ortadoğu Hava Savaş Operasyonları Merkezi'ni hem de CENTCOM'u (Merkezi Komuta; Mısır'ı da içine alan Arap Ortadoğu bölgesinden İran'a, Pakistan'a ve Orta Asya'ya uzanan bölgede ABD askeri operasyonları için birleşik kuvvet) topraklarında misafir etti. 2003 yılında Irak'ın işgal edilmesinden sonra Pentagon Suudi Krallığı'ndaki üslerini (krallığı topraklarında doğrudan ABD varlığının yol açabileceği güvenlik riskine maruz bırakmamak için) tahliye etmek zorunda kaldığında Katar Emiri, komşusunun ve rakibinin başarısızlığını telafi ederek, Amerikan amirlerine verebileceği değerli hizmetleri gösterme fırsatını kaçırmadı.

Katar, bir paradoksun altını çizercesine, 2006 yılında İsrail'in Lübnan'a saldırısının ardından Lübnan Hizbullah'ına önemli bir mali destek sağladı; oysa daha önce İsrail ile resmi ticaret ilişkileri içinde olan, topraklarında İsrail ticaret delegasyonunun varlığını ve İsrail liderlerinin ziyaretlerini kabul etmiş yegâne KİK devletiydi. Bu

ticaret ilişkileri İsrail'in 2008-2009 yıllarında Gazze'ye saldırmasıyla askıya alındı. Bu saldırıya bir tepki olarak Katar, Ocak 2009'da başkenti Doha'da Washington'un geleneksel müttefiklerinin boykot ettiği bölgesel bir konferans düzenledi. Konferansa katılan yıldızlar arasında İran Devlet Başkanı Mahmud Ahmedinejat, Suriye Devlet Başkanı Beşar Esad ve Filistin Hamas lideri Halid Meşal vardı.

Şeyh Hamad'ın aracı rolüyle elde ettiklerine gelince, Allen Fromherz emirliğin bu minvaldeki çabalarının etkileyici bir listesini ortaya koyuyor. Katar, Kaddafi'nin Libya rejimi ile Washington ve Londra arasında arabuluculuk yaparak, Libya diktatörünün 2003 yılında Birleşik Devletler ve İngiltere ile işbirliğine başlamasına vesile oldu. (Fromherz, ödül olarak Katar'ın bol kazançlı petrol anlaşmaları elde ettiğini ekliyor). Benzer biçimde Katar, Sudan ile Çad, Washington ile Saddam Hüseyin, hem Arafat hem Abbas döneminde Hamas ile Filistin Yönetimi, Filistinliler ile İsrail, Lübnan'ın çeşitli hizipleri, İran ile BAE, Ali Abdullah Salih rejimi ile Yemen'deki Hutsi isyancılar, Omar al-Bashir'in Sudan rejimi ile Darfur'daki isyancılar, Fas monarşisi ile Batı Sahra'nın Polisario Cephesi ve (Moritanya, Irak ve Cezayir'de) çeşitli Arap muhalifler ile bu muhaliflerin ülkelerindeki yöneticiler arasındaki müzakerelerde arabuluculuk yaptı.[64]

Ancak bugün Emirliğin bilhassa bir dizi ilişki bakımından arabuluculuk hizmetleri bunların hepsinden çok daha önemli görünüyor: Washington ile Müslüman Kardeşler arasındaki ilişkiler. Katar Emiri, ABD komuta merkezlerini ağırlamak üzere Suudi komşularının yerine geçmeden önce bile, Kardeşler'in destekçisi olarak bu yeri almıştı. Emirliğin bugün Kardeşlik üzerinde sahip olduğu komuta etkisi, yalnızca tasarrufunda bulunan ve cömert yardımların örgütün tamamı için harcanmasına imkân veren ciddi ekonomik sermayenin kullanım hakkından değil, aynı zamanda aynı derecede önem taşıyan, Pierre Bourdieu'nun kavramı Weberyan karizma nosyonuyla ilişkili olarak kullandığı anlamda "sembolik sermayeden" de kaynaklanıyor.[65] Emir'in sembolik sermayesi siyasi-dini. Ve günümüzün en bilinen Müslüman vaizi Yusuf al-Qaradawi'de cisimleşiyor.[66]

Weberyan karizma ve rasyonel-legal otorite kategorileri arasında bir noktaya tekabül eden İslami vaaz, alimlere, ulemaya ya da

64. Fromherz, *Qatar: A Modern History*, s. 88-90.
65. Pierre Bourdieu, *Practical Reason: On the Theory of Action*, Cambridge, UK: Polity, 1998, s. 102.
66. Bkz. Bettina Gräf ve Jakob Skovgaard-Petersen (Der.), *Global Mufti: The Phenomenon of Yusuf al-Qaradawi*, Londra: Hurst, 2009.

fuqaha'ya emanet edilmiştir; yani dinin esaslarını (Sünni örneğinde Sünnet'i) iyi bilen, yorumlayabilen ve istişar ya da fetva hususunda dini yasalara (Şeriat) aşina olan erkeklere. Burada sembolik sermaye, "karizmatik" bir yasal bilgiyi nakletme ve dört dörtlük bir didaktik beceri ile kutsal yazıları yorumlama yeteneğine dayanır. Buna karşılık bu yetenek, halkta vaizin kendi hal ve davranışlarıyla öğretisinin uyum içinde olduğuna yönelik bir algıyla koşullanır.

1926 yılında doğan Qaradawi, asıl memleketi olan, aynı zamanda hapis yattığı Mısır'da Müslüman Kardeşler kadroları içinde faaldi. 1961 yılında Katar'a yerleşti; burada din öğretti ve nihayetinde yurttaş olma ayrıcalığı kazandı. Nasır döneminde sürgünde Kardeşlik'in yüksek rütbeli bir üyesi olan Qaradawi, 1960'ların sonundan itibaren "Katar temsilcisi" olarak idari büroda etkin bir rol oynayıp, uluslararası örgütlenmelerin yeniden tesis edilmesine yardımcı oldu.[67] Mısır'da Sedat döneminde açık bir biçimde yeniden yükselişe geçtikten sonra Kardeşlik'in önde gelen bir üyesi olarak tanınan Qaradawi'den, kendi tanıklığına göre üç kez, 1973, 1986 ve 2003 yıllarında örgütün liderliğini üstlenmesi istendi.[68] Her seferinde "bütün *Ümmet*'in (inananlar topluluğu) rehberi ve öğretmeni" olma rolünü Mısır Müslüman Kardeşler'in genel kılavuzluğuna tercih ederek bu isteği geri çevirdi.[69]

Emir ve vaiz arasındaki işbirliği, Muhammed bin Suud ile on sekizinci yüzyılda Suudi rejimin köklerinin uzandığı dini-kabile hareketinin kurucusu olan Muhammed bin Abdul-Vahab arasındaki işbirliğinin modern bir versiyonudur.[70] Bu işbirliği, Hamad bin Khalifa Al Thani'nin sürdürdüğü ülke dış politikasında merkezi bir rol oynadı. Diğer zengin ve nüfuzlu işadamları futbol takımları satın almayı tercih etseler de Emir, kendisi iktidara gelmeden beş yıldan daha az bir zaman önce Suudi komşusu tarafından reddedilmiş olan Müslüman Kardeşler'e sponsor oldu. Böylece büyük bir gücün sadakatini satın almış oldu: Yalnızca Arap bölgesini kapsamakla kalmayıp bunun çok ötesine geçen ve iş halkın hoşnutsuzluğunu belli bir yöne kanalize etmeye geldiğinde pek çok Arap ülkesinde hegemonik bir konum kazanmış olan bir örgütler ağı.

---

67. Yusuf al-Qaradawi, "Ma' al-Tanzim al-'Alami lil-Ikhwan" *Qaradawi.net*, 19 Eylül 2011, http://qaradawi.net/life/8/5194-2011-09-20-12-41-14.html.
68. Qaradawi, "Al-Qaradawi Yanfi Talaqqi 'Ard min al-Ikhwan li-Khilafat al-Hudaybi" *Al-Jazeera.net*, 12 Ocak 2004, http://www.aljazeera.net/news/pages/558d374a-bc05-4639-b537-85c220dd7e50 ve "Al-Isti'fa' min al-'Amal al-Tanzimi fi al-Ikhwan" *Qaradawi.net*, 22 Eylül 2008, http://qaradawi.net/life/8/940-2011-09-29-12-22-50.html.
69. Qaradawi, "Al-Isti'fa' min al-'Amal al-Tanzimi fi al-Ikhwan".
70. Bu vesileyle Katar hanedanının da Vahabiliğe bağlı olduğunu not edelim.

1991'den sonra Suudiler Kardeşlik'in pişmanlık içinde krallık ocağma dönmesini bekliyorlardı. Küçük komşuları Katar'ın başındaki yeni emirin, siyasi menfaatlerin ve bunlara bağlı olan risklerin önemi göz önüne alındığında bu çaptaki bir ağın destekçisi olarak kendi yerlerini alacağını hayal edemediler. Kırgın haldeki Suudiler, destekledikleri diğer bölgesel köktenci akıma yöneldiler: (İslam'ın kurucu babaları geleneğine gönderme yapan adıyla) "Selefilere".[71]

Müslüman Kardeşler modern tipte bir siyasal-dini hareket iken, köklerini ortodoks İslam geleneğinden alan ve dini köktenci bir programı modern zamanların belli bazı toplumsal ve siyasal gerçeklikleriyle uzlaştırabilecek kadar esnek olan günümüz Selefileri, Suudi tipi Vahabiliğin bir uzantısıdır; bu durum giysilerine ve temel eşyalarına varana kadar geçerlidir. Krallığın Vahabi kurumları tarafından finanse edilen Selefiler, 1970'lerde petrol gelirlerinde görülen büyük artışın ortaya çıkardığı "Suudi çağının" katıksız bir ürünüdür. Dahası, bölgesel kollarının pek çoğu, Suudi Krallığı'ndaki Arap göçmen işçi kadrolarından toplanan, yeni işverenlerinin doktrinini vaaz vermek üzere ülkelerine geri dönen adamlar tarafından yönetilir.

11 Eylül 2001 saldırılarının ardından Katar Emiri, köktenci müşterileri ile emperyalist hamileri arasında bir uzlaşma mühendisliğine başlama zamanının gelmiş olduğuna karar verdi. Husam Tammam'ın son derece doğru biçimde işaret ettiği üzere,

> Pek çok kimsenin inandığının aksine 11 Eylül saldırısı, Amerika'nın Arap bölgesinde siyasetin nasıl değişmiş olduğuna ve bu değişimi özetleyen denklemde İslamcıların nasıl bir yer işgal ettiğine dair kavrayışını dönüştürecek ilk etmendi. Elbette bugün Amerikalıların gözünde imajları değişen İslamcılar, Manhattan'a vurulan darbeden sorumlu şiddet içeren silahlı hareketleri değil, bu hareketin barışçıl siyasi eylemi savunan ve şiddeti reddeden fraksiyonunu kapsıyordu.[72]

9/11'in ardından Bush yönetimi "Teröre Karşı Savaşı" birinci önceliği haline getirdiği için, ABD'nin yeni bir numaralı halk düşmanı El Kaide'yi tecrit etmek için elinden geleni yapması görev icabıydı. 2001 saldırılarının yarattığı şokun şiddeti, Müslüman Kardeşler'deki ve onların ideolojik familyasındaki "yumuşamayı" nispeten makbul hale getirdi. Qaradawi'nin markası haline getirdiği[73] –ve bilhassa Müslüman

---

71. Selefilik ve bu kavramın çeşitli anlamları üzerine bkz. Roel Meijer (Der.), *Global Salafism: Islam's New Religious Movement*, New York: Columbia University Press, 2009, bilhassa Meijer'in girişi, s. 1-29.
72. Tammam, *Tahawwulat al-Ikhwan al-Muslimin*, s. 141.
73. Bkz. Bettina Gräf, "The Concept of *wasatiyya* in thbulunduğu gibi VIP'lerin ve e Work of Yusuf al-Qaradawi" Gräf ve Skovgaard-Petersen (Der.), *Global Mufti* içinde, s. 213-38.

Kardeşler'in ilhamını Seyyid Kutub'dan[74] alan radikal eğilime karşı verdiği mücadelede fiiliyata da yansıyan– Müslüman "merkezciliği" (*wasatiyya*), Washington'un "aşırılığa" karşı savaşında değerli bir müttefik haline geldi. Qaradawi, Kardeşlik'in resmi liderlik organlarıyla ve modernist üyeleriyle benzer biçimde sıkı ilişkiler sürdüren çok daha cazip bir seçenek olarak ortaya çıktı.

Kasım 2002'de Katar hükümeti, Doha'da açılış merasimi bizzat Emir tarafından yapılan bir konferans organizasyonunda ABD Brookings Kurumu ile işbirliği yaptı. Katılımcılar arasında Qaradawi ve ABD beyin takımının ikinci başkanı ve kurumun Saban Ortadoğu Politikaları Merkezi başkanı Martin Indyk bulunuyordu.[75] Indyk bahsi geçen bu görevlerinden ikincisine, sadık bir İsrail destekçisi olan, adını verdiği bu merkezi 2002 yılında kuruluşundan itibaren finanse eden İsrail kökenli Amerikalı işadamı Haim Saban tarafından getirildi. Indyk, 1995-1997 yılları arasında ABD'nin İsrail büyükelçisiydi; 1997-1999 yılları arasında Clinton yönetiminin Yakındoğu ilişkilerinden sorumlu üyesiydi ve yine 2000-2001 yılları arasında İsrail büyükelçisi oldu. Doha konferansına katılanlardan biri de, Indyk'in 1985 yılında İsrail yanlısı bir lobi olan Amerikan İsrail Kamu İşleri komitesi (AIPAC) için çalışırken kurmuş olduğu Washington Yakındoğu Politikaları Enstitüsü'nün önde gelen üyelerinden biri olan Martin Kramer idi.

En nihayetinde bu ilk girişim, Davos Dünya Ekonomik Forumu'nu örnek alan, Katar ve Brookings Kurumu arasında ortak bir girişim olan ABD-İslam Dünyası Forumu gibi daimi bir forumun ortaya çıkmasına sebep oldu. 2004 yılından beri Doha'da 160-200 katılımcı ile harcamaları Katar hükümetinin karşıladığı yıllık konferanslar gerçekleştirildi.[76] Aralarında eski başkan Bill Clinton, Dışişleri Bakanı Hillary Clinton, eski bakan Madeleine Albright, (o dönemin) CENTCOM Komutanı David Patreaus ve Türkiye Başbakanı Recep Tayyip Erdoğan gibi VIP'lerin de bulunduğu ABD dış politika seçkinlerinin tamamı bu forumda boy gösterdi. Qaradawi'nin yanı sıra Müslüman Kardeşler'in

---

74. Bkz. Yusuf al-Qaradawi ve Müslüman Kardeşler arasındaki ilişki üzerine yedi makaleden oluşan, Husam Tamınam tarafından 22-27 Ağustos 2011 tarihlerinde günlük Kahire gazetesi *Al-Shuruq*'ta yayınlanan "Al-Qaradawi wal-Ikhwan. Qira'at fi Jadaliyyat al-Shaykh wal-Haraka" başlıklı dizi.

75. The Brookings Project on US Policy Towards the Islamic World, *An Agenda for Action: The 2002 Doha Conference on US Relations with the Islamic World*, Washington, DC: The Brookings Institution, 2003. Ayrıca bkz. Husam 'Abdel-Hamid, "Mu'tamar al-Dawha. Khutwat Ula li-Hiwar Islami Amriki" ***IslamOnline*** (orijinal haliyle), 4 Kasım 2002, http://www.onislam.net/arabic/newsanalysis/analysis-opinions/europe-north-america-australia/85660-2002-11-04%2000-00-00.html.

76. ABD-İslam Dünyası Forumu'nun web sitesi için bkz. www.dohanetwork.org.

bölgesel ağının diğer önde gelen liderleri de forum toplantılarından birine ya da diğerine katıldılar: Tunuslu Rached Ghannouchi (2006'da), Mısırlı Abdel Moneim Aboul-Fotouh (2008'de), Iraklı Fuad al-Rawi (2008'de) ve Irak'lı Anas al-Tikriti (2010'da).

Bu yeni yönelime başka iki önemli gelişme güç kazandırdı. İlki, TR için 11/9 saldırılarından çok kısa bir zaman sonra kurulmuş olan AKP'nin yükselişiydi. AKP 2002 yılında Türkiye parlamento seçimlerini kazandı ve Washington'un da kutsamasıyla o tarihten beri ülkeyi yöneten parti konumunda. AKP iktidarında Ankara, Arap dünyasına Mustafa Kemal idareye geldiğinden bu yana olduğundan çok daha fazla önem atfediyor –bu öyle bir boyutta ki bu yeni eğilim Türkiye'de yeni Osmanlıcılık olarak adlandırıldı. Washington buna, kendi bölgesel politika hedeflerini kovalarken Türkiye'yi zaruri bir yedek kuvvet kılarak karşılık verdi– *siyasi* bir yedek kuvvet, bir başka deyişle, Türkiye'nin çok daha eskilere dayanan askeri yedekliğinin tamamlayıcısı olacak bir rol.

İkinci gelişme, ABD yönetimindeki koalisyonun 2003 yılında Irak'ı işgal etmesiydi. 1990 yılında Müslüman Kardeşler, Riyad ve Washington'dan kopuşun zeminini hazırlayan açıkça itaatsiz bir tutum sergilemişlerdi. Bu kez tavır değiştirdiler. Çünkü bu kez dost örgütleri olan Irak İslam Partisi, işgalin ilk yıllarında Irak'taki Sünni Arapların büyük çoğunluğunun belirgin biçimde karşısında yer alarak işgalcilerle işbirliği yapan başlıca Sünni güç haline geldi. Iraklı Müslüman Kardeşler, Paul Bremer'in yönettiği işgal yönetimi olan Geçici Koalisyon Yönetimi himayesinde kurulan Irak İdari Konseyi'ne katıldı. Daha sonra bir dizi işbirlikçi hükümet içinde yer aldı. Kardeşlik'in diğer kolları, bilhassa Mısır'daki ana kolu, Iraklı muadillerini açıkça eleştirmekten itinayla kaçındılar. Hatta bu dönemde Kahire'de arka arkaya genel kılavuz konumunu elinde bulunduran iki kişi, Irak'taki Kardeşlik'e dair hükmü erteleddiklerini ilan ettiler.[77]

1990'la bir diğer büyük farkı da not etmek gerekir. Müslüman Kardeşler'in Washington'un Suriye rejiminin de katılımıyla Irak'ta başlattığı savaşa şiddetle karşı çıkan Suriye kolu, 2003 işgaline gelinirken farklı bir duruş sergiledi; çünkü artık Şam Washington'un müdahalesine karşıydı. Bush yönetiminin İran'la müttefik olan Suriye'nin kendi Baasçı hükümetine karşı bu yeni düşmanlığını göz önünde bulunduran Suriyeli Müslüman Kardeşler, 2004 yılında kabul ettikleri yeni siyasi platformda da ilan ettikleri üzere artık Birleşik Devletler'le

77. Tammam, *Tahawwulat al-Ikhwan al-Muslimin*, s. 147.

ilişkiler tesis etmeye çalışıyorlardı.[78] Yine bu tutum da Kardeşlik'in diğer kolları tarafından açıkça eleştirilmedi.

Yukarıda çerçevesi çizilen genel koşullarda, Washington ve Müslüman Kardeşler arasındaki ilişkiler hissedilir ölçüde ısındı, 2005 yılında en üst seviyeye çıktı. Bir önceki yıl Bush yönetimi 2003 tarihli *Ulusal Terörizmle Savaş Stratejisi*'ni, Müslüman dünyasına yönelik yeni bir siyasi strateji tanımlayan "Müslüman Dünya Yardımı" başlıklı bir ekle güncellemişti. *US News&World Report*'tan bir gazeteci, o dönem George W. Bush'un Ulusal Güvenlik Danışmanı olan, bu yeni yaklaşımın gerçek mimarı Condoleezza Rice'ın görüşlerini yansıtan bu gizli belgenin varlığını açığa çıkardı. Gazetecinin aktardığı haliyle bu yeni stratejinin temel unsurlarından biri, "şiddetten uzak duran radikal Müslüman şahsiyetlerle barış yapmaktı". Ekliyordu: "Listenin başındaki: Müslüman Kardeşler".[79] Birleşik Devletler'de bu yeni politika, İsrail'in koşulsuz destekçileri olmakla tanınan yeni muhafazakârların muhalefetiyle karşılandı.[80] Avrupa Birliği ise alışıldığı üzere kendi tutumunu Washington'un tutumuyla uyumlu hale getirmekte gecikmedi.

ABD'nin bu stratejisi Kardeşlik'in uluslararası örgütlenmesinde kapsamlı bir tartışmayı alevlendirdi. Bu tartışma 2005 yılında Qaradawi tarafından desteklenen *IslamOnline* web sitesinde ve bölgesel ölçekteki pek çok Arap medya organında sürdürüldü.[81] Örneğin örgütün Suriye ve Fas kolları Washington'un bu yeni yaklaşımını memnuniyetle karşılayıp buna olumlu bir yanıt verme eğiliminde olduklarını açıklarken, –Bush yönetiminin İsrail'in hatırına hiçbir koşulda irtibat kurmayı aklından geçirmediği– Filistin Hamas gibi bazı örgütler, güvensizliklerini ve itirazlarını dile getirdiler. Mısırlı Kardeşler ise ihtiyatlı ve ketum bir tutum sergiledi; yalnızca içine düştüğü siyasi ikilem yüzünden değil, aynı zamanda bizzat kendi hükümetinden korktuğu için Birleşik Devletler'le açık açık irtibata geçmekten kaçındı.[82]

---

78. Pargeter, *The Muslim Brotherhood*, s. 90.
79. David Kaplan, "Hearts, Minds, and Dollars" *US News & World Report*, 17 Nisan 2005, http://www.usnews.com/usnews/news/articles/050425/25roots.htm.
80. "Demokrasiyi yerleştirmek" ve "İslamcılar" arasındaki ilişki üzerine yapılan tartışmadanın kavramlarının sade bir sunumu için ABD Kongre'si için yürütülen çalışma incelenebilir. Bkz. Jeremy Sharp, *US Democracy Promotion Policy in the Middle East: The Islamist Dilemma*, Washington, DC: Congressional Research Service, 15 Haziran 2006.
81. Bettina Gräf, "IslamOnline.net: Independent, Interactive, Popular" *Arab Media&Society*, No: 4, (Kış 2008), http://www.arabmediasociety.com/?article=576.
82. 2005 yılında ABD büyükelçisi kendisiyle görüşmeye çalıştığında o zaman Mısırlı Müslüman Kardeşler'in genel kılavuzu olan Mohammed Mahdi Akef, ancak ve ancak Mısır hükümetinden bir temsilcinin de toplantıda bulunması koşuluyla büyükelçi ile görüşebileceği cevabını vermişti.

Husam Tammam, kendi bakış açısından, 2005 yılında Kardeşlik'in Washington'la ilişkilerinde yeni bir seyir izlemeye başladığının göstergesi olan bir dizi gelişmeye işaret ediyor.[83] Irak ve Suriye kollarının benimsediği, yukarıda tartışılan tutuma ilaveten Mısırlı âlimler, Mısır yasama seçimlerinin ilk iki turu parlamento delegasyonlarını güçlendirdikten sonra, aynı yılın kasım ayında Kardeşler'den yayılan iki önemli işareti bilhassa not ediyorlar. Bunların ilki, Khairat al-Shatir'in "Mısır Müslüman Kardeşler İkinci Başkanı" sıfatıyla imzaladığı "Bizden Korkmanıza Gerek Yok" başlıklı makalesinin Londra *Guardian*'da yayınlanmasıydı.[84] İkincisi ise genel kılavuz Mohammed Mahdi Akef'in Associated Press'e yaptığı, Müslüman Kardeşler adına Mısır'ın İsrail ile imzalamış olduğu bütün anlaşmalara saygı gösterme sözü verdiği yorumdu.[85] Tammam, Kardeşler'in tutumundaki kaymayı ortaya koyan bu iki göstergenin altını çizmenin yanı sıra, Mısır basınına yansıyan ve Kardeşlik'ten herhangi bir yorum ya da yalanlamanın gelmediği bir haberi aktarıyor. Bu haber, 2000 ile 2005 yılları arasında Kardeşler'in parlamento grubunun lideri (ve gelecekte Mısır devlet başkanı) olan Muhammed Mursi'nin oğlunun tutuklandığı sırada ABD vatandaşı olduğunu açıkladığını ve sorgulamada ABD büyükelçisinin de bulunmasını talep ettiğini iddia ediyordu.

Ne var ki Washington ve Müslüman Kardeşler arasındaki gönül ilişkisi uzun ömürlü olmadı. Hamas'ın Ocak 2006'da Filistin yasama seçimlerinde zafer kazanması ve bunu takiben, Hamas'ın seçim programındaki göreceli yumuşamaya rağmen Batı'nın boykotu, Kardeşlik ile Birleşik Devletler arasındaki ilişkiyi zehirledi. Örgütün Filistin kolu İsrail yüzünden bir kez daha Kardeşler ve Washington arasındaki yakınlaşmanın önündeki başlıca engel haline geldi. O yaz İsrail Lübnan'a saldırdığında ve Hamas Filistin Yönetimi ile anlaşmazlığa düştüğü zaman Washington Mahmud Abbas'ı desteklediğinde aralarındaki bu ilişki daha da kötüye gitti.

Bu durumdan faydalanan Mübarek, 2006 yılında uydurma olduğu aşikâr bir bahaneyle Müslüman Kardeşler kadrolarına yönelik kapsamlı bir tutuklama dalgasına girişme fırsatını kaçırmadı. Washington ve Kardeşlik arasındaki ilişkilerin buzları ancak Barack Obama göreve geldiğinde çözülmeye başlayacaktı. Fakat 2011 "Arap Baharı'na" kadar bu ilişkideki radikal dönüşümün göstergeleri ortaya serilmedi.

---

83. Tammam, *Tahawwulat al-Ikhwan al-Muslimin*, s. 148-149.
84. Khairat el-Shatir, "No Need to Be Afraid of Us" *Guardian*, 23 Kasım 2005.
85. Associated Press, "Egypt's Muslim Brotherhood Chief: We Don't Recognize Israel, but Won't Fight It" *Haaretz*, 27 Kasım 2005.

Kardeşlik'e verdiği pahalı destek sayesinde, Katar Emiri'nin iki taraf arasında sürdürdüğü arabuluculuk ancak o zaman meyvelerini vermeye başladı. Bunun Emir'in en iyimser beklentilerinin bile ötesinde bir büyük ikramiye olduğu ortaya çıktı.

EL CEZİRE VE ARAP MEDYA UZAMINDA AYAKLANMA

Hamad bin Khalifa Al Thani, Suudi rakipleri tarafından terk edilen alanı ele geçirirken, kendisini ABD üslerini ülkesine kabul etmekle ve Müslüman Kardeşler'in manevi babalığını üstlenmekle sınırlamadı. Arap medya uzamında da ölçülebilir başarıları hanesine yazdı. Suudi komşuları halihazırda bölgede bir medya imparatorluğu inşa etmişlerdi. Bu imparatorluğun amiral gemileri, iki Arapça günlük gazete ve tamamı Londra'da kurulmuş MBC (Ortadoğu Yayın Merkezi) olarak bilinen bir grup uydu televizyonu kanalıydı. MBC televizyon ağı temel olarak eğlenceye yönelikti.[86] Bir başka Suudi iletişim firması, BBC ile çalışarak İngiliz kanalının bir Arap versiyonunu yaratmak için bu gruba bir uydu haber kanalı eklemeye çalışmıştı. Bu girişim daha sonra iflas etti çünkü Suudi program içeriği gereklilikleri, BBC programcılarının bu alanda ihtiyaç duydukları, saygın İngiliz kurumunun güvenilirliği için temel koşul olan özgürlükle bağdaşmaz nitelikteydi.

Emir bu fırsatı kaçırmadı. 1998 yılında yarımadasında resmi sansürün kaldırıldığına yönelik dikkat çekici bir duyuru yaptı. Yüksek maaşlı ama sınırlı haklara sahip olan çalışanlar için kovulma olasılığının, işverenlerin ihtiyaçlarına uygun hale getirilmiş kusursuz bir otosansür için yeterli olacağını adı gibi biliyordu. Nihayetinde demokratik ülkelerde de özel ve hatta kitlesel kamu medyası böyle işlemiyor muydu? 24 saat yayın yapacak olan uydu haber kanalı El Cezire faaliyete başladı. Teoride karma bir girişimin özel mülkiyetinde olan kanal, aslında tamamen Katar devletine, yani onu desteklemek için devlet fonlarını kullanan Emir'e bağlıydı. Kısa zamanda en önde gelen Arap haber kanalı haline geldi. Mohamed Zayani bu durumun güzel bir özetini sunuyor:

> İlle de bir fark aranacaksa, Emir'in medya girişimi medya mülkiyeti ve siyaset arasındaki evliliğin rağbet gördüğü ilginç bir küresel trende uyum sağlıyor. Örneğin, ... İtalya Başbakanı Silvio Berlusconi, İtalya'da ticari televizyonun ve yayıncılığın öncülerindendir. Ortadoğu'da Lübnan Başbakanı, nüfuzlu işadamı ve medya baronu Refik Hariri, uydu kanalı Future TV'nin sahibidir. El Cezire'nin de medya mülkiyetinin politizasyonuyla tanımlanan bu yeni trende örnek teşkil ettiği söylenebilir.

86. MBC El Cezire'nin en büyük rakibi olan El Arabiya kanalı 2003'te yayına başlattı.

> Aynı zamanda El Cezire, bölgede kökleşmiş bir geleneğe de uyum sağlamaktadır. Arap dünyasında genel olarak medya ve özelde de uydu kanalları, ya bizzat hükümet olan ya da pek çok durumda öyle ya da böyle yöneten elitlerle ya da hükümetle ilişkide olan bir haminin kanatları altında faaliyet gösterir. Arap dünyasında televizyon sistemlerinin çoğu, kısmen büyük bir paraya ihtiyaç duyulduğu için, kısmen de Arap hükümetlerinin medyada menfaatleri olması sebebiyle hükümet tarafından sübvanse edilir.[87]

Kanal, farklı Arap ülkelerinden pek çok Müslüman Kardeşler üyesini kadrosuna dahil etti. Bilhassa Eylül 2000'de İkinci İntifada'nın patlak vermesi, ardından 11 Eylül 2001'de Dünya Ticaret Merkezi kulelerine yapılan saldırılar ve bundan iki yıl sonra Irak'ın işgal edilmesinden sonra şöhreti ve izleyici kitlesi büyüdü. Hatta 2003'te kanalı yönetmek üzere Kardeşlik'e bağlı bir gazeteci olan Wadah Khanfar seçildi. Khanfar, Ürdün Müslüman Kardeşler'e, ardından Hamas'ın Sudan'daki Enformasyon Bürosu'na üye olmuştu.[88] Aynı zamanda Emir, kanalın güvenilirliğini tesis etmek umuduyla El Cezire çalışanları arasındaki siyasi çeşitliliği sağlamaya özen gösteriyordu. Böylece kadroya hâkim olan Müslüman Kardeşler, kendilerini Arap milliyetçileriyle ve liberallerle yan yana çalışırken buldular. Kanal habercilerinin siyasi alanda Arap devletlerinin elinin uzandığı her noktada açık çekleri vardı –pek tabii Katar, daha az bir ölçekte de olsa onun Suudi ağabeyi ve diğer KİK üye ülkeleri hariç.

Arap ülkelerindeki muhalif güçler yelpazesinin –El Kaide de dahil her türden İslami muhalefetin, milliyetçi, liberal ve hatta zaman zaman sol muhalefetin– tamamı için bir forum sağlayan El Cezire, bölgenin tamamında ve dünyanın dört bir yanında Arapça konuşulan diasporada siyasete ilgi duyan izleyicilerin önemli bir kısmını yakalamayı başardı. Böylece Arap haber yayıncılığında teknik olarak uydu televizyonu ile mümkün olan gerçek bir devrim yaptı. Marc Lynch'in Habermasçı kavramlarıyla ifade etmek gerekirse, kanalın "Arap kamusal alanında yapısal bir dönüşüm" başlattığını söylersek abartmış olmayız.[89]

---

87. Mohamed Zayani, "Al Jazeera and the Vicissitudes of the New Arab Mediascape" Zayani (Der.), *The Al Jazeera Phenomenon: Critical Perspectives on New Arab Media* içinde, Londra: Pluto, 2005, s. 14. Bu derleme, Katar kanalının pek çok farklı yönünü içeren bir panorama ortaya koymaktadır.
88. Wadah Khanfar 2011 yılında görevinden ayrıldı. Gidişi, El Cezire'nin Irak savaşını haber yaparken ABD yetkilileri ile işbirliği yapmış olduğunu gösteren WikiLeaks belgelerinin başlattığı bir skandala dayandırıldı.
89. Marc Lynch, *Voices of the New Arab Public: Iraq, Al-Jazeera, and Middle East Politics Today*, New York: Columbia University Press, 2006. Ayrıca bkz. Naomi Sakr, *Satellite Realms: Transnational Television, Globalization and the Middle East*, Londra: I.B. Tauris, 2001.

El Cezire'nin sahneye çıkışına kadar Arap devletlerinin her biri kendi ülkelerindeki televizyon haber yayıncılığı üzerinde tekel sahibiydi. Elbette komşu ülkelerin (kara üzerinden) yayınladığı televizyon programlarını izlemek, bilhassa sınır bölgelerinde mümkündü; ama birbirlerinin baş düşmanı da olsalar Arap rejimlerinin resmi kanalları, yazılı olmayan bir ilkeye uyarak, neredeyse hiçbir zaman birbirlerinin muhalefeti için bir forum sunmadılar ve kendilerinden bağımsız olan muhalefetleri daima görmezden geldiler. Resmi ya da yarı resmi nitelikleri göz önüne alındığında, kendilerinin (ya da onları besleyen hükümetlerin) kavgacı söylemlerinin fazla güvenilirliği yoktu. Tıpkı diğer diktatörlüklerde liderlerin umuma açık her hal ve hareketini haber yapan, sıradanlaşmış siyasi jargonla suni haberler servis eden televizyon kanallarının yayınladıkları gibi, bu kanalların "haber" yayını da uyuşturucu nitelikteydi.

Bütün sınırları aşan uydu televizyonu, kitle iletişim tarihinde bu dönemin sona ermesine yardım etti. Uydu antenlerinin yaygınlaşmasını engelleme teşebbüsleri başarısız olmaya mahkûmdu. Suudi Krallığı henüz ülke topraklarında sayıları 200 binin altındayken 1994 yılında bunları yasakladı; dört yıl sonra bu sayı bir milyona yükseldi.[90] Hatırı sayılır finansal araçlarla[91] tam da bu durumun üzerine gelen El Cezire, nitelik bakımından Batılı muadilleri ile mukayese edilebilir bir Arapça haber yayıncılığı sundu. Geçmişin kısır televizyon kanallarının standartlarına göre değerlendirildiğinde tabu olan çok az konu vardı. Hatta bu yeni kanal, mevcut Arap rejimlerin çeşitli siyasi muhaliflerine bile fikirlerini ifade etme şansı verecek kadar ileri gidiyordu. Milyonlarca izleyici, hayatlarında ilk kez hükümetlerinin sürgünde yaşamak zorunda bıraktığı muhaliflerinin yüzlerini görüyorlardı. Hatta bazıları bu muhaliflerin, hemşerilerinin varlığından ilk kez haberdar oluyordu.

El Cezire'nin Katar'a dair en ufak bir eleştiri bile getirmiyor oluşu Arap izleyicilerin gözünde fazla önem taşımıyordu: Açığa çıkardıkları çok daha önemliydi ve çok daha fazla insanı ilgilendiriyordu. Son derece yapay bir devlet olan Emirlik, benzer pek çok Arap ülkesi gibi buna cüret edebilirdi. Kendi ilacını haber yayınları halinde tatmaktan korkması için pek bir sebep yoktu: Zira Katar'da muhalifler istendiğinde sınır dışı edilebilecek göçmenlerden ya da hapse atılmaya ve/

90. William Rugh, *Arab Mass Media: Newspapers, Radio, and Television in Arab Politics*, Westport, CT: Praeger, 2004, s. 220.
91. Katar hükümeti, kanalın ilk beş yıllık varlığı süresince 137 milyon dolarlık yıllık faaliyet giderlerini karşıladı. (A.g.e., s. 221).

veya varlıklarından mahrum bırakılmaya son derece açık yerlilerden oluşuyordu ve bu muhalefetin, şikâyetlerini dile getirme riskini göze alması pek de mümkün değildi.

1998 yılında Washington Yakındoğu Politikaları Enstitüsü, Arap medya uzamında süregiden çalkantıya dair sezgileri bakımından dikkate değer (ki bu söz konusu propaganda değirmeninde pek de rastlanmayan bir durumdur) bir rapor yayınladı. Raporun yazarı Jon Alterman, o dönemde Ortadoğu'daki Arapların yüzde 10-15'inin uydu televizyonlarına erişimi olduğu, internet erişimine sahip olanları ise çok daha küçük bir azınlık olduğu tahmininde bulunuyordu. Alterman o dönemde seyir halinde olan üç büyük dönüşümü şu şekilde özetliyordu:

> Birincisi, sansürün etkisi azalacak. Bugüne dek görülmemiş bir biçimde artan bilginin gittikçe daha büyük bir hızla ve azalan maliyetlerle dolaşıma girmesiyle, dayanağını bireylerin erişebildikleri bilginin sınırlanmasından alan siyasi sistemler ciddi bir sınava tabi olacak. ...
> İkincisi, Arap medyasının önümüzdeki yıllarda yeni bir Arap kimliğinin ortaya çıkışını şekillendirmesi muhtemel. Yeni teknoloji, daha önce emsali görülmemiş bir düzeyde bölgedeki ve dünyadaki Arapların aynı bilgiyi, aynı anda okumasına, görmesine, işitmesine imkân veriyor. Bunun Arap dünyasındaki Araplar üzerinde birleştirici bir etkisi olacak; ayrıca Kuzey Afrika'da ve Avrupa'da yaşayan Arapları Arap zihinsel dünyasıyla yeniden bütünleştirebilir.
> Üçüncüsü, Arap okurlara ve izleyicilere ulaşan, muazzam bir hızla artan bilgi daha yüksek seviyede eğitimle bir araya geldiğinde, Arap kitleleri bilgiyi yeni ve daha sofistike bir tarzda yorumlamaya teşvik edecek. Hükümetler yurttaşlarıyla kurdukları etkileşim biçimini değiştirmek zorunda kalacaklar; bir yandan bilgi üzerindeki tekellerini kaybedecekler, diğer yandan halklarını akılsız ve meşru olmayan politikalara ikna etmek konusunda gittikçe daha fazla zorlanacaklar.[92]

Alterman'ın bunları yazmasından bu yana geçen zamanda, FTA (şifresiz yayın yapan free-to-air televizyon) televizyonların Arap ülkelerinde televizyon sahibi hanelerde yayılma oranında ciddi bir artış oldu. Yerel yayın yapan (ya da kablo) televizyonlar ne kadar az şey sunarsa ve üzerlerindeki siyasi denetim ne kadar artarsa FTA yayılma oranı da o kadar artıyor; öyle ki yoksulluk bile bu oranı aşağı çekemiyor. Kısa süre önce yapılan bir çalışmada, 2008 yılında Tunus'ta televizyon bulunan hanelerin yüzde 89'unda uydu televizyonu erişimi olduğu ortaya çıktı; Bu rakam Suudi Arabistan'da yüzde 86, Suriye'de

92. Jon Alterman, *New Media, New Politics? From Satellite Television to the Internet in the Arab World*, Policy Paper No: 48, Washington, DC: The Washington Institute for Near East Policy, 1998, s. xii.

yüzde 74, Fas'ta yüzde 64 ve (yayınlanan televizyon programlarının bölgedeki diğer ülkelerde olduğundan çok daha çeşitli ve nitelikli olduğu, nüfusun ise pek çok bölge ülkesinden yoksul olduğu) Mısır'da yüzde 38 idi.[93] FTA uydu televizyon kanallarının sayısı ise Ocak 2004'te 100 iken Ocak 2009'da 450'ye yükseldi; 2010 yılında 600 kanal olması bekleniyordu.[94]

Alterman, 1998 yılında "Arabizme dönüş" olarak adlandırdığı halin altını çizerek, bu yeni eğilimin 1960'ların sonunda etkisini kaybeden bir öncekine kıyasla özgün olduğunu vurguluyordu: " 'Yeni Arabizm' seküler değil, İslami eğilimli bir dalgadır ve Doğu Akdeniz bölgesinden değil İran Körfezi'nden doğar".[95] Uydu televizyonlarının medya uzamı bu iddiayı bütünüyle doğruluyor. 2009 yılında Arap yarılısı uydu televizyon kanalları arasında dini kanalları geçenler yalnızca genel beğeniye yönelik kanallardı: 45 dini kanala karşılık 32 haber kanalı ve sadece 10 eğitim kanalı bulunuyordu[96] –tabii genel beğeniye yönelik kanalların ve haber kanallarının pek çoğu da dini yayınlar yapıyordu.

Dahası, en büyük önem atfedilen Arapça İslam dini programı, açık arayla El Cezire'nin *Al-Shari'a wal-Hayat*'ı (Şeriat ve Hayat) oldu; programın yıldızı Yusuf al-Qaradawi'den başkası değildi.[97] Kanalın kendisi gibi 1996 yılında yayın hayatına başlayan program, Qaradawi'nin daha önce Katar ulusal kanalında verdiği vaaz ve fetvaları Arap medya uzamına sunuyordu. Bu program, beş yıl içinde bu kategorideki programlar için olağanüstü büyüklükte bir izleyici kitlesi topladı: Tahminler 35 milyonla 60 milyon arasında değişiyordu. Böylece, Qaradawi'nin kabul etmekten mutluluk duyduğu gibi, El Cezire de vaizin "sembolik sermayesine" önemli ölçüde katkıda bulunmuş oldu: "El Cezire'nin faydası, bulundukları her yerde izleyicilerimin sayısını artırmak oldu. ... El Cezire bana milyonlarca izleyici kazandırdı; daha önce binlerle ya da on binlerle ifade edilen izleyici kitlem bugün milyonlarla ölçülüyor".[98]

93. Dubai Press Club, *Arab Media Outlook 2009-2013*, Dubai: Dubai Press Club, 2010, s. 44.
94. A.g.e., s. 46.
95. Alterman, *New Media, New Politics?* s. 76.
96. Dubai Press Club, *Arab Media Outlook 2009-2013*, s. 47. Sırası gelmişken Arapça dilinde pek çok uydu pornografi kanalı olduğunu da not edelim. Bu kaynak bunları ayrı ayrı sıralamıyor; ancak şüphesiz bunlar 40 "interaktif" ve 22 "özel" kanalın önemli bir kısmını oluşturuyor.
97. Bkz. Ehab Galal, "Yusuf al-Qaradawi and the New Islamic TV" Gräf ve Skovgaard-Petersen (Der.), *Global Mufti* içinde, s. 149-180.
98. Abdallah Schleifer, "Interview with Sheikh Yusuf al-Qaradawi" *Transnational Broadcasting Studies*, No: 13, Sonbahar 2004, http://www.tbsjournal.com/Archives/Fall 04/interviewyusufqaradawi.htm.

Qaradawi'nin etkisini değerlendirirken Lynch, El Cezire'ye dair genel bir yargı olarak da okunabilecek bir hükme varıyordu:

> Qaradawi demokrat olabilir ama liberal değildir. Temel yönelimleri Müslüman Kardeşler'in sosyal İslam'ına ve İslami muhafazakâr bir yaşam ve düşünme biçimini yaygınlaştırmaya yöneliktir. Diyaloğa yönelmesi onu kamusal alanın güçlü bir destekçisi yapar ama bu liberal sonuçlar vaat etmek olarak okunmamalıdır. Ona eleştiri getiren pek çok kişi için, Qaradawi'nin El Cezire'ye nüfuz eden etkisi, yeni Arap kamuoyunun aldığı yanlış dönemeci akla getirmektedir: Liberalizmden uzak ve daha popülist, daha muhafazakâr ve otantiklik ve kimlik meselesine daha fazla teslim olmuş bir dönemeç.[99]

Buna karşın Mahmoud Al-Sadi'nin ortaya koyduğu gibi,

> Kanalın siyasal söyleminin metin analizinden ortaya çıkan göstergeler, kanal ile Arap kitlelerinin çoğunluğu arasında özdeşlik kurmanın anlamlı ve özgürlükçü bir retoriğe işaret etmediğini ortaya koyuyor. Bilakis bu özdeşleştirme, en nihayetinde El Cezire'nin izleyicilerdeki radikalizmin yönünü değiştirmesine ve bunu Katar'ın çıkar ve politikaları yararına olan şiddet içermeyen siyasal ideolojilere kanalize etmesine imkân veren, yaygın olarak kullanılan bir retorik stratejisine işaret ediyor. Üstelik El Cezire, Katar ile düzen karşıtı izleyicileri dolaylı yoldan buluşturarak, kabul edilebilir bir yönetim biçimi olarak resmettiği Katar otokrasisini yeniden icat ediyor.[100]

Kendisini hem Birleşik Devletler'in bölgesel politikasına yönelik eleştiriler için hem de Araplar arasındaki Siyonizm karşıtlığının tüm biçimleri için bir ifade platformu olarak tarif eden bu kanal, ilk kez bölge medyasını çok iyi bilen René Naba tarafından dile getirildiği haliyle, "Katar'ın bağımsızlığı üzerindeki Amerikan hâkimiyeti karşısında" Al Thani hanedanının "en kritik görgü tanığı" olarak –2011'e kadar– son derece iyi hizmet etti.[101]

Nihayetinde El Cezire'nin yalnızca Arap isyanı için uygun siyasal koşulları oluşturmaya yönelik büyük bir katkı sağlamakla, hatta yayılmasına yardım etmekle kalmadığı ortaya çıktı. Aynı zamanda kanal, Katar Emirliği ve Müslüman Kardeşler tarafından temsil edilen ve bu isyanda iç içe geçen iki etki hattının başlıca aracı olarak işlev gördü.

---

99. Lynch, *Voices of the New Arab Public*, s. 88.
100. Mahmoud Al-Sadi, "Al Jazeera Television: Rhetoric of Deflection" *Arab Media& Society*, No: 15, Bahar 2012, http://www.arabmediasociety.com/?article=786.
101. René Naba, *Les Révolutions arabes*, Paris: Bachari, 2011, s. 104.

Dördüncü Bölüm

Devrimin Aktörleri ve Parametreleri

Gelin başlangıç noktamıza dönelim: Marx'ın devrimlerin üretici güçlerin gelişmesi ile mevcut üretim ilişkileri arasındaki çelişkiden doğduğu tezine. Bu temel tezden yola çıkarak, en başta analiz etmekte olduğumuz devrimci patlama bölgesinde gerçekten de böyle temel bir çelişkinin var olduğunu ortaya koyduk. Bu süreçte, öncelikle üretim tarzının bölgenin gelişimini engelleyen özel işleyiş biçimlerini ele alarak, daha sonra bu patlamada payı olan yapısal ve konjonktürel gelişmeleri ve bölgesel ve uluslararası siyasi eğilimleri inceleyerek, bu çelişkinin somut görünümünün ne kadar karmaşık olduğunu gözlemledik.

Bu karmaşık belirlenimler kördüğümü, Louis Althusser'in Marksist kuramın gelişimine yaptığı temel katkılardan birini güçlendiriyor. Althusser'in iddiası, Marx'ın tanımladığı temel çelişkinin her zaman "üstbelirlenmiş" olduğudur. Üstbelirlenim kavramını Freud'un *Düşlerin Yorumu* çalışmasından ödünç alır; burada bu kavram, rüyalarımızın hafıza ve bilinçdışımızın çeşitli katmanlarından doğan çok farklı belirlenimlerin bir noktada buluşmasından kaynaklandığına işaret eder.

ÜSTBELİRLENİM VE ÖZNEL KOŞULLAR

Althusser'in tartışmasını, Arap bölgesindeki devrimci kırılma için gereken ampirik koşulların incelenmesi ışığında yeniden okumak mümkündür. Aşağıdaki alıntı, Althusser'in argümanının özünü en net biçimde ifade ettiği pasajları içerecek biçimde kısaltılmıştır. Ayrıca, elinizdeki kitabın önceki bölümlerinde sunulan üstbelirlenimin tarihsel örneği, bu pasajın okunmasını daha da kolaylaştıracaktır:

> Eğer genel çelişki [üretici güçlerle üretim ilişkileri arasındaki çelişki] devrimin "günün görevi" olduğu durumu tanımlamak için yeterliyse, kendi basit, dolaysız gücünden bir "devrimci durum" ya da daha ziyade bir dev-

> rimci kopma ve devrimin zaferi durumu yaratamaz. Eğer bu çelişki, bir kopma ilkesi olmak üzere [,] kelimenin en güçlü anlamıyla, "aktif" hale gelecekse, "koşulların" ve "akımların" yığılması gerekir, öyle ki bunlar, yöneten sınıfların *savunmasının mümkün olmadığı* bir rejime karşı saldırıda *bir araya gelmiş* halk kitlelerinden oluşan ezici çoğunluğu ortaya çıkardıklarında, kökenleri ve anlamları ne olursa olsun ... bir *kopuş bütünlüğü* içinde *"kaynaşırlar"*. [Bu "koşullar" ve "akımlar"] elbette çelişkinin koşullarından biri olan ama aynı zamanda onun *varlık koşulu* olan üretim ilişkilerinden, çelişkiden doğan ama kendi tutarlılığı ve geçerliliği olan üstyapılardan, durumlardan, oynayacağı özel rol ile bir belirlenim olarak dahil olan uluslararası konjonktürün kendisinden kaynaklanırlar.[1]
> Bunun, görünüşte basit olan çelişkinin *daima üstbelirlendiği* dışında bir anlamı var mıdır?[2]

Arap bölgesinde üretici güçlerin gelişimi ile üretim ilişkileri arasındaki devrimci bir patlama yaratan temel çelişkinin, belirli tarihsel koşullar, bölgesel siyasi akımların gelişimi ve dünyanın bu bölümünde önemli bir rol oynayan uluslararası konjonktür tarafından ne düzeyde "üstbelirlenmiş" olduğu üzerinde zaten durduk. Althusser'in tezini, Marx'ta üretici güçlerin gelişimi ile üretim ilişkileri arasındaki temel çelişkinin, ortaya koymaya çalıştığımız üzere, her zaman *belirli işleyiş tarzları* ile cisimleştiğini tekrarlayarak tamamlayabiliriz. Buna karşılık bu çelişkinin kendi türüne has özü, kuramsal soyutlama alanına aittir.

Ancak üstbelirlenim, devrimin *başarısının* –bir başka deyişle, siyasi kodamanların devrilmesinin ve bu kitap için de bir başlangıç noktası teşkil eden 1859 Önsöz'ünde Marx'ın "hukuki ve siyasi üstyapı" olarak adlandırdığı şeyin yerle bir edilmesinin– üstbelirlenimi olarak anlaşılmamalıdır. Yalnızca devrimci patlama üstbelirlenir. Üretici güçlerin gelişimini engelleyen yapısal tıkanıklığın ve gerilimlerin tırmanmasında rol oynayan yerel, bölgesel ve uluslararası konjonktürel faktörlerin ağırlaşmasının kaçınılmaz olarak büyük bir siyasi krize sebep olan bir halk ayaklanması ile sonuçlanması bakımından üstbelirlenir. Eğer bu halk isyanı devrimci bir değişim sürecini harekete geçirecekse, isyancı kitleler bu amaç doğrultusunda örgütlenebilmeli ve bunu başarmak için etkin olarak faaliyet gösterebilmelidirler. Bir başka deyişle, bir isyanın devrime dönüşmesi, öznel bir yeti gerektirir. Kendi payına bu öznel yeti "üstbelirlenemez".

Yukarıda aktarılan pasajlardan hemen önce Althusser, 1917 Rusya'sı örneğini kullanarak üstbelirlenimi açıklar. Kendi sözleriyle

---

1. Louis Althusser, *For Marx*, Çev. Ben Brewster, Harmondsworth, UK: Penguin, 1969, s. 99-100 [*Marx İçin*, Çev. Işık Ergüden, İthaki Yayınları, 2002].
2. A.g.e., s. 106.

ifade etmek gerekirse, burada üstbelirlenim, Vladimir Lenin'in *"öznel koşullarını*, yani emperyalist zincirdeki bu zayıf halkaya karşı belirleyici bir saldırının araçlarını şekillendirmek için" kavradığı *"nesnel koşulları"* üretmişti.[3] Burada Althusser, onun devrimci süreçte nesnel ve öznel olanın diyalektiği kavramsallaştırmasını dolaylı biçimde aktararak, bizzat Lenin'i takip eder. Bolşevizmin kurucusu, bu sorunsalı 1915 yılında formüle etmişti. Bu formülasyonu ortaya koyduğu pasaj, Arap isyanına dair kavrayışımıza katkı sunabilir; tam da bu yüzden uzun bir alıntıyı hak ediyor:

> Marksistler için devrimci bir durum olmaksızın devrimin mümkün olmadığı şüphe götürmez; üstelik her devrimci durum da devrime yol açmaz. Genel anlamda devrimci bir durumun belirtileri nelerdir? Kuşkusuz şu üç önemli belirtiye işaret edersek yanılmış olmayız: (1) Herhangi bir değişim olmaksızın yöneten sınıflar için hâkimiyetlerini sürdürmek imkânsız olduğunda; "üst sınıflar" arasında o ya da bu şekilde bir kriz, yöneten sınıfın politikasında ezilen sınıfların hoşnutsuzluğunun ve öfkesinin aktığı bir çatlak doğuracak bir kriz olduğunda. Bir devrimin gerçekleşebilmesi için "alt sınıfların" eskisi gibi yaşamak "istememeleri" çoğu zaman yeterli değildir; aynı zamanda "üst sınıfların" eskisi gibi yaşamalarının "mümkün olmaması" gerekir. (2) Ezilen sınıfların sıkıntıları ve yokluğu alışılmadık düzeyde ağırlaştığında. (3) Yukarıdaki belirtilerin bir sonucu olarak, "barış zamanı" kendilerini soyanlardan şikâyet etmeyen ama çalkantılı zamanlarda hem krizin yarattığı tüm koşullarla hem de *bizzat "üst sınıflar" eliyle* bağımsız tarihsel eyleme girişen kitlelerin hareketliliğinde gözle görülür bir artış olduğunda.
>
> Sadece tekil olarak grupların ve partilerin değil, tekil olarak sınıfların da iradesinden bağımsız olan bu objektif değişimler olmadan, genel olarak devrim imkânsızdır. Tüm bu nesnel değişimlerin toplamı, devrimci durum olarak adlandırılır. Böyle bir durum 1905'te Rusya'da ve Batı'daki tüm devrimci dönemlerde var oldu; ayrıca [1860'larda] Almanya'da ve 1859-61'de ve 1879-80'de Rusya'da da var oldu; fakat bu örneklerde bir devrim meydana gelmedi. Bunun sebebi neydi? Çünkü her devrimci durum devrim doğurmaz; devrim, yalnızca yukarıda zikredilen nesnel değişimlere eşlik eden öznel bir değişim varsa, yani devrimci *sınıfın*, alaşağı edilmediği sürece hiçbir zaman, hatta kriz dönemlerinde bile "düşmeyen" eski hükümeti parçalamaya (ya da yerinden sökmeye) yetecek kadar *güçlü* bir kitlesel devrim hareketine geçme kabiliyeti varsa ortaya çıkar.[4]

---

3. A.g.e., s. 98. Pasajların alındığı makale –"Çelişki ve Üstbelirlenim"– 1962 yılında yazılmıştır. "Öznel faktörü" belirleyici bir yere koyar, hatta bu faktörü kişiselleştirme doğrultusunda (Lenin'in rolü) çok daha ileri gider. Birkaç yıl sonra, Fransa'da yapısalcı paradigmanın düşüncenin her alanında iz bırakarak hâkim olduğu bir dönemde, Althusser – *Kapital'i Okumak* (1965) ya da en kötü metni olan "John Lewis'e Cevap" (1972) gibi çalışmalarında– tarihi yapısal bir mekanizmaya indirgeyerek "öznel faktörü" tarihsel sürecin tamamen dışında bırakma eğiliminde olan "öznesiz süreç" kuramını ortaya atmak gibi uç bir noktaya kadar gitti.

4. Vladimir Lenin, "The Collapse of the Second International" *Collected Works* içinde, 21, Moscow: Progress Publishers, 1964, s. 213-214.

Lenin'e göre devrimci bir durumun göstergesi olan bu üç koşul, Arapça'daki bir tabirle, "Okyanus'tan (Atlantik) Körfez'e kadar" Arap ülkelerinin pek çoğunda, farklı düzeylerde de olsa net olarak mevcuttur. Bölgedeki duruma aşina olan ve eleştirel bir zihne sahip herkes için, bu üstbelirlenmiş patlama son derece öngörülebilirdi ve aslında öngörülüyordu da. Son birkaç yılda pek çok gözlemci, halkın öfke patlamalarının, tıpkı 1977'de Mısır'da, 1981'de Fas'ta, 1983-1984 yıllarında Tunus'ta, 1989'da Ürdün'de gerçekleşen açlık isyanlarında ya da Cezayir'de 1980'den beri artmış olan toplumsal mücadelelerin doruğunda, 5 Ekim 1988 isyanlarında olduğu gibi Arap ülkelerinde patlak verebileceği konusunda uyarılarda bulundular. Olacakları tahmin etmenin en kolay olduğu örnekler Mısır ve Tunus'tu; zira geride bırakılan birkaç yıl içinde büyük toplumsal mücadelelere sahne olmuşlardı.

Bu beklentilere dair örneklerden birini, 24 Ocak 2008 tarihinde –yani Mısır'daki 25 Ocak 2011 isyanının başlangıcından tam olarak beş yıl önce– Kahire'de bulunan İngilizce *Al-Ahram Weekly* gazetesinde yayınlanan "1977'nin Hatıraları" başlıklı makaleyi aktaralım.[5] Makalenin yazarı tarafından yapılan mülakatlarda, hem ünlü Kefaya protesto hareketinin koordinatörü Abdel-Wahab Elmessiri (mülakatın yapıldığı yıl öldü) hem de Kahire Ortadoğu Çalışmaları ve Araştırma Merkezi yöneticisi Ammar Ali Hassan, o günün ve Ocak 1977 Ekmek İsyanları'nı doğuran günlerin toplumsal gerilimleri arasındaki benzerliğe dikkat çekiyorlardı. Hatta Elmessiri "her şeyi yok edebilecek, katarsis biçiminde bir halk isyanını" öngörmüştü. Hassan, 1977 yılında Mısırlıların daha politize olduğunu düşünüyor ama yaşam koşullarının o dönemde olduğundan "çok daha kötü" olduğunu da kabul ediyordu. Elmessiri de bu görüşü paylaşıyor, yine de halkın yeniden politize olma süreci içinde olduğunu da ekliyordu. Bu iddiasını desteklemek için, o dönem ülkede cereyan eden işçi grevlerini ve daha önce benzeri görülmemiş kamu çalışanları grevlerini içine alan etkileyici dalgaya dikkat çekiyordu.

6 Nisan 2008 genel grevinden birkaç gün sonra, sosyolog Dalal al-Bizri uyarı niteliğinde bir makale yayınladı. Al-Bizri, toplumsal mücadelelerin yükselişini tarif ettikten ve işçi hareketi ile genç Facebook kullanıcıları arasındaki kesişmeye dikkat çektikten sonra makaleyi şu satırlarla sonlandırıyordu:

---

5. Mohamed El-Sayed, "Memories of 1977" *Al-Ahram Weekly*, No: 881, 24-30 Ocak 2008, http://weekly.ahram.org.eg/2008/881/eg5.htm.

> Bu ilk grev farklı kuşaklardan, farklı toplumsal sınıflardan ve kültürel geçmişlerden gelen protestocu gruplar arasında bir yakınlaşmaya yol açacak mı? Bu münferit, kaygı verici gerçeklerin kesin olarak "niteliksel bir değişimle sonuçlanacak niceliksel bir birikim" olduğu doğru mu? Nasıl? Bugün Mısırlılar arasında için için kızışan öfke, üç yıl önce getirilen son derece sınırlı özgürlüğün etkileri solup kaybolmadan uzun zamandır beklenen bir kitle hareketini, son bir hareketi ateşlemeye yetecek mi? Bütün bunlar –bunların etrafında yer alan, bunlardan türeyen ya da bunlardan önce vuku bulan her şeyle birlikte– muazzam bir manzarayı haber veriyor. Sabırla bekleyenlerin öfkesinden sakının. Mısırlılar sabır ustalarıdır.[6]

İkinci bir örnek de Tunus'tan. Rejimin desteklediği apolitikleşme eğilimlerinin altını çizen Tunuslu muhalif Sadri Khiari, 2003 yılında Ben Ali üzerine kaleme aldığı kayda değer kitabını, "öngörülemez ayrışmaları ateşleyebilecek olan kendiliğinden kabarmalar" ile ilgili şu içgörü dolu satırlarla sonlandırıyor:

> Bu beklenmedik olay pekâlâ sokaktan gelebilir.
> Çünkü her halk hareketinde rastlantısal bir unsur vardır. Siyasi olgunlaşmanın ritimleri çoğuldur; bunun şüphesiz hayatın değişen ritimleriyle ilgisi vardır. ... Küreselleşme Tunus'u daha önce emsali görülmemiş bir zamansallık ve boşluk karmaşası içine atmaktadır. Sadece bir örneği zikretmek gerekirse, iletişim teknolojilerindeki ilerleme ve bilginin yayılma hızındaki ani ivmelenme, şüphesiz muhalif eylemcilik ve halk muhalefetindeki asimetrik gelişmeyi açıklama doğrultusunda yolun bir kısmını katetmektedir. ... Ulusal düzeyde eleştirel kamuoyu oluşumunun doğrusal hızı, daha yavaş ya da daha hızlı olanlarla birleşerek daha inişli çıkışlı, daha belirsiz olan diğer ritimleri oluşturmaktadır ve bunlar sıçramalarda ve başlangıçlarda ilerleme kaydetmektedir. Bunlar, sıradan ritimlerle iç içe geçen öfke ritimleridir.[7]

Haziran 2008'de, ülkenin ortabatısında bulunan Gafsa vilayetinde isyanların yükseldiği bir dönemde Reuters'a mülakat veren, Ben Ali rejiminin en tanınmış muhaliflerinden Ahmed Najib Chebbi ilan ediyordu: "Bu toplumsal patlama pekâlâ başka bölgelere de yayılabilir".[8] Yani Aralık 2010'da bitişiğindeki Sidi Bouzid kentinde patlak veren, ülkenin diğer bölgelerine de yayılan ve bir aydan kısa bir zaman sonra 14 Ocak 2011'de diktatör Ben Ali'nin devrilmesini sağlayan patlamayı önceden tahmin etmişti.

---

6. Dalal al-Bizri, "Laysa Ghadab al-Sabirin ka Kul Ghadab, wal-Misriyyun Sadat al-Sabirin ..." *Al-Hayat*, 20 Nisan 2008.
7. Sadri Khiari, *Tunisie: le délitement de la cité. Coercition, consentement, résistance*, Paris: Karthala, 2003, s. 195-196.
8. Ingrid Melander, "Interview –Tunisia must open up or risk unrest– opponent" *Reuters*, 10 Haziran 2008.

Suriye'de rejimin reformist bir muhalifi olan, UNDP için ülke hakkında çalışmalar yürütüp denetlemiş olduğundan Suriye'nin içinde bulunduğu sorunların boyutlarını bilhassa değerlendirebilecek bir konumda bulunan Mohammed Jamal Barout, 2005 Suriye'deki sosyoekonomik eğilimlere ilişkin yılında kaygı verici bir bilanço –nüfus artışının gerisinde kalan düşük ekonomik büyüme, düşük tarımsal büyüme ve sanayide durgunluk, verimlilikte ve gayri safi yurtiçi hasılada düşüş– ortaya koyuyor ve kehanet niteliğinde bir uyarıyla sonlandırıyordu:

> Şayet mevcut durum ... 2010 yılına kadar devam ederse ... sonuç, işsizlik, yoksulluk ve bunlara bağlı sıkıntıların dipsiz kuyusunun öngörülebilir bir biçimde ve bundan kaynaklanan kaymalar ve patlamalarla birlikte daha da derinleşmesi, kültürel çeşitliliği olan bir toplumda, Suriye'nin refahını yürekten istemeyenlerin içindeki çatlakları kötüye kullanabileceği, refah dağılımındaki adaletin ürkütücü bir biçimde bozguna uğraması olacaktır. ... Burada yansıtılan sektörel ya da küresel göstergelerde daha da ayrıntıya girmeden, içinde bulunduğumuz durumda Suriye'nin önünde çok fazla yol ya da seçenek olmadığını şüphe duymadan ve tereddüt etmeden söyleyebiliriz. Önümüzde başka seçeneği olmayan iki yol duruyor: Siyasette, ekonomide, yönetimde ve insani gelişimde siyasi sistemin ve toplumun demokratik iyi yönetim ilkeleriyle uyum içinde, bütünlüklü, ülke çapında yeniden düzenlenmesi ya da felaket.[9]

2008'den bu yana MENA bölgesindeki gelişme sorunları üzerine Londra Üniversitesi SOAS'ta verdiğim dersi, sosyopolitik patlama beklentisinin bir taslağını çizerek bitirdim. Bu derste, bölgede "mahşerin dört atlısı" olarak adlandırdığım meselelerden söz ettim: Gelişme sorunu (büyüme ve istihdam); kadınların özgürlüğü; demokrasi ve temel haklar meselesi ve son olarak kültürel sorun. Uydu televizyonlarının ve internetin rolüne dikkat çektim ve işçi hareketini, kadın hareketini ve gençlik hareketini siyasi ve toplumsal değişimin "failleri" olarak saptadım.

Temmuz 2009'da Kahire'de yayınlanan günlük *Al-Dustur* gazetesinden Mustafa Bassiouny'ye verdiğim mülakatta, "[Arap] bölgesinde büyük bir patlama potansiyelinin varlığına" dikkat çektim ve şu tahminde bulundum: "Gelecek vaat eden bir işçi hareketi yükselirken köktenci hareketlerin etkisinin azaldığı bir dönemden geçiyoruz. Bu

---

9. Mohammed Jamal Barout, "Suriyya 2010: al-Islah aw al-Karitha" *Al-Tajdid al-'Arabi*, 2 Haziran 2005, http://arabrenewal.info/. Bu uyarı kulak arkası edilmekle kalmadı, aynı zamanda yazarın sonuçları konusunda uyarıda bulunduğu neoliberal reformlar 2005'ten itibaren ivme kazandı. Bkz. International Crisis Group, *Popular Protests in North Africa and The Middle East (VI): The Syrian People's Slow Motion Revolution*, Middle East/North Africa Report No: 108, 6 Temmuz 2011, s. 15-16.

bir geçiş dönemi ve sonuçlar önceden belirlenemeyecek olsa da Mısır'ı ve dolayısıyla bütün bölgeyi büyük bir değişim yoluna sevk edebilecek olan etmenler birikiyor".[10] Hemen hemen aynı günlerde gerçekleşen ve bir yıl sonra Beyrut'ta yayınlanan *Al-Adab* dergisi ile yaptığım mülakatı da aynı eğilimleri kastederek şu sözlerle bitirdim:

> Şu an için bu sadece başlangıç. Fakat çeyrek yüzyıldır ilk kez beni iyimser kılmaya yetiyor; bu sınırlı ve ihtiyatlı bir iyimserlik olsa da. Tarihsel bir dönüm noktasının eşiğinde olduğumuzu, milliyetçi hareketin çöküşünü takip eden dönemin sonunda, bir başka dönemin kapısında olduğumuzu hissediyorum.[11]

Kısacası, Mısır'ın, Tunus'un ya da bir bütün olarak bölgenin patlamanın sınırında olduğu pek çok gözlemci için aşikârdı ve bu patlamanın tarihsel bir değişikliğe yol açacağını umut etmek mümkündü.[12] Ne var ki bizzat benim de yaptığım gibi *tahminler* biçiminde kendini belli eden bu umudun ötesinde hiçbir gözlemci, yaklaşan patlamanın yukarıda bahsedilen 1977-1989 patlamalarının aksine başarı ile taçlanacağını şüpheyle bile olsa *öngöremedi.* Patlama için gereken nesnel koşulların biriktiği, öngörülebilirin de ötesindeydi, gözle görülebilirdi. Fakat bu bahiste hiç kimse, öznel koşulların bir araya gelişinin, (bu kitap yazılırken) Tunus'ta, Mısır'da, Libya'da ve kısmen Yemen'deki isyanların on yıllardır iktidarda yerleşmiş olan diktatörleri devirmesine, dolayısıyla her "isyanı" bir "devrime" ya da daha ziyade uzatmalı bir *devrimci sürece* dönüştürmesini mümkün kılacağı atına oynayamadı.

Böyle bir bahiste bulunmayı güç, hatta imkânsız hale getiren, sosyopolitik dönüşümün potansiyel taşıyıcılarının mevcut haliydi: Diğer bir deyişle, devrimci kopuşta öznel faktörler rolünü üstlenecek adayların durumu. Gelin *örgütlü siyasi güçlerden* başlayarak bunları bir gözden geçirelim. Genel olarak Arap bölgesindeki siyasi manzara, buradaki liberal, Marksist ve milliyetçi akımların tarihsel sürtüşme-

---

10. Mustafa Bassiouny, "Gilbert al-Ashqar, Ustadh al-Tanmiya fi Jami'at Londra: al-Nizam al-Masri Jama'a Sayyi'at Nizam al-Suq wa Nizam al-Shumuliyya wa Taraka Hasanatahuma" *Al-Dustur*, 11 Ağustos 2009.
11. Gilbert Achcar (al-Ashqar), "Al-Yasar al-'Arabi: Hiwar Ajrahu Wa'el 'Abdul-Rahim" *Al-Adab*, No: 4-5, 2010, s. 49.
12. Benzer biçimde yeni muhafazakâr Walid Phares de bölgesel bir patlamanın eli kulağında olduğunu sezmişti -*The Coming Revolution: Struggle for Freedom in the Middle East*, New York: Threshold Editions, 2010; kitap, Mitt Romney'nin coşkulu tanıtımıyla süslenmiştir. Ne var ki onun gördüğü haliyle ve bu örnekleri yorumlayışına bağlı olarak bu, 2005'te Lübnan'daki "Sedir Devrimi" ya da 2009'da İran'daki "Yeşil Hareket" benzeri liberal, Batı yanlısı bir "devrim" meselesiydi. Bu, tıpkı Michael Leeden gibi (Bkz. 3. Bölüm), George W. Bush yönetimi çevresinin en gözü dönmüş ideologlarının vizyonunun bir dışavurumudur.

siyle tanımlanabilir. Liberallerin durumunda bu sürtüşme, gerçekten de geçtiğimiz birkaç on yılda pek çoğunun olduğu gibi, –şayet Batı'ya büsbütün bağlı ultra-gerici rejimler değillerse– Batı'nın müttefikleri olarak ürkek ve uzlaşmacı imajlarından kaynaklanıyor.

Marksist akımlar yirminci yüzyılın ikinci yarısında bazı ülkelerde ve bazı dönemlerde etkileyici güçler (1950'lerde Suriye'de, aynı on yılın sonunda Irak'ta, 1960'larda Sudan'da, 1970'lerde Lübnan'daki komünistlere, Güney Yemen'de devlet iktidarını elinde bulunduran milliyetçi hareketin radikalleşmesiyle Marksist bir gücün ortaya çıktığı 1970-1990 arasındaki iki on yılı da eklemek gerekir) ortaya koyabildiler. Bu Marksist akımlarda 1960'lardan sonra daha da şiddetli hale gelen genel kötü gidişatın başlıca sebebi, iki faktörün bileşimiydi: Pek çoğunun maruz kaldığı bilhassa ağır baskılar ve Sovyetler Birliği'nin bu akımların tutumları ve siyasal pratikleri üzerindeki habis etkisi; bu etki öyle yaygındı ki SSCB dağıldığında onlar da dağıldı. Milliyetçiler ise milliyetçi hükümetlerin iflas etmesi ve daha önce tartışma vesilesi bulduğumuz, halkta nefret uyandıran zorbaca pratikler sonucunda itibarlarını kaybettiler. Arap isyanının arifesinde, kökleri milliyetçi hareketten gelen yalnız üç rejim kalmıştı; Cezayir, Libya ve Suriye. Bu hareketler devrimci dönüşüm için potansiyel ilham kaynağı olmak şöyle dursun, bilakis devrilecek müesses nizamın payandaları olarak görülüyorlardı.

Daha önce işaret ettiğimiz üzere, yirminci yüzyılın son çeyreğinden itibaren İslami köktenci hareket, bir bütün olarak Arap bölgesinde siyasi halk protestoları içinde egemen bir güç olarak kendini tesis etti. Fakat yukarıda aktarılan mülakatta da ifade ettiğim gibi, 2011 patlamasının hemen öncesindeki yıllarda köktenci hareketin etkisi düşüşe geçmişti. Bu hareketin en radikal ucu, pek çok terörist hizip içinde yozlaşmıştı. Kümelenen bütün grupların, büyük bir şok dalgası yaratan 11 Eylül 2001 saldırılarından sonra bölgesel ağlarını yaygınlaştırıp güçlendiren ve 2003 yılında ABD yönetimindeki Irak işgalinin ardından bu ülkenin Sünni Arap bölgelerinde kendini tesis etmeyi başaran El Kaide etrafında toplanması, 2006 yılındaki El Kaide yenilgisinden sonra şüphesiz beklenmedik bir sendelemeyi de beraberinde getirdi. Her durumda, El Kaide'nin terörist bir örgüt olması, kendini siyasal bir kitle hareketi olarak liderlik konumuna yükseltmesini imkânsız kıldı. Bölgesel köktenci hareketlerin kendilerine destek verenlerin büyük çoğunluğunu temsil eden geleneksel bileşenleri, çok daha büyük bir inandırıcılıkla bölgesel bir sosyopolitik dönüşüme yol açmaya talip olabilirlerdi; ama onlar da 2011 öncesindeki yıllarda hız kaybediyor-

lardı: İran Devrimi'nin hemen sonrasında, 1980'lerde bu örgütler bir isyanın potansiyel taşıyıcıları olarak belirmiş olsalar da, artık müesses nizamı doğrudan tehdit edebilecek gibi görünmüyorlardı.

Bu durum, farklı etmenlerin bileşiminin bir sonucuydu: 1990'larda Cezayir ve Tunus'ta köktenci hareketi ezen baskılar; Lübnan Hizbullah'ının Suriye diktatörlüğü ile yakın ittifakı ve kendinden taviz vererek Lübnan'ın yolsuz, neoliberal, teslim olmuş sisteminin yönetimine katılması; tıpkı Lübnan Hizbullah'ı gibi Hamas'ın da ulusal mücadelede kazandığı itibara rağmen, Gazze Şeridi'nde dayattığı, perde arkasında yolsuzluğun ve ilhamını dini püritenlikten alan zorbalığın olduğu nahoş rejim; 2009 yılında İran rejiminde yaşanan, bölgesel köktenci hareket üzerinde olumsuz bir etkisi olan ve 1979 İslam "devriminin" zaten solup gitmekte olan olumlu etkilerine de nokta koyan ağır kriz; Mübarek rejimi ya da Ürdün ve Fas monarşileri karşısında Müslüman Kardeşler'in, aynı şekilde Bahreyn monarşisine karşı Al-Wefaq topluluğunun iradesizliği; Suriyeli Müslüman Kardeşler'in Washington ve Riyad'la uzlaşmacı ilişkisi ve Iraklı Müslüman Kardeşler'in Irak'taki işgal yetkilileriyle işbirliği içine girmesi.

Sözün kısası, bölgenin örgütlü siyasi güçleri arasında hiçbir akım, temel olarak sosyoekonomik çelişkilerin zeminini hazırladığı devrimci dönüşüme önderlik edebilecek bir görüntü çizmiyordu. En güçlü eğilim olan köktenci hareketin neoliberal ekonomik mantığa hiçbir biçimde muhalif olmaması, böyle bir beklentiyi daha da imkânsız kılıyordu. Bu hareket en fazla ahlaki bir tutum üzerinden yolsuzluğu lanetlemekle ve toplumsal adalet arzusunu tatmin edebilecek geniş kapsamlı sosyal reformların yerine hayır işleri telkin etmekle yetindi.

Öngörülmesi *mümkün* olan, –aslında bu öngörü 1970'lerden beri sıradanlaşmış ve sıkıcı hale gelmişti– köktenci hareketin halk protesto hareketlerinde egemen konumunu sürdürdüğü sürece bölgedeki toplumsal patlamadan menfaat sağlayacak olanların başında gelmesiydi. Bu tahmin, söz konusu ülkelerde İslami hareketlerin hızla büyümesini takip eden 1977-1989 toplumsal isyanlarına dayandırılıyordu. Sonuç, önleyici nitelikte bir baskı altına alınmamış olduğu ülkelerde bu hareketlerin yayılmalarıyla orantılı bir şiddetle bastırılması oldu. Tam da bu sebeple, köktenci hareketin devrimci bir isyan başlatamayacağı 1990'lardan beri netti –çünkü ya nesnel olarak bunu yapabilecek bir konumda değildi ya da başka pek çok sebebin yanı sıra baskı korkusuyla öznel olarak bu riski almaya gönüllü değildi.

Dolayısıyla bölgenin örgütlü siyasi güçleri göz önüne alındığında, uzun zamandır beklenen toplumsal patlamanın büyük ölçekte bir siya-

si dönüşüm doğuracağı öngörüsünü doğrulayan hiçbir şey yoktu. Ne var ki siyasi oluşumlar asla devrimci çalkantılardaki yegâne potansiyel aktörler değildir. Toplumsal hareketlerin çeşitli bileşenleri bunlardan daha az önem taşımazlar. Yukarıda anımsatılan, derslerimde ve mülakatlarda dile getirdiğim umutları işte bu toplumsal hareketlere dayandırıyordum. O halde gelin, sürekli olarak sosyopolitik dönüşümün potansiyel taşıyıcıları olarak tanımladığım bu "failleri" inceleyelim.

İŞÇİ HAREKETİ VE TOPLUMSAL MÜCADELELER

Arap bölgesinde *işçi hareketi*, "sivil toplumun" pek çok tezahürünü göz ardı eden despotik koşullar ya da resmi sendikaların dayattığı sistematik tektipleştirme vasıtasıyla ciddi olarak baltalanmıştır; bu popülüst ya da totaliter rejimlerin standart pratiğidir. Bu bölgede göreceli olarak (genelde düşük sendikalaşma oranlarıyla) bağımsız işçi hareketlerinin var olduğu ülkeler, monarşilerin baskıcı tedbirlerle sendikal işçi hareketini bezdirdiği Bahreyn ve Fas ve sendikaların güçsüz olduğu Irak, Lübnan ve Moritanya'dır. (Bunun Irak'taki Petrol Sendikaları Federasyonu gibi istisnaları vardır.) Bununla birlikte bölgedeki iki ülke, yakın tarihlerinde hiçbir bağımsız sendikal harekete dikkat çekemeyecek olsak da mücadeleci işçi hareketleriyle göze çarpar: Tunus ve Mısır.

Tunus'ta (Fransızca kısaltması UGTT adıyla tanınan) Tunus Genel İşçi Sendikası'nın olağandışı bir tarihi oldu. Ülkedeki tek ulusal sendika merkezi olan UGTT, Tunus'un bağımsızlık mücadelesine katıldı ve daha sonra Habib Burgiba'nın Bonapartist devletine direnen "sivil toplumun" başlıca gücü haline geldi.[13] Ne var ki UGTT 1978'de ve 1983-1984 yıllarında meydana gelen bir dizi büyük toplumsal cepheleşmenin ardından şiddetle bastırıldı. Nihayetinde liderlik oybirliğiyle Ben Ali hâkimiyetine geçti ve Ben Ali'nin düşüşüne kadar rejime tabi oldu. Sonuç, Arap dünyasında kendine özgü olan bir ikilikti. Bir yandan konfederasyonun en üst düzeydeki liderleri devlete boyun eğdi, öte yandan taban sınıf mücadelesi akımlarının etkisiyle hareket etti. Çoğu zaman bu akımlara, her şeye rağmen yerel, bölgesel ya da sektörel sendikaların (bilhassa öğretmenler sendikası) seçimlerini kazanmayı başaran, sol kanat öğrenci hareketi geçmişinden gelen eylemciler önderlik etti.

13. Bkz. 'Adnan al-Mansar, *Al-Durru wa Ma danuhu: al-Khilafat bayn al-Hizb al-Dusturi wal-Haraka al-Niqabiyya fi Tunis, 1924-1978. Jadaliyyat al-Tajanus wal-Sira'*, Tunus: Al-Magharibiyya, 2010.

Bu nevi şahsına münhasır koşullar, rejim merkezi liderliğin kontrolünü elinde bulundursa da, UGTT'yi bütün Arap bölgesinin en önemli örgütlü toplumsal muhalefet hareketlerinden biri haline getirdi. Geçtiğimiz birkaç yıl içinde yerel UGTT eylemcileri ve yetkilileri, sık sık yerel ya da federal liderliklere doğrudan muhalif toplumsal mücadelelere önderlik ettiler. Bu bilhassa yirmi yıldan uzun bir zamandır Tunus'taki en büyük toplumsal patlama olan Ocak-Temmuz 2008 Gafsa maden havzası isyanı sırasında yaşandı. İsyanın kalesi olan Redeyef'te İlkokul Öğretmenleri Sendikası Genel Sekreteri olan Adnane Hajji, hedefleri arasında UGTT bölgesel liderliği genel sekreterinin de bulunduğu bir isyanın önde gelen isimlerindendi. Söz konusu genel sekreter, Tunus parlamentosunda milletvekili ve diktatörlüğün partisi olduğu halde yanlış isimlendirilmiş olan Demokratik Anayasal Birlik (Fransızca kısaltması RCD ile tanınır) merkez komite üyesiydi. Aynı zamanda yakın zamana kadar Gafsa Fosfat Şirketi için işçi alımı tekelini elinde bulunduran pek çok taşeron firmanın da sahibiydi. Bu bakımdan patlamayı ateşleyen akraba kayırmacı pratiklerin sorumlusuydu.[14]

Mayıs 2008'de genç işsiz mezunlar, Gafsa gösterilerini örnek alarak Kasserine vilayetinde bulunan ve Gafsa ve Sidi Bouzid vilayetlerine sınır komşusu olan Magel Bel Abbès ve Fériana kentlerinde gösteriler örgütlediler.[15] (2007 yılında Tunus'ta, Fas'ta yirmi yıldan uzun bir süredir var olan benzeri model alınarak işsiz mezunlar derneği kurulmuştu). Gafsa'dakine benzer çalışma pratikleri, bir başka kitlesel protestonun, Tunus'un ortadoğusunda bulunan liman kenti Skhira'da genç işsiz mezunların Şubat 2010'daki gösterisinin de merkezinde yer alıyordu. Yetkililer bastırmaya çalıştıklarında gösteri isyana dönüştü.[16] UGTT eylemcileri bu mücadelenin de ön saflarında yer aldılar. Ayrıca sınırlar arası küçük ticaretin önemli merkezlerinden biri olan,

14. Gafsa maden havzası isyani üzerine bkz. Karine Gantin ve Omeyya Seddik, "Revolt in a Tunisian Mining Town" *Le Monde diplomatique*, Temmuz 2008. Bkz. Larbi Chouikha ve Éric Gobe, "La Tunisie entre la 'révolte du bassin minier de Gafsa' et l'échéance électorale de 2009" *L'Année du Maghreb* 2009, s. 387-420. Bu makalenin İngilizce kısaltılmış hali online olarak da mevcuttur: Eric Gobe, "The Gafsa Mining Basin between Riots and a Social Movement: meaning and significance of a protest movement in Ben Ali's Tunisia" http://hal.inria.fr/docs/00/55/78/26/PDF/Tunisia_The_Gafsa_mining_basin_between_Riots_and_Social_Movement.pdf.

15. Hizb al-'Ummal al-Shuyu'i al-Tunisi, "Al-Ihtijajat Taduqq Abwab al-Qasrin" http://www.albadil.org/spip.php?article1739.

16. "Tunisie: Un rassemblement de jeune diplômés chômeurs de la ville de Skhira tourne à l'affrontement avec les forces de l'ordre" *Nawaat*, 4 Şubat 2010, http://nawaat.org/portail/2010/02/04/tunisie-un-rassemblement-de-jeune-diplomes-chomeurs-de-la-ville-de-skhira-tourne-a-laffrontement-avec-les-forces-de-lordre.

Libya sınırına yakın güneydoğu kenti Ben Gardane'deki isyanlara işsiz mezunlarla omuz omuza katıldılar. Burada Tunus yetkilileri, olayları ateşleyen bu ticareti yasadışı ilan etmeye teşebbüs etti. Bu teşebbüs, küçük tüccarları ve ekseriyetle "enformel sektör" içinde yer alan bir faaliyet olan küçük ticaretle uğraşmaktan başka bir umutları olmayan işsiz gençliği harekete geçirdi.[17]

Yukarıda genel olarak ortaya konan isyanların ve mücadelelerin birikimi, 17 Aralık 2010'da Sidi Bouzid'de Mohamed Bouazizi tarafından gerçekleştirilen çaresizlik eyleminin yeni bir isyanı ateşleyeceği bir noktaya ulaşacaktı. Kentte başlayan ayaklanma, kontrol altına alınamayan bir yangın gibi Tunus'un isyankâr merkez bölgesine yayıldı, ardından bütün ülkeyi sardı ve başkentte doruğa ulaştı.[18] Bouazizi'den birkaç ay önce, 3 Mart 2010'da benzer sosyal koşullardan gelen bir başka genç adam, Monastir kentinde sokak köşesinde bir tezgâhta gözleme satarak geçimini sağlayan Abdesslem Trimech, tam anlamıyla aynı koşullarda, belediye yetkililerinin zorbalığına karşı son çare olarak gördüğü eylemiyle kendini ateşe vermişti. Bundan iki yıl önce 27 Mayıs 2008'de Fériana'daki protestolar sırasında genç ve işsiz bir adam, kendini elektrik direğinden atarak yaşamına son vermişti. Bu eylemlerin her biri öfke boşalmalarına sebep olmuş; ancak durum henüz kırılma noktasına ulaşmamıştı.

Habib Ayeb'in son derece doğru bir biçimde işaret ettiği gibi,

---

17. Luiza Toscane, "Victoire de la population à Ben Guerdane" *Nawaat*, 3 Ekim 2010, http://nawaat.org/portail/2010/10/03/victoire-de-la-population-a-ben-guerdane.

18. Zamanda daha geriye gitmesek bile, geçtiğimiz birkaç yılın seyrinde Tunus'ta yükselen mücadelelere ilişkin bu kısa tasvir, Béatrice Hibou'nun Ben Ali rejiminin istikrarını açıklamak için geliştirdiği "gönüllü kulluk" ya da "itaatin gücü" tezinin zayıflığını ortaya koyuyor. İsyandan sonra bile yazarın kendini haklı çıkarmaya çalışma biçimi, argümanının ne kadar ikna edicilikten uzak olduğunun bir göstergesi: "Aslında siyasi analistler, medya ve eski muhalifler arasında yaygın olan bir analizin aksine, siyasal tahakküm Ben Ali'nin mutlak iktidarıyla, başkana yakın olanların yağmacı icraatlarıyla ya da her türden siyasal faaliyetin şiddetle ya da polis kontrolüyle yasaklanmasıyla ete kemiğe bürünmedi. *Hoşnutsuz olanların sayısı son derece azdı.* Bunları bastırmanın ya da fiziksel olarak ortadan kaldırmanın 'örnek' teşkil etmek ve dolayısıyla halkın içine korku salmak gibi önemli etkileri olduysa bile, tek başına bu potansiyel şiddet, on yıllar boyunca *Tunusluların itaatkârlığını* açıklamaya yetmez. Çok daha önemlisi bu itaatkârlık, öncelikle polis tarafından uygulanan üstü kapalı ya da sinsi şiddet ve tek partili yönetimle bağlantılı denetim, ikincisi *güçlü kapsama mekanizmaları* arasındaki eklemlenmenin bir sonucudur". ("Tunisie. Économie politique et morale d'un mouvement social" *Politique africaine*, No: 121, Mart 2011, s. 6. Vurgular bana ait). Béatrice Hibou'nun yorumlarına yönelik dolaylı ve dikkate değer bir çürütme için bkz. Sadri Khiari'nin aynı sayı için verdiği mülakat: *Politique africaine*, "La Révolution tunisienne ne vient pas de nulle part" s. 23-34. Ayrıca bkz. Amin Allal ve Vincent Geisser, "Tunisie: 'Révolution de jasmin' ou Intifada ?" *Mouvements*, No: 66, Yaz 2011, s. 62-68.

> Her ne kadar Bouazizi'nin intiharı bir aydan kısa bir zaman içinde ivme kazanan ve diktatörlüğün hızla devrilmesini mümkün kılan olaylara basınç verdiyse de, bütün sürecin bu korkunç olayla başladığını söylemek ve dolayısıyla uzun bir siyasi eylemler dizisini ve işçilerin –işyeri ve sağlık hizmetlerine erişim konusundaki– hak taleplerini yok saymak yanlış olacaktır.[19]

Mısır'da Mısır Sendikalar Federasyonu (ETUF), kurulduğu 1957 yılından bu yana, Sovyet örneğinden ilham alan popülist diktatörlüklerde hâkim olan bir modelde, Nasırcı devlete itaat eden bir kurum olagelmişti. ETUF liderleri rejimin nomenklatürüne bağlıydılar ve iktidar partisine üyeydiler; misyonları işçi sınıfının çıkarlarını korumaktan ziyade işçileri kontrol etmeyi ve disipline sokmayı kapsıyordu. Sedat ve daha sonra Mübarek iktidarında gerçekleşen sınırlı, ihtiyatla kontrol altında tutulan siyasi özgürleşmeye eşlik eden, sermayenin çıkarları için kapsamlı bir ekonomik liberalizasyona karşılık işçilerin çıkarlarını koruyacak sendika özgürlüğünün bulunmamasıydı. Bu durum, Augusto Pinochet'nin Şili'si gibi tarihsel bir karşı-örneğe karşın, neoliberalizmle demokrasinin kol kola ilerlediğini içeren ideolojiyi daha da fazla çürütüyor.[20]

İşte bu nedenle, Ben Ali'nin UGTT üzerindeki demir yumruğunun ulusal sendika merkezinin aşağı kademe eylemcilerini ya da yerel sendika yetkililerini toplumsal mücadelelerle sıkı sıkıya ilişkide olmaktan alıkoyamadığı Tunus'taki durumun aksine, Mısır'daki işçi mücadeleleri, büyük ölçüde "hırçın" eylemliliklerdi. Özellikle de Mısır'da 26 Ocak 1952 Büyük Kahire Yangını ile 25 Ocak 2011 ayaklanması arasındaki en büyük toplumsal patlama olan 18-19 Ocak 1977 Ekmek İsyanları sırasında durum buydu. (Ocak ayı Mısır'daki büyük halk isyanları için kesinlikle özel bir ay gibi görünüyor). Bu kitlesel isyanları tetikleyen ve bunlara önderlik edenler, tekstil işçileri ve Hilwan ve Shubra al-Khayma'daki çelik işçileriydi.[21]

Uzun soluklu 1989 Hilwan çelik grevinin acımasızca bastırılması, işçi mücadelelerinin zayıfladığı bir dönemi başlattı. Bu sıkıntılı dönem, kamu sektörü şirketlerinin 1990'larda kurumsal olarak yeniden yapılandırılması ve özelleştirilmesiyle ağırlaştı; bu gelişmelere gittik-

19. Habib Ayeb, "Social and Political Geography of the Tunisian Revolution: The Alfa Grass Revolution" *Review of African Political Economy*, Cilt 38, No: 129, Eylül 2011, s. 473.

20. Sermayenin ve emeğin özgürlüğü arasındaki bu ikiliğin bir örneği de, Irak'taki işgal yetkililerinin 2003'ten sonra ülke ekonomisini herhangi bir kısıtlama olmadan liberalleştirme gayreti içindeyken, 1987'de Saddam Hüseyin tarafından yürürlüğe koyulan totaliter iş kanununu devam ettirmesidir.

21. Bkz. Hossam el-Hamalawy, "1977: The Lost Revolution" online kopyası için: http://www. scribd.com/doc/12893045/1977-Bread-Uprising.

çe güvencesiz hale gelen çalışma koşulları ve erken emeklilik kılıfıyla kitlesel işten çıkarmalar eşlik etti. Buna karşılık yeni yüzyılın ilk on yılında, 2004 ve 2010 yılları arasında 2011 isyanına kadar olan Mısır tarihindeki en büyük işçi grevleri dalgasını yaratan bir militanlık kabarmasına tanık olundu. Mahalla'da (al-Mahalla al-Kubra) 20 binden fazla tekstil işçisinin dört bir yanda duyulan ve zaferle sonuçlanan Aralık 2006 grevi, bu yeni grevler dalgasına büyük bir destek sağladı.[22]

Onların zaferi, başka sektörleri de kavgaya katılmaya teşvik etti.[23] Sonuç, emek kesiminin girdiği çatışmalarda ciddi bir yükseliş oldu. Gayri menkul vergi kurumu işçileri de büyük çapta propagandası yapılan ve zafer kazanan bir başka mücadele sürdürdüler: On binlercesi 2007 yılı sonbaharında farklı Mısır kentlerinde oturma eylemleri örgütlediler; bu eylemler, Kahire Bakanlar Kurulu ofisi önünde on gün süren olağanüstü bir oturma eylemiyle sonuçlandı.[24] Bu Nasır döneminin başlangıcından beri devlet çalışanları tarafından yapılan ilk grevdi. Örnek teşkil edecek kadar demokratik bir biçimde örgütlenen bu grev, 2008 yılında yarım yüzyıldan uzun bir zamandır Mısır'ın ilk bağımsız sendikası olan Gayri menkul Vergi Kurumu Sendikası'nın kurulmasını sağladı. Çetin bir mücadele sonucunda 2009 yılında sendika yasal olarak tanındı.

Mısır'da toplumsal protestoların (grevler, kitlesel mitingler, oturma eylemleri ve gösteriler) sayısındaki ilk büyük artış, 2004 yılında yaşandı: Bu yıl, bir önceki yıl gerçekleşen 86 eyleme karşılık 266 eylem yapıldı. Bu sayı 2005'te 202 ve 2006'da 222 olarak düz bir çizgide seyretti ve 2007 yılında 765'e tırmandı. 2008'de hafif bir düşüş yaşandı ve 700'den fazla protesto gerçekleşti. 2009 ve 2010'da bu göreceli düşüş devam etti; bunun beraberinde 2007'de görülen tepe noktasına kıyasla (2007'de 400 bin protestocuya karşılık sonraki yıllarda 300 binden az kişiyle) göstericilerin sayısında da düşüş yaşandı.[25] 2007 sonrasındaki göreceli

---

22. Bkz. Marie Duboc, "La contestation sociale en Égypte depuis 2004. Précarisation et mobilisation locale des ouvriers de l'industrie textile" Sarah Ben Néfissa ve Blandine Destremau (Der.), *Protestations sociales, révolutions civiles. Transformations du politique dans la Méditerranée arabe, Revue Tiers Monde* içinde, Özel Sayı 2011, s. 95-115. Mahalla grevleri üzerine bkz. Brecht De Smet, *The Prince and the Pharoah: The Collaborative Project of Egyptian Workers and their Intellectuals in the Face of Revolution*, Doktora Tezi, Ghent University, 2012.

23. Bkz. Mustafa Bassiouny ve 'Umar Sa'id, *Rayat al-Idrab fi Sama' Misr: 2007 Haraka 'Ummaliya Jadida*, Cairo: Markaz al-Dirasat al-Ishtirakiyya, 2007.

24. Bkz. Jamal Muhammad 'Uwayda, *Malhamat I'tisam Muwazzafi al-Dara'ib al-'Iqariyya*, Cairo: Markaz al-Dirasat al-Ishtirakiyya, 2008.

25. Bu istatistikler, Kahire Toprak İnsan Hakları Merkezi'nden alınmıştır. http://www.lchr-eg.org. Bu dönemdeki mücadelelerle ilgili bkz. Fatma Ramadan, *Su'ud al-Haraka al-'Ummaliyya wal-Niqabiyya al-Misriyya khilal 'Am 2007*, Cairo: Al-Mirsad al-Niqabi al-'Ummali, Al-Jam'iyya al-Misriyya lil-Nuhud bil-Musharaka al-Mujtama'iyya, n.d. ve

düşüşe rağmen bunlar, mücadele için etkileyici seviyelerdir; bilhassa mücadelenin sürekli yoğunlaşan baskılara ve kitlesel işten çıkarmalara karşı sürdürüldüğü ve 6 Nisan 2008 için çağrısı yapılan genel grevin sınırlı sonuçları göz önüne alındığında. Bu genel grev, Mahalla işçilerinin başlattığı yeni mücadele ile dayanışma içinde örgütlenmişti. Hükümetin vaatlerini yerine getirmesi konusunda başarı sağlanmakla birlikte bu kez şiddetli bir biçimde bastırılmıştı.[26] Bu darbeyle sarsılan işçi mücadelesi, nihayetinde hızını geri kazanmayı başardı.

Dolayısıyla açıkça görülebileceği üzere, Aralık 2010'da Tunus'un Sidi Bouzid kentindeki olayların harekete geçirdiği genel isyan –hem Tunus'taki isyan hem de onun önce Mısır'daki daha sonra bütün Arap bölgesindeki uzantıları– yoktan var olmadı. Bilakis: İhtimalin nesnel koşullarını yaratan, önceki bölümlerde tartıştığımız etmenler ve koşullar bütününün üstbelirlediği bölgesel gelişme tıkanıklığıydı. Durumun patlamayla sonuçlanacağı beklentisi, içinde bulunduğumuz yüzyılın ilk on yılında geniş kitlesel mücadelelerin olağanüstü bir biçimde yükselmesinin bir sonucu olarak, şüphesiz en çok Tunus ve Mısır için geçerliydi. İki durumda da işçi hareketi gelişmeleri kesin bir biçimde şekillendirdi. İşte bu –yani toplumsal mücadeleleri yükseltmenin taşıyıcısı olan işçi hareketlerinin görece güçlü olması– hem Tunus'u hem de Mısır'ı Arap rejimleri zincirindeki "zayıf halka" yapan nitelikleriydi. Bahreyn'den Fas'a kadar bölgedeki diğer ülkeler de 2011'den önceki yıllarda büyük işçi sınıfı ve halk mücadeleleri deneyimlemişti; fakat bu ülkelerdeki işçi hareketi, bölgesel isyanın bayrak taşıyıcısı olan iki ülkedeki etkiye sahip değildi.

Bölgesel düzeyde nesnel koşulların yığılması, modern orta tabaka ile bağlantılı diğer sosyoekonomik sektörlerde de hareketliliğin zeminini hazırlamıştı. Bunlar arasında serbest meslek grupları –avukatlar, mühendisler, doktorlar– ve bunlarla bağlantılı, aynı iş gruplarında fa-

---

"Itlala 'ala al-Haraka al-'Ummaliyya fi Misr (2007-2009)" *Al-Hiwar al-Mutammadin*, 25 Haziran 2012, http://www.ahewar.org/debat/show.art.asp?aid=313257. Mısır'daki işçi sınıfı mücadeleleri üzerine en bilgili gözlemcilerden biri olan Ramadan, bugün Mısır Bağımsız Sendikalar Federasyonu'nun (EFITU) yönetim bürosu üyesidir. Ayrıca bkz. Joel Beinin, "A Workers' Social Movement on the Margin of the Global Neoliberal Order, Egypt 2004-2009" Beinin ve Frédéric Vairel (Der.), *Social Movements, Mobilization, and Contestation in the Middle East and North Africa* içinde (Stanford, CA: Stanford University Press, 2011), s. 181-201. 2007-2007 yıllarında Joel Beinin'in Middle East Research Online için yazdığı analizler için ayrıca bkz. http://www.merip.org/mero. Ayrıca bkz. Rabab El-Mahdi, "Labour Protests in Egypt: Causes and Meanings" *Review of African Political Economy*, Cilt 38, No: 129, Eylül 2011, s. 387-402.

26. Bkz. Ekram Ibrahim, "6th of April 2008: A Workers' Strike Which Fired the Egyptian Revolution" *Al-Ahram Online*, 6 Nisan 2012, http://english.ahram.org.eg/News/38580.aspx.

kat ücret karşılığında çalışan ücretliler katmanı bulunuyordu. Ayrıca öğretim üyeleri, gazeteciler ve "beyaz yakalı" işçiler (kamu çalışanlarının yanı sıra ticari ve mali hizmetlerde çalışanlar) ve hatta küçük ve orta ölçekli girişimciler de hareketlendi. Bilhassa avukatların giriştiği demokratik mücadeleler, Mısır ve Tunus benzeri ülkelerin yanı sıra bölgedeki diğer ülkelerde de 2011 isyanının temelinin atılmasına yardımcı oldu. Aynı durum öğrenci hareketi için de geçerliydi. Yeni yüzyılın ilk on yılı boyunca bu katmanlarda ve bölgedeki çeşitli ülkelerin farklı halk kesimleri arasında siyasi protesto hareketleri ve seferberlikler ortaya çıktı. Protestocular demokratik talepler etrafında ve İsrail ve Birleşik Devletler'in saldırganlığına karşı gelişen muhalefet içinde bir araya geldiler.[27] Bunların en bilinen örneklerinden biri, Mısır'ın Kefaya ("Yeter!") hareketidir.[28]

Kadın hareketleri de az önce bahsi geçen, orta tabakayı içeren hareketlenmeler bağlamında yer alır. Geçtiğimiz birkaç yıl içinde bu kadın hareketlerinin en faal, aynı zamanda en etkili olduğu ülkeler Tunus ve Fas idi. Gözü pek Ahlem Belhaj tarafından yönetilen Tunus Demokratik Kadınlar Birliği, dar anlamda feminist faaliyetlerin dışında Ben Ali rejimine karşı demokratik seferberlikte ve dolayısıyla isyanda öncü bir rol oynadı. Tunus kadınların en ileri konumda olduğu Arap ülkesi olarak ün kazandığı için bu çok doğal gibi gelebilir. Fakat kadınların en arkaik konumda olduğu ülkelerden birinde, Yemen'de de bir kadın derneği çok önemli bir rol oynadı. Burada, Tawakkul Karman tarafından kurulan Zincir Tanımayan Kadın Gazeteciler (*Sahafiyyat bila Quyud*) örgütü benzer biçimde, henüz 2011 isyanının ateşlenmesinde bariz bir rol oynamadan önce Saleh rejimine karşı demokratik mücadelede sivrildi.[29] (Karman 2011 yılında Nobel Barış Ödülü kazandı). Ne var ki Arap bölgesinde kadın hareketleri, kadınların Islaj Jad'ın uluslararası düzeyde fonlanan sivil toplum kuruluşlarında profesyonelleşmesi anlamına gelen "STK'laşma" olarak adlandırdığı bir sorunla kuşatılıyor.[30]

---

27. 2011 isyanının arifesinde bölgede ki protesto hareketlerinin durumuna kısa bir genel bakış için bkz. Marina Ottaway ve Amr Hamzawy, "Protest Movements and Political Change in the Arab World" *Policy Outlook*, Washington, DC: Carnegie Endowment for International Peace, 28 Ocak 2011.
28. Kefaya ve isyandan iki yıl önce Mısır'daki mücadelelerin durumu üzerine bkz. Rabab El-Mahdi ve Philip Marfleet (Der.), *Egypt: Moment of Change*, Londra: Zed, 2009. Ayrıca bkz. Maha Abdelrahman, "In Praise of Organisation: Egypt Between Activism and Revolution" *Development and Change*, Cilt 44, No: 3, Mayıs 2013.
29. Bkz. Charlotte Velut ve Laurent Bonnefoy, "Tawakkul Karmân: figure de la révolution" Bonnefoy, Franck Mermier ve Marine Poirier (Der.), *Yémen. Le tournant révolutionnaire* içinde, Sanaa: Cefas and Paris: Karthala, 2012, s. 173-176.
30. Islah Jad, "The NGO-isation of Arab Women's Movements" 2004, http://www.shebacss.com/docs/sowcere0036-09.pdf.

Siyaset sosyolojisi jargonuyla konuşacak olursak, bir bütün olarak ele alındığında, bu "sınırı aşan kavgada" yukarıda tarif edilen "faillerden" hiçbirinin "ölçekte bir kayma" yaratmaya yetecek koşullara cevap vermediğini söylemek mümkün.[31] Bir başka deyişle, şu ana kadar tarif ettiğimiz siyasal ve toplumsal hareketlerin durumu ve doğası, gözlemcilere patlaması üstbelirlenen sosyopolitik protesto hareketinin genele yayılacağı ya da müesses nizama karşı yıkıcı bir siyasal doğrultuda hareket edeceği öngörüsünde bulunma imkânı vermedi. Bunun başarıya ulaşacağı öngörüsünde bulunmayı daha da imkânsız kıldı; bu "zayıf halkalar" için bile geçerliydi. Net bir biçimde eksik olan, "yeni, kendinden tanımlı siyasi aktörler" ve/veya "yenilikçi kolektif eylemin" ortaya çıkmasıydı.[32] Teoride işçi hareketinin bağımsız öz-örgütlenmesi, hareketin ya var olan işçi örgütlerinin devlete boyun eğmiş liderliklerinin (Tunus'ta olduğu gibi) altını oyarak ya da eylemin sıcaklığı içinde yepyeni bir işçi öz-örgütlenmesi icat ederek (Mısır'da olduğu gibi), öznel olarak böyle bir öz-örgütlenmeyi gerçekleştirebilecek güçte olduğu her yerde mümkün olabilirdi.

Modern çağda bizler, sosyopolitik doğası ne olursa olsun yirminci yüzyılın yıkıcı kitle hareketlerine –Lenin'den Hitler'e, Gandhi'ye, Mao'ya, Castro'ya Humeyni'ye kadar– karizmatik şahsiyetlerin öncülük ettiği modele öylesine alıştık ki, pek çoğu 2011'in yıkıcı Arap hareketlerinin "lidersiz" oluşunu emsali görülmemiş tarihsel bir tuhaflık olarak ele aldı. Fakat "lider" sözcüğünü tekil ve karizmatik anlamıyla kullanacak olursak, Rusya'da çarlığı deviren Şubat 1917 devriminden post-Stalinist rejimleri alaşağı eden 1989-1991 devrimlerine varıncaya kadar, tarihte zafer kazanmış "lidersiz" yıkıcı hareketlerin eksikliği yaşanmamıştır. Dahası, paradigma niteliğindeki eşsiz devrim, yani bizzat 1789 Fransız Devrimi, (tıpkı Şubat ve Ekim 1917 Rus devrimlerinin birbirinden ayrıldığı bağlamda, önceki safhalarından farklı olan nihai aşamasının aksine) başlangıçta "lidersizdi".

31. Doug McAdam, Sidney Tarrow ve Charles Tilly, *Dynamics of Contention*, Cambridge, UK: Cambridge University Press, 2001.
32. A.g.e., s. 8.

YENİ AKTÖRLER VE YENİ BİLGİ VE İLETİŞİM TEKNOLOJİLERİ

Yukarıda ifade edilen duruma rağmen, hem 1789 Fransa'sında hem de Şubat 1917 Rusya'sında halihazırda kurulu olan ya da muharebenin en şiddetli anında şekillenen, isyana kolektif bir liderlik sağlamak üzere bir araya gelen siyasi örgütler ve kurumlar mevcuttu. Bunlar arasında Fransa'daki Genel Meclis içindeki Üçüncü Meclis ya da siyasi kulüpler, Rusya'daki Sovyetler ve devrimci partiler vardı. İki durumda da örgütlü siyasi güçler olayların gidişatında belirleyici bir rol oynadı. Fakat 2011 arifesinde Arap bölgesinde halk protestolarını yıkıcı bir yöne sevk edebilecek ya da yıkıcı hedefler doğrultusunda bunlara liderlik edebilecek örgütlü siyasi güçlerin olmadığına zaten dikkat çektik. Bunu yapmak isteyecek olanlar yapamadı, yapabilecek olanlarsa yapmak istemedi.

Eğer bu türden bir durum kolektif protestoların "ölçekte kayma" yaratmasını mümkün kılacak biçimde "dizginlenemez" olacaksa, McAdam, Tarrow ve Tilly'nin tanımladığı koşulların net olarak karşılanması gerekliydi:

> Ölçek kayması derken, geniş bir aralıkta aktörleri içine alacak ve onların talepleri ve kimlikleri arasında köprü kuracak daha kapsamlı bir mücadeleye yol açan koordine mücadele eylemlerinin sayısında ve düzeyinde bir değişimden söz ediyoruz. ... Mücadele eylemlerinin büyük çoğunluğu, başlangıçta ortaya çıktıkları yerel, kategorik ya da kurumsal bağlamı hiçbir zaman aşmamaktadır. Ancak neredeyse tanım gereği, kavga siyasetinin önemli perdelerinde, ölçekte en azından bir derece kayma meydana gelmelidir. Ele aldığımız örneklerin tamamında kavganın patlak vermesini yeni olayların takip ettiğini görüyoruz; seleflerinin zararlı bulduğu çatışma biçimlerini benimseyen yeni aktörler; rakipler arasındaki etkileşimden doğup belirginleşen, daha kapsamlı talepler ve kimlikler.[33]

Arap isyanında bu üç sosyoloğun tanımladığına çok benzer bir biçimde yeni aktörler ortaya çıktı: Yeni eylem tarzlarını değerlendirdiler ve bilgiyi yaymak için iki farklı yöntemi, interaktif ağları ve protesto hareketindeki düğüm noktaları arasında bağlantı kurmak amacıyla "tellallığı" kullanarak ulusal koordinasyonlar kurdular. Daha somut ifade etmek gerekirse burada söz konusu olan, yerleşik rejimlere karşı mücadeleler için "koordinasyonlar" kuran ve dolayısıyla isyanlarda liderlik rolünü oynayan, internet yoluyla şekillenen gençlik ağlarının payıdır.

---

33. A.g.e., s. 331-332.

Gençliğe özgü dizginsizlikten cesaret alan, "cennette kıyamet koparabilecek" bu gençler, bu amaç doğrultusunda polisin gözetimini engellemek için teknik uzmanlıklarından yararlanarak baskıya meydan okudular. Daha önce de işaret ettiğimiz üzere Arap bölgesindeki sosyoekonomik tıkanıklığın başlıca kurbanları olmalarına rağmen, küreselleşmiş kültüre daha önceki kuşakların çok üzerinde olan erişimlerinin onları ülkelerinin baskıcı rejimlerinin dayattığı kültürel sefalete karşı bilhassa toleranssız hale getirmesi, bu kararlılıklarını daha da güçlendirdi.

Bu, öznel faktördür. Olayların gidişatını bugünden geriye doğru okumak ilk işaretleri teşhis etmeyi mümkün kılsa da, bu faktörün etkin olarak yerine getirdiği ve halen getirmekte olduğu rol öngörülemedi.

Gerek Tunus, Mısır, Bahreyn ve Libya'da (isyanın ilk safhası), gerek Suriye'de (Yerel Koordinasyon Komiteleri) gerekse Fas'taki protestolarda (20 Şubat Hareketi), hep birlikte geniş bölgesel isyanı oluşturan protesto hareketlerinin kalbinde, genellikle irtibatı, iletişimi ve koordinasyonu sağlamak ve bilgiyi yaymak için sosyal medyanın tüm alanlarını (özellikle Facebook ve YouTube ve daha az bir düzeyde Twitter) kullanan genç insanların oluşturduğu benzer ağlar olduğunu görüyoruz.[34] Bu kurala bir istisna teşkil eden, bir başka deyişle, böyle ağların merkezi değil çevresel düzeyde rol oynadığı ülkeler, yoksulluk düzeyinin internet erişimini ciddi biçimde sınırladığı (Irak, Moritanya, Sudan, Yemen) ya da örgütlü siyasal güçlerin çok erken bir safhada protestoların kontrolünü ele geçirdiği (Ürdün, Moritanya, Yemen) ülkelerdi.

Burada, "Facebook devrimi" üzerine türlü türlü yorumu göz önüne alarak, bu fenomene ilişkin bazı gözlemlere yer vermek gerekiyor. Genç internet kullanıcılarından oluşan ağların öne çıkan rolü nedeniyle, Arap isyanına öncülük edenin –sözde Wael Ghonim'in arketipi olduğu "altın çocuklar" değilse bile– "orta sınıf" olduğu söylendi. Ghonim, ismini 6 Haziran 2010'da İskenderiye'de sivil kıyafetli polislerin döverek öldürdüğü genç adamdan alan "Kulluna Khalid Sa'id" (Hepimiz Khaled Sa'id'iz) adlı Facebook sayfasının yöneticisiydi. Mısır'da "Ulusal Polis Günü" olan 25 Ocak 2011'de gerçekleştirilen gösterilerin başlangıcı olan bu trajedi, genç kuşağın rejim karşısında hissettiği öfkeyi önemli ölçüde körükledi. Ghonim bu gösterinin çağrısını yapan ilk kişiydi; dolayısıyla isyanı tetiklemeye yardım etti.

34. Bkz. Jeffrey Ghannam, *Social Media in the Arab World: Leading Up to the Uprisings of 2011*, Washington, DC: Center for International Media Assistance, NED, 3 Şubat 2011.

Şüphesiz Wael Ghonim oldukça varlıklı genç bir burjuvadır: Google'ın MENA bölgesindeki pazarlama şefi sıfatıyla 2010 yılında Dubai'ye yerleşti. Fakat sosyal medya kullanıcılarının çoğunluğunu temsil etmeye, şahsına özel internet bağlantısı bile olmayan, son derece kısıtlı imkânlara sahip genç bir adam olan Khaled Said'den çok daha uzaktır. Sınırlı imkânlara sahip genç insanlardan oluşan geniş kitleler gibi Said de –iki polis memurunun eline düştüğü o talihsiz anda tesadüfen bulunduğu internet kafe gibi– kafelerden internete bağlanıyordu. Aslında Arap isyanını etkin biçimde koordine eden sosyal medya ağlarına mensup genç insanların büyük bir kısmı, toplumlarının "orta sınıf" ile karıştırılmaması gereken orta ya da ara tabakasından geliyordu. Pek çoğu üniversite öğrencisi ya da eski öğrencilerdi; işsizliğin bu gruplar üzerinde nasıl güçlü bir etkisi olduğunu zaten ele almıştık.

Bu ağların pek çok üyesinin eğreti bir şekilde tanımlanmış ideolojisi, keskin bir toplumsal adalet duygusuna bağlı bir tür siyasi ve kültürel liberalizmdir. Bazı bakımlardan bu, 1980'lerde Avrupa'da hareket seyir halindeyken Yeşiller Partisi'nin tanımladığı (Alman Yeşiller o dönemde genç ve radikal bir hareketti) programatik "dört dayanağın" Arap versiyonuydu. Dayanaklardan üçü Yeşiller hareketinde ve Arap sosyal medya ağlarında ortaktır: Toplumsal adalet, tabandan demokrasi ve şiddetten uzak duruş. Yeşiller'in dördüncü dayanağı olan ekoloji ilkesinin yerini, Arap örneğinde Batı ve İsrail hâkimiyetine karşı ilerici bir milliyetçilik aldı. Bu taleplerin merkezinde ifade özgürlüğü yer alıyordu. Hamid Dabashi'nin ifade ettiği üzere,

> Talep ettikleri demokrasinin işleyiş tarzı olarak biçimlendirdikleri kamusal alanı genişletiyorlar; bunun Kuzey Amerika'dan ve Batı Avrupa'dan bildiğimiz haliyle demokrasi göstergesi olarak açık pazar ekonomisi yaratmakla alakası yoktur. Bu durum isyanları sosyalist devrimcilerin gerçekleştirdiği anlamına gelmiyor; fakat gündemin zirvesinde yer alan unsur kamusal alandır, özel mülkiyet değil.[35]

"İslami referansı" "Batı'ya" karşı boyun eğmemenin koşulu ve göstergesi olarak kabul eden Tariq Ramadan'ın (Ramadan'm hayranlık beslediği Türkiye AKP örneği bu hususta kendi varsayımının en iyi çürütmesidir)[36] aksine, bu genç insanların büyük bölümü evrensel bir

35. Hamid Dabashi, *The Arab Spring: The End of Postcolonialism*, Londra: Zed, 2012, s. 239.
36. Tariq Ramadan, *The Arab Awakening: Islam and the New Middle East*, Londra: Allen Lane, 2012. Ramadan Edward Said'in tipik olarak özcü bir eleştirisini yaparak, kendisi de burada kabul görebilmek için elinden geleni yapmasına ve dahası, tartışmalı olmaya devam etse de (ki bu bakımdan Said de öyledir) "geniş çapta" başarı kazanmasına rağmen Filistinli düşünürü Batı'da "yaygın olarak kabul edilmekle" suçlar.

özgürleşme "kültürüne" mensuptu. Kendi değerlendirmelerine göre, Arap kentlerinin meydanlarında bir araya gelme ihtimalleri olan Selefilerden çok İspanya meydanlarındaki *öfkelilerle* daha yakın akrabalıkları vardı. Bunun karşılığında *öfkeliler* de mücadelelerinden ilham alacak kadar onlarla özdeşlik kurdular.[37] Büyük çoğunluğunda ortak olan, çağdaş kapitalizmin yarattığı işsizlik ve güvencesizliğin kurbanı olmalarıdır.

İnternet kullanım yüzdelerine ilişkin Uluslararası Telekomünikasyon Birliği (ITU) verileri, pek çok Arap ülkesinde "internet nüfusunun" hiçbir biçimde genç burjuvaziyle sınırlı olmadığını net olarak ortaya koymaya yetiyor. Bölgesel isyanın arifesi olan 2010 yılma ait eldeki veriler bunun göstergesidir. (Tablo 4.1). Bu veriler, her ülkenin yetkili kurumlarının kabul ettiği kurallara göre tanımlanan istatistiksel nüfuslara mensup bireylerin oranına ("nüfuz etme oranı") dayanıyor. Aynı kaynağa göre 2010 yılında bir bütün olarak Arap ülkeleri için internet kullanıcılarının genel oranı yüzde 24,5'ti. Bu oran, 87 milyon kişiyi temsil ediyor; bu da toplam nüfusun esas olarak istatistiksel nüfusa eşit olduğunu gösteriyor.[38]

Tablo 4.1: İnternet kullanan bireylerin yüzdesi (2010)

Cezayir	12,5	Umman	62
Bahreyn	55	Katar	81,6
Mısır	30,2	Suudi Krallığı	41
Irak	2,5	Sudan	8
Ürdün	27,2	Suriye	20,7
Kuveyt	61,4	Tunus	36,8
Lübnan	43,7	BAE	68
Libya	14	Batı Şeria ve Gazze Şeridi	42
Moritanya	4	Yemen	12,4
Fas	49		

Kaynak: ITU.

Arap Sosyal Medya Raporu'na göre, Aralık 2010'da Arap ülkelerinde Mısır'daki 4,6 milyon ve Tunus'taki 1,8 milyon (Tunus'ta nüfuz etme

37. Bkz. Eric Toussaint, "The International Context of Global Outrage" CADTM, 30 Aralık 2011, http://cadtm.org/Breve-retrospective-des-mouvements.
38. ITU, "Key Global Telecom Indicators for the World Telecommunication Service Sector" http://www.itu.int/ITU-D/ict/statistics/index.html.

oranı yüzde 17,6 idi) kullanıcı dahil olmak üzere 21,4 Facebook kullanıcısı vardı.[39] Bölgedeki Facebook kullanıcılarının yüzde yetmiş beşi 15 ve 29 yaşları arasındaydı. O zamandan beri hadiselerin etkisiyle sayıları hissedilir biçimde arttı: Sadece 2011 yılının ilk çeyreğinde yüzde 30 artarak nisan ayında 27,7 milyona ulaştı.[40] Şüphesiz tıpkı televizyon uzamı gibi –fakat tabii gerektirdiği mali harcamalar farklı olduğundan daha az bir ölçekte– Arap ülkelerinde bilgi ve iletişim teknolojileri (ICT) uzamına da dini sitelerin ve temaların bolluğu damgasını vuruyor; bu sitelerdeki tıklama oranları ise, ilgili toplumun "dindarlık" derecesini yansıtıyor. Dolayısıyla Mısır ICT uzamında dini temaların önemi, pek de merak konusu değil.[41] Asıl dikkat çekici nokta, daha ziyade bölgenin genel ICT manzarasındaki az evvel zikredilen talepleri yansıtan sitelerin ve sayfaların görece öneminde yatıyor.

"İstisnai Arap despotizmi" üzerine düşeni yaptı: Tıpkı uydu televizyonlarının bölgede muazzam bir başarı kazanmasını sağlarken yaptığı gibi. Dolayısıyla bu, isyankâr genç insanların neden büyük bir hevesle bu yeni teknolojiden faydalandığını da açıklıyor. Onun yardımıyla hükümet karşıtı dayanışma ağları kurup "yıkıcı" fikirlerini birbirleriyle paylaştılar. Üstelik (uygun türde bir cep telefonu olan herkesin görüntü kaydedebileceği ve bu videoları internette yayınlayabileceği bir günde ve çağda) "yurttaş gazeteciliğini" geliştirerek, resmi medyanın toplumsal mücadelelerdeki önemli gelişmelerin üzerini örtmesi ve çarpıtılmış bilgiler sunması karşısında kısmen denge sağladılar.

Bu ağlar, harekete geçmek için Aralık 2010'u beklemedi. Örneğin Tunus'ta bu türden ağlar, 2008 Gafsa maden havzası isyanının haberlerini ve videolarını naklen yayınladı. Aynı yıl Mısır'da 6 Nisan Gençlik Hareketi, Mahalla işçileriyle dayanışma içinde genel grev örgütlemeye çalışmış olan benzer türdeki ağlardan doğdu. Tunus'un muhalif sitesi Nawaat'ın kurucusu ve "blogosferin" emektar eylemcisi Sami Ben Gharbia, Eylül 2010'da sitesinde yayınladığı dikkat çekici makalede bu fenomene güzel bir tanım getirdi:

> Arap dünyasında dijital eylemcilik alanı, en siber-kurnaz yerel STK'ların ve muhalif partilerin bile "sızmakta" ya da kendi menfaatlerine kullanmakta ciddi zorluklarla karşılaştıkları, en merkezsizleşmiş, yapısal olmayan ve taban odaklı değişim dinamiklerini şekillendiriyor. Dolayısıyla bu durum,

39. Dubai School of Government, *Arab Social Media Report*, Cilt 1, No: 1, Ocak 2011.
40. Dubai School of Government, *Arab Social Media Report*, Cilt 1, No: 2, Mayıs 2011.
41. Bkz. Mısır hükümetinin raporları: Markaz al-Ma'lumat wa Da'm Ittikhaz al-Qarar (Bilgi ve Karar Destek Merkezi, IDSC), bilhassa *Min al-Internet ila al-Tahrir: 25 Yanayir min Waqi' al-Facebook wal-Twitter, Taqarir Ma'lumatiyya*, Cilt. 5, No. 53, Mayıs 2011.

> hareketi bağımsız, çekici ve her türden kontrole karşı dirençli kıldı. Fakat bağımsızlık ille de bağlantısızlık ve yalıtılmışlık anlamına gelmiyor. Arap dünyasında pek çok dijital eylemci, muhalif partilerle ve hareketlerle işbirliği yapıyor. Bu eylemcilerin çoğu aynı zamanda birbirleriyle bağlantıda; büyük olaylar sırasında işbirliği yapıyorlar, birbirlerinin kampanya ve davalarını destekliyorlar. Ayrıca konferans çemberleri ve yüz yüze buluşmalar vasıtasıyla küresel dijital eylem hareketiyle de bağlantı halindeler. Bütün bunlara sosyal ağ platformlarının gündelik web faaliyetleriyle bütünleşen güçlü ağ iletişimi yeteneğini de eklemek gerek. Dijital eylemciler, yerel, bölgesel, pan-Arap ve küresel eylemciliğin çok katmanlı bağlamında hareket ediyor, tepki veriyor ve etkileşim içine giriyorlar.[42]

Ben Gharbia'nın formülasyonu yerinde: Bağlantısızlık ya da yalıtılmışlık değil, bağımsızlık. Mücadelede bir "ölçek kaymasının" yaratılmasında ve bu mücadelenin genel bir isyana dönüştürülmesinde siber-eylemciliğin oynadığı hayati rol inkâr edilemez. Yeni teknolojiler, aksi durumda baskıcı tedbirlerin şekillendirmeyi hayli güç kılacağı ağların oluşumunu kolaylaştırmak ve ivmelendirmek için fazlasıyla işe yaradı. Ayrıca bu teknolojiler, modern zamanlara uygun bir demokratik örgütlenme biçimini teşvik etti. *Felsefenin Sefaleti*'nin Marx'ı taklit edilerek denebilir ki: "Matbaa size merkezileşmiş, hiyerarşik örgütleri verir; internet ise merkezsizleşmiş, eşitlikçi örgütleri". Fakat "sanal" ağların devrimleri kendiliğinden örgütlediğini düşünmek, son derece yanıltıcı olacaktır. Bu ağların etkinliği, zemindeki hareketlilik içinde inşa edilmiş gerçek ağların çapıyla doğrudan orantılıdır.

İsyandan önceki yıllarda Tunus'ta ve Mısır'da verilen mücadelelerin güçlü deneyimi, bu mücadelelerde inşa edilen ve toplumsal patlamanın zeminini hazırlayan siyasal ve toplumsal hareketler ağı ya da iki alana da aynı anda aidiyeti olan eylemcilerde cisimleşmiş gerçek ağlarla "sanal" ağlar arasında bağlantı olmadan, Tunus ve Mısır isyanları bu iki ülkenin despot yöneticilerinin devrilmesine kadar geçen birkaç kısa hafta içinde kazandığı olağanüstü boyutlara ulaşamazdı.

Bu isyanların Libya ve Suriye'deki isyanlardan farkı, ciltler doldurabilir. Bu iki ülkede diktatörlükler öyle sert ve baskılar öyle ağırdı ki, yıllarca Tunus-tarzı ya da Mısır-tarzı bir mücadele birikimini bertaraf ettiler. Bu nedenle Libya ve Suriye'deki protesto hareketlerinin Libya ve Suriye diktatörlüklerini felce uğratacak ya da en azından çözülmelerine zemin hazırlayacak hızda büyük ve yaygın hale gelmeye yeterli olmadığı ortaya çıktı –aslında bunu yapamadılar. Dolayısıyla bu dik-

---

42. Sami Ben Gharbia, "The Internet Freedom Fallacy and the Arab Digital Activism" *Nawaat*, 17 Eylül 2010, http://nawaat.org/portail/2010/09/17/the-internet-freedom-fallacy-and-the-arab-digital-activism/. Bu makaledeki küçük dil hataları düzeltilmiştir.

tatörlükler, yayılmalarını kontrol altına alarak ve onları kendilerini savunmak için silaha sarılmaya zorlayarak protesto hareketlerinin üzerinde ölümcül bir baskı kurabildiler. İlk andan itibaren baskının kitlesel ve kanlı olduğu Libya'da bu çok hızlı gerçekleşti. Baskıların ölçeğinin (vahşetinin değil) protesto hareketlerine ayak uyduracak biçimde aşamalı olarak arttığı Suriye'de ise uzatmalı bir sürecin sonunda yaşandı. Öte yandan "sanal" ağların asgari bir rol oynadığı Yemen'de, Saleh karşıtı seferberliğin hatırı sayılır bir kitleyi hızla bir araya toplamasından –hem siyasi hem kabilelere ait– gerçek ağlar sorumluydu. Bu farklılıklar elbette her şeyi açıklamıyor (diğer etmenleri aşağıda değerlendireceğiz); ancak yine de meselenin çok önemli bir cephesini oluşturuyor.

Elektronik ifade özgürlüğünün faal bir savunucusu olan Jillian York, Eylül 2010'da yazdığı blogda duruma ilişkin Ben Gharbia'nın yaklaşımını da yansıtan güzel bir özet sunuyor:

> Dijital eylemcilik, yirmi birinci yüzyılın dijital dünyasına özgü yeni bir örgütlenme tarzını kendi hareketi olarak yorumladı. Aslında dijital araçlar pek çok sebeple "geleneksel" eylemciliğin tamamlayıcısıdır: Örgütleyicilerin geniş insan kitlelerini hızla harekete geçirmesine imkân verirler; medyanın dikkatini hızlı bir biçimde davalarına çekmeye yardımcı olurlar; merkezi bir bilgi portalı sağlarlar. ...
> Gerçekten de geleneksel eylemcilik dijital araçlarla (bazen fazlasıyla) genişlerken, sadece dijital olan faaliyetler güçsüz bağlardan zarar görebilir. ... Bir başka deyişle, tek başına "dijital eylemcilik" hayli yararsızdır; fakat dijital araçların kullanılması, geleneksel eylemciliği muazzam derecede güçlendirebilir.[43]

Bunun bir yıl öncesinde Suudi Krallığı'ndan yazan Caryle Murphy, internetin bölgedeki siyasi rolüne ilişkin Kasım 2009'da yazdığı bir makaleyi kehanet niteliğindeki şu yorumla sonlandırıyordu:

> Ortadoğu, siberalem deneyimleri açısından hepimiz için daha ortaya çıkmamış pek çok şeyi barındıran dijital devrimin henüz başlangıcında. Fakat internetin toplumsal farkındalık, bilgiye erişim ve tabandan katılım bakımından halihazırda bölgede yarattığı değişimler, en nihayetinde ve kaçınılmaz olarak yeni bir siyasal dünyanın müjdecisi olacağını da ortaya koyuyor.[44]

---

43. Jillian York, "The False Poles of Digital and Traditional Activism" http:// jilliancyork.com/2010/09/27/the-false-poles-of-digital-and-traditional-activism/. Ayrıca bkz. IPEMED, *La Confiance dans la société numérique méditerranéenne. Vers un espace .med*, *IPEMED Palimpsestes*, No: 7, Temmuz 2011. Bu yazı da Arap isyanı bağlamında aynı sonuca varmaktadır.
44. Caryle Murphy, "Arab Facebook: The Internet's Role in Politics in the Middle East" *The Majalla*, 13 Kasım 2009, http://www.majalla.com/eng/2009/11/article5510699.

Despot Arap hükümetleri bu tehlikenin belli belirsiz farkına varabildiler. Bölgenin bloggerlarına ve internet eylemcilerine yönelik öyle ağır tedbirler getirdiler ki, Ağustos 2010'da dünya çapında baskıya maruz kalan 253 internet eylemcisinden 103'ü, yani yüzde 41'i Arap bölgesinde yoğunlaşıyordu. Bu rakamlar da Sami Ben Gharbia'nın yukarıda bahsi geçen makalesinden alınmıştır. Gharbia, Birleşik Devletler ve Avrupa müdahalesine karşı uyarıyor ve bunların İran ve Çin'de internet kullanıcılarının maruz kaldığı baskıları lanetlerken, Arap müttefiklerinin uyguladığı daha ağır baskılar konusunda tek kelime etmemelerini çifte standart olarak ifşa ediyordu.[45]

Yine de şu ana dek dökümünü çıkardığımız öznel koşulların –toplumsal ve siyasal mücadele deneyimleri, internet ağlarının hızla çoğalması, herhangi bir örneğin etki gücünü yüz misline çıkaran uydu televizyonlarıyla çok geniş bir ölçekte yapılan haber yayınları– birikiminin, iki örnekte de en azından iki despotu bir aydan kısa bir sürede deviren bölgesel devrimci süreci tetikleyecek biçimde bölgenin gelişimine zincir vuran temel çelişkiyle ve onu "üstbelirleyen" etmenlerle birleşeceğini, ne hükümetler ne de siberalem uzmanları; ne akademisyenler ne de tabandaki eylemciler öngörebildi. Daha önce emsali görülmemiş doğası sayesinde, Lenin'in söz ettiği "öznel değişim" herkesi hazırlıksız yakaladı: Yani Arap örneğinde "devrimci *sınıfın* eski yönetimi 'kırmaya' (ya da yerinden etmeye) ve bölgedeki belli ülkelerde onu 'tepetaklak etmeye' yetecek *güçte* bir kitlesel devrimci faaliyete geçebilme yetisi" doğuran değişim.

DEVLETLER VE DEVRİMLER

Belki de Lenin'in formülünde büyük bir bilinmez değişken olduğunu vurgulama zamanı geldi: *Hangi* kitlesel eylemlerin bir hükümeti tepetaklak etmeye "yetecek güçte" olduğunu nasıl belirleyebiliriz? Rus devrimi liderinin tanım gerektiren iki eşiğe dolaylı olarak dikkat çektiği göz önüne alındığında, bu sorun daha da karmaşıklaşır. Şayet devrim mevcut devlet kurumlarını –bilhassa Lenin'in diğer herkesten daha ısrarlı bir biçimde üzerinde durduğu, silahlı kuvvetlerle temsil edilen çekirdeği– parçalayacak ise geçilmesi gereken eşik ve iktidardakilerin yalnızca bir kısmını tepetaklak eden, devletin temel yapısını yok etmeden devlet kurumlarını kısmen yeniden örgütleyerek "eski hükümeti yerinden oynatan" kısmi devrimlerle geçilecek olan eşik.

45. Ben Gharbia, "The Internet Freedom Fallacy".

Açıkçası, eğer bu iki düzeydeki devrimci değişim için gereken koşullara bir tanım getirmezsek, Lenin'in formülü totolojik hale gelme tehlikesi taşıyor: "Yeterince güçlü" eylemler hükümeti "tepetaklak etmeyi" başaranlar, yeterince güçlü olmayanlar ise bunda başarılı olamayanlardır. Bu tür bir totolojiden sakınmak için, Lenin'in zikrettiğinden çok daha somut ve karmaşık değerlendirmelere, öyle ki Rus Devrimi'nin stratejisti sıfatıyla Lenin'in kapsamlı bir şekilde muhakeme ettiği ancak yukarıda aktardığımız, özel bir örneğe yönelik yapılmış yorumlar bağlamında yapmasının mümkün olmadığı mülahazalara girişmek zorundayız.

Bu değerlendirmeler *devletin iki farklı boyutu* ile ilgilidir: *Bir yanda kitlesel zemini, diğer yanda idari aygıtı ve silahlı kuvvetleri.* Bu sorunlar, modern tipte sivil toplumları yöneten burjuva demokratik devletlerde nispeten basittir. Arkaik toplumsal yapıların ve kategorilerin modern tipte toplumsal tabakalaşma ile birleştiği, bileşik gelişimle tanımlanan toplumlarda ise bu manzara son derece karmaşıktır: Arkaik tahakküm biçimleri, modern çağdan ilham alan siyasal kurumlarla kaynaşmıştır. Şüphesiz, bir anlamda bütün toplumlar bir düzeyde bileşik gelişmenin bir ürünüdür; tarihsiz toplum yoktur ve hiçbir toplum geçmişin kalıntılarından bütünüyle azade değildir. Ancak genellikle bileşik gelişim ile ifade edilmek istenen, toplumların tarihsel tortuları şeklindeki alışılmış fikrin ötesindedir. Bileşik gelişim daha ziyade, çağdaş bir ekonomik ve/veya siyasal sistemin kalbinde yatan farklı toplumsal mantıklar bileşimine gönderme yapar.

Kapitalist sanayileşmenin kıstaslarıyla ölçüldüğünde azgelişmiş olduğu düşünülebilecek toplumların tümü, bileşik gelişim ile tanımlanan toplumlar sınıfına girer. Kalıntıları sıradan kapitalist yapılarla birleşmiş olabilecek özel kurumlar yarattığı kadar, yerli arkaik yapıların da kökünü temelden kazıyan sömürgecilik sürecinden zuhur eden toplumlar için bile bu geçerlidir. Azgelişmiş bir toplumun kapitalizm öncesi geçmişine kadar izi sürülebilecek daha geleneksel kalıntılara gelince, bunların önemi, o toplumun kapitalizme geçişinin doğasına göre çeşitlilik gösterir: Geçişin kaynaklarının içsel mi yoksa dışsal mı olduğuna ve hem kentlerde hem de taşrada dönüşümlerin ne kadar radikal olduğuna bağlıdır.

Arap bölgesi toplumları, görece yakın bir geçmişe kadar uzanan uzun bir tarihsel durgunluk döneminden ortaya çıkmış toplumlardır. Burada arkaik yapıların ve kurumların durağanlığından söz edilir; bunun sebebi tam da çok uzun bir zaman varlıklarını korumuş olmaları, yirminci yüzyılın ikinci yarısına kadar nispeten sınırlı bir dönüşüm

geçirmiş olmalarıdır. Dolayısıyla bileşik gelişim bu toplumlarda her daim hazır ve nazırdır. Bölgedeki diğer ülkelerden daha uzun ve daha radikal olan, sömürgeci-yerleşimci biçiminde bir Avrupa hâkimiyetine maruz kalmış Cezayir'de bile, Fransız sömürgeciliği ülkenin yalnızca "faydalı" olan bölümünü asimile etme girişiminde bulunmuştur. (1925 yılına kadar Fas'taki Fransız idaresinin Genel Vali'si olan Maréchal Hubert Lyautey, "coğrafi Fas'ı" "faydalı Fas'tan" ayıran ilk kişiydi).

Arap bölgesinde siyasi tahakkümün ve devletin doğasını etkileyen temel arkaik kalıntılar, kabilecilik, mezhepçilik ve bölgeselciliktir. Bu üç etmen, karakteristik ideolojisi ulus fikri olan burjuva çağını önceleyen dönemlerin mirasıdır. Bunlar, akrabalık ve soy yapılarının hâkim olduğu (kabilecilik), dinin başlıca siyasal ideoloji olduğu (mezhepçilik) ve pazarın henüz devlet egemenliğine tabi topraklar haline gelecek bölgeleri birleştiremediği (bölgeselcilik) bir geçmişin kalıntılarıdır.

Şüphesiz, artık ileri kapitalist toplumlarda var olmayan ultra-arkaik kabileciliğin aksine, "mezhepçilik" Kuzey İrlanda'da da varlığını sürdürüyor. Ne var ki bu "mezhepçilik", Batı Avrupa'nın kalbinde kapitalist gelişmenin sona erdirmeyi başaramadığı sömürgeci bir ilişkinin ısrarcı anakronizmi ile alakalıdır. Başka bir yerde "mezhepçilik", kapitalist ekonomik krizin tipik bir sonucu olan ırkçılığın bir ifadesi olarak hayatta kaldı; ya da yeniden doğdu. Buna karşılık bölgeselcilik her yerde sıkça rastlanan bir durum oldu. Bunun ileri toplumlarda rastlanan iki modern versiyonu, kapitalizm öncesi biçimlerini sürdürüyor. Ulusal bir mesele halinde (Basklar, Katalanlar, vs) ya da eşitsiz kapitalist gelişimin (mahrumiyet bölgelerinde yükseltilen taleplere karşılık zengin bölgelerin "bencil" ayrılıkçılığı) bir sonucu olarak varlığını hissettiriyor. Bölgeselciliğin bu çağa özgü boyutları Arap devletlerinde de mevcut: Irak ve Suriye'deki Kürt ulusal meselesi; Libya'yı da içine alan Mağrip ülkelerinde Berberi "etnik" sorunu; hemen hemen her yerde sosyoekonomik etmenlere bağlı olan bölgeselcilikler.

Buna karşılık, kabilecilik ve mezhepçilik bölgede temel arkaik biçimlerinde kendini idame ettiriyor. Bunların görece önemi, her toplumun ne kadar zaman önce ve ne çapta modernleştiğine bağlı olarak değişkenlik gösteriyor. Kabilecilik, mevcut sosyopolitik oluşumun belkemiğini oluşturduğu ülkelerden, Mohammed Hachemaoui'nin Cezayir için kullandığı kavramı ödünç alırsak "kabilesiz bir kabilecilik"[46]

46. Mohammed Hachemaoui, "Y a-t-il des tribus dans l'urne? Sociologie d'une énigme électorale (Algérie)" *Cahiers d'études africaines*, Cilt LII (1), No: 205, 2012, s. 103-63. Toplumları birbirinden çok farklı düzeylerde modernizasyon geçiren Libya ve Tunus'ta kabileciliğin rolüne ilişkin karşılaştırmalı bir çalışma için bkz. Muhammad Najib Butalib,

sergileyen vilayetlerin olduğu ülkelere kadar alabildiğine yaygın. Mezhepçilik ise bugün bölgede toplumların dinlerin ve/veya dini mezheplerin heterojen bir karışımını sergilediği her yerde zirvede.

Bu arkaik unsurların devamlılığı, 600 yıldan uzun bir zaman önce formüle edilmiş olmasına rağmen İbni Haldun'un kabileye özgü, dinsel ya da bölgesel *'asabiyya* (genellikle "birlik ruhu" olarak tercüme edilen bir kavram) teorisinin halen geçerli kabul edilmesini açıklıyor. İbni Haldun, sosyopolitik bir oluşumun nispi gücünün, ne kadar kaynaştırıcı olduğuna bağlı olduğunu iddia ediyordu. Geçtiğimiz birkaç on yılda bu kuram, Arap bölgesinde uzmanlaşan siyaset bilimciler arasında büyük rağbet gördü.

Bu unsurların uzun ömürlü oluşunun sebebi hiçbir şekilde "kültürel bir öz" değildir: Bu noktada da "Oryantalist" açıklama, İslam ve demokrasi arasındaki sözde bağdaşmazlığı haklı çıkarmak üzere ortaya atıldığından daha geçerli değildir. Araplar, kabileciliğe ve mezhepçiliğe halklar, *Stämme* ve her türden kabileler çağındaki Avrupalılardan ya da din savaşları çağındaki Avrupalılardan daha fazla "sonsuza dek mahkûm" değildir. Arap toplumlarındaki kapitalist dönüşüme rağmen Arap bölgesinde bu unsurların varlıklarını sürdürmesi, kapitalizme özgü kurumların bu toplumların evrimlerinin ileri bir safhasında nüfuz etmiş olmasıyla ilişkilidir. Son derece basit olarak bileşik gelişim, modernleşmenin yabancı ya da yerli faillerinin kendi iktidarlarını güvence altına almak ve sağlamlaştırmak için bu arkaik yapılardan nasıl faydalanabileceğini ortaya koyan bu eşzamanlılığın bir ürünüdür. Bunun bir örneğini, emperyalist Batı hâkimiyetinin Arap Yarımadası'nın petrol zengini bölgelerinde önceden beri var olan arkaik kurumları nasıl sömürdüğünü tartışırken görmüştük.

Öğretici nitelikte bir başka örnek, Birinci Dünya Savaşı'nın patlak vermesinden tam yüz yıl sonra Irak'ta kabilecilik, mezhepçilik ve bölgeselcilik unsurlarının sömürülmesiyle karşımıza çıkıyor. Bunlardan İngiliz hâkimiyeti, Haşimi monarşisi, Baasçı diktatörlük ve ABD işgal yetkilileri başarıyla faydalandı.[47] Irak'ın başarılı hükümetleri tarafın-

---

Al-Ab'ad al-Siyasiyya lil-Zahira al-Qabaliyya fi al-Mujtama'at al-'Arabiyya: Muqaraba Susyulujiyya lil-Thawratayn al-Tunisiyya wal-Libiyya, Doha: al-Markaz al-'Arabi lil-Abhath wa Dirasat al-Siyasat, 2011.

47. ABD işgal kuvvetlerinin Irak'ta El Kaide ile savalında kabile unsurlarım nasıl kullandığına dair emekli bir ABD ordu mensubunun tanıklığı için Bkz. Lt. Colonel Michael Silverman, *Awakening Victory: How Iraqi Tribes and American Troops Reclaimed Al Anbar and Defeated Al Qaeda in Iraq*, Havertown, PA: Casemate, 2011. Bu savaşı göklere çıkaran bir başka kitabın yazarı, çalışmasının başlığı için uygun bir ismi, ABD birliklerinin Irak'ta girdiği kabile oyununa verdiği ismi seçti: Bing West, *The Strongest Tribe: War, Politics, and the Endgame in Iraq*, New York: Random House, 2008.

dan bu arkaik unsurların sürekli olarak sömürülmesi, yok olmalarının da önüne geçti. 1980'den bu yana Irak'ın kendini içinde bulduğu bir dizi savaşın –bilhassa ABD yönetimindeki koalisyonun yıkıcı 1991 saldırısı ve bunu takip eden on iki yıllık korkunç ambargo– bir sonucu olarak yaşanan sosyoekonomik ve kültürel gerileme olmadan da bu unsurlar kalıcı olacaktı. Yavaş yavaş yok olmak şöyle dursun, geçen birkaç on yılda güçlendirildiler.

Temel olarak bu unsurlar devletin bir yönünü, "saray devrimlerinde" yöneticilerin, içten yıkılmak için gereken koşullardan çok daha farklı koşullara tabi olan dıştan yıkılmaya karşı direnç yeteneğini belirleyen yönünü etkiler. Devletin bu yönü, onun (sınıf kavramlarıyla tarif edildiği haliyle toplumsal zemininden ayrı tutulması gereken) *halk zeminidir*. Söylemeye gerek bile yok ki, müesses bir rejimde devlet iktidarının bir ya da birden fazla kabileyi, azınlık dini cemaatleri ve/veya bölgesel toplulukları yöneten gruba ya da aileye bağlayan sadakate bağına –hükümetin özel müşteri portföyünü oluşturan azınlık bir halk kesimine her türden imtiyazı sağlayarak var ettiği bir sadakat bağına– dayandığı bir yerde, genele yayılmış bir halk isyanı için gereken koşulların gerçekleşmesi çok daha güç hale gelir.

Fawwaz Traboulsi'nin doğru bir biçimde işaret ettiği üzere, Arap isyanında her yerde her zaman sıkça duyulan "Halk istiyor" sloganının işlevlerinden biri, basitçe "despot hükümetler ve harici düşmanlar tarafından sömürülen her türden aidiyete ve kimliğe karşı ulusal kimliğin ve halkın birliğinin altını çizmektir".[48] Fakat hükümetin müşteri portföyünün beklentilerini karşılayamayıp onları bizzat kaçırdığı durumlar haricinde, ister demokratik-ulusal ister sınıfsal olan daha yüksek menfaatlere başvurarak müşterilerin yöneticilere olan bağlılığının üstesinden gelmek hiç de kolay değildir. Eğer bir şekilde bu zorluğu karşılamıyorsa, çoğunluğun isyanının kendini hükümetin halk arasındaki müşterilerinin düşmanlığıyla karşı karşıya bulması yüksek bir ihtimaldir; en kötü senaryoda bu müşteriler rejimle saf tutacaklar, hatta iç savaşla doruğa ulaşan bir dinamikte ona destek verecekler; en iyi durumda, bilhassa güçler dengesinin ezici bir biçimde rejimin aleyhinde gibi göründüğü durumlarda ise ihtiyatlı bir bekle-ve-gör tutumuna sığınacaklardır.

Arap rejimleri, halk meşruiyetinden yoksun olmaları nedeniyle – Weber'in kavramlarıyla gerek demokratik-yasal (fakat bu durumda tanım gereği hükümet seçimle geri gelebilir), gerek karizmatik (Na-

48. Fawwaz Traboulsi, *Al-Dimuqratiyya wal-Thawra*, Beirut: Riad El-Rayyes, 2012, s. 22.

sır), gerekse geleneksel (uzun bir tarihsel devamlılık iddia edebilen tek çağdaş Arap monarşisi Fas Alevi hanedanlığı)– isyan tehlikesine karşı bir önlem olarak kabileci, mezhepçi ve/veya bölgeci müşterileri geliştirme eğiliminde oldu. Böyle pek çok rejimde bu türden müşteriler hükümetlerin belkemiğiydi.

Arap isyanının arifesinde iktidarda olan rejimlere bir göz attığımızda, çoğunluğunun yukarıda tarif ettiğimiz tipte bağlılıkları temel alan hanedan-aile hükümetleri olduğunu görürüz; Ürdün Haşimi hanedanlığı, Suudi Krallığı'na adını veren Suudi hanedanlığı, diğer KİK ülkelerindeki çeşitli monarşiler, Suriye'de Esad, Yemen'de Saleh, Libya'da Kaddafi. İsyancıların "Halk istiyor" sloganıyla karşı karşıya kalan yerleşik Bahreyn, Libya, Suriye ve Yemen rejimleri, bunun karşısına "*kendi* halklarının", bir başka deyişle, kabileci, bölgesel ya da mezhepçi, dolayısıyla da isyanın temsiliyetçi doğasıyla da rekabet eden müşterilerinin iradesini koyarak karşılık verdi.

Buna karşılık, Tunus'ta ve Mısır'da bir tür ılımlı bölgeselcilik, kabileciliğin marjinal bir biçiminin kalıntıları ve Mısır'da dindar azınlığı hiçe sayarak sömürülen bir mezhepçilik var olsa da, Arap isyanının bayrak taşıyıcısı olan bu iki ülkenin toplumsal dokuları, yukarıda sayılan ülkelerden çok daha geniş bir yatay homojenlikle tanımlanır. Mısır ve Tunus'ta, nefret ettikleri liderin hâkim sınıfların büyük bölümünün desteğini ve devlet aygıtını kaybetmesine yetecek büyüklükte bir protesto dalgasında halkın geniş kitlelerini birleştirmenin mümkün olduğu ortaya çıktı –ve daha önce tartıştığımız gibi, protesto hareketlerinin ve mücadelelerin birikimi göz önüne alındığında bu nispeten kolaydı.

1789 *İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirisi*'nin Rousseaucu tabirini ödünç alacak olursak, iki ülkede de isyan, açıkça "genel iradenin bir ifadesiydi". Devlet aygıtının rejime kayıtsız şartsız biat etmiş olmayan her akılcı üyesi, "halkın istediğine" karşı çıkmanın faydasız –ya da ahmaklık etmek için fazla riskli– olduğunu görebilirdi. Söz konusu rejimlere vaftiz babalığı yapmış büyük güçler devletin genel ahengini devam ettirmek için devletin zirvesinde, iktidarda "düzenli bir geçiş" çağrısı yaparak korumaları altındakilerle aralarına mesafe koyduklarında, bu durum bilhassa netlik kazandı.

Yine de başka bir şey gerekiyordu. Hiç değilse temel kesimi merkezi liderlikle arasına mesafe koyabilecek bir *devlet aygıtı* olmalıydı. Yöneten grubun özel mülkiyeti olmayan, en üst düzeydeki liderin yetkiyi keyfi bir biçimde kullanamayacağı; çünkü merkezi yetkiyi kullanan bireylerden bağımsız bir kurumsal varlığı olan ve tamamen kurgusal değil, asgari gerçeklikte bir anayasaya uygunlukla yönetilen bir devlet

olmak zorundaydı. Bir başka deyişle, tam anlamıyla yasal-bürokratik bir devlet olmasa da, en azından ideal-tipik patrimonyal devletten çok ideal-tipik legal-bürokratik devlete yakın olan bir neopatrimonyal devlet olmalıydı.

Buradaki belirleyici bir fark, hayati durumlarda devletin çekirdek ve esas iktidar kalesi olan *silahlı kuvvetler* ile *–militer* ve *paramiliter* birliklere ek olarak *polis*– alakalıdır. Patrimonyal devletlerde silahlı kuvvetlerin seçkin birimleri –diğer birliklerden daha üstün silah ve eğitim seviyesine sahip olan ve çeşitli imtiyazlarla donatılmış (hava kuvvetleri genellikle böyle bir birimdir)– rejim muhafızlarını oluştururlar. Bunların yöneten kesime bağlılığı, ancak ve ancak halk zemininde hükümetlere bağlılık sağlayan türden bir bağla yönetenlere organik olarak bağlı olduklarında gerçekten teminat altına alınır: Yani kabilecilikle, mezhepçilikle ve bölgeselcilikle.

Buradan bakıldığında –Nazih Ayubi'nin tipolojisini kullanacak olursak[49]– Mısır gibi bir ülkenin, kendi menfaatlerine devletin başındakilerden daha bağlı olan ve dolayısıyla kendisiyle onlar arasına mesafe koyabilen askeri-sınai bloğu ile KİK monarşileri, Ürdün monarşisi, Kaddafi'nin Libya'sı ya da Saleh'in Yemen'inin "askeri-sınai bloğu" arasında büyük bir fark vardır. Suriye'de görebileceğimiz askeri-kabileci blok ya da askeri-mezhepçi blok tarafından ortaya koyulan devlet liderine bağlılık öyle bir noktadadır ki, rejimi savunmak için kendi halklarının çoğunluğuna karşı savaşmaya gönüllüdürler. Rejimin düşmesiyle, mevkilerini değilse imtiyazlarını kaybedeceklerini bilirler. Hatta geçmişte rejimin hizmetinde işledikleri suçlar için yaptırıma maruz kalabilirler.

Yukarıda bahsi geçen unsurlar mutlakiyetçi patrimonyal bir devlete gerekli askeri gücü sağlamaya yetmediğinde, paralı askerlere başvurulur. Örneğin Kaddafi, Mali, Nijer, Sudan ve Çad'dan paralı askerler toplamıştı. Arap isyanı BAE'yi de aynı yolu izlemeye teşvik etti, Emirlik Irak'ta acınası bir ün kazanmış olan ABD paralı asker şirketi Blackwater'ın kurucusunun hizmetlerini kiraladı.[50] Böyle birliklerin sadakati satılık olsa da, yönetenlerin bakış açısına göre bunların büyük bir avantajı vardır: Zorla askere çağrılmış ordu birliklerinin aksine, onları ülkede halkının çoğunluğuna bağlayan hiçbir şey yoktur.

---

49. Nazih Ayubi, *Overstating the Arab State: Politics and Society in the Middle East*, Londra: I.B. Tauris, 1995.
50. Bkz. Paul Cochrane, "Boon Time for Mercenaries" *Executive*, No: 143, Haziran 2011, http://www.executive-magazine.com/getarticle.php?article=14309.

Son olarak, patrimonyal bir hükümet temelde parazit bir rantiye hükümetidir; kendi güvenliğini sağlama almak için diğer devlet hizmetlerini kiralamakta da tereddüt etmez. Petrol krallıkları ABD'nin sponsorluğunun ve onun Batılı müttefiklerinin himayesine her daim güvenemeyeceklerini biliyorlar; zira bu ülkelerin yöneticileri her zaman istediklerini yapma özgürlüğüne sahip değiller.

Bu yüzden de ABD birlikleri tüm gücüyle Körfez bölgesine dönünceye kadar Suudi Krallığı'nın 1980'lerde ve 1990'larda yaptığı gibi, sık sık Pakistanlı birliklerden yararlandılar. Kısa zaman önce Bahreyn Krallığı da aynı yolu izledi.[51]

Benzer biçimde, KİK monarşilerinin Mısır'a sağladığı devlet yardımları, Mısır ordusunun bölgede ABD askeri nizamının faal bir bileşeni olmasıyla doğrudan ilgilidir. Birleşik Devletler Mısır ordusunu finanse eder; çünkü Mısır bu askeri gücün bir parçasıdır. KİK ülkeleri, Mısır silahlı kuvvetlerinin Körfez monarşilerinin yardımına ABD'nin iç politikaları sonucunda yerinden hareket edememe ihtimali olan birliklerinden daha kolay gelebileceği varsayımını taşırlar. Dahası, Suudilerin gözünde Mısır ordusunun önemli bir avantajı vardır: Tıpkı Pakistan silahlı kuvvetleri gibi "Müslümanlardan" oluşur.

Sözün kısası, ne kadar büyük olursa olsun kitlesel bir isyanın kabileci, mezhepçi ve bölgeselci bağlılıkları olan muhafızların koruduğu patrimonyal bir rejimi barışçıl bir biçimde devirme ihtimali pek de yüksek değildir. Böyle bir hükümeti devirmek için silahlı bir karşılaşma –ya genel bir çatışma (iç savaş) ya da silahlı kuvvetler içindeki rejim muhafızlarının görece ağırlığına bağlı olarak zamanı ve alanı sınırlı bir çatışma– gerekir. Devlet barışçıl yollarla "reforme" edilemez, "kısmen yerinden oynatılamaz" ya da basitçe yöneten aileden kurtulunamaz. Çekirdeği –her şeyden önce muhafızları– silah gücüyle tamamen yok edilmelidir.

2005 yılında Suriye'deki idari geçiş üzerine kaleme aldığı makalenin sonunda Carmen Becker'ın son derece içgörülü ve uyarıcı bir biçimde dolaylı olarak ifade ettiği fikir buydu:

> SİS'in [konu ile siyaseten ilgili seçkinlerin] şahsi menfaatleri Beşar Esad'ın hayatta kalmasına bağlıdır. Şayet sağlam ve güvenilir bir iktidar zeminine sahip itibarlı yerel faillerden gelirse, dış baskılar rejimin istikrarını etkileyebilir. Ne var ki Suriye'de bu durum geçerli değildir. Yabancı askeri harekât biçimindeki diğer seçenek, sınırın hemen karşısındaki Irak örneği göz önüne alındığında, Suriye'deki rejim değişikliğinin uluslararası düzey-

51. Mujib Mashal, "Pakistani Troops Aid Bahrain's Crackdown" *Aljazeera.com*, 30 Temmuz 2011, http://www.aljazeera.com/indepth/features/2011/07/201172514504857488 8.html.

deki savunucularının menfaatine değildir. Suriye toplumunun karmaşık yapısının elde düzenleyici ve işlerliği olan yeni bir sistem olmadan dağılması durumunda şiddetin tırmanması yüksek bir ihtimaldir.[52]

Buna karşılık, bir devlet kurumsallaştığında ve uzun bir idari süreklilik ve bir düzeyde anayasaya uygunluk sergilediğinde, bu neopatrimonyal bir devlet bile olsa, genele yayıldığında ve halkın kabile düzeyinde, mezhepsel ya da bölgesel kesimi ile çatışmadığında (Yemen'de tüm bu kesimler mevcuttur), kitlesel bir isyan devlet aygıtının daha iyi olan kısmını yöneten kesimle arasına mesafe koymaya teşvik ederek rejimi devirebilir. Elbette radikal toplumsal dönüşüm, baştan aşağı yeniden örgütlenebilmesi için devlet aygıtının tamamen "bozuk" olduğunu varsayar. Bunu başarmak için isyan, en başta "eratın", yani erlerin ve erbaşların yakınlığını kazanarak silahlı kuvvetlere içeriden zarar vermek zorundadır.

Bu bölümde analiz edilen parametreler, Arap isyanının çizdiği çeşitlilik arz eden rotaların ana hatlarıyla bir haritasını çıkarmaktadır. Bu rotalar, kimi durumlarda (Barack Obama'nın Mısır isyanı vesilesiyle yaptığı bir konuşmada methettiği gibi)[53] kendilerini şiddetsiz mücadeleyle sınırlayarak sözde "bilgeliklerini" gösteren, bazı durumlarda ise, Libya ve Suriye isyanlarıyla bağlantılı olarak sıklıkla dile getirildiği gibi, güya silahlara sarılma "hatasını" yapan bazı isyancıların kararlarının bir sonucu değildir.

52. Carmen Becker, "Strategies of Power Consolidation in Syria Under Bashar al-Asad: Modernizing Control Over Resources" *Arab Studies Journal*, Cilt 13/14, No: 2/1, Sonbahar 2005/Bahar 2006, s. 87.
53. Barack Obama, "Remarks by the President on Egypt" Washington, DC: White House, 11 Şubat 2011, http://www.whitehouse.gov/the-press-office/2011/02/11/remarks-president-egypt.

Beşinci Bölüm

Arap İsyanının Geçici Bir Bilançosu

Bu bölüm, bu kitabın tamamlanmasına kadarki zamana dek (Ekim 2012) Arap isyanının altı büyük bileşeninin karşılaştırmalı, kesitsel bir analizini yapmaya teşebbüs ediyor. Kitle hareketinin yerleşik rejime karşı hakiki bir halk isyanı boyutlarına ulaştığı altı ülkeyi ele alacağız. Bu ülkeler, toplumsal patlamaların gerçekleştiği sırayla Tunus, Mısır, Yemen, Bahreyn, Libya ve Suriye. Analizimiz kısa ve haliyle iki kat sınırlamaya tabi olacak: Bu kitabın kapsamı ve yazmak için müsait olan zaman, hem editoryal gerekçelerle hem de isyan sırasında yapılan tartışmalara vakitli bir katkı yapabilmek arzusuyla sınırlandırıldı.

DARBELER VE DEVRİMLER

Sansasyonel *Medeniyetler Çatışması* kitabının yayımlanmasından çok önce bir siyaset bilimci olarak itibarını tesis eden bir kitabında Samuel Huntington, iki temel darbe tipinin ayrımını yapar. "Atılım darbesi" siyasi düzende bir ilerlemeye neden olur ve kural olarak modernizasyonu hızlandıracak büyük toplumsal dönüşümlere zemin hazırlar. "Veto darbesinde" ise silahlı kuvvetler, radikalleşme sürecine son verme niyetiyle kendilerini yerleşik düzenin muhafızları olarak konumlandırırlar.[1] Bu çok geniş sınıflandırma, genel dolaşımdaki siyasi kavramların yardımıyla yeniden tanımlanabilir.

Dolayısıyla burada örneklerimizi yakın Arap tarihinden alarak *belli başlı dört darbe kategorisi* oluşturabiliriz. *Devrimci darbe* siyasi rejimi radikal olarak dönüştürmeyi amaçlar ve kendini "devrim" olarak adlandırır. Bunun örnekleri 1952'de Mısır'da, 1957'de Tunus'ta, 1958'de Irak'ta, 1962'de Yemen'de ve 1969'da Libya'da gerçekleştirilen monarşi karşıtı darbeler ve yine Sudan'da 1969'da Nasırcılıktan,

1. Samuel Huntington, *Political Order in Changing Societies*, New Haven, CT: Yale University Press, 1968, Bölüm 4, s. 192-263.

1989'da İslamcılıktan ilham alan darbelerdir. *Reformist* darbe, radikal bir kesintiye sebep olmaksızın mevcut düzeni "doğrulaştırmayı" ya da "düzeltmeyi" (*tas'hih*) amaçlar. Bunun örnekleri arasında 1965'te Cezayir'de Huari Bumedyen önderliğinde gerçekleşen darbe, 1968'de Irak'ta Ahmed Hassan al-Bakr ve Saddam Hüseyin darbeleri, 1970'te Suriye'de Hafız Esad darbesi, 1987'de Tunus'ta Zeynel Abidin Ben Ali darbesi ve petrol krallıklarındaki çeşitli "saray devrimleri" yer alır. *Muhafazakâr* darbe, siyasi istikrarsızlığa karşı gelir ve mevcut düzeni sürdürmeyi ya da bir geçiş dönemi içinde yeniden tesis etmeyi amaçlar. Moritanya'da tekrar eden darbelerin çoğu bu kategoriye denk düşer. Son olarak *gerici* darbe, iktidara gelmiş ya da gelmek üzere olan radikal bir değişim hareketini bastırmak üzere yola çıkar. 1992 Cezayir darbesi bunun bir örneğidir.

Kimileri, Tunus'taki ve bilhassa Mısır'daki isyanların gerici darbelere sebep olacağından korktu. Buna karşılık iki ülkede de Batı'nın suçortaklığı ile sahnelenen muhafazakâr darbelere tanık olduk.

BİR NUMARALI GEÇİCİ BİLANÇO: TUNUS

Tunus'ta Kara Kuvvetleri Genel Kurmay Başkanı General Rachid Ammar birliklerine isyanın bastırılmasına destek emri vermedi. Büyük olasılıkla, 2011'in ilk günlerinde ülkede gerçekleşen bu büyüklükteki bir isyanla yüz yüze gelen 30 bin ordu mensubunun çoğunun, kendilerinin de ait olduğu halk kitleleriyle karşı karşıya gelmek yerine bu emre direnme ve onlara eklemlenme ihtimalinden şüphe duydu. Paramiliter kuvvetlerin ve polisin isyanı kanlı bir şekilde bastırması halkın öfkesini kabartmıştı. UGTT, birbirinin ardı ardına ülkenin çeşitli bölgelerinde kitle gösterilerinin eşlik ettiği "dönüşümlü" bir genel grev çağrısı yapmıştı; gösteriler 14 Ocak'ta başkentte zirveye çıkacaktı. Alt sınıflar artık "eski düzende" yaşamak istemiyorlardı ve üst sınıflar da artık böyle yaşayamayacaklardı.[2]

Bunun üzerine Ben Ali olağanüstü hal ilan etti ve operasyonların idaresini orduya emanet etti. Hem Fransız kaynaklarından hem de başkanlık muhafızlarının liderinden aldığı bilgilere dayanarak kendisine karşı bir darbe hazırlığının olduğuna ikna olan Ben Ali, işini sağlama aldı ve ülkeyi terk etti. Devlet hiyerarşisinde ikinci ve üçüncü en yüksek mevkileri işgal eden başbakan ve meclis başkanı, gece

2. Ortaya çıktığı ilk haftalarda Tunus isyanına dair tanıklıklar için, Nizar Shaqrun, *Riwayat al-Thawra al-Tunisiyya*, Tunus: Dar Mohamed Ali, 2011. Ayrıca bkz. José Daniel Fierro ve Santiago Alba Rico, *Túnez, la Revolución*, Hondarribia: Hiru, 2011.

ordu eliyle başkanlık sarayına getirildi.[3] Ben Ali başbakanın kendisinin yerine geçmesi gerektiğini buyurmuş olmasına rağmen, Ben Ali'nin başkanlığını resmen sona erdiren darbe, ülkede bir iktidar boşluğu olduğuna dair bir açıklamayla ertesi gün tamamlandı. Meclis başkanı cumhuriyetin geçici başkanı ilan edildi.

Diktatör haddinden büyük bir mesuliyet haline gelmişti ve Tunus "iktidar elitlerinin" büyük bir çoğunluğu tarafından yüzüstü bırakıldı. C. Wright Mills tarafından ayrıntıyla ele alınan bu kavram, bir devletin kontrolündeki "iktidar üçgenini" tanımlar: Askeri aygıtın, siyasi kurumların ve sermaye sınıfının zirvesindekilerin oluşturduğu üçgen.[4] Bu kavram Soğuk Savaş yıllarındaki Birleşik Devletler'e istinaden geliştirilmiş olsa da, hemen hemen bütün Arap devletleri gibi tam anlamıyla oligarşik olan devletler için daha bile geçerlidir. Tunus iktidar elitleri, Ben Ali ve eşinden, aynı zamanda onlara yakın olan çevrelerden ve yolsuzluğa bulaşmış aile çevrelerinden kurtulurlarsa düzeni eski haline getirebileceklerini ve alışıldığı haliyle işlerine geri dönebileceklerini düşündüler.

Aynı zamanda bu elitler, iktidar elitlerinin siyasi kliğine mensup olan parti üyelerine yeni mevkiler bulurlarken, (bu türden durumlarla karşılaşan otoriter rejimler için geleneksel günah keçisi olan) yöneten partiyi feda etmeye istekliydiler. Seçimler ilan edildi ve geçici bir hükümet kuruldu. Bu hükümetin başına eskiden Ben Ali'nin uşaklarından biri olan, makamından ayrılan başbakan geçti ve iktidar partisinin, RCD'nin eski üyeleri hâkim oldu. Yasal muhalefetin üyelerinin yanı sıra UGTT'nin üç bürokratı da halkın gözünü boyamak için geçici hükümete dahil edildi. Birer imtiyaz olarak, birkaç siyasi liberalizasyon tedbiri kabul edildi.

Elitler isyancı kitlelerin Ben Ali rejimi ile doğrudan bağlantılı olan her şeyden kurtulma kararlılığını hafife aldılar. Kitle hareketi bu sulu komedi karşısında çabucak tekrar eyleme girişti. İsyanın ilk günlerinden itibaren tabanın ağır baskısı altında olan UGTT liderliğinin hükü-

---

3. Bu bilgi, Ben Ali'nin eşi Leila Trabelsi'den ve başkanlık muhafızları liderinden alındı: Leila Trabelsi, *Ma vérité*, Paris: Editions du Moment, 2012; "La chute du régime Ben Ali racontée par Ali Sariati, le chef de la garde présidentielle" *Le Monde*, 2 Nisan 2011. Olayların bir başka versiyonu, açıkça kendi rolünü abartma niyetinde olan Anti-Terörizm Tugayı şefi tarafından 8 Ağustos 2011'de basına aktarıldı. Bu tanıklık Fransız web sitesi *Mediapart* tarafından atlatma bir haber gibi sunuldu; atlatma haberin yazarı Pierre Puchot tarafından aksi yönde güvenilir bir haber kaynağı olan *La Révolution confisquée*'de devam ettirildi. *Enquête sur la transition démocratique en Tunisie*, Paris: Sindbad/Actes Sud, 2012. Bu versiyon kuşkuludur: Bkz. "Qui se cache derrière Samir Tarhouni?" *Maghreb Intelligence*, 11 Ağustos 2011, http://www.maghreb-intelligence.com/tunisie/ 1523-qui-se-cache-derriere-samir-tarhouni.html.

4. C. Wright Mills, *The Power Elite*, New York: Oxford University Press, 1956.

metteki katılımına son vermek ve desteğini çekmekten başka bir şansı yoktu. Birincisinin üzerinden iki hafta geçmeden ikinci bir geçici hükümet kuruldu; bu hükümette eski başbakan haricinde ne RCD'nin ne de Ben Ali çevresinin eski üyeleri yer alıyordu. Liberal partilerin ve (istifa etmesi için baskı yapılan) sendika liderliğinin bu yeni hükümete destek vermesine rağmen, kitle hareketi bütün kuvvetiyle devam etti. Halk bizzat başbakanın ayrılmasını talep etti ve Ben Ali rejiminin en yüksek rütbeli polis yetkililerinin görevine son vermeyi başardı.

Askerin tutumu ve darbenin eli kulağında olduğu söylentileri kitle hareketinin gözünü korkutmakta ya da gösterilere son vermekte başarı sağlayamadı. Bilakis: 27 Şubat'ta kitlesel protestoların med-cezir dalgasında Tunus'taki gösteriler zirveye ulaştı. Bu dalga, rejimi daha radikal değişiklikler yapmaya zorladı. Başbakan gitmek zorunda kaldı; yerine Burgiba'nın eski muhafızlarının bir üyesi getirildi. Giden rejimin merkezi siyasal ve baskıcı kurumları dağıtıldı: RCD, parlamento, Devlet Güvenlik Bakanlığı ve gizli polis. Hareketin başlıca taleplerinden biri olan kurucu meclis seçimlerinin temeli atıldı.

Kısacası, iktidar elitlerinin siyasi bileşenleri, sivil ve polis yetkililer ve iktidar elitlerinin sermayedar bileşeni içinde eski diktatörlüğün en yakın çevresinin üyeleri, sırasıyla feda edilmeli ya da tekil durumlara bağlı olarak bir kenara atılmalıydı. Amaç, geri kalan elitlerin – sermayedarların ve ordu yetkililerinin – çıkarlarının korunmasıydı. 84 yaşındaki bir siyasi "dinozorun" hükümete başkanlık etmek üzere seçilmesi, siyasal bileşenin iflasının ve bu yüzden devletin zirvesinde oluşan boşluğun açık bir göstergesiydi. Diktatörlük, rejime herhangi bir liberal burjuva ya da Burgubist alternatif oluşmasını imkânsız kılmıştı.

23 Ekim 2011'de kurucu bir meclis seçildi. Bu meclis, yeni bir başkan ve başbakan seçmeye koyuldu ve yeni bir hükümet oluşturuldu; böylece devletin en üst kademelerindeki siyasi kadro tamamen yenilendi. Bu durum, Tunus devriminin ilk safhasını sonlandırdı. Eski rejimin "iktidar üçgenindeki" siyasi kliğin en büyük kısmı, eskiden iktidarda olan aileyle en yakın ilişki içinde olan "siyaseten belirlenmiş kapitalizm" kesimi ile birlikte sahneden silindi. Fakat toplumsal krizi doğuran kapitalist sınıf yapısı –neoliberal bir çerçevede birleşmiş devlet ve pazar burjuvazisi– bu depremden sağ kurtuldu. Aynısı devletin ordudan ve paramiliter kuvvetlerin temel birliklerinden oluşan baskıcı çekirdeği için de geçerlidir: Ulusal Muhafızlar ve çeşitli "tugaylar".[5]

5. Tunus devriminin ilk aşamasına dair eleştirel bir bilanço için, bkz. Bashir al-Hamdi, *Al-Haq fil-Sulta wal-Thawra wal-Dimuqratiyya. Qira'at fi Masar Thawrat al-Huriyya wal-Karama*, Sidi Bouzid: Donia, 2011; ve Farid al-Alibi, *Tunis: al-Intifada wal-Thawra*, Sfax: Nuha, 2011.

İKİ NUMARALI GEÇİCİ BİLANÇO: MISIR

Mısır'da isyan, muazzam miting ve gösterilerin yükselen işçi sınıfı grevleriyle ve gösterileriyle kesiştiği 10-11 Şubat 2011'de zirveye çıktı. İlkini, bilhassa mücadelelerin uluslararası simgesi haline gelmiş olan Kahire Tahrir Meydanı'ndaki büyük gösteriyi bütün dünya televizyonlardan izledi. İşçi grevleri ve gösterileri ise bunun aksine medyada çok daha az yer buldu. Fakat isyanın başladığı 25 Ocak'a yaklaşılan haftalar bir dizi toplumsal hareketlenmeye sahne oldu. Bir gözlemcinin doğru biçimde ifade ettiği üzere: "Bu faaliyetlerin isyanlara kitlesel katılım için itici güç sağladığı iddiası daha ileri seviyede bir araştırma gerektirse de, en azından bu eğilimler halktaki hoşnutsuzluğa dair pek çok göstergenin isyandan önce –[hem de] yıllar önce– yeniden dağıtım talepleri etrafında döndüğünü gösteriyor.[6] En azından Mısır hükümeti, işçilerin seferberliğinin önemi hususunda bir hata yapmamıştı: İsyandan beri kabinenin ilk kez toplandığı 7 Şubat'tan itibaren işyerlerini ve fabrikaları yeniden açarak işlerin normale dönmesi için çabalayan hükümet, kamu sektörü işçilerinin ücretlerinde ve emekli maaşlarında yüzde 15 artış yaptı.

Hükümet kesiminde yeni yeni görülen bu cömertlik, ülkenin işçilerini daha fazla grev ve gösteri örgütlemeye teşvik etti. 9 Şubat'ta gösteriler kontrol altına alınamayan bir yangın gibi yayıldı. Tahmini olarak[7] 300 binden fazla işçiyi, sosyal ve ekonomik taleplerden bakanların ve hükümetin kamu girişimlerinin başına getirdiği yöneticilerin istifası gibi yerel taleplere ve Mübarek'in gitmesi yönündeki evrensel talebe kadar bir dizi hedef etrafında bir araya getirdi.[8] 10 Şubat'ta işçi mücadeleleri daha da büyük boyutlara ulaştı. Ertesi gün günlük *Al-Masry al-Youm* gazetesi "Dün işçi oturma eylemleri, protesto ve gösteri dalgası Kahire'ye ve valiliklere yayıldı. Toplumsal talepler, zam ve daha iyi yaşam koşulları talepleri siyasi reform çağrısına karıştı" haberini verdi.[9] Bu yeni dalga içinde, Mahalla'da Misr Spinning and Weaving Company'nin 24 bin işçisinin yaptığı grev vardı; bu işçilerin 2006 yılındaki zaferle sonuçlanan grevi, o dönem Mısır çapındaki top-

6. Hesham Sallam, "Striking Back at Egyptian Workers" *Middle East Report*, Cilt 41, No: 259, Yaz 2011, http://www.merip.org/mer/mer259/striking-back-egyptian-workers.
7. 'Adil Zakariyya vd, "Thawrat al-'Ummal: Ihtijajat 'Ummaliyya li Akthar min 300 Alf 'Amil fi 60 Mawqi'an 'Ummaliyyan bi 9 Muhafazat" *Al-Badil*, 9 Şubat 2011.
8. Ayrıca bkz. "'Asharat al-Idrabat bi Mukhtalaf al-Muhafazat wal-Matalib: Tathbit wa Hawafiz wa Iqalat Mas'ulin" *Al-Masri al-Youm*, 10 Şubat 2011, http://today.almasryalyoum.com/article2.aspx?ArticleID=287488&IssueID=2042.
9. "Mawja Jadida min al-Ihtijajat al-'Ummaliyya Tajtah al-Qahira wal-Muhafazat" *Al-Masry al-Youm*, 11 Şubat 2011, http://today.almasryalyoum.com/article2. aspx?ArticleID =287569&IssueID=2043.

lumsal mücadeleler dalgasına güçlü bir destek vermişti. Aynı gün, 10 Şubat'ta binlerce doktor ve avukat da gösteriler düzenledi.[10]

Mısır'ın kentlerinde milyonlarca göstericiyi harekete geçiren kitlesel mitingler, rejimin isyanın başlıca talebini, Mübarek'in gitmesi talebini gerçekleştirmeden, ekonomik tavizler vererek "normale dönmeyi" başarabileceği umutlarını bozguna uğratarak işçi sınıfı dalgasıyla kaynaştı. Bu hareketliliklerin birleşmesi, Mısır kapitalizminin daha iyi durumda olan kesimini –pazar burjuvazisi ve (Mübarek ailesine en yakın olan işadamları dışında) devlet burjuvazisinin çoğu, ama aynı zamanda iktidar elitlerinin askeri bileşeni– tıpkı kendinden önceki Tunuslu mevkidaşı gibi büyük bir külfet haline gelen bir başkandan kurtulma zamanının gelmiş olduğuna ikna etmeye yetti.

1952'deki devrimci darbeden bu yana ordu, Mısır iktidarının bel kemiği oldu. Tek resmi partili siyasi aygıttan destek alan Nasır'ın hâkimiyeti altındaki ülkede doğrudan liderliği üstlendi. Sedat yönetiminde, merkezinde bizzat başkanın olduğu üç taraflı bir iktidar elitleri zümresi sayesinde ordunun ülkenin siyasal faaliyetlerinin idaresindeki rolü azaltıldı. İktidarın üçayaklı hale gelmesi, devlet ve pazar burjuvazisini kapsayan yeni bir kapitalizmin doğuşuyla mümkün oldu. Kendisi de 1969 yılında Nasır'ın başkan yardımcısı olarak atadığı bir askeri sınıf üyesi olan Sedat tarafından başlatılan *infitah* sürecinde gelişecekti. Nasırcı askeri-bürokratik diktatörlük ekonominin ulusallaştırılmasıyla sağlamlaştırılmıştı. Özel sektörü ortadan kaldırma konusunda fazla ileri gitmeden Sovyet modelinden ilham almıştı. Nasırcı hükümet, tam anlamıyla bürokratik olan Sovyet tipi bir üretim tarzı yerine, devlet kapitalizmi ile özel sektör kapitalizmi arasındaki iletişimin kanallarının sürekliliğini sağlayan bir ekonomide hâkim olan bir kamu sektörünü aşamalı olarak inşa etmişti.

Devletin ekonomiden çekilmesini savunan Sedat, Nasır'ın "sosyalist" sürecini kamu sektörü pahasına özel sektörü genişleterek tersine çevirmeye çalıştı. Yani özel sektör kapitalizmine ülke işlerinin idaresinde öncü bir rol verdi. Bunun için de "ıslah edici devrim" (*thawrat al-tas'hih*) adını verdiği "kansız bir darbeyle" Nasırcı siyasi aygıtın en yüksek kademeleriyle karşı karşıya gelmek ve onları yok etmek zorundaydı. Böylece iktidar elitlerinin siyasi bileşenini yeni bir iktidar par-

10. Bkz. 11 Şubat gazete makaleleri derlemesi: http://www.id3m.com/D3M/ ShowFiles Folders.php?ID=820&Page=336. Ayrıca bkz. Fatma Ramadan'ın *Al-Hiwar al-Mutammadin* web sitesine 12 Ağustos 2012 tarihli katkısı (Arapça): http://www. ahewar.org/debat/s. asp?aid=319653; ve Françoise Clément, Marie Duboc ve Omar El Shafei, "Le rôle des mobilisations des travailleurs et du mouvement syndical dans la chute de Moubarak" *Mouvements*, No: 66, Yaz 2011, s. 69-78.

tisi, Ulusal Demokrat Parti (NDP) etrafında yeniden dizdi. İki sebepten dolayı ordu da bunu destekledi. Birincisi, askeri hiyerarşinin bir kesimi yıllar süren faal hizmetten sonra (1952'nin subayları yirmi yaş yaşlanmışlardı) özel sektörde yeni bir kariyer yapma arzusundaydı. İkincisi, Sedat Nasır döneminde ortaya çıkmış olan askeri-sınai bloğa (MIC) dokunmayacağını vaat etti. "Askeri-sınai blok" kavramının ortaya çıktığı Birleşik Devletler'in aksine[11], Mısır MIC'inin sınai kanadı silahlı kuvvetlere tedarik sağlayan özel firmalardan oluşmuyordu; bu kanadın sahibi "kamu" askeri sektörünün ta kendisiydi.

Sedat yönetiminde MIC özelleştirilmekle kalmadı, aynı zamanda askeri girişimlerin pek çoğunun askeri olmayan üretime dönüştürülmesi ve sivil ekonominin büyük bir çeşitlilik arz eden sektörleri içinde yeni girişimler yaratılması suretiyle (turizm, hafif sanayi, gıda ürünleri, eczacılık, vs) ekonominin genel olarak liberalleştirilmesi bağlamında düşen kârları dengelemesine imkân verildi. Dolayısıyla Mısır MIC'i son derece tuhaf bir canavar türü teşkil etmeye başladı: "Ekonomi içinde ekonomi"; genel olarak kabul gören tahmine göre bugün toplam ülke ekonomisinin üçte birini temsil eden son derece farklı şirketlerin oluşturduğu bir topluluk.[12] Zeinab Abul-Magd'in işaret ettiği üzere,

> On beş yıllık neoliberal dönüşümlerden sonra 2007'de Mübarek, [1971 Nasır sonrası] anayasayı değiştirerek Cemal Abdül Nasır'ın sosyalist maddelerini çıkardı. ... Bu arada 2004 ve 2011 yılları arasında Cemal Mübarek'in en yakın çevresinde bulunan büyük işadamlarının oluşturduğu "işadamları hükümeti" devlet malı olan düzinelerce işletmeyi özelleştirdi. Bunlar arasında hiçbir ordu sektörü işletmesi yoktu. Dahası, emekli olmuş subaylar özelleştirilmiş şirketlerde ve fabrikalarda (üst düzey idareciler ya da yönetim kurulu üyeleri olarak) en itibarlı mevkilere yerleştirildiler.[13]

---

11. Dwight D. Eisenhower'ın Ocak 1961'de başkanlığının son konuşması olan veda söylevinde kullanmasının ardından "asleri-sınai blok" kavramı meşhur oldu.
12. Bkz. Zeinab Abul-Magd, "The Generals' Secret: Egypt's Ambivalent Market" *Sada*, Washington, DC: Carnegie Endowment for International Peace, 9 Şubat 2012, http:// carnegieendowment.org/sada/index.cfm?fa=show&article=47137&solr_hilite. Ayrıca bkz. aynı yazar, "The Army and the Economy in Egypt" *Jadaliyya*, 23 Aralık 2011, http://www.jadaliyya.com/pages/index/3732/the-army-and-the-economy-in-egypt. MIC'nin evrimi üzerine bkz. LTC Stephen Gotowicki, US Army, "The Military in Egyptian Society" Phebe Marr (Der.), *Egypt at the Crossroads: Domestic Stability and Regional Role* içinde, Washington, DC: National Defense University Press, 1999, s. 105-125. Bugünkü durumuna dair bkz. Shana Marshall, "Egypt's Other Revolution: Modernizing the Military-Industrial Complex" *Jadaliyya*, 10 Şubat 2012, www.jadaliyya.com/pages/index/4311/egypts-other-revolution_modernizing-the-military-i. Mübarek yönetiminde ordunun rolü üzerine bkz. Imad Harb, "The Egyptian Military in Politics: Disengagement or Accommodation?" *Middle East Journal*, Cilt 57, No: 2, Yaz 2003, s. 269-90.
13. Abul-Magd, "The Generals' Secret".

İktidarın üçayaklı hale getirilmesi, Mısır'da kişiselleşmiş iktidarın yoğunlaşması önündeki engelleri kaldırdı. Devlet, Nasırcı "sosyalizmin" sahip olduğu karizmatik Bonapartist meşruiyeti kaybetti, bunun yerine neopatrimonyal sınıf diktatörlüğü karakterini benimsedi. 1973 yılında kendi imajını [Süveyş Kanalı'nm] "geçiş kahramanı" olarak yerleştirme hevesinde olan Sedat, Ekim Savaşı sırasında genelkurmay başkanı olan Saad-Eddin al-Chazly 'yi devre dışı bıraktı. Bu kesinlikle ordunun etkisini yitirmiş olduğu anlamına gelmiyordu. Bilakis, onun öneminin altını çiziyordu. Ordu tam da rejimin omurgası olduğundan, Sedat ordu kademelerinde çok önemli bir noktaya yükselmiş bir rakibin gölgesinde kalamazdı. Nasır'ın da savunma bakanı ve 1956-1967 arasında silahlı kuvvetlerin genelkurmay başkanı olan Abdel Hakim Amer'le benzer biçimde gerilimli bir ilişkisi olmuştu. Altı Gün Savaşı'nın sonunda Amer görevinden azledildi ve darbe hazırlığı suçlamasıyla tutuklandı; ölümüne dair resmi anlatıya göre en sonunda intihar etti. 1989'da Mübarek Savunma Bakanı ve silahlı kuvvetler Genelkurmay Başkanı Abdel-Halim Abu Ghazalah'ı aynı sebeple bertaraf etti. 1991 yılında bu görevi Cumhuriyet Muhafızları'nın şefi Hüseyin Tantawi'ye emanet etti. WikiLeaks tarafından kamuoyuna açıklanan ABD diplomatik raporlarına göre Tantawi, orta kademe subaylar tarafından "başkanın fino köpeği" olarak adlandırılıyordu.[14]

Ordu, siyasetten tamamen çekilmeden doğrudan siyasi yetki uygulamayı bıraktı: Hem faal görevde olan askerler hem de yedek subaylar birbiri ardına hükümetlerde önemli mevkileri işgal etmeye devam ettiler. Politik alandan bu kısmi çekilme, ekonomik liberalizasyonun kaçınılmaz olarak sebep olduğu tırmanan toplumsal gerilimlerle baş etmek için paramiliter kuvvetlerin ve polis kuvvetlerinin gelişmesiyle kol kola ilerledi. Ordu imajını korumak istiyordu ve gündelik baskılara bizzat el atma arzusunda değildi. Bununla beraber rejimin omurgası ve çekirdeği, ayrıca bizzat paramiliter kuvvetlerin isyanları da dahil isyan riskine karşı son çare silahı olarak kaldı –Yarbay Stephen Gotowicki'nin doğru bir biçimde işaret ettiği gibi:

> Ordu, hükümeti tehlikeye sokabilecek dahili tehditlere karşılık vermek üzere iki kez sokaklara çağırıldı. İlki, Sedat hükümeti temel gıda kalemlerinde fiyatların artmasına neden olacak şekilde çeşitli sübvansiyonların kaldırılması teklifini getirdiğinde patlak veren 1977 gıda isyanlarıydı. Söylentiye göre ordu, belki de Mısır yurttaşlarının ortak bir kaygısını yansıtarak bu sübvansiyonlar yeniden sağlanmadığı sürece isyana müdahale etmeyi red-

14. *WikiLeaks*, 23 Eylül 2008'de Kahire büyükelçiliğinden gönderilen telgraf, http://wikileaks. org/cable/2008/09/08CAIRO2091.html#.

> detti. Sedat sübvansiyonları yeniden başlattı. İkinci vesile ise 1986 yılındaki Merkezi Güvenlik Kuvvetleri'nin (CSF) asker alımlarıydı. Askere alınanlar, zorunlu hizmet süresinin üç yıldan dört yıla çıkarıldığı söylentisinin yayılmasının ardından turist otellerini ve gece kulüplerini ateşe vererek isyan etti. CFS askerleri ordudakilerden çok daha az ücret aldıklarından, görev süresinin uzatılması önemli bir sıkıntı anlamına geliyordu. ... Ordunun bu krizlerdeki performansı, halkta ordunun rejimin nihai muhafızı olduğu algısının oluşmasına sebep oldu. Ne var ki ordunun bu krizlerdeki etkinliğine rağmen İçişleri Bakanı iç güvenliğin başlıca sorumlusu olarak kaldı.[15]

O dönem Tunus'ta olduğu gibi, Mısır devletinin merkezi de Şubat 2011 başlarında başkanı gemiden atmanın gerekli hale geldiği; çünkü halkın gözünde son derece ağır bir yük olduğu sonucuna vardı. Bu kanı, orduyu bu algı ile bağdaşacak şekilde hareket etmeye zorlayan Mısır ordusunun finansal destekçisi Birleşik Devletler tarafından da paylaşıldığından daha da güçleniyordu. (Buna daha sonra döneceğiz). Çünkü Mübarek işi izzetinefis meselesi haline getirerek, sahneyi halkın yuhalamalarına terk etmeye pek de meyilli olmadığından, ordu muhafazakâr darbeleri hayli anımsatan bir tarzda harekete geçti. Bu fiil, muhafazakâr darbe içeriğine de sahipti. 10 Şubat'ta Silahlı Kuvvetler Yüksek Şurası (SCAF) –savaş zamanı olağanüstü hal koşullarında aynı zamanda silahlı kuvvetlerin yüksek kumandanı olan devlet başkanına komutasında toplanan bir organ– Mübarek'in yokluğunda bir araya geldi. İsyan başladıktan kısa zaman sonra Mübarek'in başkan yardımcısı olarak atadığı Genel İstihbarat Servisi Yöneticisi Ömer Süleyman bile bu toplantıda bulunmuyordu.

Klasik askeri darbenin en iyi geleneğinden gelen SCAF, bu toplantının sonunda "1 No'lu Tebligat'ı" yayınladı. Bu tebligat, teatral sesi nedeniyle seçilmiş bir subay tarafından okundu. Askerler, daha önce olduğu gibi kendilerini hakemlik konumuna atamışlar ve ileri bir talimata kadar kalıcı olarak toplanmaya karar vermişlerdi. Devletin en üst kademesindeki gerilim, askeri bir kaynak Mübarek'in derhal istifa edeceği söylentisini yaydığında daha da net hale geldi ve başkan aynı günün akşamında yaptığı bir konuşmayla bu iddiayı yalanladı. Görev süresinin sonu olan eylüle kadar görevde kalacağını açıkladı ama eşzamanlı olarak bütün yetkilerini Süleyman'a havale etti. Bu konuşma, artık daha da büyük bir yoğunlukla devam eden isyanın ateşini körükleyerek sadece halkın rahatsızlığını ve öfkesini artırmaya yaradı.

Ertesi gün, 11 Şubat'ta SCAF, olağan koşullarda başkanın imtiyazında olan siyasi adımların atılması vaadinde bulunan "2 No'lu

15. Gotowicki, "The Military in Egyptian Society" s. 121-22.

Tebligat'ı" yayınladı. Yani SCAF, bağımsız seçimler gerçekleştirmeyi ve 1967 Savaşı'nın sonundan beri Mısır'da yürürlükte olan olağanüstü hali yürürlükten kaldırmayı vaat ediyordu. (Sedat 1980 yılında bu olağanüstü hali yürürlükten kaldırmıştı; ancak 18 ay sonra Ekim 1981'de suikasta uğramasının ardından olağanüstü hal yeniden ilan edilmişti). 11 Şubat akşamı, tıpkı Ben Ali gibi ailesiyle birlikte havayoluyla ülkeden tahliye edildi. Aralarındaki fark, çok daha keskin bir onur anlayışı olan ve kendi meşruiyetinden samimiyetle emin olan Mübarek'in ülkeyi terk etmeyi reddetmesiydi. Bu yüzden Süleyman televizyon ekranlarında Mübarek'in görevden ayrıldığını ve "ülke işlerini yürütme" görevini SCAF'a verdiğini söylediği kısa açıklamayı onun namına okurken, Mübarek Sina'daki Sharm al- Sheikh'teki sahil rezidansına götürüldü. Hatta askerler görüntüyü kurtarmak için daha sonra "istifa ettirdikleri" başkomutanlarına saygılarını bile sundular.

Mübarek'in tahliyesi, Tunuslu benzerinden çok daha açık bir darbeydi; Tunus'ta devletin dümenini iktidar elitlerinin siyasi bileşenine teslim etmiş, Mısır'da ise askeri bir cuntayı iktidara getirmişti. Fakat Mısır kitle hareketi askerden, Tunus'taki hareketin Ben Ali'nin halefl erine duyduğundan daha az şüphe duyuyordu. Tunus isyanı, askeri iktidara getiren açık bir darbeyi ne olursa olsun kitlesel olarak reddedecekti; tam da bu yüzden ortada bir darbe teşebbüsü bile yoktu. İki isyan arasındaki bu fark, Tunus'taki kitle hareketinin daha radikal olduğu gerçeğini yansıtıyordu: Tunus'ta sendikal sol büyük bir rol oynadı; Mısır'da ise Müslüman Kardeşler en güçlü örgütlü eğilimi oluşturuyordu. Tıpkı Mısır kitle hareketinin çoğunluğu gibi Kardeşler de, 1952 Özgür Subaylar darbesi tarzında devrimci bir darbeye tanık oluyormuşçasına orduyu selamladılar.

Fakat Mısır'da gerçekleşen son derece açık bir biçimde muhafazakâr bir darbeydi. Ordu, en fazla altı ay için iktidara el koyduğu bildirisini yayınladıktan sonra yasama meclisini dağıttı ve anayasayı askıya aldı. Tıpkı Tunus'taki gibi, aralarında isyan öncesinde Mübarek'in son (ve akıl almaz yolsuzluklara karışmış) başbakanı olan (2004-2011), ismi şahsıyla uyumsuz Ahmed Nazif'in de (*nazif* "temiz" anlamına gelir) bulunduğu, iktidar elitlerinin siyasi bileşeninin en uzlaşmacı şahsiyetleri kalabalıkların önüne atıldı. Benzer biçimde ordu, başta pek çok benzeri gibi servetini siyasi bileşenin içinde yer almasına borçlu olan Ahmed Ezz olmak üzere devlet burjuvazisinin en uzlaşmacı üyelerini de halka feda etti. Fakat kısa zaman sonra kitle hareketi ikinci dalgayı yakaladı ve yeniden saldırıya geçti. Artık bu dalga, henüz askere görevden ayrılma çağrısı yapmadan, düşmüş rejimle ilişkili liderleri ve kurumları hedef aldı.

Mübarek'in Ahmed Nazif'in yerine atamış olduğu asker kökenli bir adam olan Ahmed Şefik, kısa zaman sonra istifasını verdi. Yerine 2005 yılında Nazif'le arası açılan eski bakanlardan biri getirildi. Ülkenin çeşitli kentlerindeki Devlet Güvenlik Soruşturma Servisi'nin (*Mabahith Amn al-Dawla*) yerel merkezleri göstericiler tarafından işgal edildi, öyle ki kurum 15 Mart 2011'de resmi olarak feshedilecekti. Ne var ki aslında sadece adı İç Güvenlik (*Qita' al-Amn al-Watani*) olarak değiştirildi. SCAF, 19 Mart'ta referanduma götürülen ve çoğunluk tarafından kabul edilen kurucu geçici anayasa maddeleriyle üyelerini kendisinin atadığı özel amaçlı bir komite kurdu. Bu maddeler, 1971'den beri yürürlükte olan, askeri konseyin "anayasal deklarasyon" yolu ile resmen yayınladığı anayasanın iyileştirilmiş bir versiyonuna eklendi. (Kurucu meclis seçilmesinin hareketin temel talepleri arasında yer aldığı Tunus'ta böyle bir prosedürün başarıya ulaşma şansı çok azdı). Başından beri "korporatist" olarak yaftaladığı grevlerin ve toplumsal mücadelelerin sona ermesi çağrısı yapmış olan SCAF, hükümetin böyle eylemlere hapis ve para cezaları getiren bir yasa geçirmesini sağladığı martta beyhude yere bunları yasaklamaya çalıştı.

Halk hareketinin SCAF'a muhalefeti aylar geçtikçe daha da radikalleşti ve kitle gösterileri, yetkilileri birbiri ardına hareketin taleplerini kabul etmeye zorlayarak daha da kitlesel bir destek kazandı. Nisan ayında eski rejimin siyasi elitlerine daha katı yaptırımlar getirildi; eski iktidar partisi dağıldı ve Mübarek ve oğulları tutuklandı. Kısa zaman içinde haklarında dava açıldı ve yargılandılar. Ekim'de SCAF, Hıristiyan Kıptilerin gösterisini kanlı bir şekilde bastırarak kitle hareketinin radikalleşmesinin önüne geçmeye ve bilhassa utanç verici bir yolla hareketin seyrini değiştirmeye çalıştı. Kıptiler, eski rejim altında yaşadıkları benzer ihlalleri hükümetin planladığı ortaya çıkmış olduğundan, daha da şüphe arz eden koşullarda cemaatlerinin yaşadığı ihlalleri protesto ediyorlardı.[16]

Kasım itibariyle durum, Mübarek'in düşüşüne neden olan durumla büyük benzerlikler taşıyordu. Yürüyüşlerin ve gösterilerin kanlı bir şekilde bastırılması daha büyük yürüyüşlere ve gösterilere sebep oldu ve kısa zamanda SCAF kendini seçeneksiz bir halde buldu. Hükümet görevden alındı ve yeni bir başbakan atandı: 1999'da rejimle bağlarını koparmadan önce Mübarek döneminde de başbakanlık görevinde

16. Mısır'daki dini mezhepler meselesi üzerine bkz. Azmi Bishara, *Hal min Mas'ala Qubtiyya fi Misr?* Doha: al-Markaz al-'Arabi lil-Abhath wa Dirasat al-Siyasat, 2012. Ayrıca bkz. Atef Said, "Al-Mushkila al-Ta'ifiyya fi Misr wa'l-Badil al-'Ilmani al-Thawri" *Al-Thawra al-Da'ima*, No: 2, Bahar 2012, s. 11-28.

bulunmuş olan Kamal al-Ganzouri. Aynı ayın sonlarında yapılan ve aralık ayında tekrarlanan parlamento seçimleri kitlesel protestoların çapını hatırı sayılır ölçüde düşürdü. Fakat bu protestolar orduya karşı daha önce görülmemiş bir radikallik sergileyerek 2012'nin ilk aylarında da devam etti.

Mayıs ve Haziran 2012'de gerçekleşen iki turlu başkanlık seçimleri, Mısır devriminin bu ilk safhasını sona erdirdi. Bu safha Mübarek'i istifaya çağıran kitlesel yürüyüşlerle başlamıştı; SCAF'ın 18 Haziran'da, Anayasa Mahkemesi'nin tavsiye kararı uyarınca yasama meclisinin dağılmasından dört gün sonra, yeni bir "anayasal deklarasyon" yayınlayarak oyunun kurallarını bir kez daha kendi lehine değiştirme teşebbüsünü protesto eden SCAF karşıtı mitinglerle doruğa çıkmıştı. Göstericiler eski rejimin "enkazının" (*fulul*) bir temsilcisi olmakla suçladıkları Şefik'in başkan ilan edilmesine karşı uyarıda bulundular. Müslüman Kardeşler seçimi kazandıklarını ilan ettiler ve kendilerine göre ancak seçim hilesinin bir ispatı olabilecek başka herhangi bir sonucu reddedeceklerini peşinen açıkladılar. Adayları Muhammed Mursi 24 Haziran'da başkan ilan edildi.

Tunus'ta olduğu gibi Mısır'da da, iktidar elitlerinin siyasi bileşeninin geniş bir kesimi ve "siyaseten belirlenmiş kapitalizmin" eski yöneten aile ile en yakın ilişkide olan kısmı bertaraf edildi. Ne var ki toplumsal patlama için suçlanacak olan kapitalist sınıf yapısı –ilhamını neoliberalizmden alan bir çerçevede devlet burjuvazisi ve pazar burjuvazisi– bu depremden sağ çıktı. Devletin baskıcı çekirdeği de öyle: Ordu ve en önemli paramiliter birlikler.

ÜÇ NUMARALI GEÇİCİ BİLANÇO: YEMEN

Tunus'tan yayılan devrimci salgın, henüz Mısır'a bile ulaşmadan – Moritanya'dan sonra en yoksul Arap ülkesi olan– Yemen'e de bulaştı. Fakat Yemen'deki hareketin isyan boyutuna ulaşmasını sağlayan Mısır örneğiydi. Tunus'taki hadiseleri gözlemlemiş olan Ali Abdullah Salih, siyasi reform teklifleri getirerek kendi ülkesinde benzer gelişmeleri savuşturmaya çalıştı. Fakat bunlar krizi yatıştırmaktan fazlasıyla uzaktı; diğer ülkelerdeki gibi Yemen'de de bu krizin kökenleri sosyoekonomik olduğundan ve öyle kalmaya devam ettiğinden, bu durum daha da geçerliydi.[17]

17. Yemen isyanının ilk aşamasına ve farklı yönlerine genel bir bakış için bkz. Laurent Bonnefoy, Franck Mermier ve Marine Poirier (Der.), *Yémen. Le tournant révolutionnaire*, Sanaa: Cefas and Paris: Karthala, 2012.

> Muhalefetin protestoları 16 Ocak 2011'de Yemen'in başkenti Sana'da başladı. Liderliği daha deneyimli Yemenli demokrasi eylemcileri yapsa da, örgütlenmek için sosyal medyayı kullanan ve başta El Cezire ve diğer uydu televizyonlarının isyan ve baskı görüntüleriyle motive olmuş haldeki Sana'nın üniversite öğrencileri, göstericilerin büyük bölümünü oluşturuyorlardı.[18]

19 Ocak 2011 gibi erken bir tarihte, –iç savaştan bitkin düşen ve Sovyetler Birliği ile birlikte çöküp 1990 yılında kuzey komşusu tarafından zapt edilinceye kadar "Arap Küba" olan, Güney Yemen'in eski başkenti– Aden, işsizlik ve kötü yaşam koşullarına karşı gösterilere sahne oldu. Bunu göstericilerle polis arasındaki çatışmalar izledi. Ertesi gün, ülkenin üçüncü büyük kentinde, (Güney Yemen'in bir parçası olmasa da) Aden gibi Yemen'in güneyinde yer alan, ağır işsizlik koşullarının salgın gibi yayıldığı bir sanayi merkezi olan Ta'izz'de benzer hadiseler yaşandı. Hatta Yemen'in tıpkı Mohamed Bouazizi gibi kendini ateşe veren genç bir işsizi vardı.

Mısır'daki hareketin başlangıcından işaretini alan öğrenciler ve siyasal muhalefet, ilk büyük gösteriyi 27 Ocak'ta San'a'da örgütlediler. Fakat bu hareket, isyan dinamiklerini birkaç gün sonra kazanacaktı. Mısır isyanının çapında ilk büyük sıçramanın gerçekleştiği 28 Ocak "Öfke Cuması'ndan" ilham alınarak 3 Şubat'ta Yemen'de "öfke günü" örgütlendi. Çağrıcılar arasında Tawakkul Karman da vardı. Fakat ülke kendi "Öfke Cuması'nı" ancak 18 Şubat'ta, farklı vilayetlerde gerçekleşen gösterilerle deneyimleyecekti. Gayet iyi bilindiği üzere, karşı gösteriler ve iki karşıt taraf arasında şiddetli çatışmalar da oldu. Yemen vakasındaki bu kendine has durum bir açıklama gerektiriyor.

Arap ülkeleri içinde Yemen en arkaik olanıdır. Bunun sebebi, (kıyı bölgeleri haricinde) coğrafi durumunun daha da ağırlaştırdığı tarihsel yalıtılmışlık ve korkunç seviyedeki yoksulluktur. Aden ve güneydeki diğer kentleşmiş bölgeler haricinde Yemen, toplumun büyük bölümünün kabile bağları ile örgütlendiği bir ülkedir. Kuzey Yemen'de 1970'te, iç savaşın sonunda kurulan seçime dayalı anayasal rejim, Ali Abdullah Salih tarafından istikrara kavuşturulmadan önce bir darbeyle ve iki başkanın suikastı ile sona erdirilmişti. İlk kez 1978'de parlamento tarafından başkan seçilmiş bir ordu subayı olan Saleh, bu tarihten sonra sürekli olarak yeniden seçildi –önce parlamento tarafından, daha sonra 1999'dan itibaren başkanlık iktidarının kişiselleşmesi çerçevesinde halk oylamasıyla. Yemen'de parlamenter sistem ve kabileciliğin evliliği

18. Jeremy Sharp, *Yemen: Background and US Relations*, Washington, DC: Congressional Research Service, 8 Haziran 2011, s. 1-2.

öyle güçlüydü ki, Saleh kendi neopatrimonyal rejimini sağlamlaştırmak için bu arkaik niteliği son noktasına kadar sömürdü. Aslında rejimin bu uzun ömrü, eksiksiz bir patrimonyalizasyon doğrultusunda bir eğilimle kol kola ilerledi.

Yemen devletinin çekirdeği, bir askeri-kabile bloğudur; bu durum, Arap Yarımadası'nda arkaik yapıların devam ettirilmesi üzerine kurulu olan diğer devletler için de geçerlidir. Fakat bu yapının kendisi Saleh'in ihtiraslarının yoluna taş koyuyordu; çünkü en azından bir düzeyde başkanı kabile şeflikleriyle uzlaşmaya zorlayan bir tür meslektaş yaklaşımına dayalıydı. İktidarı en büyük oğlu Ahmed'e devretmeyi arzu eden Saleh, geçtiğimiz birkaç yılda bu gayretlerini, KİK'in diğer patrimonyal krallıklarına benzer biçimde geniş ailesinin askeri-kabile bloğunun kornutası üzerindeki denetimini sağlama alacak şekilde silahlı kuvvetleri dönüştürmeye adadı. Hatta bu dönüşüm, güçlü Al-Ahmar kabilesi tarafından idare edilen ve bizzat Saleh'in de mensubu olduğu küçük Sanhan kabilesini de kapsayan büyük Hashid kabile konfederasyonunun zarara uğratılmasına kadar devam ettirildi.

Durum, Yemen isyanının patlak vermesinden bir yıl önce *New York Times* tarafından güzel bir şekilde özetlenmişti:

> Analistlere göre Bay Saleh ... geçtiğimiz iki yılda [aslında iki yıldan fazla süredir] kırılgan durumdaki Yemen'in karmaşık kabileci ve bölgesel taleplerini idare etmekten çok kendi ailesinin iktidarını sağlamlaştırmaya zaman harcadı. Yemen'in petrol gelirleri erozyona uğrarken ve Bay Saleh'in etrafa saçacak kaynakları azalırken, merkezi hükümetin menzili gittikçe küçülüyordu.[19]

Buna uygun olarak Saleh, –bölgenin geri kalanındaki liderlerin oğullarının ve hısım akrabalarının çoğu gibi zengin ve son derece yolsuz bir adam olan oğlunu– Yemen ordusunun seçkin birimleri olan Özel Kuvvetler ve Cumhuriyet Muhafızlarının başına geçirdi. Oğlundan önce bu makamları elinde bulunduran üvey kardeşini genelkurmay başkanı olarak atandı. Üvey kardeşlerinden bir diğeri yirmi yıldan uzun bir zamandır hava kuvvetlerinin komutanıydı; bir başka üvey kardeşi ordunun birinci zırhlı bölüğünün ve kuzeybatı askeri bölgesinin komutasındaydı. Ayrıca Saleh yeğenlerinden üçünü de önemli görevlere atadı: Bunlardan biri Merkezi Güvenlik Kuvvetleri'nin ve Antiterörizm Birimi'nin başına getirildi; ikincisi Cumhuriyet Muhafızları'na bağlı bir birim olan Özel Muhafızlar'ın başı oldu; üçüncüsü ise Ulusal

19. Steven Erlanger, "In Yemen, US Faces Leader Who Puts Family First" *New York Times*, 5 Ocak 2010.

Güvenlik Direktörü olarak atandı. İkinci bir askeri liderler çemberi, başkanın kabilesi olan Sanhan mensuplarından oluşuyordu. Yemen devletinin patrimonyallaşmasını tam anlamıyla değerlendirebilmek için, askeri-kabileci olmaktan ziyade askeri-ailevi olan bu örgütsel yapının bunlara ait olan uzun bir şirketler listesi ve aynı çevrelerin diğer üyeleri ile tamamlandığını da eklememiz gerekiyor.[20]

Askeri-siyasal ve ekonomik iktidarın Ali Abdullah Salih ve yakın çevresi tarafından bu şekilde tekelleştirilmesi, Al-Ahmar ailesinin ve Al-Ahmar'ın yönettiği Hashid konfederasyonunun Saleh'e düşman olmasına sebep oldu. Geçen son birkaç senede bu, Saleh'in başkanlığının en büyük Aşil topuğunu teşkil ediyordu. Yemen'de siyasetin "bileşik gelişimi", çarpıcı dışavurumunu Al-Ahmarların aynı zamanda Müslüman Kardeşler'in Yemen kolunun siyasi sızıntısını yönetmesinde buluyor: Yemen Reform Cemaati (Al-Islah) 1990 yılında kuruldu. Kabile bileşeni bir yana, Islah, Selefilerden modernist Tawakkul Karman'a kadar bir dizi İslami akımı bir araya getiriyor.[21] Yemen'in son derece kendine özgü olan bu gerçeklikleri başka unsurlarla birleşerek, Saleh'e istifa çağrısı yapan harekete hâkim olan Saleh karşıtı muhalefetin aşırı heterojen kümelenmesini doğuracaktı.

Yemen isyanı, –kabileci, bölgesel, dinsel, siyasi ve toplumsal– her türden muhalefetin oluşturduğu bir güçler birlikteliğini temsil ediyordu. Bu güçler arasında ülkenin en büyükleri olan Bakil ve Hashid kabile konfederasyonları, örgütlü siyasi muhalefeti temsil eden (*al-Liqa' al-Mushtarak*), kendisi de son derece çeşitlilik arz eden Islah Partisi, Yemen Sosyalist Partisi (eski Güney Yemen Demokratik Halk Cumhuriyeti'nin eski iktidar partisi) ve diğer milliyetçi (Baasçı, Nasırcı) veya dini partileri kapsayan bir ittifak, güneydeki bölgeselci hareket (*al-Hirak al-Janubi*), kökleri artık var olmayan Güney Yemen devletinden gelen ayrılıkçı ve federalist örgütlerin oluşturduğu bir ittifak, ülkenin kuzeybatısının büyük bölümünü kontrol altına alan, İran'ın desteklediği Şii yönelimli bir hareket olan Huthi dini hareketi, öğrenci hareketinden doğan radikal bir hizip olan Devrimci Gençlik ve son olarak toplumsal hareketlerin, STK'ların ve gençlik ağlarının amorf bir kümesi.

---

20. Bkz. "Ali Abdullah Saleh Family in Yemen Govt and Business" *Armies of Liberation*, 8 Nisan 2006, http://armiesofliberation.com/archives/2006/04/08/ali-abdullah-saleh-family-in-yemen-govt-and-business/.

21. Yemen'deki İslami hareketler için bkz. 'Abdul-Malik 'Isa, *Harakat al-Islam al-Siyasi fi al-Yaman*, Beyrut: Markaz Dirasat al-Wihda al-'Arabiyya, 2012. Islah üzerine ayrıca bkz. Jillian Schwedler, *Faith in Moderation: Islamist Parties in Jordan and Yemen*, New York: Cambridge University Press, 2006.

Bu farklı güçler, kabileci-siyasi tabanını harekete geçiren Saleh'e karşı isyanda yakınsadılar. Sonuç, iki karşıt tarafta kitle gösterileri ve mitingler arasında "soğuk bir iç savaş" oldu. Bu Yemen'deki durumu –totaliter diktatörlüklerde adet olduğu üzere, yerleşik hükümetlerin kendileri samimi rejim partizanlarının iradeleri dışında mitinglere katılan çok sayıda insanla yan yana geldiği destek gösterileri düzenlerken, bütün rejim karşıtı protestoları yasakladığı ve kanlı bir şekilde bastırdığı Libya ve Suriye gibi– diğer ülkelerdeki durumdan ayırıyor.[22] Hareketlilik ve karşı hareketlilik arasında, Yemen'i gerçek bir iç savaşın girdabına çekecek, şiddeti gittikçe artan ihtilaflar vardı. Bu dinamik, ülkeye yayılan bölünme silahlı kuvvetlerde de görüldüğünde yoğunlaştı; öyle ki ülke eşzamanlı olarak askeri çatışmalara ve halk gösterilerine sahne oldu.

Fakat iki etmen, iç çekişmenin üstünlük kazanmasını engelledi ve Saleh'i başkanlıktan çekilmeye zorladı. Birincisi, haftalar geçerken Saleh'in kabileci, siyasi ve askeri tabanı giderek parçalandı; her halükârda rejimde büyüyen patrimonyalizm, son yıllarda bu tabandaki bağlılığın temelini sarsmıştı. İkincisi, başkan, kendileri de Washington'un baskısı altında olan Suudi destekçilerinden görevini bırakması yönünde ağır baskı altındaydı. 25 milyondan fazla nüfusa sahip olan komşu Yemen'in iç savaşa sürükleneceği fikri KİK krallarını dehşete düşürüyordu; tabii El Kaide'nin bu ülkede yerleşeceğinden korkan Birleşik Devletleri de. Suudiler başlangıçta Saleh'e teşvikler gönderdiler: 15 Mart'ta bir Suudi gemisi 35 zırhlı aracı askeri bir heyet eşliğinde Aden'e indirdi.[23]

Ne var ki daha sonra Suudiler başka türlü bir yol izlediler. Yemen devletinin hem İran'a hem de El Kaide'ye yarayacak şekilde –Saleh, sponsorlarının gelecekte ne olursa olsun kendisini desteklemesini sağlayacağı inancıyla ülkenin güney kesiminde El Kaide'nin zemin kazanmasına izin vermişti[24]– çökmesinin önüne geçmek için, Yemenli müttefiklerini iktidarın devrini ve yeniden dağıtılmasını düzenleyecek bir anlaşmayı kabul etmeye ikna ettiler. Ne pahasına olursa olsun onu görevde tutmanın, ülkeyi yeniden kontrol altına alınması son derece güç olacak kaotik bir duruma sürükleme riski taşıdığını anlamışlardı.

---

22. Yemen'deki durumun gelişme biçimi, Yemen'de geçmişte ve bugün halen söz konusu olduğu üzere, kurumsal bir "başarısızlık" olarak tanımlanan şeyin aslında daha ziyade iktidar stratejisinin bir sonucu olabileceğini göz önüne almayan "başarısız devlet" kuramına Lisa Wedeen'in getirdiği eleştiriyi doğruluyor –*Peripheral Visions: Publics, Power, and Performance in Yemen*, Chicago: Chicago University Press, 2008, bilhassa Bölüm 4.
23. "Ahdath al-Thawra fi al-Yaman" *Aljazeera.net*, 13 Nisan 2011, http://www.aljazeera.net/news/pages/2ff247c6-5abc-4297-a1fd-b1d9f45516a1.
24. Bkz. Jeremy Scahill, "Washington's War in Yemen Backfires" (14 Şubat 2012), *The Nation*, 5 Mart 2012.

Bir suikast girişimi sonucunda ciddi şekilde yaralanmış olan Saleh, 23 Kasım'da Riyad'da KİK tarafından hazırlanan anlaşmayı imzaladı.

Saleh, kendisi ve yakın işbirlikçileri için adli takip dokunulmazlığı karşılığında iktidarı 1994'ten beri kendisinin başkan yardımcısı olan 'Abd Rabbuh Mansur Hadi'ye devretmeyi kabul etti. Saleh gibi eski bir subay olan Hadi, 1986'da Kuzey Yemen'e kaçmadan önce silahlı kuvvetlerde görev yaptığı Güney Yemen'den geldi. Ali Saleh'in başkanlığına resmen nokta koyan 21 Şubat 2012 seçimlerindeki tek aday olarak iki yıllık bir süre için seçilmeyi beklerken, rejime sadık olanları (ki bunlar özellikle savunma, dış ilişkiler ve petrol bakanlıklarını aldılar) ve siyasi-kabileci muhalefeti kapsayan bir ulusal birlik hükümeti kurdu. Yemen parlamentosu yapılan oylamayla Saleh'e talep etmiş olduğu dokunulmazlığı sağladı. Yalnızca oğlu Ahmed görevine devam etmekle kalmadı, aynı zamanda babasının Riyad anlaşmasını imzalamasından bir ay sonra Cumhuriyet Muhafızları'nı muhalefete yakınlık duyduklarını dile getiren subaylardan temizledi.

Bu anlaşma, isyanın en ilerici siyasi bileşeni olan Devrimci Gençlik için büyük bir rahatsızlık kaynağıydı; Islah ve ordu subayları arasında Yemen devrimini yarıda kesmek için kurulan tezgâhı kınayarak anlaşmaya karşı gösteri yaptılar. Yemen devletinin ve onun askeri-kabileci bloğunun devamlılığı sağlanmıştı. Yemen isyanının ilk aşaması, önemli mevkilerin Yemen iktidar elitleri içinde Saleh rejimi destekçileri ve karşıtları arasında yeniden dağıtılmasıyla sonuçlanmıştı. Yeni bir anayasanın bu yeniden iktidar dağılımını tasdik etmesi muhtemeldir. Bu anayasa, 2014'de yeni yasama ve başkanlık seçimleriyle gelecek. Saleh partizanlarının kontrolü altında olan mevcut yasama meclisi, o zamana kadar olduğu gibi kalacak. Ülkenin sosyoekonomik yapısının değişmediğini söylemeye gerek yok. Devletin merkezindeki askeri-kabileci blok bile pek fazla sarsılmadı. Hadi, birliklerini başka oluşumlara atayarak Ahmed Saleh'i Cumhuriyet Muhafızları'nın komutasından almaya çalışma cesaretini daha Ağustos 2012'de topladı. Bu hamle bile eski başkanın oğluna bağlı birliklerde silahlı direnişi harekete geçirdi.

Ali Saleh parlamentodaki çoğunluk partisinin lideri olarak Yemen siyasetinde doğrudan, merkezi bir rol oynamaya devam ediyor; oğlu halen Cumhuriyet Muhafızları'na komuta ediyor, yeğeni ise halen Ulusal Güvenlik Şefi. Bu kitap yazılıncaya kadar gerçekleşen büyük Arap isyanları arasında Yemen zaferi, tartışmasız en yüzeysel zafer oldu. İsyanın neden olduğu değişim, patlamanın altında yatan sebepleri oldukları gibi bırakmakla kalmadı; devrim seyrini takip etmeden –ya da ülke kaosa gömülmeden– önce geçici, göreceli bir istikrar dönemini müjdeleyecek kadar bile ileri gidemedi.

DÖRT NUMARALI GEÇİCİ BİLANÇO: BAHREYN

Bahreyn, kabileci Körfez monarşilerinde ortak olan arkaik tipte bir patrimonyal devlettir. Fakat onu KİK'in "zayıf halkası" kılan, adaya/takımadaya özel iki unsurun belirlediği bir dizi kendine has nitelik sergiler. Öncelikle Bahreyn, nüfusun mutlak çoğunluğunun Şii Müslümanlar olduğu (Irak'taki oranla aynı, yaklaşık yüzde 60) tek Arap ülkesidir –Irak'la birlikte bu niteliği taşıyan sadece iki Arap ülkesinden biridir. İkincisi, bir kıyaslama yapmak gerekirse ülke hidrokarbonlar bakımından komşuları kadar zengin değildir. Petrol rantı Bahreyn devlet gelirlerinin açık arayla en büyük bileşenini oluşturur; fakat genel olarak ülke ekonomisi diğer KİK krallıklarına göre daha ileri düzeyde bir çeşitlilik arz eder; azımsanmayacak bir sanayi sektörüne (bilhassa kırk yılı aşkın bir süre önce kurulmuş alüminyum üretim sektörüne) ve her türden hizmet sektörüne sahiptir. Adanın tüm bölgeye hizmet eden muazzam, ultraliberal bir offshore bölgesi haline getirilmesi kararlaştırıldığından bu yana, finans sektörü özellikle başarı kaydetmiştir.

Her ne kadar Katar dışındaki KİK ülkelerinden daha az olsa da yerli halkın 2008'e[25] kadar toplam nüfusun büyük bölümünü oluşturduğu Bahreyn'in petrol gelirleri nispeten gösterişsiz olduğundan, Bahreyn devletinin gücü yurttaşlarını aylak rantçılara dönüştürmeye yetmiyordu. Aslında ülkedeki hâkim konumu 1861 yılında İngiliz himayesi altında onaylanan kabileci Sünni Al Khalifa hanedanlığı, yerli Şii çoğunluk karşısında yöneten bir azınlık olagelmiştir. Dahası, Bahreyn nispeten erken sanayileştiği için, burada otantik bir örgütlü işçi hareketi doğmuştur. Mezhepçi-dini gruplardan sol kanat örgütlere kadar muhalif siyasi oluşumlar için de bu geçerlidir.[26] Bunların gelişimi nispeten özgürlükçü bir siyasi iklimle birlikte hızlanmıştır.

Bahreyn'de hüküm süren ailenin üyeleri devletin ve silahlı kuvvetlerin önemli mevkilerini işgal etmektedirler. Hükümetin mezhepçi niteliği, "elit" bileşenlerin patrimonyal devletin emrinde olan büyük çoğunluğunun Sünnilerden oluşmasına da yansır: askeri, siyasi ve idari hiyerarşinin yüksek kademeleri ve büyük sermayedarlar. Benzer biçimde Sünniler güvenlik kuvvetlerinin, diğer militer ya da paramiliter

25. Bahreyn Merkezi Enformatik Örgütü'nün yayınladığı *Statistical Abstract 2011*'e göre: http://www.cio.gov.bh.

26. Bkz. International Crisis Group, *Popular Protests in North Africa and the Middle East (III): The Bahrain Revolt*, Middle East/North Africa Report No: 105, 6 Nisan 2011. Tarihsel bir genel bakış için bkz. Omar Al Shehabi, "Political Movements in Bahrain: Past, Present, and Future" *Jadaliyya*, 14 Şubat 2012, http://www.jadaliyya.com/pages/index/4363/political-movements-in-bahrain_past-present-and-fu.

silahlı kuvvetlerin taban kadrolarını da oluştururlar. Hatta silahlı kuvvetler ve güvenlik servisleri, çeşitli Arap ülkelerinden ve Pakistan'dan gelen Sünni paralı askerleri de kapsar. Son derece sınırlı yetkileri olan Bahreyn parlamentosu, iki senatodan oluşur, bunlardan biri kral tarafından atanır. Seçilmiş senatoda göstere göstere yapılan seçim hileleriyle vekillerinin çoğunluğunun Sünnilerden oluşması sağlanır. Üstelik monarşi diğer Arap ülkelerinden gelen Sünnilere yurttaşlık vererek ülkenin tebaası içindeki Sünnilerin oranını artırmaya çalışır. Bu apaçık ayrımcılık mezhepçi gerilimleri sürdürerek iktidardaki hanedanlığın Sünni yurttaşlara ayrıcalıklı olduğu izlenimini vermesini mümkün kılarken, eğer çoğunluk iktidarı gerçekleşirse ayrımcılığa uğrayanın kendileri olacağı korkusunu aşılar. Bu korku doğal olarak Şii İran'ın coğrafi yakınlığı ile körüklenir ve İran'ın uzun zamandır ada üzerinde hâkimiyet kurmak istemesiyle şiddetlendirilir.

Bahreyn'in yerlileri arasındaki toplumsal eşitsizlikler nüfus içindeki mezhepçi bölünmelerle büyük ölçüde örtüşür: Zenginler arasında Sünnilerin, yoksul ve işsizler arasında ise Şiilerin oranı son derece fazladır. Yakın tarihli bir Uluslararası Kriz Grubu raporunun vurguladığı üzere, ülkede işsizlik bilhassa can yakan bir sorundur:

> 1990'lardan beri yüksek olan işsizlik, Şiiler arasındaki, bilhassa çalışma yaşındaki genç erkekler arasındaki memnuniyetsizliği yaratan önemli bir unsurdur. Hükümet 2010 yılının sonunda işsizlik oranının yüzde 16,5 olduğunu açıkladı; fakat gayrı resmi tahminlere göre gerçek rakam en az yüzde 30 olabilir. İşsizlik ve düşük istihdam düzeyleri Şiiler arasında orantısız biçimde daha fazladır. ...
> Daha yoksul ve ağırlıklı olarak Şii olan köylerde, sokakların çalışma gayreti içinde olduklarını ifade eden; fakat geçinmeye yetecek kadar ücret alacakları bir iş bulamadıkları ya da bu işleri yabancı işçilere kaptırdıkları için öfkeyle dolu olan işsiz ya da düşük istihdamla çalıştırılan genç erkeklerle dolu olması alışılmadık bir durum değildir. Sosyal güvenlik ağının neredeyse hiç var olmayışı, bu sıkıntıları ve rahatsızlıkları daha da ağırlaştırmaktadır.[27]

Bu hayli istikrarsız toplumun, önce Tunus'ta patlak veren ve ardından Mısır'da yükselen genel isyana katılmaktan başka çaresi yoktu. 14 Şubat 2011'de, yani Mübarek'in devrilmesinden üç gün sonra Bahreyn'de ilk gösteri gerçekleşti. Bu gösterinin çağrıcıları siyasi muhalefet ve gençlik ağlarıydı. Gösteri vahşice bastırıldı:[28] Bir göstericiöldürüldü; onun cenazesinde bir başka gösterici daha hayatını

27. International Crisis Group, *The Bahrain Revolt*, s. 5.
28. Bkz. Ali Ahmad al-Diri, "Al-Bahrayn: Dakhil al-Maydan, Kharij al-Ta'ifa" *Bidayat*, No: 1, Kış/Bahar 2012, s. 54-61.

kaybetti. Cenazenin kaldırıldığı günden itibaren, bitmek bilmeyen bir gösteri Manama'daki bir meydanı, Bahreyn'in "Tahrir Meydanı" olan İnci Meydanı'nı işgal etti. Monarşi, çatışmanın mezhepçi bir nitelik kazanmasını sağlama alma teşebbüsüyle, bir karşı gösteride Sünni tabanını harekete geçirdi.[29] İlerleyen günler içinde baskılar daha da ağırlaşarak arttı. İşçi sendikaları ve muhalefet, hem hareketin bastırılmasını protesto etmek için hem de toplumsal ve ekonomik taleplerin altını çizmek için bir grev örgütlediler; bu grev 20 Şubat'ta adanın bazı bölgelerini felç etti. Devlet şiddeti yalnızca göstericilerin sayısının ve azminin artmasına yaradı; siyasi talepler düzenli olarak daha da radikal hale geldi. Artık anayasal monarşi talebi gittikçe daha az sayıda göstericiyi tatmin ediyordu; açıkça monarşinin tamamen ortadan kaldırılması çağrısı yapılıyordu. 14 Mart'ta, Bahreyn İşçi Sendikaları Genel Federasyonu (GFBTU) genel grev çağrısı yaptı. Emek gücünün yüzde 60'ının katıldığı bu grev bir hafta sürdü. Grev, 300'ü petrol sektöründen olan 3000 işçinin işten çıkarılmasına sebep oldu.[30]

Devlet birlikleri, etkisi grevle ciddi biçimde güçlenen isyanın boyutu karşısında şaşkına dönmüştü. Monarşi dost KİK krallıklarını yardıma çağırarak buna karşılık verdi. 14 Mart'tan itibaren, KİK'in birleşik askeri gücü olan "Yarımada Kalkan Gücü'nün" ağırlıklı olarak Suudi birliklerinden oluşan takviye kuvvetler, Suudi Krallığı'nı 1980'lerde inşa edilen, on altı mil uzunluğunda bir köprü ve hendekler dizisi olan Kral Fahd Geçidi'ne bağlayan adaya sevk edildi. Olağanüstü hal ilan edildi. Bunu takip eden iki ay süresince Bahreyn monarşisi yoğun bir şekilde Pakistan'dan paralı asker aldı; isyan döneminde Arap "pazarı" paralı askerler için fazlasıyla riskli hale geliyordu. Bir tahmine göre, bunun sonucunda Ulusal Muhafızlar ve onun isyan karşıtı bölüğü içindeki birliklerin sayısı yüzde 50 arttı.[31]

Halk protesto hareketinde olmayan tek şey yılgınlıktı. Bu kitap yazılırken bu hareket şikâyetlerini ve taleplerini kitle gösterilerinde dile getirmeye hâlâ devam ediyor. Ölümcül baskılara (14 Şubat'tan bu

29. Bkz. Aryn Baker, "Sunni-Shi'ite Divide Clouds Prospects for Reform in Bahrain" *Time*, 26 Şubat 2011: "Hâkim aileden bir Sünni olan Mohammad Bouflasa, protestoların ilk gününde 'Ben Sünniyim ve yanınızdayım' demek için sahneye çıktı. Hükümet karşıtı protestoculara göre bunun hemen ardından ortadan kayboluşu, rejimden reform yanlılarının Sünni sempatizanlarına açık bir uyarıydı".

30. Vittorio Longhi ve Khalil Bohazza, "Spotlight interview with Salman Jaffar Al Mahfoodh, Bahrain-GFBTU" ITUC, 1 Mart 2012, http://www.ituc-csi.org/spotlight-interview-with-salman,10736.html.

31. Mujib Mashal, "Pakistani Troops Aid Bahrain's Crackdown" *Aljazeera.com*, 30 Haziran 2011, http://www.aljazeera.com/indepth/features/2011/07/2011725145048574888.html.

yana geçen 18 ayda 100 ölü, binlerce yaralı, yüzlerce tutuklama ve düzinelerce işkence vakası)[32] ve monarşinin Batılı hamileri yararına salınelediği şov amaçlı reformlara ve soruşturmalara rağmen, hareketin pes edip çekilmek üzere olduğunu gösteren hiçbir belirti yok.

Bahreyn ve Suudi monarşileri adada kötüye giden durumun üstesinden gelmek için Şii kesimlere yönelik korkularını birleştirdiler ve iki ülkeli bir "federasyon" (*ittihad*) kurmaya karar verdiler. Bu plan halkın gözleri önünde methedildi ve Yarımada Kalkan Gücü'nün ülkeye konuşlanmasının üzerinden daha bir yıl geçmeden, 2 Mart 2012'de halkın tepkisini ölçmek için yapılan bir balon haberde Bahreyn'in (Sünni) Büyük Cami vaizi tarafından tavsiye edildi.[33] 14 Mayıs'ta bir KİK zirve toplantısında bu proje resmi olarak onaylandı; altı KİK üye ülkesinden oluşan bir federasyonun ilk adımı olarak kılıfına uydurulduğu. Bahreyn'in Şii muhalefeti, projede yer alan federasyonun fiilen ilhak anlamına geldiğini söyleyerek bunu kınadı ve 18 Mayıs Cuma günü itirazını ortaya koymak üzere kitlesel bir gösteri örgütledi. Ertesi gün hükümet, planı desteklemek üzere birkaç bin Sünni'nin katıldığı bir gösteri düzenledi.

Bahreyn devriminin yolundaki başlıca engelin –potansiyel olarak bu engel, Umman'da ağırlıklı olan işçi sınıfı hareketi ve toplumsal hareket ya da Kuveyt'te ağırlıklı olan siyasi hareket gibi diğer Körfez monarşilerindeki protesto hareketlerinde de mevcuttur– kaynağı, yalnızca yerel monarşilerle karşı karşıya gelmekle kalmayıp, yıkılma tehdidi altındaki dost monarşileri kurtarmak üzere müdahale edecek olan KİK devi Suudi Krallığı ile de –kendisinin de genel bir isyanla şaşkına döneceği güne kadar– kavgaya hazır olmak zorunda kalmalarıdır. Üstelik bütün Körfez monarşileri arasında Bahreyn, Suudi iktidar ailesinin temel vesvese kaynağıdır. Adanın Şii çoğunluğu, sadece Al Saudların baş düşmanı olan İran İslam Cumhuriyeti tarafında son derece özel bir ihtimam vesilesi olmakla kalmaz; aynı zamanda Suudi Krallığı'nın Bahreyn sınırındaki Doğu Vilayeti'nin tıpkı ada gibi horlanmış ve baskı altına alınmış Şii bir çoğunluğa sahip olan kısmı ile doğrudan bağlantıları vardır.[34]

---

32. Bkz. "Casualties of the 2011–2012 Bahraini uprising" *Wikipedia*, http://en.wikipedia.org/wiki/Casualties_of_the_2011%E2%80%932012_Bahraini_uprising.
33. Brian Murphy, "Saudi Widens Arab Spring Backlash with Bahrain 'Union' Plans" *Associated Press*, 5 Mart 2012.
34. Suudi vilayetleri olan Al-Ahsa ve Qatif'in yanı sıra Bahreyn takımadaları, bir zamanlar Bahreyn olarak bilinen büyük ve Şii nüfuslu bir bölgenin parçalarıydılar.

BEŞ NUMARALI GEÇİCİ BİLANÇO: LİBYA

Tamamlanmamış Stalin biyografisinde Lev Troçki şu yorumu yapar: Stalin'in totaliter rejiminin gerçeklikleri ile kıyaslandığında "L'État, c'est moi" [Ben Devlet'im] neredeyse liberal bir formüldür. XIV. Louis kendini yalnızca Devlet ile özdeşleştirmiştir. Roma'nın Papaları kendilerini hem Devlet hem de Kilise ile özdeşleştirmişlerdir –fakat yalnızca geçici iktidar döneminde. Totaliter devlet Sezar-Papacılığın çok ötesine uzanır; çünkü aynı zamanda ülkenin ekonomisini de bütünüyle kuşatır. Güneş Kral'ın aksine Stalin hakkıyla "La Société, c'est moi" [Ben Toplum'um] diyebilir.[35]

En sondaki ifadenin bir abartma olduğu açıktır. Stalin şüphesiz korkunç bir otokrattı; fakat bizzat Troçki'nin herkesten daha iyi açıkladığı üzere, her şeyden önce devasa bir bürokratik aygıtın ürünüydü. Troçki'nin Stalin'in ağzından dile getirdiği formül bir yana, hiçbir Arap monarşisi XIV. Louis'nin formülünü kendine uyarlayamaz. Bütün Arap kralları, devletleri ve toplumları üzerindeki yetkilerini sınırlandıran geleneksel, dini ve kurumsal kurallara saygı göstermek zorundadır. Örneğin Suudi kralının yapabilecekleri ve yapamayacakları, hâkim aileyi bağlayan kurallar, Vahabi din kurumu ve eğer Suudi kralı geleneksel tipte bir hâkimiyet sürdürüyorsa bilhassa kabile gelenekleri ile sınırlandırılır. Dahası Suudi devleti, büyük ölçüde hâkimiyeti altında olsa bile ülkenin ekonomisini bir bütün olarak kuşatmaz. Bununla birlikte geleceğin tarih kitapları, modern zamanlarda devletlerin tepesinde yer alanlar arasında (ve sadece Araplar arasında değil) Muammer Kaddafi'nin, Rus devrimcinin nüktesinin en güzel örneğini temsil ettiğini yazacaktır. Bu örnekte *La Société, c'est moi*, gerçeğin sert bir ifadesi olmaktan çok uzak değildir.

Kaddafi, 1951 yılında Libya bağımsızlığını kazandığında kurulmuş olan monarşik rejimi yıkan devrimci darbenin liderliğinde yer alarak 1969'da iktidara geldi. Birkaç yıl içinde, Weberyan terimlerle ifade etmek gerekirse, karizmatik yönetim ile mutlak patrimonyalizmin melez hali olan bir rejim yarattı. Diğer bir deyişle Kaddafi, devlete ve bununla eşzamanlı olarak ülkenin bütün ekonomisine fiilen el koymakla yetinmedi; ülkenin seyrini farklı zamanlarda radikal olarak değiştirme ve bu süreçte Libya toplumunun eski ve yeni kurallarını da uygun gördüğü şekilde, en ölçüsüz taşkınlıklarından önce bile tereddüt etmeden, radikal biçimde elden geçirme cüretini de gösterdi. Fransa krallarının

35. Leon Trotsky, *Stalin*, Çev. Charles Malamuth, Londra: Hollis and Carter, 1947, s. 421.

emirlerinin altına iliştirdikleri törensel formülü kullanarak "Çünkü keyfim öyle istiyor" da diyebilirdi. Kaddafi örneğinde bu daha ziyade bir gereklilikler meselesiydi; zira diktatör bürokratik-yasal akılcılığı öyle derinlemesine bastırmıştı ki, "Kardeş Lider ve Devrimin Kılavuzu" olmak dışında resmi bir konumu olmamasına rağmen, 1979'dan itibaren "kitlelerin devleti" (*Jamahiriyya*) üzerinde keyfi, mutlak bir iktidar sahibi oldu. Üstelik aynı sıfatla silahlı kuvvetlerin başkomutanı işlevini de yürüttü.

Başlangıçta Kaddafi, tıpkı Libya Özgür Subayları içindeki meslektaşlarının geri kalanı gibi Nasır'ı taklit etti. 1970'lerin başındaki dönemde Sedat'ın yarı İslami sağa dönüşünü bir adım ileri götürerek, o zamanlar Libya'da yürürlükte olan kanunların yerini Şeriat'ın alacağını buyurdu. Yine daha sonra bizzat İslam inancında reform yapma işini üzerine aldı. Aynı on yılın sonunda Çin Kültür Devrimi lideri Mao Zedong'u taklit etme noktasına varana dek radikal bir sosyalist olarak yeniden kabuk değiştirdi: "Kitlelere" mevcut kurumları yıkma çağrısı yaptı ve Mao'nun *Küçük Kırmızı Kitap*'ının kendine ait bir versiyonu olan *Yeşil Kitap*'la –İslam sancağının rengi olan yeşil– çıkageldi. Ülkenin petrol gelirlerinde 1974-1975 petrol patlaması ile gelen büyük artışın, nüfusu nispeten düşük ve petrol kazancı yüksek olan Libya üzerinde bilhassa güçlü bir etkisi olmuştu: 2010'da 6,6 milyon nüfuslu bu ülke 41,9 milyar dolar değerinde petrol ihraç etti. Cezayir'le kıyaslayalım: Aynı yıl 36,3 milyon nüfusuyla, petrol ihracatı 38,3 milyar dolar kazanç getirmişti.[36]

Sırası gelmişken belirtelim; bu durum, UNDP istatistiklerinden söz ederek –sanki bunun itibarı rejime aitmiş gibi– Libya'nın Afrika'da kişi başına en yüksek gelire sahip olduğunun ve isyandan önceki İnsani Gelişim Endeksi'nin ülkeyi 187 ülke içinde 64. sıraya yerleştirdiğinin propagandasını yapan Kaddafi savunucuları tarafından öne sürülen argümanın ahmaklığını gözler önüne seriyor. Aynı ölçüyü kullanacak olursak Libya'dan dört kat fazla nüfusa sahip olan Suudi Krallığı çok daha iyi bir rejime sahiptir, zira Libya'nın neredeyse iki katı olan kişi başına geliri ile İnsani Gelişim Endeksi ülkeyi 56. sıraya yerleştirir.[37]

1970'lerin petrol patlaması, Libya'nın devlet rantını öyle seviyelere çıkardı ki, Kaddafi her türlü ekonomik kısıtlamadan azade olduğuna ve ekonomik hesaplamanın akılcılığını basitçe görmezden gelebileceğine inandı. Petrol denen talih kuşunun böyle bir ekonomiye verimli

36. OPEC, *Annual Statistical Bulletin 2010/2011*, Vieyana: OPEC, 2011.
37. UNDP, *Human Development Report 2011*, New York: UNDP, 2011.

biçimde işlerlik kazandıracağına ikna olmuş halde, ülkenin perakende ticaretini ve hatta kuaförlük gibi küçük kişisel hizmetleri bile kapsayan tuhaf bir ulusallaştırma seferberliğine girişti. Bu süreçte totaliter devlet ve toplum kontrolünü aşırı bir noktaya taşıdı. Bu durum doğal olarak devlet aygıtının baştan ayağa yeniden örgütlenmesini gerektiriyordu; bilhassa devletin silahlı çekirdeğinin. (Bu yeniden örgütlemenin zeminini hazırlayan, 1980 yılında ülkenin doğu bölgesinde başlayan askeri isyan da dahil olmak üzere, rejim karşıtı darbe teşebbüsleriydi).[38] Kaddafi, yeterli eğitim almamış, yeterli teçhizatı olmayan bir "halk ordusuna" dönüştürülen düzenli orduyu kısmen parçaladı. Paralı askerlere ilaveten, militer, paramiliter ve polis aygıtlarından oluşan bir ağa bel bağladı: Tamamı kendi ailesi ve kabile çevresi tarafından yönetilen çeşitli milisler, seçkin kuvvetler ve şişirilmiş güvenlik aygıtları.[39]

Kitlelerin-gücü retoriğinin ötesinde Libya devletinin gerçekliği, Dirk Vandewalle tarafından gayet iyi bir şekilde tanımlanmaktadır:

> Monarşi döneminde olduğu gibi, Cemahiriye içinde de iki farklı kurumlar kümesinin gücün kullanımı üzerinde tekeli oldu: Düzenli silahlı kuvvetler ve her rejimin bekasından sorumlu olan imparatorluk-muhafızı-benzeri örgütler. ... Monarşinin erken dönemde kendisini korumak için ulusal ordu pahasına imparatorluk muhafızlarını yaratma çabalarına benzer biçimde, 1969'dan sonra gerçek güç, Libyalıların hayatlarının ve ülkenin resmi siyasal sisteminin en küçük detayları üzerinde bile tahakküm kurmak üzere var edilen çok sayıda güvenlik aygıtı içinde yoğunlaştı.[40]
>
> Pek çok petrol devletinde olduğu gibi Libya'nın güvenlik sektörü de büyük ölçüde patrimonyalizm mantığıyla yönetilir, sivil denetime tabi değildir ve Libya içindeki gruplar arasında en imtiyazlı olanlardır.[41]

Kaddafi hâkimiyeti boyunca en önemli güvenlik örgütü, istihbarat ve güvenlik servisleri hiyerarşisinde en tepede yer alan "Lider'in Bilgi Ofisi" (*Maktab Ma'lumat al-Qa'id*) idi. Bütün bu aygıtların ve silahlı birliklerin zirvelerini Kaddafi'nin ailesinden, yakın arkadaşlarından, kabilesinin (Qadhadhfa) ve ona bağlı kabilelerin (Warfalla ve Maqarha) üyelerinden oluşan bir zümre taçlandırıyordu.[42] Rejimin impara-

38. Bkz. Jonathan Bearman, *Qadhafi's Libya*, Londra: Zed Books, 1986, s. 239.
39. Ali Abdullatif Ahmida, Kaddafi döneminde ülkenin "yeniden-kabileleştirilmesini" ve "bedevileştirilmesini" diktatörlüğün toplumsal tabanının inşa olma biçimi üzerine yazdığı çarpıcı makalede ele alır: "Libya, Social Origins of Dictatorship, and the Challenge for Democracy" *Journal of the Middle East and Africa*, Cilt 3, No: 1, 2012, s. 70-81.
40. Dirk Vandewalle, *A History of Modern Libya*, New York: Cambridge University Press, 2006, s. 149.
41. A.g.e., s. 205.
42. Bkz. a.g.e., s. 150-152 ve Hanspeter Mattes, "Challenges to Security Sector Governance in the Middle East: The Libyan Case" working paper, Geneva Centre for the Democratic Control of Armed Forces (DCAF), Temmuz 2004.

torluk muhafızları gibi hareket eden Devrimci Muhafız Birlikleri'nin komutasında Kaddafi'nin bir kuzeni vardı. Bu birlik Kaddafi'nin memleketi ve onun rejimi altında özel muamele görmüş olan Sirte çevresindeki Kadadfa'dan toplanan adamlardan oluşuyordu. Geçen birkaç yıl içinde "Lider'in" bugün yetişkin olan oğulları kendi üzerlerine düşeni yapmak için göreve çağırılmışlardı. Yani ülkenin önde gelen seçkin silahlı kuvveti olan 32. Takviye Birliği Khamis'e emanet edilmişti ve dolayısıyla onun adını taşıyordu. Yine askeri bir eğitim almış olan Mutassım ise Ulusal Güvenlik Danışmanı olarak atandı ve kendisine geniş yetkiler tanındı.

ABD'nin dayattığı politikalarla ağırlaşan etkileri Libyalılar tarafından şiddetli bir biçimde hissedilen 1980 "petrol fazlasının" sonuçları bahanesiyle, ekonomik hesaplamanın akılcılığı Kaddafi'nin nazarında önem kazandı. Bu durum, bir başka devlet adamını taklit etmek için "Lider'e" ilham verdi. Bu kez bu lider Mihail Gorbaçov'du: Kaddafi perestroykaya öykündü ve bir glasnost parodisine girişti. Gücün son derece keyfi biçimde kullanıldığı bir ülkede gerçekleşen Libya *infitahı*, elbette yalnızca hâkim devlet kapitalizminin çeperinde "siyaseten belirlenmiş" kapitalizmin işine yaradı.

Bununla birlikte, Libya'nın ekonomik liberalizasyonu yüzyıl değişirken hız kazandı. Kaddafi'nin tıpkı babası gibi hiçbir resmi göreve sahip olmamasına rağmen ülkenin fiili başbakanı olarak kabul edilen "reformcu" oğlu Saif al-İslam'ın artan nüfuzu ile kol kola ilerledi. 2008 yılında dönemin IMF direktörü olan kötü şöhretli Dominique Strauss-Kahn, Libya ekonomisine dair görüşlerinin Trablus'ta "tanışma ayrıcalığına" sahip olduğu "Libya Lideri Albay Kaddafi'nin" görüşleriyle tamamen aynı olduğunu dile getirmekten memnundu.[43] 2010 yılında IMF, Libya hükümetini "ekonomide özel sektörün rolünü güçlendirme çabalarından" ötürü içtenlikle kutladı.[44] Neoliberalizm "özel" olduğu sürece özel sektöre nezaret edenin kim olduğu konusunda müşkülpesent değildir. Paranın kokusunun olmadığını söyleyen o atasözü temelde hatalıdır; aslında gerçekten de berbat kokabilir. Patrick Haimzadeh Kaddafi'nin Libya'sında özel sektöre dair bir değerlendirme sunuyor:

---

43. IMF, "IMF Yönetici Müdürü Dominique Strauss-Kahn'ın Sosyalist Halk Libya Arap Cemahiriye'si ziyaretinin sonucundaki bildirisi" 18 Kasım 2008, http://www.imf.org/external/np/sec/pr/2008/pr08290.htm.

44. IMF, "Sosyalist Halk Libya Arap Cemahiriyesi –2010 Madde IV İstişare, Göreve İlişkin Ön Sonuçlar" 28 Ekim 2010, http://www.imf.org/ external/np/ms/2010/102810.htm. IMF'nin Arap isyanının yaşandığı ülkelere yönelik tutumu için bkz. Patrick Bond, "Neoliberal Threats to North Africa" *Review of African Political Economy*, Cilt 38, No: 129, Eylül 2011, s. 481-495.

> Klasik biçimdeki kayırmacılık bugün Kaddafi'nin oğullarında ve güvenlik aygıtında merkezileşen yağmacı bir sistemle yer değiştirdi. Aile bağı temelinde adam kayırma ilkesi, aşağıda ifade edilen ve en kazançlı faaliyet alanları arasından seçilen birkaç örnekte de görüldüğü gibi bütün toplumsal alanlar üzerinde tahakküm kurmakta: Kırmızı ton balığı avcılığı ve Kaddafi hayır dernekleri vakfı (Saif al-İslam Kaddafi); Adidas Libya ithalat ruhsatı ve Trablus çevre yolu inşaatı (Muhammed Kaddafi); deniz taşımacılığı (Hannibal Kaddafi); *wa'tasimu* hayır derneği (Ayşe Kaddafi); eğlence gemisi inşası (Bahriye Personeli); büyük Bengazi Nehri bekletme havuzu (Bengazi Güvenlik Kuvvetleri Müfrezesi); ithalat-ihracat, yapı ve inşaat mühendisliği (güvenlik kuvvetlerinin müfrezeleri).[45]

Böylelikle Libya askeri-kabile kompleksi Mısır örneğinin izinden giderek askeri-sınai bir diğer boyut kazandı. Ne var ki ekonomik liberalizasyon yönetici ailenin patrimonyalizmini hafifletmedi: Özel mülkleriyle devlet mülkü arasındaki çizgi fazlasıyla bulanıklaştı. Kaddafilerin 2006 yılında Saif Kaddafi himayesinde kurulmuş ve petrolden gelen on milyarlarca doları son derece anlaşılmaz bir biçimde çeşitli ülkelerde yatırıma dönüştürmeyi başarmış bir bağımsız refah fonu olan Libya Yatırım Müdürlüğü ile ilişkisi bunu doğrular niteliktedir.[46] Yemen'de olduğu gibi, yöneten ailenin siyasi-askeri ve ekonomik gücü gasp etmesi ve tekelleşmesi, kendi kabilesi olan Kadhadfa kabilesi dışında kalan diğer kabilelerin olduğu kadar patrimonyal zümreden dışlanan iktidar elitlerinin de sadakatine mal olan bir unsurdu.

Libya'daki sıradan halkın IMF'ninkinden çok farklı olan bakış açısına göre, ekonomik liberalizasyonun sonuçları tatmin edici olmaktan hatırı sayılır ölçüde uzaktı. Bu durum, Libyalıların devrimin başladığı gün kabul ettikleri günün arifesinde, 16 Şubat 2011'de yayınlanan Afrika haber ajansı Afrol News'in bir raporunda gayet güzel özetleniyor:

> Libya en zengin Kuzey Afrika ülkesi. Kişi başına düşen GSYH göz önüne alındığında Libya gerçekten de Doğu Avrupa düzeyinde. Fakat bu durum, ülke nüfusunun petrol güdümlü ekonominin dışında kalan yarısına denk düşen ortalama Libyalıların gerçek ekonomisini yansıtmıyor. İşsizlik oranı hayrete düşürecek biçimde yüzde 30[47]; genç nüfus için tahmini işsizlik oranı yüzde 40 ile 50 arasında. Bu rakamlar Kuzey Afrika için en yüksek oranlar.

---

45. Patrick Haimzadeh, *Au Coeur de la Libye de Kadhafi*, Paris: J-C Lattès, 2011, s. 109-10.
46. Bkz. Ashby Monk, "Gaddafi Investment Authority, 2006–2011, RIP" Oxford SWF Project, 4 Mart 2011, http://oxfordswfproject.com/2011/03/04/gaddafi-investment-authority-2006-2011-rip/; ve Global Witness, "Leaked Gaddafi-Era Documents Expose the Need for Urgent Oil Reforms" 13 Nisan 2012, http://www.globalwitness.org/library/leaked-documents-expose-need-urgent-oil-reforms-0.
47. Yüzde 30 rakamı ILO tahminidir. Resmi Libya tahminleri daha düşük olsa da (yüzde 20'nin üzerinde) yine de komşu devletlerde olduğundan daha yüksektir. Yeni Libya yetkilileri bu rakamı yükselttiler.

> Diğer gelişme göstergeleri de petrolden gelen dolarların pek azının Libya'nın 6,5 milyon nüfusunun refahı için yatırıma dönüştüğünü ortaya koyuyor. Eğitim düzeyleri çok az petrolü olan komşu Tunus'un altında; Libyalıların yüzde 20'sinin okuma yazma bilmemesi şaşırtıcı. Ayrıca nüfusun dezavantajlı yarısının büyük bir kısmı yeterli barınma olanaklarına sahip değil. Libya'nın genel olarak yüksek olan fiyat seviyeleri de hane halkları için daha da büyük güçlükler ortaya çıkarıyor.
> Fakat halkın hoşnutsuzluğunun temel nedeni iş olanaklarının kıtlığı... Sıradan Libyalılar için pek az olan seçenekler arasında polis kuvvetlerine veya silahlı kuvvetlere katılmak, inşaat işçiliği ve küçük ticaret geliyor. Fakat buralarda bile bir şans yakalamak için bağlantılar ve yolsuzluğa ihtiyaç duyuluyor. Böyle zengin bir ülke nasıl böyle bir durumda olabilir? Bu sorunun cevabı, Libya ekonomisinin itici gücünün petrol sektörü olmasında ve petrolle ilişkili olmayan gelişmelerin Bay Kaddafi'nin megaloman projelerinde yoğunlaşmasında yatıyor. İkisi de yabancı işçilerin hâkimiyetinde.[48]

Libya'da genel olarak işsizlik oranları ve özelde gençler arasındaki işsizlik, Libya'nın en yakın komşuları olan Tunus ve Mısır dahil olmak üzere bölgedeki pek çok ülkede olduğundan daha yüksekti; IMF bile en nihayetinde bu gerçeğin farkına vardı.[49] Buna Libyalıların kırk bir yıldan uzun bir süre tahammül edilemez bir diktatörlüğe tahammül etmek zorunda kaldıklarını da eklersek, halihazırda Libya'nın iki komşusunu sarmış olan devrimci dalganın Libya'da da patlak vermesine şaşırmamak gerek. Esasen bunun gerçekleşmemesi şaşırtıcı olurdu. Çıkacak olaylar bizzat Kaddafi'ye de malum olmuştu: Ben Ali'nin Tunus'tan kaçmasından sadece bir gün sonra televizyonda yayınlanan bir bildiride Tunusluları başkanlarının görev süresini tamamlamasına izin vermeden ondan kurtuldukları için eleştirmiş, daha iyisini bulamayacaklarını ilan etmişti! Benzer şekilde, rejim karşıtı gösteri geleneği olmayan ve devletinkiler dışında yetkili bir siyasal ya da toplumsal örgütün olmadığı ultra-baskıcı bir ülkede, gösterilerin gecikmeden göstericilerle baskı güçleri arasındaki çatışmalara dönüşmesine ya da başka ülkelerde de olduğu gibi kitlelerin iktidar sembollerine yönelik saldırılarının bu gösterilere eşlik etmesine şaşırmaya da gerek yok.

İnternet ağları ve sürgündeki muhalefet güçleri, şubat ayının başlangıcından itibaren aynı ayın 17'sinde gerçekleştirilmesi kararlaştırılan bir "Öfke Günü" çağrısı yapıyorlardı. 15 Şubat'tan başlayarak Bengazi'de bir insan hakları eylemcisinin tutuklanmasını protesto etmek amacıyla küçük gösteriler yapıldı; göstericiler dezavantajlı bölge-

48. Afrol News, "Libya economy reveals basis for protests" 16 Şubat 2011, http://www.afrol.com/articles/37336.
49. Ralph Chami vd, *Libya beyond the Revolution: Challenges and Opportunities*, Washington, DC: IMF, 2012.

lerde de sokaklara çıktılar. Baskı kısa zamanda öldürücü bir hal aldı ve 16 Şubat'tan itibaren günbegün daha fazla ölüme sebep oldu. 19 Şubat itibariyle, yani üç gün içinde (tahminler değişmekle birlikte) 100 ila 200 arasında insan öldü. Daha önce Libya halkının öfke patlamaları kanlı bir şekilde bastırıldığında olanın aksine, bu kez devlet şiddeti insanları gösterilere devam etmekten alıkoymak şöyle dursun, eyleme geçme kararlılıklarını pekiştirdi. Sonuç göstericilerin mantar gibi çoğalmasıydı. Çok sayıda göstericinin baskıcı güçlerin kurşunlarıyla can vermesine rağmen zafer kazanan Tunus ve Mısır isyanları bir örnek işlevi gördü ve bölgenin dört bir yanında yeni umutları ateşledi.

20 Şubat'ta Libya'nın ikinci büyük kenti olan, ülkenin kuzeydoğusunda yer alan Bengazi, muazzam bir gösterici dalgasının kontrolüne girdi. Aynı zamanda ölenlerin sayısı da katlanarak arttı. Bazı bölgelerde tekil askerler ve düzenli ordu birlikleri (düzenli ordudaki askerlerin yarısı zorunlu askerdi) isyanı destekledi. O hafta sona ermeden başkent de dahil olmak üzere isyan Libya bölge ve kentlerinin büyük bölümüne yayılmıştı. İsyancılar kuzeybatıda yer alan ve Libya'nın üçüncü büyük kenti olan Misrata da dahil olmak üzere çeşitli kentlerin kontrolünü ele geçirdiler. Rejim zırhlı araçlar ve hava kuvvetleri dahil harekete geçirebileceği bütün askeri araçlarla isyancılara karşı savaşa girişti. Aynı zamanda halk meşruiyetine sahip olduğunu göstermek amacıyla Trablus'ta karşı eylemler örgütledi. Libya örneğinde bu gösteriler, diktatörlükler tarafından örgütlenen gösterilerin başlıca geleneğini ortaya koyarak gerçek partizanlarla gönülsüz "partizanları" bir araya getirdi. 27 Şubat'ta Bengazi'de bir Geçici Ulusal Konsey (NTC) kuruldu. Ülke artık *ikili iktidar* ve *iç savaş* halindeydi.

Kaddafi ve uşaklarının yapabileceklerinin ve rejimin doğasının – bilhassa seçkin kuvvetlerin ve paralı asker birliklerinin (takviye kuvvetler yüksek fiyatlara alelacele Mali ve Nijer'den getirilmişti) acımasızlığının– farkında olan hiç kimse, Mısır ve Tunus'ta olduğu gibi rejimin nispeten barışçıl bir biçimde devrilebileceği yönünde en ufak bir yanılsama barındıramazdı. Silahlı kuvvetlerin seçkin birliklerinin yöneten aileyi savunmasız bırakması hiçbir şekilde beklenemezdi: Kabileye özgü sadakat ve hatırı sayılır imtiyazlar temelinde inşa edilmişlerdi ve bizzat yöneten aile mensuplarının komutasındaydılar. Kaddafi'ye gelince, savaşmadan pes etmesi kesinlikle beklenemezdi. Bu adam sadece silah zoruyla devrilebilirdi; düşüşünün kaçınılmaz önkoşulu askeri yenilgiydi. Tek gerçek seçenek, iç savaş ile isyanın ezilmesine karşı koymadan izin vermek arasındaydı.

Libya'da bu türden yanılsamalar içinde olan herkes, kısa zaman sonra *baba* Kaddafi ile *oğul* Kaddafi'nin demeçleriyle gözlerini açtı. 20 Şubat'ta Saif, uyuşturucu müptelası olarak adlandırdığı isyancılara Libya'nın Mısır ya da Tunus olmadığını ve isyanlara bir son vermedikleri takdirde sonucun iç savaş ve ülkenin bölünmesi olacağını açıklamak için televizyonda boy gösterdi. Kendisi ve birliklerinin son adama kadar savaşacaklarına ve ülkeyi teslim etmeye asla razı gelmeyeceklerine ant içti.[50] İki gün sonra babası son derece tehditkâr ve dehşet verici bir demeçle Saif'in elini yükseltti. Şahsiyetin psikopatolojisi zirveye yükselmişti: İsyancılara sıçanlar ve uyuşturucu müptelaları diye seslendi ve Libya'yı böyle haşerelerden "sokak sokak, ev ev temizlemekle" tehdit etti. Diğer katliamların yanı sıra Tiananmen Meydanı (Pekin, 1989), Felluce (Irak, 2004) ve Gazze (2008-09) katliamlarını hatırlattı ve aynı türden bir kıyım sahnelemekte tereddüt etmeyeceğini ima etti.[51]

Ölenlerin sayısına ilişkin tahminlerin bir ile birkaç bin arasında olduğu mart ayı başlarında rejim, ülkenin isyanın çekim merkezi olan doğu bölgesinin kontrolünü tekrar ele geçirmek için, zırhlı araçlar ve hava kuvvetleri ile desteklenen seçkin birliklerle büyük bir saldırı başlattı. Saldırının başlıca hedefi, karşı gücün başkenti haline gelmiş olan Bengazi idi. Bir hafta sonra seferberlik açıkça fakat zahmetli bir şekilde zemin kazanıyordu ve isyancılar silah ve hava koruması talep etmeye başladılar. 5 Mart'ta NTC, "uluslararası toplumu Libya halkının silahlı rejimle silahsız insanlar arasındaki askeri dengesizlik nedeniyle maruz kaldığı insanlığa karşı suçlardan Libya halkını koruma yükümlülüğünü yerine getirmeye" çağırırken bile "dışarıdan herhangi bir müdahalenin ya da askeri varlığın mutlak biçimde reddinin" ilan edildiği kurucu manifestosunu tamamladı.[52]

Daha sonraki birkaç gün içinde rejimin saldırısı ülkenin doğu bölgesinde mesafe katetmeye devam etti. 12 Mart'ta Arap Birliği resmi olarak BM Güvenlik Konseyi'ni Libya üzerinde uçuş yasağı bölgesi oluşturmaya çağırdı. Ayın 15'inde Kaddafi'nin kuvvetleri Bengazi'ye

---

50. "Sayf al-Islam al-Qadhdhafi Yatawa'ad al-Mutazahirin" *Al-Arabiyya*, 21 Şubat 2011, http://www.alarabiya.net/articles/2011/02/21/138498.html.

51. Yaklaşık bir saat süren konuşma, Ürdün'den "şehit Muammer Kaddafi" hayranı Arap milliyetçiler tarafından tamamen deşifre edilmiştir: "Nass Kalimat Mu'ammar al-Qadhdhafi Yaum 22 Fibrayir 2011" *Bilad al-'Arab*, 25 Şubat 2012, http://beladalorb. com/cat22/13198.html. Kabataslak ve kısmi bir İngilizce çevirisi ve bulunmaktadır: https:// docs.google.com/document/d/10dy5oLJY2QL7k2VuwKonUpSgCUX-_9ATQ- 134Xka9fs/edit?hl=en&pli=1.

52. "Geçici Ulusal Geçiş Konseyi Kuruluş Bildirisi" 5 Mart 2011, http://www.ntclibya.org/english/founding-statement-of-the-interim-transitional-national-council/. Daha fazla kesinlik arz etmesi için burada alıntılanan metin Arapça orijinalinden tercüme edilmiştir: http://ntclibya.org/arabic/, *al- Bayanat*.

giden yoldaki son şehir olan Ecdebiye'ye saldırdı; bir sonraki gün Saif Kaddafi isyanın 48 saat içinde bastırılacağı sözünü verirken burası ele geçirildi. 17 Mart'ta –daha önce beyhude yere bir ateşkes çağrısı yapmış olan– Güvenlik Konseyi, "uçuşa yasak bölge yaratılmasına" olduğu gibi, "sivilleri ve sivil nüfuslu bölgeleri saldırı tehdidinden korumak için tüm gerekli önlemlerin alınmasına" yetki verirken "her türlü yabancı işgal kuvvetini Libya topraklarının dışında bırakan" 1973 No.lu Güvenlik Konseyi Kararı'nı kabul etti.

18 Mart gecesi Kaddafi'nin kuvvetleri Bengazi eteklerine ulaştı. Kentin istilası an meselesiydi. Karşılık olarak NATO'nun ve KİK'in hava kuvvetleri harekete geçti. Fransız hava kuvvetleri karadan Bengazi'yi tehdit eden zırhlı araçları ve taşıma araçlarını yok etmeye girişti. Daha sonra olanlar malum: Libya'da karada bir iç savaş yaşanırken, 20 Ağustos'ta Trablus'ta isyan patlak verinceye kadar NATO ve müttefikleri uzun menzilli bombalarla isyancı güçlerin yardımına geldiler. İsyan başkentin kurtulması ve nihayet rejimin düşüşüyle sonuçlandı. Rejimin düşüşü, son kalelerinin ele geçirildiği ve Kaddafi'nin öldürüldüğü ekim ayı itibariyle tam anlamıyla gerçekleşmiş oldu. 7 *Temmuz 2012'deki çoğulcu* seçimlerde Ulusal Genel Kongre seçildi; Libya'da son kırk yılda ilk kez bu türden bir seçim yapılıyordu. Bir ay sonra Ulusal Genel Kongre ülkenin başındaki NTC'nin yerini aldı.

Libya isyanının hükümetin doğası tarafından belirlenen dinamikleri, halihazırda bu kitap yazılırken onu eski rejimin devletini tamamen "parçalayan" tek Arap isyanı kılıyor. 2011 Arap isyanlarının yaşandığı üç Kuzey Afrika komşusu kıyaslandığında, Eberhard Kienle "güç kullanma aygıtı olarak kabul edilen eski rejimin" bir tek Libya'da "bütünüyle yok olduğunu" gözlemliyor.[53] Ne var ki bu, Libya toplumsal yapısının radikal bir biçimde altüst olduğu anlamına gelmiyor.

Şimdiye kadar Libya radikal bir toplumsal devrim değil, radikal siyasal devrim yaşadı. Devlet üstyapısı ve ideolojik üstyapı parçalandı; silahlı kuvvetler dağıtıldı ve onun yerini iç savaş sürecinde şekillenen çok sayıda milis aldı. Değişimler öyle geniş kapsamlı ve hızlı oldu ki, hüküm süren durum tehlikeli bir biçimde kaotik. Sosyoekonomik yapının, bu kitabın yazıldığı ana kadar Arap isyanının yaşandığı diğer bütün ülkelerde olduğundan daha derinlemesine sarsıldığı inkâr edilemez; zira Libya'da hem devlet kapitalizmini hem de özel sektör kapitalizmini yöneten, devrimin saf dışı bıraktığı patrimonyal kast, ülkenin

53. Eberhard Kienle, "Les 'révolutions' arabes" *Critique internationale*, 2012/1, No: 54, s. 106.

mülkiyet sahibi sınıfının ağırlıklı olarak hâkim olan kesimini temsil ediyordu. Fakat Libya'da, bugüne kadar Arap isyanının yaşandığı diğer ülkelerde olduğu gibi, geçtiğimiz birkaç yılda yaşanan gelişmelerle yükselen neoliberal ilhamın ekonomik koşulları değiştirilmedi.

İsyanın siyasi bakımdan radikal olan doğası, rejimin başka bir biçimde yerinden oynatılamayacak olmasından kaynaklanıyordu. İsyanın toplumsal düzeyde eşit ölçüde radikal olmamasının sebebi de, benzer biçimde, toplumsal mücadelelerin birikimini ve her türlü özerk işçi örgütlenmesinin ortaya çıkışını bertaraf eden rejimin doğasıydı. Buna rağmen Libya'da özel sektör kapitalizmi komşu ülkelerde olduğundan çok daha zayıfken halkın talepleri daha etkili ve iddialıdır. Henüz oyun bitmedi.

ALTI NUMARALI GEÇİCİ BİLANÇO: SURİYE

Bahreyn'de olduğu gibi Suriye'de de –iki ülkenin siyasal sistemleri arasındaki farka rağmen; biri kabile monarşisi, diğeri askeri-Baasçı diktatörlük– hükümet mezhepsel bir azınlığa dayalıdır. Bahreyn'de kurumsal imtiyaz sahibi bir azınlık olan Sünni Araplar, nüfus bilimcisi Youssef Courbage'ın tahminine göre toplam nüfusun yüzde 70'inden fazlasını oluşturdukları Suriye'de çoğunluktur.[54] Suriye'nin yine Courbage'a göre nüfusun yüzde 10'undan biraz fazlasını oluşturan Alevi azınlığı, kurumsal ya da yasal imtiyaz sahibi değildir. Suriye'de Alevilerin Bahreyn'deki Sünnilerden çok daha küçük bir azınlığı temsil ettikleri göz önüne alındığında, Alevilerin imtiyazlarını bu şekilde kodlamak için, Esad hanedanlığı rejiminin halihazırda olduğundan bile daha cebbar olması gerekirdi.

Bahreyn'de fiili ve hukuki mezhep ayrımcılığı söz konusu iken, Suriye devleti ülkenin Arap yurttaşları söz konusu olduğunda teoride eşitlikçidir. (Baas'ın resmi ideolojisinin özü Arap milliyetçiliği olduğundan, yasa önündeki bu resmi eşitlik 2011 isyanına kadar yurttaşlıktan mahrum olan Suriye Kürtlerini kapsamamaktadır. Yine büyük çoğunluğu Sünni olan Kürtler, ulusal bir azınlığı oluştururlar; Türkiye'de ve İran'da olduğu gibi Suriye'de de baskı altındadırlar). Aslında Hafız Esad, nüfusun çoğunluğunun dini mezhebine uyum sağlamak için işi kamusal alanda, resmi pratikte Sünni inancına riayet etmeye kadar götürmüştür. Suriye rejiminin mezhepçiliği dine dayalı değil, cemaate

54. Youssef Courbage, "La population de la Syrie: des réticences à la transition démographique" Baudouin Dupret vd, *La Syrie au présent. Reflets d'une société* içinde, Paris: Sindbad/Actes Sud, 2007, s. 189.

dayalıdır; öyle ki yöneten aşiret, yani geniş Esad ailesi, –aynı anda Aleviler içindeki çeşitli kabile *asabiye*'lerini sömürürken[55]– devletin merkezinin, seçkin birliklerin ve düzenli ordu subayı kıtalarının sadakatini garantiye almak için iktidarını Alevi *asabiyesine* dayandırır.

Asteğmenden askeri hiyerarşideki en üst kademeye kadar ordu görevlileri arasında Alevilerin sayıca üstünlük kazanması, 1960'ların seyrinde kademe kademe gerçekleşti: Bu durum önceden tasarlanmış ve örgütlü bir operasyonun sonucu değildi; Hanna Batatu'nun mükemmel bir kitapta en ince ayrıntısına kadar ele aldığı siyasi ve sosyal etmenlerden kaynaklanıyordu.[56] Dolayısıyla savunma bakanı olan Hafız Esad'ın orduyu ve Baas Partisi'ni bir zamanlar bizzat kendisinin de mensubu olduğu radikal sol fraksiyondan temizleyerek iktidarı ele geçirdiği, "Islah Hareketi" (*al-Haraka al-Tas'hihiyya*) olarak bilinen 16 Kasım 1970 askeri darbesinden önceydi. Dahası, Esad'ın bu darbesi, kendi mezhebindekilerden ziyade Sünniler, bilhassa kentli Sünni burjuvazi tarafından daha olumlu bir şekilde karşılandı.

Yaşlı Esad uyanık bir Bonaparte idi –*Prens*'in yazarına hem olumlu hem de pejoratif anlamda referansla, çağdaş Arap tarihinin en Makyavelyan lideriydi. Etrafının sürekli olarak kazanacakları maddi imtiyazların hatırına hükümetin istikrarını sağlamakta doğrudan menfaatleri olan, doğru konumlandırılmış Sünnilerle çevrili olduğundan emin oldu. Ne var ki onları denetimi altında tuttu ya da iktidarı kendileri için ele geçirmeye yönelik olası her türlü niyetlerinin önüne geçmek için yakından izledi. Çevresindeki Sünniler arasında işbirlikçisi ve eski arkadaşı, "Islah Hareketi" döneminin genelkurmay başkanı ve askeri darbede pay sahibi olup Esad'ın Savunma Bakanı olan General Mustafa Tlass, bir başka eski arkadaşı, 1984'e kadar Esad'ın Dışişleri Bakanı ve sonrasında başkan yardımcısı olan Abdel-Halim Khaddam ve 1974'e kadar istihbarat şefi ve daha sonra 1998'e kadar genelkurmay başkanı olan Hikmat al-Shihabi bulunuyordu.

Hafız Esad 1983-1984 yılları arasında birkaç aylığına sağlık nedenleriyle iktidardan vazgeçmek zorunda kaldığında, kendisi göreve dönünceye kadar ülkeyi yönetmeleri için tamamı Sünni altı kişilik bir başkanlık heyeti oluşturdu.[57] Bunun sebebi, bu adamların kendisine

55. *Asabiye* kavramı için bkz. 4. Bölüm.
56. Hanna Batatu, *Syria's Peasantry, the Descendants of Its Lesser Rural Notables, and Their Politics*, Princeton, NJ: Princeton University Press, 1999. Suriye silahlı kuvvetleri hiyerarşisi içinde Alevilerin yükselişi ile ilgili bkz. s. 157-60.
57. Patrick Seale, *Asad: The Struggle for the Middle East*, Londra: I.B. Tauris, 1990, s. 423. Seale'nin Hafız Esad'la yapılan mülakatlara dayanan sterilize edilmiş biyografisinde bu altı üyenin dini mezheplerinin pek de bahsi geçmemektedir.

cephe almayı asla akıllarına getiremeyeceklerini bilmesiydi; zira yöneten zümrenin aralarında Esad'ın öz kardeşi Rıfat'ın da bulunduğu Alevi mensuplarının aksine, bu adamlar silahlı kuvvetleri kontrol etmiyorlardı. Rıfat tam da başkanlık kararına karşı gelmiş olduğu için rezil olmuştu.[58]

Batatu'ya göre, Esad hâkimiyetinin en fırtınalı dönemi olan 1976-1982 yılları arasında –hem bölgesel anlamda hem de Esad Müslüman Kardeşler liderliğindeki Sünnilerin silahlı isyanıyla karşı karşıya kaldığı için ülke içinde– "Esad'ın kan bağı olanlara bağımlılığı, Alevilerin cesareti ve dayanışması arttı ve bu unsurlar onun muazzam iktidarının vazgeçilmez teminatı haline geldi".[59] Bu gelişme, Esad'ın başkanlığı sırasında gerçekleşen atamalara da net bir biçimde yansıdı:

> 1970-1997 yılları arasında Esad'ın silahlı kuvvetlerdeki, seçkin askeri birimlerdeki ve istihbarat ve güvenlik ağlarındaki öne çıkan ya da kilit kademeler için belirlediği otuz bir subay arasından en az on dokuzu, aralarında kendi kabilesinden sekiz kişinin ve eşinin kabilesinden dört kişinin de olduğu Alevi mezhebinden seçilmişti; geriye kalan ve yedisi arasında kan bağı olan on dokuz kişi ile Esad arasında kan bağı ya da evlilik bağı ile yakın bir ilişki vardı.[60]
> Üzerlerinde ayrıcalıklı bir denetim sahibi oldukları rejim koruyucusu özel askeri oluşumlar dışında, 1973 yılında Alevi generaller beş düzenli ordu bölüğünden yalnızca ikisinin komutasına sahipken, 1985'te bugün Suriye'nin düzenli ordusunu oluşturan dokuz bölüğün en az altısına –ve 1992'de yedisine– komuta ediyorlardı.[61]

Hafız Esad'ın el attığı Suriye silahlı kuvvetlerinin derinlemesine dönüşümünün sonuçları, bu yapıların mevcut durumlarına ilişkin bir raporda özel istihbarat ajansı Stratfor tarafından ortaya kondu. Söz konusu rapor, öğretici bir tablo ortaya koyuyor:

> Suriyeli Aleviler, ordunun büyük ölçüde Sünni olan 2. Bölük komutanlarını kontrol altında tutarak en üst kademeden en alt kademeye kadar ordu içinde kümelenmiştir. Suriye ordusunda kariyer yapan 200 bin askerin hemen hemen yüzde 70'i Alevidir.
> Ordudaki subayların yaklaşık yüzde 80'inin de Alevi olduğuna inanılmaktadır. Ordunun en seçkin bölüğü olan, başkanın küçük kardeşi Mahir Esad'ın komutasındaki Cumhuriyet Muhafızları bütünüyle Alevilerden oluşan bir kuvvettir. Suriye kara kuvvetleri (karma topçu sınıfı, zırhlı birlik ve mekanize piyade birliklerinden oluşan) üç kolordu halinde örgütlenmiştir. İki kolordunun önderliğinde Aleviler vardır. ...

---

58. Batatu, *Syria's Peasantry*, s. 232-37.
59. A.g.e., s. 226.
60. A.g.e., s. 327; ayrıca bkz. s. 217-25.
61. A.g.e., s. 227.

> Suriye'de askere alınan ve iki yıldan üç yıla kadar olan zorunlu askeri hizmetini tamamlayan 300 bin kişi Sünni'dir; buna rağmen Suriye tarımındaki düşüş, kırsalda yaşayan Sünnileri zorunlu askerlik döneminden sonra da orduda kalmaya zorlamaktadır (ki bu, rejimin sıkı sıkıya izlediği bir süreçtir). Suriye hava kuvvetlerinin çoğu pilotu Sünni olsa da, kara destek mürettebatının büyük bölümü lojistiği, iletişimi ve bakım hizmetlerini kontrol eden ve dolayısıyla Sünni hava kuvvetleri içindeki potansiyel muhaliflerin tek yanlı bir şekilde eyleme geçmesini engelleyen Alevilerdir. Alevilerin hâkim olduğu Suriye hava kuvvetleri istihbaratı güvenlik aygıtı içindeki en güçlü istihbarat ajanslarından biridir ve Sünni pilotların rejime karşı isyan etmemelerini garantiye alma gibi temel bir işlevi vardır.[62]

Batatu'nun izinden giderek, Suriye'de diğer herkesin doğrudan emri altında olduğu kademede olan başkanın temsil ettiği iktidar zirvesinin altındaki güç piramidinin üç basamağını birbirinden ayırabiliriz. Evvela dört istihbarat ve güvenlik servisinin şeflerinden oluşan bir kademe söz konusudur: Askeri İstihbarat, Hava Kuvvetleri İstihbarat, Genel Güvenlik ve Siyasi Güvenlik. Bunlar, paranoyak yönetimlerde alışıldığı üzere ayrı ve birbirine rakip kurumlardır. Bu kademenin bir parçası da başkente ayak basmaya yetkili birlikler olan rejim imparatorluk muhafızlarının –(dönüşümlü olarak Esad'ın üç oğlu, Basel, Beşar ve Mahir tarafından yönetilen) Cumhuriyet Muhafızları'nın, (bugün Mahir'in komutasındaki eski Savunma Birlikleri olan) Dördüncü Zırhlı Bölüğü'nün ve ordudaki Onbeşinci Bölük gibi Özel Kuvvetler'in şefleridir. Baas parti liderliği bir sonraki güç kademesini işgal eder. Üçüncü kademeyi hükümet üyeleri ile ulusal ve yerel yönetimlerdeki yüksek rütbeli bürokratlar oluşturur.[63]

Cumhuriyet Muhafızları bu yapının temel taşlarıdır ve dolayısıyla devletin petrol rantından pay almayı talep ederler. Batatu tarafından verilen bilgiye göre, "bu birlik, –ne tesadüftür ki ülke bütçesine büyük ölçüde kaydedilmemiş olan– Deyrizor bölgesi petrol alanları gelirlerinin çoğunu elde etmektedir".[64] Daha genel olarak, askeri ve güvenlik hiyerarşisinin tepesindekiler Hafız Esad yönetiminde büyük servetler biriktirebildiler. Bu zenginlikleri kısmen Mısır'ınkine benzeyen bir askeri-sınai kompleksin gelişmesinden kaynaklanıyordu; yine de bunun ikincil bir önemi vardı. Ayrıca –rejimin 1990'larda ivmesi artan aşamalı *infitah* döneminde büyüyen– Suriye geleneksel pazar burjuvazisinin ve devlet burjuvazisinin ve aynı zamanda 1976 ile 2005 arasındaki otuz yılda Lübnan'daki Suriye birliklerinin varlığı sayesinde gelişen

62. Reva Bhalla, "Making Sense of the Syrian Crisis" *Stratfor*, 5 Mayıs 2011, http://www.stratfor.com/weekly/20110504-making-sense-syrian-crisis.
63. Batatu, *Syria's Peasantry*, s. 206-207.
64. A.g.e., s. 237.

çeşitli iş anlaşmalarında ve kaçakçılıkta Lübnan pazar burjuvazisinin ve mafyasının zorunlu ortakları olarak kendilerini zenginleştirdiler. Dolayısıyla Suriye askeri hiyerarşisinin önemli bir bölümü, yasal ya da yasadışı sivil Suriye ve Lübnan ekonomilerini yağmalayan bir mafyaya dönüştü.

1970'te esas olarak askeri ve siyasi olan, ikincil bir konum işgal eden geleneksel bir burjuvaziye sahip olan Suriye iktidar elitleri, kapitalist bileşenlerinin –devlet burjuvazisinin zirvesinin– yıllar içinde geliştiğine tanık oldular.[65] Babasının 2000 yılında ölümünün ardından, iktidarın patrimonyalleşmesinin ders kitaplarına geçecek bir örneğini ortaya koyan grotesk bir silsile gereği başkan olan Beşar Esad, ekonominin liberalizasyonuna önemli ölçüde ivme kazandırdı. Buna karşılık, başkanlığının ilk safhasında denemiş olduğu politik liberalizasyona derhal son verdi.[66] Neoliberal reçeteler ve 1990'ların ekonomik düşüşünü aşma teşebbüsüyle gerçekleştirilen özelleştirmeler, başka her yerde olduğu gibi, Suriye'de de son derece hızlı bir şekilde büyük servetlerin birikmesine neden oldu. Suriye rejiminin şeffaflıktan tümüyle yoksun olma özelliği sayesinde bu yeni servet, esas olarak bu yolla iktidarın patrimonyal dönüşümü tamamlayan Esad aşiretine ve ortaklarına gitti. Bassam Haddad bu süreci şöyle tarif etmiştir:

> 2000 yılında Beşar Esad babasının yerini aldıktan sonra Suriye'nin ekonomi politikasının mimarları, ekonomiyi daha ileri düzeyde liberalleştirerek, örneğin devlet sübvansiyonlarını kısarak ekonomik darboğazı tersine çevirmeye çalıştılar. Yaklaşık 40 yıldır ilk kez özel bankalara izin verildi ve bir borsa oluşturulması tasarlandı. ... Bir kez daha rejim, küçük işletmeler ve Suriye nüfusunun hizmetler, sübvansiyonlar ve sosyal yardımlar için devlete bağımlı olan çoğunluğu pahasına, büyük iş dünyasıyla ittifakını sağlamlaştırmıştı. Akraba kayırmacılığı sürmüş; fakat buna başka bir kılıf dikilmişti. Bir şekilde rejimle ilişkisi olan aileler, kamu iktisadi varlıkları üzerinde hatırı sayılır bir denetime sahip olmanın yanı sıra, özel sektöre de hükmeder hale geldi.[67]

Bu durum, geleneksel olarak askeri aygıtın da komuta mevkilerine sahip olan Suriye'nin iktidardaki ailesinin, ülkenin en zengin adamı

---

65. Bkz. Ali El Saleh, "Les 'bourgeoisies' syriennes" Dupret vd, *La Syrie au présent*, s. 771-778.
66. Bkz. Souhaïl Belhadj ve Eberhard Kienle, "Y a-t-il de vraies transformations politiques internes en Syrie ?" a.g.e. içinde, s. 687-727.
67. Bassam Haddad, "The Syrian Regime's Business Backbone" *Middle East Report*, Cilt 42, No: 262, Bahar 2012, http://www.merip.org/mer/mer262/syrian-regimes-business-backbone bağlantısından da erişilebilir. Suriye'de oluşturulan iş ağları ve bunların Haddad'ın "sınırları çizilmiş liberalizasyon" adını verdiği çerçevede hükümetle ilişkileri üzerine bkz. Bassam Haddad, *Business Networks in Syria: The Political Economy of Authoritarian Resilience*, Stanford, CA: Stanford University Press, 2012.

olan Rami Makhlouf'u nasıl içine kattığını açıklamaktadır. Makhlouf, babası Muhammed Makhlouf'a layık bir oğuldur. Hafız Esad'ın nüfuzlu eşinin kardeşi olan yaşlı Makhlouf, kamu sektöründe elde ettiği yüksek kademeleri sömürerek, kazandıklarının bir kısmını özel sektöre yatırım yaparak ve bütün bunlarla eşzamanlı olarak saltanat ailesinin iki numaralı reisi sıfatıyla birlikte gelen haraççılık önceliğinden faydalanarak bir servet biriktirir. Muhammad Makhlouf'un oğullarından bir diğeri Umumi Güvenlik'in şeflerinden biridir, başkentin denetiminden sorumludur; üçüncü oğlu orduda yüksek rütbeli bir subaydır. Dördüncü oğlu ise işleri çekip çevirmede Rami'ye yardım etmektedir.

Başlangıçta Rami Makhlouf her şeyden önce mobil telefon şirketi Syriatel'in büyük hissedarı olarak biliniyordu. (Bu tipik aşırı yolsuzluk ve hızlı zenginleşme sektöründe Makhlouf, başka iki kodamanla, Mısırlı Naguib Sawiris ve Lübnanlı Najib Mikati ile birlikte çalıştı). Tahminen altı milyar dolarlık bir kişisel servete sahip olan Makhlouf, geniş bir sektörel yelpazede etkileyici bir şirketler listesinin sahibidir ya da bunları kontrol etmektedir:[68] bankacılık, sigorta, petrol, sanayi, gayri menkul, turizm, medya, vs.

Başka aile üyeleri ile birlikte Makhlouf'un tam anlamıyla hâkimiyet kurduğu El-Şam holding şirketi hissedarları arasında yerel ve göç etmiş Suriyeli yatırımcılar ve KİK ülkelerinden (bilhassa Katar'dan) sermayedarlar bulunmaktadır. Bu şirket Suriye'nin ekonomik faaliyetlerinin yüzde 60'ma hâkimdir.[69] Ticari faaliyetlerini güvenlik aygıtı kapsamındaki işlerle doğrudan birleştiren iktidar ailesi üyeleri bile vardır: Hafız Esad'm yeğeni ve başkanlık muhafızlarının şefi olan Dhul-Himma Shalish buna örnektir. Shalish halen kuzeni, Suriye devlet başkanı Beşar'ın güvenliğini sağlamakla meşguldür ve ayrıca ülke dışındaki operasyonları yönetmeye de yardım eder; aynı zamanda iş hayatında da yıllardır faaliyet göstermektedir ve Suriye'de, Lübnan'da ve başka yerlerdeki çeşitli yasal ya da yasadışı girişimlerde bir servet kazanmıştır.

İktidar ailesi üyelerinin hayli dikkat çekici düzeyde zenginleşmesi, halkın rejime yönelik algılarını iki şekilde biçimlendirdi. Hafız Esad'ın başkanlığını ya da göründüğü kadarını, karakterize eden bir işbölü-

---

68. Bkz. "Rami Makhlouf" *Wikipedia*, http://en.wikipedia.org/wiki/Rami_Makhlouf; ayrıca bkz. Ignace Leverrier, "Rami Makhlouf, de l'affairisme à l'illusionnisme" *Un OEil sur la Syrie*, *Le Monde* Blogs, 28 Haziran 2011, http://syrie.blog.lemonde.fr/2011/06/28/rami-makhlouf-de-laffairisme-a-lillusionnisme/.

69. Bkz. Mohammed Jamal Barout, *Al-'Aqd al-Akhir fi Tarikh Surya: Jadaliyyat al-Jumud wal-Islah*, Doha: al-Markaz al-'Arabi lil-Abhath wa Dirasat al-Siyasat, 2012.

müydü: Askeri ve siyasi güç Alevilerin elindeydi; ekonomik güç ise Sünnilere bırakılmıştı.[70] Oğlu bu gelenekle bağını kopardı. Beşar Esad'ın başkanlığında iktidar elitlerinin üçüncü bileşeni, aynı Alevi aşiretine mensup bir oligarşinin elinde toplanmaya başladı.[71] Bununla eşzamanlı olarak, babasının döneminde başkanlık çevresinin bir parçası olan tanınmış Sünniler, bu muhitin dışında bırakıldılar. Bu gelişmeler, rejime yönelik dinsel bir azınlığın menfaatine ülkeyi sömüren bir grup zorba imajını şiddetle öne çıkardı. Tanınmış bir Sünni olan, Lübnan'ın eski başbakanı Refik Hariri'nin öldürülmesinde Suriye rejiminin rol oynadığına dair derin şüphelerle bu imaj daha da pekişti.

İktidar ailesinin ekonomi üzerindeki boğucu hâkimiyetinin bir diğer sonucu, Esad aşiretinin zenginleşmesinin, ilhamını neoliberalizmden alan ekonomi politikalarının etkisi altındaki büyük bir çoğunluğun yaşam standartlarındaki düşüşe denk gelmesinden kaynaklanıyordu.[72] Bilhassa epeydir rejimin toplumsal tabanını oluşturan kırsal Suriye[73], gittikçe artan işsizliğin başlıca kurbanıydı. Bu durum, kırsalın toplu göçüne hız kazandırdı ve diğer gruplar arasında lümpen proletarya saflarını genişleterek "enformel sektördeki" büyümeyi[74] hızlandırdı. Bugün rejimin isyana karşı kullandığı cani milislerden meydana gelen *shabbiha,* bu tabakadan oluşturuldu.[75]

İki Arap sosyal bilimci tarafından UNDP ve Suriye hükümeti için gerçekleştirilen bir anket çalışması, korkutucu olmanın da ötesinde bir sosyoekonomik durum ortaya koydu. 2005 yılında yayınlanan çalışma, on yıllık bir dönemde toplam ekonomik büyüme oranı yarıdan fazla düşerken, resmi işsizlik oranının yirmi yıllık bir zaman diliminde yüzde 5'ten yüzde 11,6'ya tırmanarak iki katın üzerine çıktığını gösteriyordu; buna yüzde 16,2'lik eksik istihdam oranı da eklenmeliydi. İş-

70. "Aleviler henüz özel sektördeki işadamlarının belirgin bir katmanını oluşturmamışlardı ve üretim araçlarının çoğuna devlet sahip olduğu sürece devlet burjuvazisi özel mülkiyetin getirdiği korunaklı hâkimiyetten mahrumdu". Raymond Hinnebusch, *Syria: Revolution from Above*, Londra: Routledge, 2001, s. 91.

71. Bkz. Salwa Ismail, "Changing Social Structures, Shifting Alliances and Authoritarianism in Syria" Fred Lawson (Der.), *Demystifying Syria* içinde, Londra: Saqi Books, 2009, s. 13-28.

72. Bkz. Yasir Munif ve 'Umar Dahi, "Al-Neoliberaliyya wal-Istibdad fi Suriyya" *Bidayat*, No: 1, Kış/Bahar 2012, s. 72-78.

73. Bkz. Batatu, *Syria's Peasantry, the Descendants of Its Lesser Rural Notables, and Their Politics*.

74. Bkz. Samir Aita, "L'économie de la Syrie peut-elle devenir sociale?" Dupret (Der.), *La Syrie au présent* içinde, s. 574-75.

75. Bkz. Yasin al-Hajj Salih, "Fi al-Shabbiha wal-Tashbih wa Dawlatahuma" *Kalamon*, No: 5, Kış 2011, *Jadaliyya*'da online olarak erişilebilir: http://www.jadaliyya.com/pages/index/4468/. Ayrıca bkz. "Syria unrest: Who are the shabiha?" BBC, 9 Mayıs 2012, http://www.bbc.co.uk/news/world-middle-east-14482968.

sizlik oranı, 20 ile 24 yaş arası genç yetişkinlerde yüzde 24'e ulaşmıştı. Halkın önemli bir bölümü, nüfusun yüzde 11,4'ü ulusal yoksulluk alt sınırının da altında yaşarken, kırsal bölgelerdeki çoğunluk olan yüzde 30'u yoksulluk üst sınırının altında yaşıyordu. Son olarak, eşitsizlikler artıyordu.[76] 2007'de yoksulların sayısı arttı: Nüfusun yüzde 12,3'lük bir kesimi yoksulluk alt sınırının altında yaşıyordu, bunların yüzde 56'sı taşradaydı; kente ve kırda eşit olarak dağılmış yüzde 33,6'sı yoksulluk üst sınırının altında yaşıyordu. Resmi 2011 verilerine göre, isyanın arifesinde[77] işsizlik oranı toplam nüfusun yüzde 14,9'una ulaştı; 20-24 yaş arası nüfus için bu oran yüzde 33,7, 15-19 yaş arası nüfus için ise yüzde 39,3 idi![78]

Nüfusun yoksullaşması ile –başta yaşam tarzları yaşlı Esadlarınkinden radikal biçimde ayrılan başkan ve eşi olmak üzere[79]– gösterişli tüketimleriyle sivrilen bir aşiretin zenginleşmesi arasındaki bu çarpıcı zıtlık, toplumsal gerilimi şiddetli bir biçimde alevlendirdi. Rejimin mezhepçi karakterinin öne çıkması, bu karışımı daha da patlamaya hazır hale getirdi. Beşar Esad, Suriye toplumunu İslamlaştırılma kapısını açarak bu gerilimleri etkisiz hale getirebileceğine inanıyordu.[80] Gerçek şu ki daha da tırmandırdı.

Hafız Esad'ın Makyavelci tarzda sürdürmeyi başarabildiği diktatöryal meşruiyet, oğlu tarafından, bir anti emperyalist pozu takınarak popülerlik kazanmaya çalışmasına rağmen, büyük ölçüde çarçur edildi. 2003 yılında Irak'ın işgaline –Suriye'deki Sünni Arap kamuoyunun Arap kamuoyunun genelinden bile daha fazla düşmanlık beslediği işgale– karşı çıkması, bu çabanın bir bölümüydü. (Belirtilmelidir ki bu durum, Esad'ın İranlı müttefiklerinin fiili muvafakatiyle zıtlık ortaya koyuyordu). Lübnan Hizbullah'ına verdiği gösterişli destek gibi, daha sonra Irak'ın işgal edilmesi karşısında oynadığı ikili oyun (Tahran'ın Iraklı Şii müttefiklerini öfkelendirecek şekilde, cihatçı Sünnilerin ülkeye sızmasına imkân sağladı), isyandan önce Suriye'de çok popüler olan hamleleri, nihayetinde yeteri kadar ikna edici değildi.

Ne var ki Beşar Esad bunun aksine ikna olmuştu. 2011 yılı ocak ayı sonlarında *Wall Street Journal*'a verdiği mülakatta, Suriye'nin diğer

76. Hiba al-Laythi ve Khalid Abu-Isma'il, *Al-Faqr fi Suriyya: 1996-2004* , Şam: UNDP, Haziran 2005.
77. Fayiz Sarah, *Al-Faqr fi Suriyya: Nahwa Tahawwul Jadhri fi Siyasat Mu'alajat al-Faqr*, Londra: Strategic Research&Communication Centre, 2011.
78. Suriye Merkezi İstatistik Bürosu, http://www.cbssyr.org/.
79. Hafız Esad'ın imajı ile ilgili bkz. Lisa Wedeen, *Ambiguities of Domination: Politics, Rhetoric, and Symbols in Contemporary Syria*, Chicago: University of Chicago Press, 1999.
80. Bkz. Line Khatib, *Islamic Revivalism in Syria: The Rise and Fall of Ba'thist Secularism*, Oxon, UK: Routledge, 2011.

pek çok Arap ülkesinin tecrübe etmiş olduğu gibi bir isyanı, hiç değilse bir gösteriyi henüz deneyimlememiş olması karşısında –ki hiç deneyimlemeyeceğini düşünüyordu– getirebildiği yegâne açıklama şuydu:

> Arap ülkelerinin çoğundan daha zor şartlara sahibiz; fakat buna rağmen Suriye istikrarlı. Neden? Çünkü halkın inançlarıyla son derece yakın bir bağınız olmak zorunda. Meselenin özü bu. Politikanızla halkın inançları ve çıkarları arasında uyuşmazlık olduğunda, karışıklık yaratan bir boşluk oluşur. Dolayısıyla insanlar yalnızca menfaatleriyle değil, bilhassa son derece ideolojik alanlarda inançlarıyla hayatlarını sürdürürler. Bölgenin ideolojik yönünü kavramazsanız neler olup bittiğini anlayamazsınız.[81]

Bu bir hüsnü kuruntuydu. İlk önce Tunus'ta yükselen devrimci dalganın er geç Suriye'ye de ulaşması, burada tartışılan diğer ülkelerde olduğundan daha şaşırtıcı değildi. Aslında bilakis, gözlemcilerin merakını uyandıran ve sözüm ona Suriye istisnası ile ilgili, bizzat Beşar Esad tarafından geliştirilen tezi oldukça andıran çok sayıda tahmin ortaya çıkaran, isyanın nispeten gecikmesiydi. Gerçekte patlamayı geciktiren yegâne unsur baskı korkusuydu. Arap isyanının gerçekleştiği diğer ülkelerin hiçbiri, Libya bile, 1982'de Hafız Esad yönetiminde gerçekleştirilen, Esad'ın kardeşi Rıfat'ın komutası altındaki rejimin elit birliklerinin, Hama'da üç hafta içinde tahminlere bağlı olarak 10 bin ile 40 bin arasında insanı katlederek Müslüman Kardeşler isyanını bastırdığı korkunç katliama benzer bir olay yaşamamıştı.[82]

Korkularına rağmen Suriyeliler de Tunus ve Mısır zaferlerinden olduğu kadar Libya örneğinden, bilhassa Libya'nın dünyanın dört bir yanından dikkatleri üzerine çekmesinden cesaret aldılar. 1982'de dış dünyaya kapalı olan bir ülkede gerçekleştirilen katliamın 2011 yılında, herkesin bir haberci görevi görebileceği ve bir cep telefonu kamerasıyla çekilen fotoğrafları dünyaya gönderebileceği bir çağda artık mümkün olmadığının farkına vardılar. NATO kuvvetlerinin 19 Mart'tan itibaren Libya'ya müdahalesi, Suriyeli göstericilerin cesaretini ve güvenini artırdı: Bu durumun Suriye'de de tekrarlanacağına bel bağlamasalar da,

---

81. "Interview with Syrian President Bashar al-Assad" *Wall Street Journal*, 31 Ocak 2011.
82. Suriyelilerinki ile en fazla benzerlik taşıyan travma, her ne kadar doğası itibariyle farklılık gösterse ve çok daha yakın bir zamanda gerçekleşmiş olsa da, Ocak 1992 darbesinin tetiklediği Cezayir iç savaşı travmasıdır; on yıllık bir dönemde 100 binden fazla kişinin ölümüne neden olmuştur. Bu kitabın yazıldığı sırada neden Cezayir'de bir isyan yaşanmadığını açıklamak üzere geliştirilmiş bütün teoriler arasında (örneğin bkz. Lahcen Achy, "Why did protests in Algeria fail to gain momentum?" *Foreign Policy*, 31 Mart 2011, http://mideast.foreignpolicy.com/posts/2011/03/31/why_did_protests_in_algeria_fail_to_gain_momentum) en akla yatkın olanı budur. Benzer biçimde, Suudi rejiminin terörü kullanması, henüz krallıkta patlama yaşanmamış olmasının başlıca açıklamasıdır.

bu müdahalenin rejim üzerinde 1982'de yaşanan türden bir katliam ihtimalini ortadan kaldıran, caydırıcı bir etkisinin olacağına inanmak için sebepleri vardı. Bu hesap bütünüyle de yanlış değildi.

Bölgedeki diğer ülkelerin çoğunda olduğu gibi, genç internet kullanıcılarının oluşturduğu ağlar hareketin örgütlemesine ön ayak oldu. Bölgesel patlamanın cesaretlendirdiği Suriye sosyal ağları, şubat ayında gösteri çağrıları yapmaya bağladılar. Gençler ve pek de genç olmayanlar Şam'da gösterişsiz toplulukları bir araya getirdiler; büyük bir cesaret örneği sergileyerek, Suriye'de de bir dinamik yaratma umuduyla Libya isyanıyla dayanışmalarını dile getirdiler.[83] Fakat yerel nitelikteki ilk büyük protestoları harekete geçiren, ülkenin en yoksul bölgeleri olan kuzeydoğu Kürt bölgesinde ve güneyde halkın hoşnutsuzluğuydu. Dahası, bir bütün olarak ülkedeki yangına sebep olan, halkın öfkesinin yereldeki patlamasıydı. Bu patlama, 2011 Mart ayı başında Güney Suriye'deki Deraa kentinde, Tunus isyanının en bilinen sloganını, onu takip eden bütün isyanların devraldığı "Halk rejimi devirmek istiyor" sloganını duvarlara yazan on beş öğrencinin tutuklanmasına tepki olarak ortaya çıktı.

Yetkililerin vahşi tepkisi –öğrencilerin tutuklanması, Şam'da bir hapishaneye nakledilmeleri ve oğullarının serbest bırakılmasını talep ettiklerinde onları bir daha asla göremeyecekleri ima edilen ailelerine verilen onur kırıcı yanıt– halktaki öfkenin patlamasına yol açtı. Gençler vücutlarında barbar işkence izlerini taşıyarak salıverildiklerinde bu öfke on misli arttı. Hikâyeleri ülkenin dört bir yanına yangın gibi yayılırken, 15 Mart'tan itibaren gösteriler Deraa'dan başkenti de içine alan başka kentlere yayıldı. Suriye isyanının ilk "Cuma'sı" 18 Mart'ta geldi; hem Deraa yetkililerinin onur kırıcı tutumuna tepki olarak hem de Yemen'deki aynı adı taşıyan Cuma ile işbirliği içinde "Haysiyet Cuma'sı" adını aldı. Çeşitli şehirlerde daha da büyük gösteriler yapıldı; baskıcı güçlerin kurşunlarıyla ilk ölümler bu gösterilerde yaşandı. Deraa'da ayaklanma yerel bir isyana dönüştü.

Dinamik harekete geçmişti. Gittikçe artan sayıda Suriyeli korkularını fethetmeye başladı. Halkın sabrı sınırlarına ulaşmıştı. Baskıcı şiddetini tırmandıran rejim, nüfusun bir kısmının harekete katılımını engellemekte geçici olarak başarı kaydetse de, sadece göstericilerin kararlılığını pekiştirdi. Libya'da olduğu gibi ve tam da aynı sebeplerle, en başından itibaren göstericilerin sloganları, Kaddafi ailesinden sadece bir

83. Bkz. Rania Abouzeid, "The Syrian Style of Repression: Thugs and Lectures" *Time*, 27 Şubat 2011, http://www.time.com/time/world/article/0,8599,2055713,00.html.

yıl eksik olan, elli yıldan uzun bir zaman boyunca iktidarda olan Esad ailesinin egemenliğine son verme arzularını yansıtıyordu. Libya'da olduğu gibi hükümet, gönüllü partizanları ve kendilerine rağmen "partizan" olanları harekete geçirerek Şam'da büyük karşı gösteriler örgütledi; böylece halk meşruiyetine sahip olduğunu iddia edebilecekti.

Bununla beraber, Libya ve Suriye dinamikleri arasında yedi önemli fark bulunmaktadır. İkisi arasında bir karşılaştırma yapmak, yol gösterici olacaktır.

İlk fark, Libya isyanının hızla ülkenin büyük bölümünde ve başlıca kentlerde genele yayılmış bir patlama biçimini alması, Suriye isyanının ise çoğunluğun Sünni olduğu, ülkenin daha iyi durumdaki kısmını oluşturan bölgelerde yavaş yavaş gelişmesiydi. İsyan çeperdeki kırsal ve yarı kırsal bölgelerden, yani ülkenin yoksulluk ve işsizliğin en büyük darbeyi vurduğu bölgelerinden büyük kent merkezlerine doğru hareket etti. Kent merkezlerinde de çevredeki yoksul bölgelerden merkez alanlara doğru ilerledi.

İsyanın hareketin çevre bölgelerle sınırlı gibi göründüğü ilk aylarında, Suriye ticaret ve sanayi burjuvazisinin rejimi desteklediğini, halk tabakasının ise destek vermediğini iddia etmek mümkündü. Sınıf hatları boyunca bu bölünme, sadece bir mezhep olarak topluca tepki vermeyen tek dini cemaat olan Sünni çoğunluğu ilgilendiriyordu.[84] Bir başka ve daha hatasız bir yorum, doğrudan rejim kampında yer alan, onun refah kaynağı olan devlet burjuvazisi ile rejimden duyduğu hoşnutsuzluğa rağmen bütün omurgasızlığıyla bir nevi bekle-ve-gör tutumuna sığınmış olan "geleneksel" pazar burjuvazisinin ayrımını yapıyordu.[85] İsyanın ilk aylarında Halep ve Şam'ın nispeten hareketsiz oluşunu açıklamak için, buralarda harekete geçen baskıcı güçlerin düzeninin diğer yerlerde olduğundan çok daha etkileyici ve caydırıcı olduğunu, zira rejimin kaderinin bu iki metropole bağlı olduğunun farkında olduğunu eklemek gerekir.

Alevilerin çoğu rejime arka çıktılar; bazıları için bunun sebebi, bizzat kendilerinin ya da ailelerinin rejimin maaşlı çalışanları olmalarıydı; diğerleri için sebep, ya mezhepçi bir refleksti ya da rejim propagandistlerinin başından beri dini nefretin harekete geçirdiği aşırı uçtaki Sünnilerin işi olarak tanımladıkları bir isyana yönelik korku-

84. Muhammad Sayyid Rasas, "Kharita Ijtima'iyya Siyasiyya Iqtisadiyya lil-Ihtijajat fi Suriyya" *Al-Hiwar al-Mutammadin,* 30 Temmuz 2011, http://www.ahewar.org/debat/show.art.asp?aid=269941.

85. Hassan 'Abbas, *The Dynamics of the Uprising in Syria, Arab Reform Brief,* Mubadarat al- Islah al-'Arabi/Arab Reform Initiative, www.arab-reform.net, No: 51, Ekim 2011, s. 9.

dan kaynaklanıyordu. Her ikisi de bu türden bir propagandaya karşı hassas olan Hıristiyanların (nüfusun yüzde 5,3'ü) ve Dürzîlerin (nüfusun yüzde 2'si)[86] büyük bir kısmı, bu sebeple rejim lehine bir eğilim sergiliyorlardı; yine de tıpkı Sünni pazar burjuvazisi gibi, genel kural olarak ihtiyatlı bir bekle-ve-gör tutumuna sığındılar; çünkü kendilerini rejimle özdeşleştirdikleri bağ Alevilerin kurduğu bağdan çok daha zayıftı ve hiçbir şekilde rejimin yapılarına onlar kadar derinden dahil olmamışlardı.

İkinci fark, birincisinden kaynaklanmaktadır: Libya isyanı, aralarında ülkenin en büyük ikinci ve üçüncü kentlerinin de bulunduğu başlıca şehirlerin kontrolünü ele geçirme başarısını çok erken bir aşamada kaydetti. Ülke, Suriye'de olduğundan çok daha hızlı bir biçimde iki coğrafi kampa bölündü. Libya'da rejimin despotluğunun bir sonucu olarak örgütlü siyasi muhalefetin aşırı zayıflığı, aralarında Adalet Bakanı Moustafa Abdel-Jelil ve Ulusal Planlama Konseyi Başkanı Mahmoud Jibril'in de bulunduğu yüksek kademe devlet liderlerinin erken bir aşamada isyana destek vermesiyle telafi edildi. Bengazi'de bir "başkente" sahip olan Libya isyanı, kendisine Geçici Ulusal Konsey (NTC) bünyesinde, tabanda bir liderlik organı sağladı. NTC olaylar sırasında rejimle bağlarını koparmış olan adamların yanı sıra bazı eski muhalifler ve rakipler ile ülkenin bölge ve kabile çeşitliliğini temsil eden kimselerden oluşuyordu.

Buna karşılık Suriye isyanı, uzun bir süre boyunca bilhassa geceleri gerçekleştirilen kaçamak gösteriler düzenlemeye mecbur bırakıldı; daha cesur gösteriler şiddetle bastırıldı. Hama ya da Humus gibi büyük kentlerin kontrolünü ele geçirebilecek ve elde tutabilecek güçte değildi; on sekiz aydan uzun bir zamandır devam eden mücadeleden sonra bugün halen bu güce sahip değildir. Bu sınırlılık, Libya'daki siyasi muhalefet kadar zayıf olmasa da, tabanda örgütlenen siyasi muhalefetin güçsüzlüğüyle daha da derinleşmektedir. Aslına bakılırsa hem çok daha fırtınalı olan siyasi tarihi hem (Filistinli mültecilerin varlığı sayesinde) Filistin unsurunun her türlü çeşitliliği ile varlığını sürdürmesi hem de burada hüküm süren özgürlükler sayesinde bölgenin siyasi agorası olan Lübnan ile arasındaki geçişlilikler nedeniyle Suriye toplumu, açık bir biçimde Libya toplumundan daha fazla politikleşmiştir. Esad rejimi, rejime yönelik gerçek bir tehdit oluşturmadıkları sürece koşullu özgürlük sağlanan muhalif gruplara ve akımlara zaman zaman tolerans göstermiştir.

86. Youssef Courbage'm tahminleriyle, "La population de la Syrie" s. 189.

1970'lerde ve yine içinde bulunduğumuz yüzyılın ilk on yılında bu durum sol kanat ve liberal muhalifler için geçerli olsa da, bilhassa mezhep unsuru nedeniyle rejime yönelik başlıca tehdit olarak kabul edilen (Sünni) İslami muhalefet için söz konusu değildi.

İkincinin ortaya çıkardığı *üçüncü fark*, kurtarılmış bölgelerin ve kentlerin olmayışı, ülke içindeki muhalefetin güçsüzlüğü ve devlet aygıtı içinde bu güçsüzlüğü telafi edebilecek ciddi çatlakların bulunmayışı ile alakalıdır. Bu etmenlerin Suriye isyanının liderliği açısından iki önemli sonucu olmuştur.

Birincisi, isyana temel olarak uzun bir süre boyunca –ve daha az bir ölçekte olsa da bugün halen– ekseriyetle internetten yoğun biçimde faydalanan gençlerin oluşturduğu yerel koordinasyon komiteleri [*lijan*] önderlik etti: Yerel komiteler arasındaki koordinasyon için Facebook ve olayların gidişatına dair bilginin yaygınlaştırılması için YouTube. (Bilgi sağlama işi Suriye'de çok daha hayati bir önem taşıyordu, zira uluslararası medyanın ülkeye girişi ve/veya yayın yapması son derece zor ve riskliydi). İsyan liderliğinin bu özelliğinin sonucu, 2011-2012 Arap isyanları arasında Suriye ayaklanmasının tabanda en demokratik biçimde örgütlenen isyan olmasıydı.

İkinci sonuca gelirsek... Ne var ki Suriye Ulusal Konseyi (SNC) Ekim 2011'de, muhalefetin farklı bileşenleri arasında birkaç ay süren zorlu müzakerelerden sonra, Batı hükümetlerinin (bilhassa Fransa ve Birleşik Devletler) ve bölgesel hükümetlerin (Türkiye, Katar ve Suudi Krallığı) devreye girmesiyle kuruldu. SNC sürgündeki üç temel bileşeni bir araya getiriyordu: Suriyeli Müslüman Kardeşler, Demokratik Halk Partisi (Suriye Komünist Partisi'nde yaşanan, söz konusu hizbin rejim karşıtı olduğu ve diğer hizbin hükümete katıldığı bir ayrışmanın sonucunda kurulmuştu); ve aralarında Washington ya da Paris'e yakınlıkları ile bilinen bazı kimselerin de bulunduğu, çok sayıda muhalif şahıs ve siyasi ya da etnik (Kürtler, Asurîler) grup. Bengazi'de oluşturulan Libya NTC'nin aksine, SNC İstanbul'da oluşturuldu ve sürgünde faaliyet göstermeye devam etti. Bu nedenle temsiliyet ve meşruiyet iddiaları ister istemez NTC'ninkilerden daha zayıftı. Bu iddialar temel olarak yerel koordinasyon komitelerinin SNC'yi tanımış olmasına ve burada temsil edilmelerine dayanıyordu.

Rejimin milliyetçi ve sol kanat muhalifleri arasında yer alan diğer gruplar ve bireyler, bir Ulusal Koordinasyon Komitesi (NCC) (*hay'a*) oluşturdular. İsyana etkileri oldukça sınırlı oldu; her şeyden önce bunun sebebi, bazılarının rejime yönelik kararsız bir tutum sergilemesiydi. Kurumlarda "reform gerçekleştirmek" gibi bir bakış açısıyla uzun

zaman hükümetle "diyalog" çağrısı yapması, NCC'yi itibarsızlaştırdı. Ancak sonradan rejime son verme çağrısı yaptı; bu arada müzakereli geçişi savunmaya devam etti.

Dördüncü fark, yukarıda tartışılan üçünü koşullandırmıştır. Libya'daki ikili iktidar durumunu ve isyanın hızlı bir şekilde genele yayılmış bir iç savaşa dönüşmesini, hem subayların hem de eratın nüfusun genel yapısını yansıttığı düzenli Libya ordusu birlikleri ile eski rejimle organik bağı bulunan imparatorluk muhafız kuvvetleri arasındaki karşıtlık mümkün kıldı. Silahları, teçhizatı ve profesyonel birlikleri dikkate alındığında Libya hükümetinin isyan karşısında bariz bir üstünlüğü vardı; fakat isyan çok sayıda subayı ve sıradan askeri büyük bir hızla kendi tarafına çekti. İsyana destek veren en yüksek rütbeli askeri şahsiyet, 22 Şubat 2011 gibi erken bir tarihte isyancılara katılmak için İçişleri Bakanlığı görevinden istifa eden Tümgeneral Abdel-Fattah Younes idi. İsyancıların oluşturduğu ve daha sonra Ulusal Kurtuluş Ordusu adını alan Özgür Libya Ordusu'nun başkomutanı oldu.

Suriye'de silahlı kuvvetlerin bütün bileşenleri rejim ajanlarının yakın denetimi ve gözetimi altındaydı; dahası, ayaklanma en başından itibaren genele yayılmış değildi, boyutları ve ölçeği nispeten uzatmalı bir süreçte arttı. Bu koşulların isyan ile rejim arasındaki cepheleşme açısından önemli sonuçları vardı.

Öncelikle Suriye isyanı, Mısır isyanında olduğu gibi hem "barışçıl" kalıp hem de zafer kazanılabileceği yanılsamasını aylar boyunca besledi. Bu durum Suriyeli göstericilerin neden ilk haftalarda *"silmiyya, silmiyya"* (barışçıl) sloganını tekrarladıklarını ve neden SNC'nin başlangıçta aynı tutumu benimsediğini açıklıyor. Bu, halihazırda dile getirilmiş olan tüm sebeplerden ötürü büyük bir muhakeme hatasıydı. Rejimin ve bilhassa silahlı kuvvetlerin doğasının somut bir analizi; ancak bir iç savaşın Suriye rejimini devirebileceği sonucuna götürebilirdi. İsyanın başlamasından üç ay sonra, Haziran 2011'de Beyrut'ta yayınlanan bir mülakatta şunları söylemiştim: "Suriye için sadece iki ihtimal görüyorum: Kanlı, daha da acımasız bir baskıyla rejimin devam etmesi ya da iç savaş. Rejim, silahlı aygıtının içeriden patlaması sonucu çökebilir. Eğer bu gerçekleşirse iç savaş olacaktır".[87]

87. Dima Charif, "Gilbert al-Ashqar: Amirka Talhath Wara' Qitar al-Thawrat" *Al-Akhbar*, 22 Haziran 2011, http://www.al-akhbar.com/node/15106; İngilizce çevirisi için bkz. *Al-Akhbar English*, "Gilbert Achcar: The Revolution Has Just Begun" 24 Ağustos 2011, http://english.al-akhbar.com/content/gilbert-achcar-revolution-has-just-begun. Çevirisi düzeltilmiştir.

Aslında yerel komitelerde yer alan ve zafere barışçıl bir yoldan gidilmesini savunan eylemcilerin, şiddet içermeyen sloganlarına rağmen rejim kuvvetlerinin sistematik olarak silahsız göstericilere ateş açtıklarını fark etmeleri de uzun sürmedi. Dehşete düşüren günlük ceset bilançoları, onları dümeni bu intihar yolundan kırmanın imkânsız olduğuna ikna etti. İsyanın sadece üç seçeneği vardı. Yenilgiyi kabullenip pes edebilirlerdi –fakat bu ihtimal de intihar demekti. Rejimin tanınmış sol kanat muhaliflerinden Michel Kilo, Ekim 2011'de bizzat bana Suriye'deki eylemcilerin "Eyleme devam ediyoruz; çünkü durmaktan korkuyoruz" dediklerini söylemişti. Bir başka deyişle bu eylemciler, zafer kazanması durumunda rejimin korkunç bir intikam alacağını son derece iyi biliyorlardı. Bir başka seçenek olarak isyan, Libya'daki gidişattan ilham alan yerel komitelerin o dönemden itibaren yaptığı gibi, rejim kuvvetlerinin öldürmeye devam etmesini engellemek için ve rejim devrilinceye kadar gösterilerin yaygınlaşmasına izin verecek şekilde "uluslararası koruma" talep edebilirdi.

Yine de ikinci olasılık daha yanıltıcıydı: Libya ve Suriye'deki coğrafi ve askeri koşullar arasındaki farklılığı yok sayıyordu. Bu farklılık, öncelikle Libya'daki gibi bir müdahalenin ülke için Libya'da olduğundan çok daha kanlı ve yıkıcı olması ve NATO ve müttefikleri için daha maliyetli olması anlamına geliyordu; ikincisi, aynı sebepten ötürü Batılı devletler, açıkça ilan ettikleri üzere, Suriye'de tekrar performans sergilemeye pek istekli değillerdi.[88]

Rejimin ancak ve ancak silahlı güçle –üçüncü ve kaçınılmaz seçenekle– devrilebileceğini asker kökenlilerin muhalefetin geri kalanından daha önce anlamaları tesadüf değildir. Temmuz 2011'de Suriye ordusuna mensup olan ve kendi insanlarına yönelik zulmün bir parçası olmayı reddederek isyan kasabalarını ve köylerini korumak için örgütlenmeye karar vermiş olan muhalifler, Özgür Suriye Ordusu'nun (ÖSO) kurulduğunu ilan ettiler. Başlangıçta "devrimi militarize etmeyi" reddettiğini hatırlatan SNC tarafından kabul edilmediler. ÖSO Komutanı Binbaşı Riyad al-Asaad, Kasım 2011'de günlük *Al-Sharq al-Awsat* gazetesine verdiği mülakatta şöyle diyordu: "Kendimizi ve

88. Bütün bunları Suriye Muhalefeti'nin (çoğunluğu Ulusal Koordinasyon Komitesi üyelerinden oluşuyordu; o dönem SNC başkanı olan Burhan Ghalioun da katılmıştı) Ekim 2011'de İsveç'te gerçekleştirilen bir toplantısındaki konuşmamda açıkladım. Bu konuşmaya dayanan bir makale, bir ay sonra Beyrut'ta yayınlandı: "Suriyya bayn al-'Askara wal- Tadakhkhul al-'Askari wa Ghiyab al-Istratijiyya" *Al-Akhbar*, 16 Kasım 2011, http://www.al-akhbar.com/node/25760; İngilizce çeviri için bkz. *Al-Akhbar English*, "Syria: Militarization, Military Intervention and the Absence of Strategy" 18 Kasım 2011, english.al-akhbar.com/content/syria-militarization-military-intervention-and-absence-strategy.

halkımızı savunmak bizim görevimiz; Suriye rejiminin barışçıl bir şekilde devrileceğini düşünenler boş hayaller kuruyorlar".[89] al-Asaad pekâlâ Fransız devrimci Gracchus Babeuf'ün 1795'te dile getirdiği sözleri tekrarlamış da olabilirdi:

> İç savaştan kaçınılmalıdır, diye haykırıyorsunuz, öyle mi? ... Fakat hangi iç savaş katilleri bir tarafa, savunmasız kurbanları diğer tarafa koyan bir savaştan daha iğrençtir ki? Suçu işleyen katillere karşı kurbanları silahlandırmak isteyen birini suçlayabilir misiniz? Her bir tarafın kendini savunabildiği bir iç savaş yeğlenmez mi?[90]

Suriye isyanının askeri gücü 2011 yazından bu yana hatırı sayılır bir gelişme göstermiştir. Bunun sonucunda Suriye 2012'de tam anlamıyla bir iç savaşa girmiştir.[91] Özgür Suriye Ordusu olarak bilinen ordu, kısmen düzenli ordu kademelerindeki muhalif subaylardan ve askerlerden oluşmaktadır; pek çoğu düzenli ordunun çoğunluğunu oluşturan askere çağrılmış olanlardır. (Düzenli ordunun büyüklüğüne ilişkin yukarıdaki tahminlere bakınız). Fakat ÖSO'nun daha büyük bölümünü, yedek subaylar ve daha önce askere alınmış olanlar oluşturmaktadır. (Suriye'de 18 yaşından itibaren her erkek askerliğe tabidir; hizmet süresi 2005'e kadar iki buçuk yıl olup, daha sonra bu süre kademeli olarak on sekiz aya indirilmiştir). Tıpkı Suriye isyanının kendisi gibi, bu ordu da neredeyse hiç merkezi değildir; isyancı Libya ordusundan bile daha az merkezileşmiştir. Ekseriyetle yerel düzeyde faaliyet gösteren silahlı birimlerden oluşmaktadır, buna rağmen bu birimler faaliyetlerini ellerinden geldiği ölçüde koordine etmektedirler.[92] Libya'da olduğu gibi, cihatçı gruplar da bu güce katılmışlardır –bunlar arasında Irak'taki ağıyla bağlantı kurmayı başarabilen El Kaide de vardır. Bunların isyan içinde azınlıkta olan varlığı, ezici çoğunluğuyla silahlı halkın hakiki davasına leke süremez.[93]

---

89. Caroline 'Akum, "Al-'Aqid al-Asa'ad lil-Sharq al-Awsat: Sa Nasta'nif 'Amaliyyatana Dud Quwwat al-Nizam ba'da an Inkashafat Nawayahu" *Al-Sharq al-Awsat*, 5 Kasım 2011.
90. Babeuf, "Manifeste des plébéiens" *Textes choisis* içinde, Paris: Editions sociales, 1965, s. 218.
91. Suriye isyanının gelişiminin nitelikli bir analizi için bkz. Jean-Pierre Filiu, *Le Nouveau Moyen-Orient. Les peuples à l'heure de la révolution syrienne*, Paris: Fayard, 2013.
92. Şu ana kadar Suriye silahlı ayaklanmasının örgütlenmesine dair en kapsamlı çalışma için bkz. Joseph Holliday, *Syria's Maturing Insurgency*, Washington, DC: Institute for the Study of War, 2012.
93. Suriye ayaklanmasında "cihatçıların" rolüne dair bkz. Neil MacFarquhar ve Hwaida Saad, "As Syrian War Drags On, Jihadists Take Bigger Role" *New York Times*, 29 Temmuz 2012; Hazim al-Amin, "Idlib: al-Lihya al-Mahalliyya li 'Kata'ib Ahrar al-Sham' Tu'iq Iltihaqaha bi 'al-Jihad al-'Alami' " *Al-Hayat*, 21 Ağustos 2012; ve International Crisis Group, *Tentative Jihad: Syria's Fundamentalist Opposition*, Middle East Report No: 131, 12 Ekim 2012.

Kasım 2011'de Suriye devriminin karşı karşıya kaldığı stratejik güçlüğün, barışçıl gösterilerle silahlı mücadeleyi rejime karşı birleştirmek olduğunun altını çizdim.[94] Suriye isyanı bu türden bir stratejiyi, çatışmanın harareti içindeyken ve isyanın görevlerine karşılık verebilecek siyasi-askeri bir liderlik tarafından ortaya konan bütüncül bir stratejik vizyon olmadan, el yordamıyla geliştirdi. Dolayısıyla Humus'un kuzeyindeki Rastan'da bir ÖSO lideri olan Hassan al-Ashtar, Ocak 2012'de kendisine rejimin nasıl bozguna uğratılacağı sorusunu yönelten bir gazeteciye şu cevabı veriyordu: "Direnişin üç temel dayanağıyla: barışçıl gösterilerin sürdürülmesi, Özgür Ordu ve sivil itaatsizlik".[95] İsyancı ordusu evrim geçirirken ve iç savaş keskin bir tırmanışa geçerken, isyanın başlangıcından itibaren süren kitlesel Cuma gösterileri gerçekleştirilmeye devam etti.

Ne var ki Suriye isyanının görevlerine karşılık verebilecek herhangi bir siyasi-askeri liderlik olmadığından, zaman geçtikçe çatışmanın mezhepsel dinamiği kaçınılmaz olarak yoğunlaştı. Rejimin gittikçe körleşen ölümcül şiddeti ve rejim özel kuvvetlerinin ya da *shabbiha*larının mezhep temelli katliamları birbiri ardına gerçekleştirmesi, bunun üzerine bir de Suudi Vahabilerin mezhepçi propagandasıyla kışkırtılan Sünni savaşçıları aynı türden tepki vermeye tahrik etti. Bu suçlar, yerel koordinasyon komitelerinin ve Müslüman Kardeşler de dahil olmak üzere SNC'nin lanetlemesine, ÖSO liderliğinin kınamasına rağmen işlenmeye devam ediyor.

Silahlı Suriye isyanı iki yakıcı sorunla karşı karşıyadır. İlki, rejimin askeri kuvvetlerinin bariz üstünlüğüdür: Daha iyi silahlara, teçhizata ve eğitime sahipler. Ayaklanmanın silahları, her şeyden önce, Libya'da da olduğu gibi rejimin ordusundan ele geçirilen ya da bölgedeki diğer direniş hareketlerinde görüldüğü üzere baştan savma inşa edilen malzemelerden oluşmaktadır. Bu durum, savaş alanını ziyaret eden *New York Times* askeri uzmanı C. J. Chivers tarafından da doğrulanmıştır: "Burada isyancılar tarafından bir araya getirilen silahlar, pek çok açıdan, Iraklıların Batılı kuvvetlere karşı ayaklanmalarda kullandıkları ya da Filistinlilerin İsraillilere karşı kullandıkları silahlara benziyor. Bu çabaya katılanların söylediğine göre, bunun sebebi kısmen kendi silahları için diğer Ortadoğu isyanlarında kullanılmış silahları örnek alabilmiş olmaları".[96]

---

94. Bkz. Dipnot 21.
95. Razan Zaytunah, "Qa'id Katibat al-Ashtar fil-Rastan: Hakaza Tahawwalna ila al-'Amal al-'Askari" *Al-Hayat*, 27 Ocak 2012.
96. C. J. Chivers, "Many Hands Patch Together Syrian Rebels' Arsenal" *New York Times*, 28 Ağustos 2012.

Bu kitabın yazıldığı vakte kadar Suriye'de, ne Libya'da olduğu gibi herhangi bir uluslararası ve/veya bölgesel doğrudan askeri müdahaleyle ne de silah teslimatıyla rejim güçlerinin üstünlüğü etkisiz hale getirilmiştir. Bilakis: Rejimin askeri üstünlüğü dışarıdan gelen destekle –Rusya'dan siyasi destek ve silah, İran'dan ve bölgesel müttefiklerinden finansal destek, silah ve savaşçı desteği– sürdürülmektedir. İran'ın finansal yardımı, rejimin daha da fazla *shabbiha* toplamasına ve onlara Suriye'nin ekonomik durumu hızla kötüye giderken daha da cazip gelen ücretler ödemesine imkân vermektedir. Suriyeli bir işletme sahibinin Ekim 2012'de *Associated Press* muhabirine verdiği demeç buna iyi bir örnektir:

> Eğer işler batarsa yeni işsizlerin çatışmayı daha da alevlendireceği uyarısında bulundu. Zaten 12 çalışanı hükümette "güvenlikçi" olarak çalışmak için işi bırakmış.
> "Bunun ne anlama geldiğini biliyorum. Shabbiha oldular" dedi, savaşta isyancılara karşı kullanılan ve sivilleri öldürmekle suçlanan Esad yanlısı silahlı adamları kastederek. Çalışanlara ayda 200 dolar ödediğini, hükümetinse Shabbiha'ya en az 300 dolar ödediğini söyledi.[97]

Başta Washington olmak üzere Batı başkentleri, iç savaş bölgede bir emrivaki haline gelinceye kadar çatışmanın askerileştirilmesine karşı olduklarını ilan etmeyi sürdürdüler. Müdahale etmeye istekli olmadıklarını açıklamaktan usanmadılar. Libya'da olduğu gibi, orta ve uzun vadede o silahlar kendi çıkarlarına doğrultulur korkusuyla, savaşçılara silah sağlamayı reddettiler. Sadece Suudi Krallığı ve Katar isyancılara silah sağlamak üzere öne çıktı. (Suudilerin desteği tam anlamıyla mezhepseldi: Onları kendi devletleri demokrasinin antitezi olduğu için demokratik bir isyana destek vererek ikiyüzlü davranmakla suçlamak abes olur; çünkü asla demokrasinin imdadına yetiştiklerini iddia etmediler). Fakat bu iki devletin niyet beyanlarını silah sevkiyatları takip etmedi; bunun onlara uygun bir sevkiyat yolunun mevcut olmaması gibi makul bir sebebi vardı. Hem Ürdün hem de Türkiye, kendi toprakları boyunca silah aktarmayı reddetti; bu çatışmaya doğrudan askeri müdahale anlamına gelecekti ve Suriye rejimini misilleme yapmaya teşvik edecekti.

Ankara Şam'ın çok uzun zamandır Türk devletine karşı silahlı mücadeleyi sürdüren Kürdistan İşçi Partisi'ni (PKK) silahlandırarak tepki verebileceğinden korkuyor; Irak ve Suriye'nin Kürt bölgeleri PKK

97. Aya Batrawy, "Syria's Wealthy Businesses Feel Civil War Squeeze" *Associated Press*, 18 Ekim 2012.

için geri üsler olarak işlev görüyor. Ürdün'e gelince, krallık nüfusunun büyük çoğunluğunun ayrımcılığa ve baskıya uğrayan Filistinlilerden oluşuyor olması bir yana, ülke şiddetli toplumsal ve siyasi çalkantılarla karşı karşıya. Suriye'nin geriye kalan iki komşusu Lübnan ve Irak; ikisinin de mevcut hükümetleri isyancılardan ziyade Suriye rejimine yakın. Ne var ki kaçakçılar hem Lübnan hem de en önemlisi Irak topraklarında faaliyet gösteriyorlar; ülke dışından Suriye isyanına ulaşan silahların büyük bölümünü bunlar sağlıyor. Bu da bizi isyanın karşı karşıya kaldığı ikinci yakıcı soruna getiriyor: Para.

Paranın savaşın ana siniri olduğu kuralı her savaş için geçerli; iç savaşlar da bu kurala istisna teşkil etmiyor. Hem Suriyeli savaşçıların gereksinimlerini karşılamak hem de amansızca eksikliğini çektikleri silahları temin etmek için para gerekli. Bu bakımdan Suriye rejimiyle savaşanlar arasında en imtiyazlı olanlar köktenci Sünni gruplar: Suudi hükümetinden ya da Vahabi din kurumundan akan fonlar bu gruplara ulaşıyor. Söz konusu fonlar, ÖSO'ya bağlılıklarını ilan etmiş olan yurttaş-savaşçı ağları karşısında onlara tartışmasız bir üstünlük sağlıyor. Dolayısıyla bu fonlar, bu köktenci Sünni grupların hem Suriye isyanı hem de genel anlamda ülkenin geleceği için temsil ettiği tehlikeyi yoğunlaştırıyor. Buradan hareketle, Suriye rejimi ne kadar erken devrilirse o kadar iyi. Ne kadar uzun süre varlığını korursa, ülkenin barbarlık batağına saplanma riski de o kadar artar.

Altıncı Bölüm

İsyanı Soğurmak

"Komplo teorisi" yandaşlarının oranı –her yerde siyasi kumpaslar bulup çıkarma eğilimi– bilhassa şu iki grup içinde tabiatıyla ortalamanın üzerindedir: Anti emperyalistler ve Ortadoğulular. "Komplo teorisinin" genellikle egemen güçlere yönelik kuvvetli bir güvensizlikten kaynaklanıyor oluşu, taraftarlarının oranının neden anti emperyalizmi savunan insanlar arasında daha yüksek olduğunu açıklar. Batı'nın "uygarlaştırma misyonu" ile ilgili vaaz vermeyi sürdürenler, anti emperyalizmi itibarsızlaştırma teşebbüslerinde bu gerçeği dünyanın her yerinde haysiyetsizce istismar ederler.

Ortadoğu'ya gelince... Yirminci yüzyılda dünyanın bu bölgesi, muazzam sayıda *gerçek* komplonun nesnesi ya da tiyatrosu haline geldi. Osmanlı İmparatorluğu'nun Ortadoğu'daki topraklarını Britanya ve Fransa arasında pay etmek amacıyla (aynı zamanda Çarlık Rusya ve Siyonist hareket menfaatlerine hizmet ederek) 1916'da Sir Mark Sykes ve Monsenyör François Georges-Picot arasında imzalanan, Londra'nın Araplara verdiği sözleri gamsızca hiçe sayan gizli anlaşmadan Soğuk Savaş çağının sık sık başvurulan hile ve entrikalarına varana dek, Petrol Çağı'nın Ortadoğu'su her nevi komplonun başlıca mıntıkası oldu ve olmaya devam ediyor. Bölge nüfusunun büyük bir bölümünün bölgedeki olayların ardında yatan karanlık entrikaları sistematik bir biçimde tespit etme eğilimine sahip olmaları hiç de beklenmedik bir durum değil.[1]

WASHINGTON VE MÜSLÜMAN KARDEŞLER

Yukarıda bahsi geçen iki insan kümesinin, anti emperyalistlerin ve Ortadoğuluların kesişimi, doğal olarak "Arap Baharı'nın" aslında

1. Arap bölgesinde komplo teorilerinin popülerliğine ilişkin ilginç bir analiz için bkz. Matthew Gray, *Conspiracy Theories in the Arab World: Sources and Politics*, Abingdon, UK: Routledge, 2010.

İsrail'in menfaatlerini de destekleyerek bölgede kendi hegemonyasını kurmayı ve sağlamlaştırmayı amaçlayan Birleşik Devletler tarafından planlanıp yönetildiği fikri için verimli bir zemin sağladı. Bu fikir, hem Birleşik Devletler'in her şeye kadir olduğuna yönelik naif bir inancı hem Arap isyanlarının ABD'nin ve Siyonist devletin menfaatlerine olan etkisine ilişkin çarpık bir vizyonu hem de her şeyden öte isyancı halklara yönelik derin bir küçümseme duygusunu yansıtıyor. Böylesi bir küçümseme duygusu, başka alanlardaki siyasi iddiaları ne olursa olsun gerici bir zihniyetin yansımasıdır.

Ne var ki söz konusu suçlama, NATO ve Arap müttefiklerinin Libya'ya askeri müdahalesinden, ABD kurumlarının bölgede demokrasi ve insan hakları alanlarında çalışan bireylere ve STK'lara cömertçe dağıttığı yardımlara ve çeşitli eğitim programlarına kadar bir dizi gerçek unsurla destekleniyor. Mısır'da Washington, WikiLeaks belgelerinin ortaya serdiği gibi, zaman zaman kara para aklamada kullanılan hilelere benzer kurnazlıklar yoluyla yerel kanunları atlatarak bu türden STK'lara fon tahsis etti.[2] Dolayısıyla, kendisiyle yakın bir ittifak içinde olan despot devletlerde bile "sivil toplumu" güçlendirerek, bu amaçla aynı devletlerin baskı araçlarına harcadığı paralarla kıyaslandığında devede kulak kalan fonlar ayırarak "demokrasiye geçişe" yardım sağladı. Bu durum sadece, seçim demokrasilerinin devletle sivil toplum (kavramın genel anlamıyla) arasında çok katmanlı çelişkilere ve gerilimlere sebep olduğunu anlamayanları hayrete düşürür.

Arap bölgesindeki halk isyanlarını "emperyalist" ve hatta "Siyonist" bir kumpasa yoranlar, yalnızca komplo teorilerini büyük bir şevkle savunmalarıyla tanınan milliyetçi anti emperyalist çevreler değil. Arap isyanının ortaya çıkardığı durumun tuhaf bir özelliği de, bu türden açıklamaların aynı zamanda –aslına bakılırsa *öncelikli olarak*– geçmişte Birleşik Devletler'le yakın ittifak içinde bulunmuş çevreler tarafından ortaya atılmasıydı. Bunların daha dün Washington'un en sadık müttefikleri arasında yer alan büyük bölümü, kendi halklarının isyanıyla karşı karşıya kaldıklarında hiç tereddüt etmeden halkın Birleşik Devletler'e ve onun İsrailli himayelerine karşı duyduğu hoşnutsuzluğu son derece demagojik bir tarzda istismar ederek kamuoyunu kendi lehlerine çevirmeye çalıştılar.

Kendi diktatörlüğüne karşı halk isyanının yükseldiği bölgede Washington'u ve onun müttefiklerini suçlayan sadece Beşar Esad de-

2. Bkz. "WikiLeaks: Clinton I'tamadat Ghasil al-Amwal lil-Munazzamat Misriyya" (ilgili belgelere bağlantılar ile birlikte), *America in Arabic*, 10 Şubat 2012, http://americainarabic.org/.

ğildi. Hiç değilse bu noktada, Suriye'nin Washington'un Ortadoğu'daki iki düşmanıyla, İran rejimi ve Lübnan Hizbullahı ile ittifakı, komplo teorisine akılcılık kisvesi kazandırıyor. Kaddafi de kendisine rejimin karşı karşıya kaldığı emperyalist bir komplonun kurbanı süsü verdi. Ancak kent özgürlüğüne kavuştuğunda Trablus'ta bulunan belgeler,

> Libya Lideri Muammer Kaddafi'nin yurtdışında yaşayan eski muhaliflerinin tutuklanmasında, daha sonra ABD vesayetinde maruz kaldıkları işkence ve kötü muamelelerde ve zorla Libya'ya gönderilmelerinde Bush yönetimindeki Birleşik Devletler'in ne düzeyde parmağı olduğunu gözler önüne serdi.
> Birleşik Devletler, bu suiistimallerde en büyük rolü oynadı; fakat başta Birleşik Krallık olmak üzere başka ülkeler de buna iştirak ettiler.[3]

Üstelik bizzat Ali Abdullah Salih –1 Mart 2011'de Sana'a Üniversitesi Medya Bölümü öğrencilerine yaptığı bir konuşmada– dizginlenemez bir yüzsüzlükle Arap isyanının "Birleşik Devletler'in Tel Aviv'deki bir ofisten yönettiği, medya eliyle yapılmış bir devrimden başka bir şey olmadığını" açıklamadı mı?[4] Yine de bu kategorinin büyük ödülüne Saleh değil, Mübarek yönetiminde Uluslararası İşbirliği Bakanı olan, Silahlı Kuvvetler Yüksek Konseyi (SCAF) naipliği çatısında oluşturulan hükümetlerde aynı görevleri icra etmeye devam eden Mısırlı Fayza Abul-Naga layıktır. Söz konusu bakan, 2004'te Ahmed Hazif hükümetinde uluslararası işbirliği makamına geçtikten sonra demokrasi sorunlarına odaklanan STK'ları bıkıp usanmadan taciz etti. Onlara karşı verdiği savaş, Mısır'ı işine geldiği gibi yönetmek isteyen Mübarek ile şımarık çocuğu İsrail'i bir kenara bırakırsak, Mısır rejimine – bilhassa silahlı kuvvetlere– diğer ülkelerden daha fazla para akıtıyor oluşunu Kongre ve dünya kamuoyu karşısında aklama niyetinde olan ABD hükümeti arasında bitmeyen bir tartışma konusuydu.

İsyanın hedeflerini temsil ettiğini iddia eden SCAF'ın hesabına çalıştığından Mısır isyanının kendisini bir ABD komplosu olmakla suçlayamayan Abul-Naga, Washington'u devrimi yolundan saptırmaya çalışmakla suçladı. Askeri çalışanları yıllık 1,3 milyar dolar gibi bir bütçe ile Washington tarafından finanse edilmesine rağmen, sponsorunu her yıl ülkeye sağladığı 1,7 milyar doların 150 milyon dolarını Mısır'da faaliyet gösteren ABD STK'larına vermekle eleştirme küstahlığını gös-

3. Human Rights Watch, *Delivered Into Enemy Hands: US-Led Abuse and Rendition of Opponents to Gaddafi's Libya*, New York: HRW, 2012, s. 1.
4. "Washington Tad'u Salih lil-Istijaba li-Sha'bihi" *Aljazeera.net*, 2 Mart 2011, http://www.aljazeera.net/news/pages/be7eb3ac-9881-499f-955a-08b84518b146.

terdi.[5] Abul-Naga'nın vermeye çalıştığı hiç de üstü kapalı olmayan mesaj, Mübarek'in kendisinin sürekli ifşa etmiş olduğu entrikaların kurbanı olduğu ve Mübarek'in yolunu izleyen varislerinin ve askeri haleflerinin onları iktidardan indirmeyi hedefleyen aynı entrikaların hedefleri haline geldiğiydi. Mübarek rejimi *fulul*unun (enkaz) aynı haletiruhiye içinde bulunan partizanları, Washington'u kendi adayları olan Ahmed Shafiq'in Haziran 2012 başkanlık seçimlerini kazanmasını engellemek için manevra yapmakla suçladılar.

Batılı güçlerden nefret etmek için iyi kötü nedenleri olan ultra milliyetçilerin ve daha dün aynı güçlerle işbirliği içinde bulunanların müşterek fantezilerinde öne sürdüklerinin aksine, Batılı hükümetler hiçbir şekilde Arap isyanlarının kışkırtıcısı olmadılar; *imdada yetişeni* bile değillerdi. Bilakis, bu patlamayla birlikte tam bir kargaşanın içine düştüler ve halen bölgenin geleceğine dair olası en büyük belirsizliğin ortasında, karanlıkta kürek çekmeye devam ediyorlar.

Başlangıçta Nicolas Sarkozy yönetimindeki Fransız hükümeti, Tunus isyanına karşı tepkisini on yıllar boyunca birbiri ardına gelen Fransız hükümetleriyle yakın ilişkiler sürdürmüş olan Ben Ali'ye önleyici kuvvetlerinin desteğini sunarak ortaya koydu. 12 Ocak 2011 gibi geç bir tarihte –yani Tunuslu despotun kirişi kırmasından sadece iki gün önce– Fransa Dışişleri Bakanı Michèle Alliot-Marie, Fransız hükümetini Tunus kitle hareketinin kanlı bir şekilde bastırılması karşısında sessiz kalmakla eleştirmiş olan muhalif milletvekillerine, başkalarına Tunus'taki "karmaşık" durum ile ilgili "ne yapmaları gerektiğini söylemeye çalışmamalısınız" cevabını verdi. "[Fransa'nın] dünya çapında tanınmış güvenlik güçlerinin mahareti bu türden bir güvenlik sorununun üstesinden gelmeyi mümkün kılar" diye böbürlenerek, hükümetinin durumu kontrol altına almak için Cezayir ve Tunus'a güvenlik konusunda destek sunmuş olduğunu açıkladı.[6]

Olayların hızı Ben Ali saltanatının son kırk sekiz saatinde ivme kazanırken, Fransız İstihbarat Ajansı (DCRI) Direktörü Bernard Squarcini, diktatörü kendisine karşı bir askeri darbe hazırlığı olduğu konusunda bilgilendirerek Tunus'u terk etmeye teşvik etti. Bu bilgi, Ben Ali'ye başkanlık muhafızlarının başında bulunan damadı tarafından –damadının iddiasına göre– iletildi. Onun söyledikleri, benzer şekilde

5. Bkz. Rod Nordland ve David Kirkpatrick, "Dossier Details Egypt's Case Against Democracy Groups" *New York Times*, 20 Şubat 2012.
6. "Tunisia: les propos 'effrayants' d'Alliot-Marie suscitent la polémique" *Le Monde*, 13 Ocak 2011, http://www.lemonde.fr/afrique/article/2011/01/13/Tunisia-les-propos-effrayants-d-alliot-marie-suscitent-la-polemique_1465278_3212.html.

kocasının bir komplo sonucunda devrildiğini iddia eden diktatörün eşinin açıklamalarıyla örtüşüyordu.[7] Ona göre, "yabancı hükümetlerin" blog yazarlarına verdiği eğitim kursları bunun kanıtıydı. Eleştirilerinin üstü kapalı hedefi Birleşik Devletler'di.

Fransa'nın Arap kamuoyundaki imajı ağır bir yara alırken, Ben Ali'nin düşüşü Nicolas Sarkozy hükümetinin halihazırda içinde bulunduğu utancı derinleştirdi. Bu durum, daha sonra insan haklarının bayrak taşıyıcısı olarak hükümetinin itibarını kurtarmaya çalıştığında, Sarkozy'nin Kaddafi'nin ölüme mahkûm olduğunu savunarak Libya'da olup bitenlere dair ortaya koyduğu sıra dışı gayreti açıklıyor. Besbelli umduğu, Fransa'nın hem Libya pazarının hem de Libya'nın yurtdışındaki yatırımlarının daha büyük payıyla –bir başka deyişle, ruh ikizi Silvio Berlusconi'nin İtalya'sının Kaddafi saltanatının son yıllarında tadını çıkardığı aslan payıyla– ödüllendirilmekti.

Ocak 2011'den bu yana Arap bölgesinde meydana gelen olayların sahne arkasında neler olup bittiğini söylemek için henüz çok erken. Şüphesiz Birleşik Devletler'in Ben Ali'nin ülkeyi terk etmesiyle ilişkisi vardı; ne var ki ayrıntılar belirsizliğini koruyor. Mısır haber ajansı MENA News'in 16 Ocak 2011 tarihli bülteninde aktarıldığı kadarıyla, Tunus Ulusal Muhafızları'ndan bir subay, Kara Kuvvetleri Komutanı General Rashid Ammar'ın Washington tarafından devreye girmeye zorlandığını söylüyordu.[8] Washington'un Mısır'la ve onun silahlı kuvvetleriyle yakın ilişkileri sağ olsun, Birleşik Devletler'in Mısır'daki hadiselerde oynadığı rol daha belirgindir. Kongre Araştırma Servisi'nin bir raporunda işaret edildiği üzere, "Mısır'daki devrim, Başkan Obama'yı büyük bir ikileme düşürmüştür".[9]

WikiLeaks tarafından açıklanan diplomatik raporların ortaya koyduğu gibi, yönetim Arap bölgesindeki sorunların şiddetle farkındaydı. İsyana açık açık karşı çıkmanın, hem kendisinin hem de müttefiklerinin menfaatlerine hayli ters düşeceğini son derece iyi anlamıştı. Bilakis, bölge devletlerinin demokratikleşmesini destekler görünmek zorunda kalacaktı. Mısır isyanının ilk günlerinden itibaren ABD liderlerinin konuşmalarında ve resmi demeçlerinde aynı nakarat dillendirildi: "Düzenli geçiş". Formül, kelimesi kelimesine ve bıktıracak

7. "La chute du régime Ben Ali racontée par Ali Sariati, le chef de la garde présidentielle" *Le Monde*, 2 Nisan 2011 ve Leila Trabelsi, *Ma vérité*, Paris: Editions du Moment, 2012.
8. MENA, "Tunisian officer: Washington tells dismissed chief of staff to 'take charge' " *Egypt Independent*, 16 Ocak 2011, http://www.egyptindependent.com/news/tunisian-officer-washington-tells-dismissed-chief-staff-take-charge.
9. Jeremy Sharp, *Egypt: The January 25 Revolution and Implications for U.S. Foreign Policy*, Washington, DC: Congressional Research Service, 11 Şubat 2011, s. 11.

kadar sıklıkla tekrarlanacaktı: 30 Ocak 2011'de hem Başkan Barack Obama hem de Dışişleri Bakanı Hillary Clinton tarafından; 1 Şubat'ta Mısır'daki duruma dair ilk resmi yorumunda yine Obama tarafından; 6 Şubat'ta Münih'te Clinton tarafından; 7 Şubat'ta ve yine 9 Şubat'ta bir Dışişleri sözcüsü tarafından; 9 Şubat'ta Ulusal Güvenlik Danışmanı tarafından; 10 Şubat'ta Dışişleri Bakan Yardımcısı tarafından; 17 ve 22 Şubat'ta yine Clinton tarafından; vesaire, vesaire.

Sırf "geçiş" teriminin kullanılması, Mısır isyanının başladığı 25 Ocak günü ABD yönetiminin açıkça ifade etmiş olduğu Hüsnü Mübarek'i tanımama kararını teyit ediyordu. O gün Beyaz Saray'dan yayınlanan bir basın bülteni, Mısırlı yetkililere şiddetten kaçınma ve "Mısır halkının evrensel haklarına saygılı olma" uyarısında bulunuyordu. Söz konusu basın bülteninde "evrensel hakları" savunan bir hükümetin özellikleri de sıralanmıştı; bu özellikler, Mısır rejiminin doğasıyla açık bir zıtlık sergiliyordu.[10] Elbette şiddete başvurmaya ve bilhassa hareketi bastırmaya yönelik herhangi bir askeri müdahaleye karşı aynı ikaz, ülkesinde isyan patlak verdiği sırada Washington'da resmi bir ziyarette bulunan Genelkurmay Başkanı Sami Anan'a da yapıldı.[11]

Kahire'nin Tahrir Meydanı'nda muazzam "Öfke Cuma'sının" yaşandığı 28 Ocak gününün gecesinde, Barack Obama hadiselere ilişkin yorumunu kamuoyuyla paylaştı. Mısır hükümetine yaptığı şiddet kullanmama uyarısının altını çizdi ve kesmiş olduğu iletişim kanallarını (internet, cep telefonları, sosyal medya) yeniden açması çağrısında bulundu. Bir devletin diğerine karşı sadece o devletin finansal sponsorluğunu üstlenmesi durumunda kullanmaya cüret edebileceği bir tonlamayla, "Mısır halkının özlemlerini karşılayan reformların" ve "adil, makul ve uyumlu bir hükümetin" yanında yer aldığını açıkladı; bununla ima edilen, Mübarek hükümetinin bu nitelikleri taşımadığıydı.[12] Dolayısıyla "düzenli geçişin" ne anlama geldiği son derece açıktı: Gerçek anlamda özgür seçimlerle oluşturulmuş bir hükümetle sonuçlanacak barışçıl bir rejim değişikliği. Washington, Ömer Süleyman'ın bu iş için biçilmiş kaftan olduğuna inanmayı son ana kadar sürdürdü.

---

10. "Statement by the Press Secretary on Egypt" The White House, 25 Ocak 2011.
11. "DOD News Briefing with Geoff Morrell from the Pentagon" US Department of Defense, 26 Ocak 2011, http://www.defense.gov/Transcripts/Transcript.aspx?TranscriptID=4758.
12. "Remarks by the President on the Situation in Egypt" Washington, DC: The White House, 28 Ocak 2011, http://www.whitehouse.gov/the-press-office/2011/01/28/remarks-president-situation-egypt.

Obama yönetiminin Mübarek'ten duyduğu, Mısır başkanının kendi vadesinin dolduğunu halen anlamamış olmasının açığa çıkmasıyla daha da yoğunlaşan rahatsızlığın ilanı, geçmişteki icraatlarla paralellik taşıyordu: Daha önceki ABD yönetimi de Mübarek'e siyasi reformlara ilişkin tavsiyeler yağdırmıştı. Obama 4 Haziran 2009'da Kahire Üniversitesi'nde yaptığı konuşmada[13], Condoleezza Rice'ın dört yıl önce Kahire Amerikan Üniversitesi'nde yaptığı konuşmayı (Bkz. Bölüm 3) açıkça tekrarlamıştı. Dahası, 25 Ocak tarihli Beyaz Saray basın bülteni, Obama'nın söz konusu konuşmasından alıntıları da içeriyordu. Dolayısıyla henüz dünya WikiLeaks tarafından yayınlanan gizli diplomatik raporlara aşina olmadan, tüm göstergeler ABD hükümetinin Mısır'daki durumun nasıl patlamaya hazır olduğundan haberdar olduğunu ortaya koyuyordu.

Mısır örneğinde, Birleşik Devletler "demokrasiyi desteklemek" konusunda aşırı istekliydi. Bunun sebebi yüce gönüllülükle belli ilkelere sadık olması değil, –zira KİK mutlak monarşilerindeki petrole bağlı menfaatleri ile çeliştiğinde bu ilkeleri hepten görmezden gelebiliyor– daha ziyade Mısır'ın ağırlığı ve bölgedeki merkezi rolü göz önüne alındığında bu patlamanın o menfaatleri tehlikeye atacağından korkuyor olmasıydı. Daha önceki iki ABD yönetimi, böyle bir patlamayı arzu etmek şöyle dursun, korktukları patlamayı hızlandırma ve söz konusu monarşilerin istikrarını bozma riskini artırmadan Mübarek'in elini kuvvetlendirme doğrultusunda fazla ileri gidemeyecekleri gerçeğinin belirlediği sınırlar içerisinde bu patlamayı önlemek için ellerinden geleni yapmaktan kaçınmamışlardı. İşte ABD'nin ikilemi buydu. Bu durum hiçbir şekilde ABD'nin mutlak gücünü yansıtmıyordu. Bilakis, ABD menfaatlerinin içinde bulunduğu tehlikeli konumu ve Arap bölgesinde ABD gücünün sınırlarını ortaya koyuyordu.

Aslında 2011 yılı, 1991'deki zirve noktasından bu yana Washington'un bölge üzerindeki hegemonyasının dibe vurduğu yıldı. O yıl Birleşik Devletler, füzeleriyle askeri teknolojisinin kapasitesini ortaya koyduğu muazzam bir gösteride Irak'ı bomba yağmuruyla dümdüz ettikten sonra, Arap-İran Körfezi bölgesine kalıcı birlikler yerleştirmişti. O sırada son otuz beş yıldır ABD'nin Ortadoğu'daki rakibi olan SSCB ölüm döşeğindeydi. Hafız Esad'ın Suriye'si Irak Baas'ındaki *düşman kardeşine* karşı Washington yönetimindeki koalisyona katılmıştı. Aynı şekilde Mart 1991'de Suriye, belli ki yaşlı Bush'un

13. "Remarks by the President on a New Beginning, Cairo University, Cairo, Egypt" Washington, DC: The White House, 4 Haziran 2009, http://www.whitehouse.gov/the-press-office/remarks-president-cairo-university-6-04-09.

açıkladığı "Yeni Dünya Düzeni" içinde yer alacağı öngörülen "Yeni Arap Düzeni'ni" ilan ederken Mısır'a ve KİK monarşilerine katıldı. Sonbaharda Washington, karşısındaki muhalefetin her zamankinden zayıf olduğu, hegemonyasını sağlamlaştıracak ve istikrarlı kılacak şekilde İsrail-Arap çatışmasının tansiyonunu düşüren bir anlaşmayla sonuçlanmasını umduğu "barış sürecini" Madrid'de başlattı.

Yirmi yıl sonra, Washington'un durduğu yerden görünen manzara, gerçekten de kasvetliydi. Genç Bush yönetiminde başlatılan Irak işgali öyle bir fiyaskoya dönüşmüştü ki, Birleşik Devletler 2011 yılında son birliklerini de ülkeden çekmek zorunda kaldı. Irak'ta kalıcı bir askeri varlık tesis etmeyi hedeflemiş olmasına rağmen, siyasi ve ekonomik olarak ülkeyi mutlak hükmü altına almayı başaramamıştı.[14] Bölgedeki baş düşmanı olan İran, imdada yetişerek Irak'a hegemonyasını dayattığında Birleşik Devletler daha da fazla itibar kaybetti. Birleşik Devletler'in diğer can düşmanı El Kaide, on yıl süren "Terörle Savaş" sonrasında, Arap bölgesinde (ağırlıklı olarak Irak, Yemen ve Mağrip'te) başlangıçta olduğundan çok daha geniş bir bölgesel ağa sahip oldu. İran keyif içinde Birleşik Devletler'e burun kıvırdı. Güçsüz Obama yönetimine karşı tutumuyla yaşlı Bush yönetiminin uyguladığı baskılara gayri ihtiyari teslimiyeti arasında açık bir zıtlık bulunan Amerika dostu İsrail de öyle.[15]

Arap isyanı, bölgedeki Amerikan hegemonyasının ileri düzeyde çözülmesinin damgasını vurduğu bu koşullarda patlak verdi. Üstelik isyan, biri aynı zamanda ABD'nin başlıca Arap askeri ortağı olan iki ABD müttefiki ülkeyi son derece istikrarsızlaştıracak şekilde başladı. Batı hükümetlerinin en eski iki Arap dostu devrildi. Bölgedeki neredeyse bütün ülkelerde yükselen hareketlerle, ABD'nin üç müttefiki daha birbiri ardına isyanlarla karşı karşıya kaldı: Yemen, Bahreyn ve Libya. Birleşik Devletler, kendisini öfkeli bir denizde gemisinin kontrolünü kaybetmiş bir kaptan konumunda buldu. Bu koşullar altında rüzgâra ve dalgalara karşı ilerlemenin hiçbir faydası yoktur; direnmekten ziyade geminin batması riskini göze alarak kendini akıntıya bırakmak tavsiye edilir. Obama yönetiminin yaptığı da buydu: Devrimci gelgit dalgalarıyla boğuşmaktan ziyade, başlangıçtan itibaren bölgenin bir ucundan diğer ucuna göstericiler tarafından yükseltilen özgürlük ve demokrasi taleplerini tekrar ederek, isyanla omuz omuza olduğu izle-

14. ABD'nin Irak'taki ağır yenilgisi ile ilgili bkz. Michael Gordon'un araştırma raporu, "Failed Efforts and Challenges of America's Last Months in Iraq" *New York Times*, 22 Eylül 2012.
15. Obama yönetiminin İsrail karşısındaki zayıflığı üzerine bkz. Peter Beinart, "Obama Betrayed Ideals on Israel" *Newsweek*, 12 Mart 2012.

nimini yaratmak için yapabileceği neyse onu yaptı. Duruma göre sesi yükseldi ya da alçaldı.

Washington'un rejimin düşmesine razı olmayı göze alamayacağı – hamileri sıfatıyla muazzam finansal ve stratejik avantajlar elde ettiği diğer KİK monarşilerinden herhangi birinin devrilmesine gösterebileceğinden daha fazla rıza gösteremeyeceği– Bahreyn örneğinde bile, Obama yönetimi hareketin bastırılmasını kınayarak, göstermelik ilkelerine son derece ikiyüzlü bir şekilde sözde bağlılık sergiledi. Ne var ki Mısır halkı için talep etmiş olduğu "evrensel haklar", Bahreyn'deki benzer durumda zikredilmedi; bunun nedeni apaçıktı. Washington, görüntüyü kurtarmak için, baskıcı kuvvetlerin uyguladığı "aşırılıkları" inceleyecek bir komisyon kurarak, kralı uyumlu görünmeye ikna etti. Daha sonra, Mayıs 2012'de krallığa yaptığı silah sevkiyatı kaldığı yerden devam etti. Bu aşikâr ikiyüzlülük karşısında öfke duyan isyancı Bahreyn halkı, Birleşik Devletler'e olan kızgınlığını göstermeyi ihmal etmedi.[16]

Çok kısa bir zaman içinde Obama yönetimi, ortaya çıkan bu yeni durumdan bölgesel düzeyde en büyük kârı elde edeceğini iyi bildiği bir konumda bulunan siyasi güçle anlaşmaya varmaya karar verdi: Müslüman Kardeşler. Washington, bir zamanlar sol kanat Arap milliyetçiliğine ve komünistlere karşı Kardeşlik'le ittifak kurduğunda benimsediği tutumu bir kez daha takındı; Bush yönetimi tarafından başlatılan ve daha sonra 2006'da kesintiye uğrayan diyaloğu yeniden canlandırmanın tam zamanı olduğunda karar kıldı. Bu tazelenmiş flört, Kardeşlik'in sponsoru olan, himayesindekilerle birlikte zafer gününün vakti gelen Katar Emiri tarafından tesis edildi. Washington, Müslüman Kardeşler'in önemli bir rol oynadığı her yerde, onlara bölgesel politikasının önemli bir boyutu olarak muamele etmeyi uygun gördü.

Obama yönetimi, tıpkı ordunun baskıcı aşırılıklarını sistematik olarak kınadığı gibi, Mısır geçici ordu yönetiminin süresinin uzatılmasına karşı olduğunu da düzenli olarak ortaya koydu. SCAF tarafından açıklanan altı aylık geçici sürenin sonunda Washington, himayesinde bulunanlara karşı sabrının tükendiğinin ve Müslüman Kardeşler'e yakınlaştığının sinyallerini tekrar tekrar verdi.[17] Seçimin ikinci turunda Kardeşlik'in başkanlık adayı olan Muhammed Mursi'yi tercih ettiğini pek de gizlemedi. Diğer yandan İngiliz kapitalizminin sözcüsü olan Londra merkezli *The Economist* dergisi, ikinci turun arifesinde bir

16. Bkz. Kareem Fahim, "As Hopes for Reform Fade in Bahrain, Protesters Turn Anger on United States" *New York Times*, 23 Haziran 2012.
17. Örneğin bkz. David Kirkpatrick ve Steven Lee Myers, "U.S. Hones Warnings to Egypt as Military Stalls Transition" *New York Times*, 16 Kasım 2011.

başyazıya "Kardeşlik'e Oy Verin" başlığını koyacak kadar ileri gitti.[18] Başkanlık Seçimleri Komisyonu 24 Haziran 2012'de Mursi'nin zaferini ilan ettiğinde Washington'un derin bir nefes alması, "düzenli" olmaktan ziyade kaotik bir geçişin sonunda Birleşik Devletler'in Mısır'da düzenin sağlanması için Müslüman Kardeşler'e nasıl bir kararlılıkla umut bağladığını gösteriyordu.

Washington, Ekim 2011 Kurucu Meclis seçimlerinin ardından Ennahda hareketinin Tunus'ta iktidara gelmesini aynı haletiruhiye içinde karşılamıştı. Ennahda, Kardeşlik'le ilişkisini açıkça ortaya koymasa da fiilen Müslüman Kardeşler'in Tunus koluydu. ABD büyükelçiliği Ocak 2011'de Ben Ali'nin devrilmesinin ardından hareketle ilişki kurmuştu.

> Mayıs ayında Tunus'taki ABD büyükelçiliğinin yardımıyla Ennahda parti liderleri, Dışişleri Bakanlığı'nda görüşmeler yapmak ve görüşmeleri örgütleyenlere göre aralarında Arizona'dan Senatör McCain'in de bulunduğu Kongre liderleri ile konuşmak için Washington'a sessiz bir ziyaret gerçekleştirdiler. ABD yetkilileri bu ziyareti, diğer bölge ülkelerindeki gruplar için model teşkil edebilecek ılımlı bir İslamcı parti ile aralarında köprü kurma fırsatı olarak tanımladılar.[19]

Yemen'de de Müslüman Kardeşler'in yerel kolunun bir akımı önemli bir rol oynadı: Kardeşlik'in üzerinden faaliyet yürüttüğü Islah. Islah, Washington'un desteğini alan KİK himayesinde krizi etkisiz hale getirme teşebbüsüyle sonuçlandırılan anlaşmanın önemli taraflarından biriydi: Yemen isyanının asgari hedeflerine, yani rejimin devrilmesi ve Ali Abdullah Salih'in adalet karşısına çıkarılması hedeflerine ulaşmasını engelleyen "uzlaşmayı" onayladı. Anlaşmayı mümkün kılmak için iki arabulucu devreye girdi: Saleh ile görüşme yapan Suudiler ve Islah'a aracılık eden Katar.[20] 2012 baharında Washington Suriye için –Saleh'in Suudi sponsorlarının rolünü Beşar Esad'ın Rus sponsorlarının oynaması beklenen[21]– bir "Yemen çözümünü" savunduysa, şüphesiz Suriye Ulusal Konseyi'nde temsilcileri bulunan Müslüman Kardeşler'in Katar ve Türkiye'nin de baskısıyla böyle bir çözümü onaylamasını sağlamayı umuyordu.

---

18. "Vote for the Brother: A Muslim Brother Is Better than a Mubarak Crony" *The Economist*, 16 Haziran 2012.
19. Matt Bradley ve Adam Entous, "U.S. Reaches Out to Islamist Parties" *Wall Street Journal*, 1 Temmuz 2011.
20. WikiLeaks tarafından açıklanan diplomatik raporların da doğruladığı üzere, Sana'a'daki ABD büyükelçiliği de Islah Partisi ile doğrudan ilişki içindeydi.
21. Bkz. Helene Cooper ve Mark Landler, "U.S. Hopes Assad Can Be Eased Out With Russia's Aid" *New York Times*, 26 Mayıs 2012. "Yemen çözümü" ve bunun Suriye açısından sınırları üzerine bkz. Fawwaz Traboulsi, "Al-Azma al-Suriyya wa 'al-Hall al-Yamani' " *Al-Safir*, 13 Haziran 2012.

NATO, LİBYA VE SURİYE

Batıhların Suriye'ye ve Libya'ya yönelik tutumları arasındaki belirgin zıtlık hiç de şaşırtıcı değil. Ne var ki bu durum bazılarını, sanki aynı türden bir müdahale söz konusuymuş gibi, ABD'nin bu iki ülkeye müdahalesine karşı çıkmaktan ve böylece Suriye rejimini desteklemek için değilse bile en azından, tıpkı daha önce Libya'daki halk isyanını karaladıkları gibi, Suriye'deki halk ayaklanmasını lekelemek için mazeret yaratmaktan alıkoymadı.

Mesele yeni değildir. Rusya'da komünist iktidarın tesis edilmesi ve Sovyetler Birliği'nin kurulması kadar eskidir. Bundan sonra, bir halkın kendi kaderini tayin hakkının somut bir şekilde kullanılması, Moskova'ya karşı savunulduğu her durumda defalarca inkâr edildi. Stalinizmin ve onun ayırt edici özelliği olarak SSCB'ye koşulsuz desteğin yükselişinden önce, 1922 yılında Lev Troçki, bunu haklı çıkaran düşünce akışını ayrıntılarıyla ele aldı. Troçki, kendisinin komuta ettiği Kızıl Ordu'nun bir yıl önce Demokratik Gürcistan Cumhuriyeti'ni işgalini meşrulaştırmak için, kendi kaderini tayin hakkının "proleterya devriminin" menfaatlerine ve emperyalizme karşı verilecek savaşa tabi olduğunu ileri sürdü.[22] Aynı şekilde 23 Ağustos 1968'de yaptığı bir konuşmada Fidel Castro da Varşova Paktı birliklerinin ("Prag Baharı'nı" sona erdiren) Çekoslovakya işgaline verdiği desteği meşru kılmak için, "sosyalist kampın" menfaatlerinin ve anti emperyalizmin halkın hakkı karşısındaki üstünlüğü fikrine başvurdu.

Kırk üç yıl sonra Castro, anlaşılan daha da güçlü anti emperyalist gerekçelerle, önce Libya halkına, sonra da emperyalist güçlerin Libya'ya müdahalesine karşı Libyalı despotu destekleyerek bu tutumunu tekrarladı. Venezüellalı Hugo Chávez ile Nikaragualı Daniel Ortega da aynı şeyi yaptı. Daha sonra aynı üç lider, emperyalist bir komplo olarak hiçe sayılan halk ayaklanmasına karşı Beşar Esad'a desteklerini açıkladılar. Chávez Suriyeli zorbayı sosyalist ve hümanist (insan Esad söz konusu olduğunda bu iki sıfattan hangisinin daha grotesk durduğuna karar vermekte güçlük çekiyor) biri olarak tanımlayacak kadar ileri gitti. Aynı üçlü, 2009 yılında İran'da gerçekleştirilen kitlesel protestoların bastırılmasının ardından zorba İran rejimiyle dayanışma içinde olduğunu zaten göstermişti. Uluslararası anti emperyalist hareketin çeşitli kesimleri, bilhassa Amerika kıtasında aynı tutumları paylaştı.

---

22. Leon Trotsky, *Between Red&White: A Study of Some Fundamental Questions of Revolution*, Ann Arbor, MI: University of Michigan Library –1922 baskısının yeniden basımı; online olarak şu bağlantıdan ulaşılabilir: http://www.marxists.org/archive/trotsky/1922/red-white/index.htm.

Bu noktada iki önemli mesele söz konusu. Birincisi, etik sorunu. Anti emperyalizm ve halkın hakkı arasından hangi değer diğerini belirler? Şayet bir insan emperyalizme, genel bir kural olarak ve tanım gereği, halkın kendi kaderini tayin hakkını ihlal ettiği için karşı çıkıyorsa, bu hakkın savunulmasına öncelik tanıyacaktır; tamamen oportünist sebeplerle emperyalizmin de bazı halkların bu hakkı kullanmasını savunduğu istisnai durumlarda bile. Çekoslovak halkının hangi türden bir siyasi rejim kurmak istediğine özgürce karar verme hakkının kısıtlanması, hiçbir biçimde kabul edilemezdi. Bundan da öte, Birleşik Devletler'in (sırf Moskova'ya karşı savunulduğu için) desteğini dile getirmesi bahane edilerek bu hakkı inkâr etmek kabul edilemezdi.

Öte yandan, şayet bir insan anti emperyalizmi bu bakımdan en yüce değer olarak görüyorsa, gerek emperyalizm fırsattan istifade halka destek verdiğinde gerek halkı ezen zorba rejimin "anti emperyalist" olduğunu düşündüğünde, kendi geleceğini özgürce seçme hakkını savunan halkın bastırılmasına tereddüt etmeden destek verecektir. Bu, "düşmanımın düşmanı benim dostumdur"u ve tersinden düşünürsek "düşmanımın dostluğundan fayda sağlayan herkes benim düşmanımdır"ı içeren iç karartıcı bir mantıktır. Böyle bir mantık, kendi kendini yenilgiye uğratır. Halkın hakkına emperyalizmin atfettiğinden daha büyük bir önem atfetmediklerini göstermek, anti emperyalistlerin emperyalizme yapacakları en büyük hizmettir.

İkinci mesele ise birincisiyle ilişkili: Emperyalist güçlerin tutumunu belirleyen saikler meselesi. Aslında "düşmanımın düşmanı benim dostumdur" siyasi özdeyişinin tam da emperyalist politikaya rehberlik eden düstur olduğunu anlayamayanlar, yalnızca siyaseten son derece anlayışı kıt olanlardır. Böylesi bir politikayı doğuran yegâne "değerler" borsada ciro edilen değerlerdir. Emperyalist güçlerin geçtiğimiz bir buçuk yüzyıldaki tarihinin tamamı bunun kanıtıdır. Demokrasiye, genel olarak insan haklarına ve özelde kadın haklarına inanırken, demokrasinin ya da insan haklarının ve kadınların haklarının gerçek anlamda antiteziyle, Suudi Krallığı'yla yakın ilişkiler geliştiren Batılı güçlerin ikiyüzlülüğü, daha önceki sayfalarda vurgulanmıştı. Libya ve Suriye'de olup bitenlere dair tutumları da bu kurala bir istisna teşkil etmiyor.

Libya'yla başlayalım. 2011'de Muammer Kaddafi rejiminin "anti emperyalist" olduğu ve bu yüzden de Batılı güçlerin saldırısına uğradığı fikrinin, taraftarlarının –en iyi ihtimalle– duruma dair derin cehaletlerini ortaya seren, gerçeklikten uzak bir görüş olduğunu daha fazla açıklamaya gerek yok. Trablus özgürlüğüne kavuşturulduğunda keşfedilen gizli belgeler, başta Birleşik Devletler olmak üzere Batılı güçler ile Kaddafi rejimi arasındaki danışıklı dövüşün bilinenden ya

da şüphe edilenden çok daha derin olduğunu ortaya seriyor. (Bkz. bu bölümün ilk alıntısı). Ortadoğu'daki politikalara dair en üstünkörü bilgiye sahip olanlar bile "Lider'in" 2003 yılındaki siyasi dönekliğinden haberdarlar.[23]

Aynı yılın aralık ayında Kaddafi, kitle imha silahlarının geliştirme programından vazgeçmeye karar verdiğini açıklayarak siyaseten Bush ve Blair'in imdadına yetişti. Bu, Irak'ın kitle imha silahlarının çoğalmasına engel olmak amacıyla işgal edildiği iddiasına itibar kazandırmak için fena halde ihtiyaç duyulan bir destekti. Kaddafi bir gecede saygın bir lidere dönüştürüldü ve başarılarından ötürü dostane bir şekilde tebrik edildi; Condoleezza Rice onu örnek olarak gösterdi.[24] Batılı liderler birbiri ardına kendisini çadırında ziyaret etmek ve kârlı anlaşmalar imzalamak için Libya'ya akın ettiler.

Kaddafi ile en yakın ilişkiler geliştiren Batılı lider, İtalya'nın ırkçı ve aşırı sağcı başbakanı Silvio Berlusconi idi. Kaddafi ile dostluğu yalnızca ekonomik açıdan verimli olmakla kalmadı: 2008 yılında bu iki şahsiyet, Afrika kıtasından botlara doluşup Avrupa kıyılarına ulaşmaya çalışırken İtalyan donanması tarafından yakalanan yoksul insanların, İtalyan topraklarına kabul edilip sığınma sürecine dahil edilmek yerine doğrudan Libya'ya teslim edilmesini onaylayan tarihin en kirli anlaşmalarından birine imza attılar.[25] Bu anlaşma öyle etkiliydi ki, İtalya'da bu türden bir sığınma arayanların sayısı 2008'de 36.000 iken 2010'da 4.300'e düştü.[26] Anlaşmanın BM Mülteciler Yüksek Komiserliği tarafından kınanması sonuç vermedi.

Batılı güçlerin kendi menfaatlerine düşman bir rejimi devirmek için Libya'ya müdahale ettiği fikri tamamen akıldışıdır. Aynı derece akıldışı olan bir başka iddia da, Libya petrollerini ele geçirmeye çalıştıkları iddiasıdır. Aslında Batılı petrol ve gaz şirketlerinin tama-

---

23. Aşağıdaki üç paragraf, şu makalemden alınmıştır: "Libya: A Legitimate and Necessary Debate from an Anti-Imperialist Perspective" *ZNet*, 25 Mart 2011, http://www.zcommunications.org/libya-a-legitimate-and-necessary-debate-from-an-anti-imperialist-perspective-by-gilbert-achcar. Biçimsel nedenlerle pasajda küçük değişiklikler yapılmıştır.
24. İsyandan önce Birleşik Devletler ile Kaddafi rejimi arasındaki ABD askeri yardımlarını da içeren ilişkiler üzerine bkz. Christopher Blanchard ve Jim Zanotti, *Libya: Background and U.S. Relations*, Washington, DC: Congressional Research Service, 18 Şubat 2011.
25. Bkz. Human Rights Watch, *Pushed Back, Pushed Around: Italy's Forced Return of Boat Migrants and Asylum Seekers, Libya's Mistreatment of Migrants and Asylum Seekers*, New York: HRW, 2009 ve Migreurop, *European Borders: Controls, Detention and Deportations*, 2009/2010 Report, Paris: Migreurop, 2010.
26. Bkz. Alessandra Rizzo, "Mediterranean Countries Ask EU to Share Refugees Amid Migrant Waves from North African Unrest" *Associated Press*, 23 Şubat 2011. Ayrıca bkz. Jean-François Bayart, "Assez de collusions avec le régime de Kadhafi!" *Le Monde*, 13 Nisan 2011.

mı Libya'da zaten faaldi: İtalya'dan ENI, Almanya'dan Wintershall, İngiltere'den BP, Fransa'dan Total ve GDF Suez, ABD şirketleri ConocoPhillips, Hess ve Occidental, İspanya'dan Repsol, Kanada'dan Suncor, Norveç'ten Statoil, İngiliz-Hollanda şirketi Shell, vesaire vesaire.[27]

2003'ten rejimin yıkılmasına kadar Birleşik Devletler'in ve Batılı ortaklarının Kaddafi'nin Libya'sıyla ilişkileri üzerine şu ana dek yazılmış en eksiksiz ve güvenilir kitapta Ethan Chorin'in son derece iyi ifade ettiği üzere,

> George W. Bush yönetimindeki ABD "iyi yönetişim" vaazları verirken, eşzamanlı olarak Libya'ya silah satarak (ya da pratikte en az o kadar kötü olan silah satışına izin vererek) ve daha da kötüsü, işkenceye karşı en küçük bir uyarıda bile bulunmadan insanları Kaddafi'nin kapısına kadar götürüp teslim ederek aynı ilkeleri rezilce ihlal etti -üstelik bu insanlara ve gerekçelerine dair pek de bir malumatı olmadan. Devrime giden yolda Batı'nın bu kadar büyük miktarda silahı büyük bir hevesle Kaddafi'ye satmış olması ve ABD, İngiltere ve diğer ülkelerin, bazı düşmanlarının işkence yapsın diye Kaddafi'ye altın tepside sunduğu bir plana fiilen iştirak etmeleri, aslında Amerikan kamuoyu için şimdiye dek olduğundan çok daha büyük bir öfke sebebi olmalıdır.
> Libya devrimi gözler önüne serilirken, pek çok kimse Birleşik Devletler'in Libya'ya askeri olarak müdahale etmeye hakkı olmadığını savunuyordu. Fakat geride kalan yedi yıl boyunca "bizlerin", yani Batı'nın Kaddafi'yi desteklemek için ne derece müdahale etmiş olduğundan pek azı haberdardı.[28]

O halde Batılı güçler niçin Libya'ya müdahale ettiler? Aslına bakılırsa, daha dün müttefik oldukları bir ülkeye düşman kesilmeleri ilk kez karşılaşılan bir durum değil. Birleşik Devletler ve İngiltere pek yakın bir geçmişte Güney Afrika apartheid rejimiyle bağlarını koparmaya ve ona yaptırım uygulamaya mecbur kalmadılar mı? Birleşik Devletler Filipinli diktatör Ferdinand Marcos'la ve Endonezyalı diktatör Suharto'yla ilişkisini kesmek ve bu rejimlere karşı halk ayaklanmalarını desteklemek zorunda kalmadı mı? Öyleyse, aynı güçlerin yukarıda zikredilenlerden çok daha yeni bir müttefik olan Kaddafi'ye düşman kesilmeleri hiç de şaşırtıcı değildi. Üstelik Birleşik Devletler sadece birkaç hafta önce Ben Ali'yi, hemen ardından Mübarek'i yüzüstü bırakmamış mıydı?

---

27. Bkz. Richard Krijgsman, "Oil&Gas Companies in Libya –a Who's Who" *Evaluate Energy*, 24 Şubat 2011, http://www.oil-blog.com/companies/major-ioc/libyan-oil-gas/; ve Energy Information Administration, "Country Analysis Briefs: Libya" Haziran 2012, www.eia.doe.gov.
28. Ethan Chorin, *Exit Gaddafi: The Hidden History of the Libyan Revolution*, Londra: Saqi Books, 2012, s. 310. Yazar, 2004-2006 yılları arasında Libya'daki ABD diplomatik temsilciliğinin bir üyesiydi. Devrim sonrası Libya'ya tıbbi yardım sağlamayı amaçlayan bir STK kurdu.

Şüphesiz askeri müdahale Tunus'ta ya da Mısır'da değil, Libya'da gerçekleşti. Fakat baskının Libya ile kıyaslanamayacak derecede düşük şiddetli olduğu Mısır ve Tunus'ta hiç kimse askeri müdahale çağrısı yapmıyordu. Buna mukabil Libya ayaklanması, kara birliklerinin herhangi bir müdahalede bulunmasını kategorik olarak reddederken, hava koruması şeklinde bir uluslararası korumayı ısrarla talep etti. Bu koruma her şeyden önce Bengazi halkı tarafından dile getirildi –ve Kaddafi'nin birlikleri kente yaklaştıkça bu talep daha da acil hale geldi. 12 Mart 2011'de Arap Devletleri Birliği tarafından yeniden masaya yatırıldı: Başta KİK kralları olmak üzere Arap liderleri, –şayet aslında Katar Emiri'nden işaret alıp devrimci kampa katılmış gibi görünme fırsatını değilse bile– Kaddafi pahasına kitlelerin kaderinden endişe duyuyormuş gibi yapma fırsatını kaçıracak değillerdi. Hatırlanacağı üzere uzun süren saltanatının seyrinde şu veya bu tarihte Kaddafi'nin her biriyle görülecek bir hesabı olmuştu.

İmparatorluk muhafızlarının, bilhassa Kaddafi'nin oğlunun komutasındaki birliklerin ölüm saçan şiddetinin ardından Libyalı zorbanın 22 Şubat'ta yaptığı psikopatolojik konuşma, Libya'nın (yakın zamanda rejimin ilerleyen birliklerinden kaçan yerinden edilmiş halk yığınlarıyla daha da kalabalıklaşmış, 600 binin üzerinde nüfusa sahip) ikinci büyük kentinde geniş çaplı bir katliama yönelik korkuları doğrular nitelikteydi. Aralarında Rusya ve Çin'in de bulunduğu dünya güçleri, 1982 yılında (o dönemde nüfusu 200 bin olan) Hama kentinin Hafız Esad'ın erkek kardeşinin komutasındaki imparatorluk muhafızları tarafından yerle bir edildiğinden habersiz olamazlardı. Bu katliam, üç hafta içinde 10 bin kişinin ölümüne sebep olmuştu –Mayıs 1871'de "Kanlı Hafta" sırasında Paris Komünü'nü bastırdıklarında Adolphe Thiers'in birlikleri tarafından en bilinen tahminlere göre 25 bin ya da en az σ kadar kişi öldürülmüştü.

Batılı güçleri acilen eyleme geçmeye teşvik eden, bu boyutta bir katliam korkusuydu. Rusya ve Çin'in NATO kuvvetlerine müdahale izni veren BM Güvenlik Konseyi 1973 No.lu kararını veto etmekten ziyade çekimser kalmayı tercih etmelerine sebep olan da aynı korkuydu. Dolayısıyla 17 Mart 2011'de kararın kabul edilmesini sağlayan Rusya ve Çin'di. Güvenlik Konseyi'nin hiçbir üyesi karşı oy kullanmadı: Hiçbiri hayli olası bir kıyımın ahlaki sorumluluğunu almaya hazır değildi.[29]

29. Batı'da solda yer alan belirli kimseler, Bengazi halkının Kaddafi'nin birliklerinin kenti ele geçirmesine izin vermeyi denemesi gerektiğini ima ederek, katliamın gerçekleşip gerçekleşmeyeceğinin kesin olmadığını söyleyecek kadar etnik merkezci bir edepsizlik sergilediler.

NATO kuvvetleri 19 Mart'ta, Kaddafi rejimi birlikleri Bengazi'nin kenar mahallelerine ulaştığı anda eyleme geçti. Bu birlikler, Birleşmiş Milletler tarafından emredilen ve Libya hükümetinin zaman kazanmak için kabul etmiş göründüğü ateşkesi hiçe saymışlardı.

Batılı güçler hiç açıklanmamış katliamların gerçekleşmesine izin verdiler; başta Sahra Altı Afrika olmak üzere her yıl milyonlarca değilse yüz binlerce insan savaşlar, salgınlar ve kıtlıklar yüzünden can veriyor. O halde neden Libyalıları kurtarmak için harekete geçtiler? Akla gelen ilk cevap: 1990'da Irak Kuveyt'i işgal ettikten sonra onları ülkenin "bağımsızlığını" savunmak için seferber eden neyse, aynı sebepten. Bu sebep elbette petrol. Noam Chomsky'nin tekrarlamaktan pek hoşlandığı üzere, şayet Kuveyt hurmadan başka bir şey ihraç etmiyor olsaydı, Birleşik Devletler onu "özgürlüğüne kavuşturmak" için asla savaşa girmezdi. Libya örneğinde "petrol faktörünü" oluşturan üç hedef vardır: ülkenin petrol ve doğalgazının sömürülmesinde hisseleri yeniden bölüşmek (mevcut ve gelecekteki sözleşmeler ve imtiyazlar); kârlı ve potansiyel olarak önemli bir pazarda hisse kazanmak (hem altyapıların gelişmesi hem de savaş zamanı meydana gelen yıkımın gerekli kıldığı yeniden inşa) ve bunlar kadar önemlisi, Libya'nın bağımsız refah fonuna milyarlarca petrodolar çekmek.

Nicolas Sarkozy'nin Fransız hükümetinin Libya meselesinde kullandığı üstünlük sağlama becerisi, bütün Batı hükümetlerini Sarkozy'nin davasını desteklemeye teşvik etti –Alman ve İtalyan hükümetleri gibi en gönülsüz olanlarını bile. Irak'tan alınacak dersleri kimse inkâr edemezdi: Fransa ile Saddam Hüseyin rejimi arasında güçlü ekonomik bağlar olduğundan Washington ve Londra yönetimindeki 2003 koalisyonuna karşı çıkmış olan Jacques Chirac Fransa'sı, nihayetinde Hüseyin tarafından sağlanmış araştırma ve kullanım sözleşmeleri dahil büyük kayıplar vermişti.

Dahası, Batılı güçler tarafındaki bir eylemsizlik halinin, bir Libya katliamı yaşanması durumunda aleyhte iki sonucu olacaktı. Birincisi, başta Arap bölgesi olmak üzere dünyanın çeşitli bölgelerindeki kamuoyu, şüphesiz bu eylemsizliklerini Kaddafi rejimiyle fiili bir suçortaklığına bağlayacaktı. Daha genel açıdan, "insani müdahale hakkı" ideolojisinin itibarı, tamir edilmez bir biçimde yerle bir olacaktı. İkincisi, Kaddafi'nin rejimi bir kez daha dışlanmış olacak ve Batılı güçlerin yaptırım uygulamaktan başka seçeneği kalmayacaktı. Küresel bir ekonomik kriz zeminine karşı petrol fiyatlarının yükselmesi yönünde yapısal bir eğilimin olduğu bir durumda, Libya'ya uygulanacak bir petrol ambargosunun son derece olumsuz ekonomik sonuçları olacaktı.

Bu durum, Libya petrolünün ve doğalgazının nispeten yakın olmak gibi bir avantaj sağladığı Avrupa için bilhassa geçerlidir.[30]

NATO devletlerinin müdahalesi bütün bu sebeplerle vuku buldu. Fakat diğerlerini önemli ölçüde güçlendiren bir sebep daha vardı: Libya'da kaosun statüko haline geleceği –Libya'daki durumun Somali'de olduğu gibi El Kaide ve benzerlerinin hızla çoğalmasına imkân verecek şekilde gelişeceği korkusu. Nihai sonuç, uluslararası petrol piyasasında bir ambargonun sebep olacağı kadar geniş kapsamlı bir karmaşa olacaktı. Batı'nın Libyalı isyancıların lehine müdahalesi, birinin diğerinden açık bir şüphe duyarak hayat kazandığı eşler arasındaki bir "mantık evliliği" idi. Libyalıların kuşkusu yabancı kara birliklerini reddetmelerinde ifade buldu; NATO'nunki ise üye ülkelerin kendi müdahalelerini gerçekleştirme tarzlarında.

Bu noktada, öncelikle Birleşik Devletler'in Irak'a karşı giriştiği iki savaşta ve Afganistan'a karşı savaşındaki mutlak üstünlük ile Libya'da Kaddafi kuvvetleri bombalanırken takındığı arka planda olma ve dikkat çekmeme tutumu arasındaki çarpıcı farkı kaydedelim. Birleşik Devletler'in bölgedeki başarısızlıkları ve ABD egemenliğinin uluslararası düzeyde azalması, uzmanların "Obama doktrini" ismini verdikleri kavramı yarattı: Bu kavram, başkanın danışmanlarından birine mal edilen bir ifadeyle özetleniyor: "Geriden yönetme". *New Yorker*'da bahsi geçen bu isimsiz danışman, bu yeni doktrinin altında yatan sebepleri açıkça anlatmıştı. Şöyle söylediği aktarılıyordu: "Bu, Amerika'nın sahip olmakla ün kazandığından farklı bir liderlik tanımı ve açığa vurulmamış iki inançtan kaynaklanıyor: Çin gibi rakiplerinin gücü artarken ABD'nin gücünün nispeten azaldığı ve dünyanın pek çok bölgesinde ABD'ye küfürlerin savrulduğu inancına".[31]

NATO devletleri, bir açıdan Güvenlik Konseyi'nin 1973 No.lu kararının lafzını ve ruhunu sessiz bir şekilde ihlal ettiler, bir başka açıdan ise ona bağlayıcı bir kanunmuş gibi uydular. Bu karar, BM üye devletlerine sadece "saldırı tehdidi altındaki sivilleri ve sivil nüfuslu bölgeleri korumak için... gerekli bütün tedbirleri alma" yetkisi verirken, NATO devletleri ve Arap müttefikleri Libya'da devam eden iç savaşın tam teşekküllü katılımcıları haline geldiler. Nihai zaferlerine kadar is-

30. Irak'a 1991-2003 yılları arasında uygulanan on iki yıllık ambargo, o dönemin kasvetli olan petrol piyasasına uygundu. Petrol fiyatları ancak 2000 yılında aksi yönde hareket etmeye başladı ve Birleşik Devletler'i ülkeyi işgal etmeye götürdü.

31. Ryan Lizza, "The Consequentialist: How the Arab Spring Remade Obama's Foreign Policy" *New Yorker*, 2 Mayıs 2011. Diğer yandan, geçtiğimiz birkaç yılda Libya'daki araştırmalarının sonuçlarından hayal kırıklığına uğrayan petrol şirketleri özel bir ilgi göstermediler. (Bkz. Chorin, *Exit Gaddafi*).

yancılar için hava kuvvetleri ve uzun menzilli taarruz kuvvetleri olarak görev yaptılar. Öte yandan aynı devletler, Güvenlik Konseyi'nin Libya topraklarına silah sevkiyatına getirdiği ambargoyu, isyancılara silah teslimatını reddetme mazereti olarak gördüler. İsyancılar, elverişli silahlar temin edilirse Kaddafi birliklerinin yenilgiye uğramasını bizzat sağlayacaklarını açıklayarak talepte bulunmayı sürdürdüler. Katar ve Fransa'dan bilhassa ülkenin batısındaki savaşçılar için bir defaya mahsus ve sınırlı olarak gerçekleştirilen silah sevkiyatı haricinde, Libyalı isyancıların büyük bölümünün teçhizatı, el koymayı ya da yerel olarak üretmeyi başarabildikleri silahlardan oluşuyordu.

Batılı liderlerin çok sayıda demeci, Libyalı isyancılara yönelik şüphelerini ve Libya'da dolaşıma giren silahların Batılı hükümetlerin tehlikeli bulduğu insanların eline geçmesinden duydukları korkuyu ortaya koyuyordu. NATO'nun Libya iç savaşına müdahalesi, onun çatışmayı uzatmak pahasına belli bir mesafeden yönlendirme gayretiyle kol kola ilerledi: NATO, daha önce Kosova üzerinde sürdürdüğü hava harekâtıyla kıyaslandığında, burada kendini düşük yoğunluklu bir bombardıman harekâtıyla sınırladı; 1991'deki ve yine 2003'teki Irak bombardımanlarından söz etmeye bile gerek yok.[32] Bunun (daha ölümcül olan iç savaşın kurban sayısını artırırken) NATO hava saldırıları nedeniyle "tali" sivil ölümlerinin sınırlanmasını sağladığı doğrudur.[33] Ne var ki gerçek hedef, rejimin adamlarıyla, bilhassa Kaddafi'nin oğlu ve isyana kadar Batılı çevrelerin gözbebeği olan Saif'le "düzenli bir geçiş" pazarlığı yapmaktı. Batılı güçler, Libya devlet aygıtının başında Muammer Kaddafi'nin olmadığı, daha iyi olan kısmını sürdürmeye çalışırken, aynı zamanda demokratik meşruiyet üzerinde hak iddia edebilen siyasi kurumların önünü açacak seçimler organize ettiler. Bir başka deyişle Batılı güçler, *henüz adı konmamışken* bir "Yemen çözümü" arıyorlardı.

İngiltere Uluslararası Gelişim Bakanı Andrew Mitchell, 28 Haziran'da planı açıkladı:[34] İngiltere önderliğindeki (Türkiye'nin de dahil olduğu) bir uluslararası "istikrar müdahale ekibi" tarafından düzenlenen elli sayfalık "istikrar belgesi", Kralların Kralı'nın (Kaddafi'nin

32. İlgili veriler ve NATO müdahalesinin ayrıntılı bir analizini yaptığım ilgili makale için bkz. "NATO's 'Conspiracy' Against the Libyan Revolution" *Jadaliyya*, 16 Ağustos 2011, http://www.jadaliyya.com/pages/index/2401/natos-conspiracy-against-the-libyan-revolution.

33. Bkz. *Report of the International Commission of Inquiry on Libya*, New York: Human Rights Council, United Nations, 2 Mart 2012 ve Human Rights Watch, *Unacknowledged Deaths: Civilian Casualties in NATO's Air Campaign in Libya*, New York: HRW, 2012.

34. Ian Black, "Post-Gaddafi Libya 'must learn from mistakes made in Iraq' " *Guardian*, 28 Haziran 2011.

bu övgü karşılığında hak ettikleri şekilde ödüllendirdiği Afrika kabile şeflerinin kendisine ihsan etmelerini sağladığı unvan) iktidardan çekileceği ya da uzaklaştırılacağı varsayımını harekete geçiren Kaddafi sonrası bir senaryo içeriyordu. İngiltere öncülüğündeki bu NATO yol haritasının kapsayıcı hedefi, ABD yönetimindeki işgal sonrası Irak'ta olduğu gibi felaket bir durum idaresinin tekrarlanmasını önlemekti. Burada Bush yönetimi, Baasçı devletin daha makul olan kısmını hizaya getirmek ya da onu tamamen parçalamak arasında seçim yapmakla karşı karşıya kalmıştı. Irak'ta minimalist bir ABD istemci devleti gibi absürd bir tasarıya sahip olan Ahmed Çelebi ve neokonlarm savunduğu ikinci seçeneği tercih etti.[35]

Dolayısıyla Libya yol haritası, ilhamını Irak'ta çürüğe çıkan CIA destekli bir senaryodan aldı. Mitchell'in açıkladığı üzere, "Libya'nın, Irak'ta olduğu gibi bazı yetkililerin Saddam Hüseyin'in devrilmesini izleyen hassas ve değişken koşullarda isyanı körükleyen stratejik bir hata olarak gördükleri orduyu lağvetme örneğinin izinden gitmemesi tavsiyesine" dayanıyordu.[36]

Suriye isyanının başlangıcından itibaren başta Washington olmak üzere Batı başkentlerinin istediği tam da buydu. Bu tercih, Suriye Ulusal Konseyi Başkanı Abdulbaset Sieda'nın Ekim 2012'de yaptığı bir açıklamada doğrudan yankı buldu. Hiç şüphe yok ki Sieda, tıpkı ülkelerindeki iç savaş sırasında benzer açıklamalar yapmış olan Libya Geçici Ulusal Konseyi üyeleri gibi, Batı baskısı altında hareket ediyordu:

> Pazartesi günü Suriye'nin başlıca muhalif grubunun lideri, isyan sırasında cinayetlere katılmadıkları sürece Başkan Beşar Esad'ın Baas Partisi üyelerinin ülkenin siyasi geleceğinde rol almalarına karşı çıkmayacağını söyledi. ...

35. İlgili yazım için Bkz. "Self-Deception and Selective Expertise: Bush's Cakewalk into the Iraq Quagmire" *CounterPunch*, 5 Mayıs 2004, http://www.counterpunch.org/2004/05/05/bush-s-cakewalk-into-the-iraq-quagmire/.

36. Daha önceki iki paragraf, 27 numaralı dipnotta bahsi geçen makalemden alınmıştır. (Biçimsel nedenlerle pasajda küçük değişiklikler yapılmıştır). Aynı anda, Batılı güçler için bir *beyin takımı* görevi gören Uluslararası Kriz Grubu, Kaddafi rejimiyle anlaşma pazarlığı yapılmasını ve bu anlaşmaya uyulmasını sağlamak için uluslararası bir kuvvetin sevk edilmesini savunuyordu: International Crisis Group, *Popular Protest in North Africa and the Middle East (V): Making Sense of Libya*, Middle East/North Africa Report No: 107, 6 Haziran 2011. Bu raporun başyazarı olan, 2011 Şubat ve Temmuz ayları arasında Uluslararası Kriz Grubu Kuzey Afrika Direktörlüğü'nü yürüten Hugh Roberts, *London Review of Books*'ta yayınlanan uzun bir makaleyle bu tutumunu haklı göstermeye çalışıyordu. ("Who said Gaddafi had to go?" Cilt 33, No: 22, 17 Kasım 2011, s. 8-18). Bugün bu makaleyi Libya'daki gelişmelerin ışığında okumak, yazarın görüşlerini nasıl hatalı bir aksiyomlar zeminine oturttuğunu ortaya koyuyor. Roberts'in yakında Libya üzerine bir kitabı yayımlanacak. Geçmişteki fikirlerine eleştiri getirmesini umarım; bilhassa kitabın sol kanatta yer alan bir yayınevi tarafından yayınlanacağı göz önüne alınırsa.

> Sieda, Suriye muhalefetinin yıllar önce Irak'ta, ABD liderliğindeki 2003 işgali sırasında hükümet devrildikten sonra Saddam Hüseyin'in Baas Partisi'nin üyeleri görevlerinden ayrılmaya zorlandığında yürütülen politikayı tekrarlamayacağını ifade etti. ...
> Sieda, "başarısızlığa uğramış olan de-Baasifikasyon* deneyimini tekrarlamayacağız" dedi. "Sadece onun (Baas Partisi'nin) bütün gayri meşru imtiyazlarını kaldıracağız ve suç işleyen yetkilileri adalet karşısına çıkaracağız. Baas Partisi demokratik süreçlere uygun olarak faaliyetlerini sürdürecek. Bir intikam politikasına sahip değiliz ve devlet kurumlarını muhafaza edeceğiz" diye konuştu.[37]

Buradaki büyük fark, yukarıda NATO devletlerinin Libya'ya askeri müdahalesini açıklamak üzere değinilen sebeplerin Suriye örneğinde geçerli olmamasıdır. Libya'nın aksine Suriye'de ekonomik hisse yetersizdir. Suriye isyanı Libya'dakinden belirgin biçimde daha ağır bir tempoda bastırıldı ve aylarca bir iç savaşa dönüşmedi. Beşar Esad'ın rejimi, muhaliflerini ikinci bir Hama ile tehdit etmemek konusunda dikkatliydi ve cinayetin boyutları arttığında, bu durum isyancı tarafın muhtemelen, en azından bir ölçüde karşı koyabilecek yeterlilikte olduğu bir iç savaş çerçevesine yerleşmişti.

Dahası, Suriye'ye yapılacak bir müdahalenin maliyeti –ülkeye müdahale etmek için gereken kapsamlı araçlar göz önüne alındığında, Batılı devletlerin üzerine düşen ekonomik maliyet ile ülkedeki yıkım ve sivillerin hayatı ile ölçüldüğünde Suriye'nin ödeyeceği bedel– Libya'da olduğundan önemli ölçüde daha ağır olacaktı. Bunun birkaç sebebi vardı: Arazinin niteliği, Suriye ordusunun Libya ordusundan çok daha iyi teçhizata sahip ve daha iyi eğitimli olması ile Suriye rejiminin Rusya ve İran'dan, hatta Irak ve Lübnan Hizbullah'ından aldığı destek. Bu, rejimin dolarları bastırıp askere aldığı Afrikalı paralı askerler haricinde tamamen tecrit edilmiş olduğu Libya'nın aksi bir durumdu.

Tüm bu sebeplerden ötürü, o dönemde Batılı güçler Suriye'ye müdahale etmeye hevesli değillerdi. Tam da aynı sebeplerle, –hele bir de İran ve Rusya'nın Suriye rejiminin silah ve mühimmat stoklarını tazelemekten kaçınmadığı göz önüne alınırsa– sürekli olarak silah talep eden isyancı Suriyeli savaşçılara silah sevk etmeye istekli olacakları varsayılabilir. Bu kitabın yazıldığı güne kadar isyancılara silah göndermelerinin önünde duran engel, Libya'da geçerli olan korkunun aynısıydı: Suriye'de silahların Somali'dekinden ziyade Irak örneğinde olduğu gibi bir kaotik durum oluşmasına katkı sağlayacağı ihtimali.

---

* Devlet aygıtını Baas'tan arındırına. (ç.n.)

37. Bassem Mroué, "Syria Opposition May Accept Role for Assad's Party" *Associated Press*, 8 Ekim 2012.

Sonuçta ortaya çıkan durum, El Kaide'nin ağlarını genişletmesine ve dünya ekonomisi için son derece tehlikeli olacak bölgesel bir mezhep savaşında Irak'la birleşmesine yol açabilirdi. Fransa ve Türkiye'nin yanı sıra KİK monarşileri, Washington'un da desteğiyle, Suriyeli isyancıları kuvvetlerini tek bir liderlik çatısı altında toplamaya teşvik ettiler; şayet rejim çökerse bunun bölgedeki durumu kontrol altına alacağı umudunu taşıyorlardı. Bu girişimlere katılan Suriyeli gruplar ise Batılı güçleri kendilerine silah temin etmeye ve Türkiye'nin sınırlarını silah geçişine açmasına olur vermeye ikna edebileceklerini umuyorlar.

Mevcut durumda bu ihtimal dışı. Çünkü yukarıda sayılan tüm sebeplerin yanı sıra İsrail adıyla bilinen önemli bir faktör söz konusu. Batılı güçler, silahların onları Siyonist devlete karşı da kullanabilecek Suriyeli grupların elinde toplanmasını istemiyorlar. İsrail 1967'de Suriye topraklarının bir bölümünü, Golan Tepeleri'ni işgal ettiği, işi 1981'de burayı fiilen ilhak etmeye kadar götürdüğü için, bunun gerçekleşmesi kuvvetle muhtemel. Benzer biçimde, sıralanan tüm sebeplere ek olarak İsrail faktörü nedeniyle Libya'daki gibi bir doğrudan uluslararası müdahale çağrısında bulunmak (son derece meşru olan silah sağlanması talebinin aksine), Suriyeli isyancılar için ölümcül bir hataydı; halen de öyle.

Libya'ya yapılan müdahale ülkenin askeri stoklarının büyük bölümünü yok etti. Batılı silah tüccarları orta vadede bu kayıpları telafi etmek için yeni Libya yetkililerine silah satmaktan memnun olacaklardır; Libyalıların bu silahları satın almak için gereken imkânlardan yoksun olmamaları memnuniyetlerini daha da artıracaktır. Öte yandan Suriye'ye müdahale, ülkenin askeri kapasitesini yerle bir edecektir ve Batı'nın yeniden inşaya yardımcı olacağını düşünmek için ortada hiçbir sebep yoktur. Daha kuvvetli ihtimal, Mısır'ın izinden gitmesi ve küçük düşürücü şartları kabul ederek İsrail ile barış antlaşması imzalaması için Suriye'ye baskı yapılmasıdır.

Yukarıda açıklanan sebeplerle herhangi bir doğrudan müdahale olmasa bile, isyancılara çatışmayı kısa zaman içinde sonlandırmak için ihtiyaç duydukları silahları sağlamayı reddederek –bir başka deyişle, savaşı uzatarak– aynı sonuçlara ulaşılabilirdi. Bu durum, tıpkı Libya'daki emsalleri gibi Suriye isyanı savaşçılarının da neden bir "komplonun" kurbanı olduklarına giderek daha fazla ikna olduklarını açıklıyor. Bu, en kötü diktatörlerin hümanist ve sosyalist meziyetler kuşanmak için kendilerini "anti emperyalist" ilan etmelerini yeterli gören kimseler tarafından lanetlendiği üzere Beşar Esad karşıtı bir ABD komplosu değil, kısa zamanda zafere ulaşmaları için gereken araçları

isyancılardan esirgeyerek Suriye'nin askeri kaynaklarını yerle bir etmeyi hedefleyen bir "komplo" meselesidir. Özgür Suriye Ordusu'nun Halep'teki Tevhid Bölüğü komutanı olan Abdul-Qadir Salih, bunu mümkün olan en net biçimde açıklamıştır:

> Suriye halkına karşı uluslararası bir komplonun söz konusu olduğunu düşünüyoruz. Herhangi bir somut eylem olmaksızın her gün Esad'ı istifaya çağıran demeçler duyuyoruz ve merak ediyoruz: Bizi desteklemelerine, silahlandırmalarına ya da korumalarına engel olan ne?
> Dünya bize rejimin ordusuna karşı savaşan özgür bir ordu gözüyle bakıyor. Fakat biz bir ordu değiliz; rejimin silahlarını ele geçirip rejime karşı kullanan devrimci tugaylarıyız. Öyle görünüyor ki dünya, savaşın ülkenin tüm altyapısı yerle bir olana kadar sürmesini istiyor. Halkımıza karşı girişilen bu komplo tarihe geçecektir.[38]

Bölge halkları, özlemlerine verdikleri "destek" için genel olarak Batılı güçlere, özellikle de Birleşik Devletler'e hiçbir şükran belirtisi göstermedi. Batı'nın Libya aşkından değil petrolleri ve petrodolarları yüzünden müdahale ettiğini son derece iyi bilen Libyalılar dahil hiç kimse aptal yerine konamadı. Batı'nın Bahreyn, Yemen, Libya ve Suriye'ye yönelik tutumları arasındaki çelişki ortadaydı. Arap bölgesinde Birleşik Devletler'e olan düşmanlık, bugün en az on yıllardır olduğu kadar güçlüdür; İsrail hükümeti de bu düşmanlığın, eğer herhangi bir zamanda küllenmeye yüz tuttuysa, yeniden alevlenmesinde üzerine düşeni yapmıştır. Arap isyanının Washington için bilançosu, hasarı kontrol altına almaya yönelik tüm çabalarına rağmen zaten son derece olumsuzdur.

NATO'nun Libya'ya müdahalesinin tıpkı Kosova veya Afganistan'da olduğu gibi ülkenin NATO kontrolüne geçmesi anlamına geldiği fikri, "materyalizm" iddiasında bulunsun ya da bulunmasın, aşırı bir "idealizme" yem olmuş zihinlerde ortaya çıkabilir ancak. Birleşik Devletler, koalisyon ortaklarının birlikleri şöyle dursun, 170 bin askerini yerleştirdikten sonra bile (Eylül 2007'de ulaşılan en yüksek sayı budur) Irak'ı kontrol altına almayı başaramamışken, NATO'nun kara birlikleri olmadan Libya'da idareyi ele alacağına inanmak bir an için bile olsa mümkün mü?

Aslına bakılırsa, seleflerinden çok daha şeffaf ve demokratik olan yeni Libya kurumlarının, iki ülkenin istihbarat teşkilatları arasında önceden olduğu gibi gizli bir işbirliği kurmayı güçleştirmeleri sayesin-

---

38. Ahmad Nur, "Qa'id Thuwwar Halab: Ma'rakatuna Laysat Ma' al-'Alawiyyin" *Aljazeera.net*, 9 Eylül 2012, http://www.aljazeera.net/news/pages/14df1619-4bd3-424b-a7f4-fa0b4af06192.

de, bugün Libya'nın Birleşik Devletler ile olan bağı Kaddafi saltanatının son yıllarında olduğundan çok daha kırılgandır. Yeni Libya iktidar elitleri arasında önceki rejimin korkunç düzeyde mağdur ettiği insanların bulunması, böyle bir işbirliği ihtimalini daha da azaltıyor. Bunun bilinen bir örneği, isyan sırasında Trablus'un eski askeri kumandanı olan Abdel-Hakim Belhadj idi; 2004 yılında CIA, cihatçı bir militan olduğu gerekçesiyle kendisini Kaddafi rejimine teslim etti. Yeni Libya öylesine "büsbütün NATO'nun kontrolündedir ki", geçtiğimiz günlerde Londra merkezli *Economist*, bir yandan kendini "her şeye rağmen" Libya harekâtının başarılı olduğuna ikna etmeye çalışırken, öte yandan Libyalıların "çirkin zenofobik özelliklerinden" ne kadar müteessir olduğunu dile getiriyordu:

> Görevi sona eren idare konseyi, başbakanlık adaylarının yabancı pasaportu ya da yabancı uyruklu eşi olmaması gerektiğine hükmederek, yurda dönen bir grup önemli kimseyi ya adaylıktan çekilmeye ya da ikinci bir uyruğu reddetmeye zorluyor. İlgili bakanlıklarda bulunan ve Batılıları kabul etmekte isteksiz olduğundan şüphe edilen İslamcılar göz önüne alındığında, yabancılara vize verilmesi de sıkıntılı hale geliyor.[39]

Washington'un bölgedeki etkisinin azaldığını gösteren en güçlü sinyal, bizzat Barack Obama'nın Mısır ile Birleşik Devletler arasındaki ilişkilerin "işlemekte olan bir süreç" haline geldiğini ve yeni Mısır hükümetinin bazı tutumlarının "kendi menfaatleriyle uyumlu olmayabileceğini" kabul etmesiydi. Birleşik Devletler başkanı şunları bile söyledi: "Onları müttefik gibi göreceğimizi sanmıyorum ama düşman olarak da görmüyoruz. Kendi yolunu bulmaya çalışan yeni bir hükümet".[40] Obama'nın sözleri, aynı zamanda Washington ile Müslüman Kardeşler arasındaki yakınlaşmanın, ABD'nin Mübarek, Ben Ali ya da Saleh gibi güvenilir ve uysal müttefikleri kaybetmiş olmasını telafi etmediğinin iyi bir göstergesiydi –bölgenin istikrarsızlaşmasının bir bütün olarak Batı'nın menfaatleri için nasıl bir tehlike arz ettiğine girmiyorum bile.

39. "Libya: Despite everything, it's still a success" *The Economist*, 15 Eylül 2012. Görünen o ki bu saygın dergi, İngiltere ve Avrupa vizelerinin Batılı olmayanlara yönelik herhangi bir zenofobik duygu söz konusu olmadan verildiğine inanıyor.
40. "Obama: Egypt is not US ally, nor an enemy" *BBC*, 3 Eylül 2012, http://www.bbc.co.uk/news/world-middle-east-19584265.

"İSLAMİ TSUNAMİ" VE HUMEYNİ İLE MURSİ ARASINDAKİ FARK

Eylül 2012'de *The Economist*, Arap ülkelerinde Birleşik Devletler'i temsil eden kurumlara yönelik, tahayyül edilemeyecek bir aptallıkta, kışkırtıcı bir İslam karşıtı filmin tetiklediği şiddetli bir saldırı dalgasıyla yüzleşirken, Ocak 2011'den beri dile getirdiği "Arap Baharı" coşkusunun "her şeye rağmen" sağlam temellere dayandığına dair güven tazelemeye çalışıyordu. Sonuçta bu saygın dergi, Karl Marx'ın onu 150 yıldan uzun bir zaman önce "ticaret cemaatinin dingin zihnini tehdit eden her şeyin iyimser sihirbazı" olarak nitelemesini haklı çıkardı.[41]

Öte yandan, "Arap Baharı'nın" herkesi eski rejimlerin devrilmesine bin pişman edecek İslami diktatörlüklerle sonuçlanacağını ilan etmek için İslamofobi kaynaklarından faydalanan felaket tellallarının da hızla çoğaldığına tanık olduk.[42] Arap isyanının doğurduğu pek çok aykırı yakınlaşmanın bir örneğinde, daha dün İslamofobiyi ırkçı bir ideoloji olarak yerin dibine sokan bazı solcular bile, bir bütün olarak Arap isyanını değilse bile, Libya ve Suriye isyanlarını karalamak için en kötü türden İslamofobik argümanlara başvurdular. Bazı liberaller ise çılgınca bir devrim coşkusundan melankolik bir bunalıma sürüklendiler.[43]

Bu kitaba dayanak teşkil eden demokratik ve seküler değerler noktasından hareketle, İslami köktenci güçlerin Arap bölgesinin her yanındaki inkâr edilemez yükselişine dair ne söyleyeceğiz? İşaret edilmesi gereken ilk nokta, bunun hayret edilecek bir durum olmadığıdır. İslami güçlerin Arap isyanının başlıca kazananları olduğunu "öngörerek" kehanet yeteneklerini ortaya koyduklarını düşünenler, aslında sadece ardına kadar açık olan bir kapıdan geçtiler. On yıllardır bölgeyi gözlemleyenlerin çoğunluğu, siyasi bir ayaklanma olması durumunda militan İslami güçlerin üstün geleceğini tahmin ediyordu. Daha önce de kaydettiğimiz üzere bu öngörü, başta Birleşik Devletler olmak üzere Batılı hükümetlerin bölgenin despot yönetimleriyle aralarındaki danışıklı dövüşü haklı göstermek için kullandıkları temel argümandı.

---

41. Karl Marx, "Revolution in China and in Europe" *New York Daily Tribune*, 14 Haziran 1853, http://www.marxists.org/archive/marx/works/1853/06/14.htm.
42. Örneğin bkz. John Bradley'in gerici kitabı, *After the Arab Spring: How the Islamists Hijacked the Middle East Revolts*, New York: Palgrave Macmillan, 2012. Bradley'e göre Ürdün ve Fas'ın "anayasal monarşileri" [orijinal metinde böyle] Arapların umabilecekleri en iyi yönetim biçimidir.
43. Hussein Agha ve Robert Malley'in bir makalesini bu kategoriye dahil ediyorum: "This Is Not a Revolution" *New York Review of Books*, Cilt 59, No: 17, http://www.nybooks.com/articles/archives/2012/nov/08/not-revolution/.

1979 İran "İslam Devrimi" sonrasında, 1981 yılında "tersine sürekli devrim" olarak tanımladığım senaryonun bölgedeki diğer ülkelerde de tekrarlanabilecek olmasından korku duymak için sebep vardı. Bu, 1850 yılında Marx ve Engels tarafından bir burjuva ya da küçük burjuva demokratik devriminin proleteryanın liderliği altında sosyalist bir devrime dönüşebileceğini ortaya koymak üzere formüle edilmiş bir hipoteze yapılan bir göndermeydi.[44] Buna dayanarak, İran Devrimi'nin ulusal demokratik devrim çerçevesinde başlayıp Ayetullah Humeyni'de cisimleşen İslami köktenci liderlik çatısı altında "gerici bir dönüşe" maruz kaldığını söyledim.[45] Başlangıçta Şubat 1979'a dair halkın son derece demokratik özlemleri olmasına rağmen, devrim seyrinden saptırıldı ve hayli karizmatik olan Ruhullah Humeyni'nin ve onun liderliğini destekleyen Şii din adamları çoğunluğunun kitle hareketi üzerinde elde etmeyi başardığı hegemonya sayesinde, toplumsal açıdan gerici bir din adamı diktatörlüğünün kurulmasıyla sonuçlandı.

Fakat Arap bölgesindeki Sünni İslam'a dayalı köktenci akım, 1990'lardan bu yana kitle hareketini müesses nizamı devrimci bir şekilde alaşağı etmeye sevk edebilecek, karizmatik, radikal düzeyde popülist bir liderlik oluşturamadı. Cezayir'deki İslami Kurtuluş Cephesi, potansiyel olarak bu türden bir liderliğin son tezahürüydü. 1992 yılındaki darbeyle bastırıldı. Bu darbe ve onu izleyen korkunç iç savaş kalıcı bir travma yarattı. 1954'te Mısır'da bastırıldıklarından beri Müslüman Kardeşler'in yakasını bırakmayan travmayı yeniden harekete geçirdi. Bu iki travma, Kardeşlik'in Arap bölgesindeki çoğu ülkenin yerleşik hükümetleri karşısındaki cesaretsizliğini açıklamaya yardımcı olacaktır. Hassan al-Banna popülizmi ve Seyyid Kutub'un aşırılığa sürüklenen radikalizmi, bir süre *için aynı harekette birleştikten sonra* en nihayetinde kendi yollarına ayrıldılar. Başlangıçta toplumun uçlarında yer alan küçük gruplarla sınırlı olan ve bugün cihatçı Selefilik olarak adlandırılan hareket, Bin Ladin ve onun El Kaide ağları ile büyük bir yankı buldu. Fakat El Kaide, terörist doğası nedeniyle halk desteği kazanmayı ve kitlesel bir hareket örgütlemeyi başaramadı.

Sünni köktenciliğin devrimci yolunun en nihayetinde vardığı açmaz, Arap isyanının ilk safhasının neden farklı aktörler, Bölüm 4'te tartışılan ağlar ve genç internet kullanıcıları tarafından başlatıldığını

44. Karl Marx ve Frederick Engels, "Address of the Central Committee to the Communist League" Marx, *The Revolutions of 1848* içinde, editörlüğü ve sunuşu David Fernbach tarafından yapılmıştır, Londra: Verso, 2010, s. 319-30.
45. Gilbert Achcar, "Eleven Theses on the Current Resurgence of Islamic Fundamentalism" *Eastern Cauldron: Islam, Afghanistan, Palestine and Iraq in a Marxist Mirror* içinde, New York: Monthly Review Press ve Londra: Pluto, 2004, s. 48-59.

ve örgütlendiğini açıklıyor. Bu 1979 İran süreciyle arasındaki hayati bir fark. Bölgedeki isyanlar sayesinde öne çıkan köktenci hareketlerin tamamı, başkaları tarafından başlatılmış bir harekete katıldılar.

Ben Ali'nin devrilmesine kadar gençlik ağlarının ve sol kanat eylemcilerin, bilhassa UGTT eylemcilerinin Tunus isyanında oynadığı rol, Ennahda'nınkinden çok daha büyüktü; hele hele 1990'ların başında ülkedeki İslami hareketler şiddetli bir şekilde bastırılmışken. Bununla birlikte, bu hareket mevcut en güçlü propaganda aracını kullanarak etkisini büyütmeyi başardı: Televizyon. Ennahda ve onun başlıca lideri Rached Ghannouchi, kendisinin ve hareketinin kurbanı olduğu bastırma hamlesinden birkaç yıl sonra kurulmuş olan El Cezire televizyonundan muazzam düzeyde faydalandı. Ennahda'nın, baskılar nedeniyle fiziksel olarak yerel sahnede olmamasına rağmen, Tunus siyasi muhalefetinin diğer tüm bileşenlerinin toplamından daha büyük bir şöhret ve etki kazanmış olmasının sebebi budur.

Ayrıca isyan sayesinde kazanılan özgürlüklerden faydalanarak, AKP tarzı Türk Müslüman muhafazakârlığından tutun da Müslüman Kardeşler geleneğine (daha net ifade etmek gerekirse, biri ılımlı, biri radikal olan iki akımından birine) sadık olan köktencilere varana dek geniş bir yelpazede yer alan İslami eğilimleri bir araya getirmek suretiyle, hareketin kendini hızla yeniden inşa edebilmesinin sebebi de budur. Katar'dan gelen finansal destek de işe yaradı. Başlangıcından itibaren bu desteğin sonucu, başka ülkelerde olsa "açıklanamaz zenginleşmeyi" inceleyen vergi müfettişlerinin işkilleneceği "harici servet göstergeleri" kadar çarpıcıydı. Ennahda'nın Tunus'taki yeni merkez binası, hareketin gücüne ve saygınlığına dair gözle görülür bir sembol işlevi görerek etki yaratmak üzere tasarlandı. Paranın kaynağı sorulmadığı sürece bu strateji etkilidir. Suriye Dışişleri Bakanı'na göre Katar Emiri, bizzat kendisinin ve Ghannouchi'nin huzurunda, Kurucu Meclis seçimleri kampanyasını finanse etmek için Ennahda'ya 150 milyon dolar verilmesini emretmişti.[46]

Dolayısıyla Tunus İslami hareketinin bu seçimleri kazanması şaşırtıcı değildi; çünkü her şeyden önemlisi bu yarış genel anlamda gülünç ve dağınıktı. Üstelik Tunus seçimlerinin bir sürprizinin, Tunus'ta izleyici kitlesine sahip ve Suudi fonlarından yararlanan bir televizyon kanalının sahibi olan, şöhreti şaibeli bir işadamının ilk sırada yer aldığı bir listeden çıkması da tesadüf değil. Çevirdiği dolapların ortağı

46. Robert Fisk, "Exclusive: 'We Believe that the USA Is the Major Player Against Syria and the Rest Are its Instruments' " *Independent*, 28 Ağustos 2012.

olan Ben Ali düştükten sonra, "Halk İstidası'nı" (örgütün yaygın olarak bilinen kısa adı) faaliyete geçirdi. Halk İstidası, eski iktidar partisi RCD'nin ağlarından arta kalanları geri kazanmaya yönelik başlıca teşebbüslerden birini temsil ediyordu. Seçimlerde halk oylamasında dördüncü, sandalye sayısında üçüncü geldi. Sadece dördünün yüzde 5'in üzerinde oy aldığı her türden çok sayıda partiye ve gruba karşı yarıştı.

Bu dört grup içinde sadece Ennahda yüzde 10'un üzerine çıktı: Kullanılan oyların yüzde 37'sini aldı ve Kurucu Meclis'teki sandalye sayısının yüzde 41'ini elde etti. Ancak kayıtlı seçmenlerin yarısından azının sandıklara gittiğini göz önünde bulundurmalıyız. Bir başka deyişle, bütün partilerin elde ettiği sonuçlar, kazandıkları oy yüzdesinin ifade ettiğinden bile daha yetersiz. Dolayısıyla kayıtlı seçmenlerin yüzde 19'undan azı oylarını Ennahda için kullandı. Bu, Ben Ali diktatörlüğünün Tunus siyasetinin alanını nasıl çölleşme noktasına getirdiğinin bir göstergesidir.[47]

Mısırlı Müslüman Kardeşler'e gelince, onlar yıllar içinde defalarca Mübarek karşıtı muhalefetle bağlarını koparmışlardı. Bu davranış tarzı, Sedat'tan bu yana kendilerine sadece sürekli gözetim altında koşullu bir özgürlük tanıyan, ne zaman hoşgörü sınırlarını aşsalar hapse atan bir hükümet karşısında el pençe divan durma geleneklerinde yerini aldı. Kardeşlik'in en son koşullu teslimiyeti, isyanın hemen hemen iki ay öncesine dayanıyordu. Ulusal Değişim Meclisi'nde –Uluslararası Atom Enerjisi Kurumu eski başkanı ve Nobel Barış Ödülü sahibi olan göstermelik başkan Muhammed El Baradey'in Şubat 2010'da kurduğu liberallerin egemenliğindeki koalisyon– temsil edilmesine rağmen, Kasım-Aralık 2010 parlamento seçimlerini demokratik olmadığı gerekçesiyle boykot eden liberal ve radikal muhaliflerin çağrısını yok saydı.

Müslüman Kardeşler seçimlerin 28 Kasım'da yapılan ilk turuna katıldı. İşbirlikçi tutumunun mükâfatı olarak, 2005'te Mübarek'in Washington'un baskısıyla mecbur kaldığı seçim liberalizasyonu sayesinde kazandığı 88 sandalyeden bir kısmını yeniden elde etmek için hükümeti ikna etmeyi umuyordu.[48] Her zamanki gibi, seçimde sandalyelerin sadece yüzde 30'u için aday çıkararak rejime güven verdi. Ne var ki rejim oylarda öyle çirkin ve kinci bir hile çevirdi ki, Kardeşlik'in

47. Bkz. al-Muldi al-Ahmar, *Al-Intikhabat al-Tunisiyya: Khafaya Fashal al-Qiwa al-Hadathiyya wa Mashakil Najah Hizb al-Nahda al-Islami*, Doha: al-Markaz al-'Arabi lil-Abhath wa Dirasat al-Siyasat, 2011.
48. Bkz. Bölüm 3.

ikinci turu boykot etmekten başka seçeneği kalmadı. Kendisini yeni seçilen mecliste tek bir milletvekili bile olmadan buldu.

Gençlik ağları 25 Ocak 2011'de rejim muhalifi parti ve grupların çoğunun desteklediği bir gösteri çağrısı yaptığında, Kardeşlik kendi saflarında yer alan genç insanların katılımına onay vermesine rağmen ne gösteri çağrısına ne de gösterinin kendisine destek vermedi. Müslüman Kardeşler ancak gösterinin dördüncü günü olan 28 Ocak'ta, "Öfke Cuma'sında" isyana katıldı ve örgütlü gücünü protestolara kattı. Bununla eşzamanlı olarak, ordunun duruma el koyma işini üzerine alabileceğini bilen liderleri orduya övgüler yağdırmaktan geri kalmadı. Ardından Mübarek istihbarat teşkilatının başında bulunan Ömer Süleyman'ı başkan yardımcılığına atadığında ve Süleyman muhalefetle "diyalog" çağrısı yaptığında, Müslüman Kardeşler liderliği onunla bir araya gelmeyi kabul etti. Bu karar, göstericilerin safında büyük bir kınama dalgası yarattı.

Ordunun iktidarı seçimle iş başına gelmiş başkana devretmek yerine gasp etmeye teşebbüs ederek oyunun kurallarını ihlal ettiği Haziran 2012 başkanlık seçimlerinin ikinci turu arifesine kadar, Kardeşlik SCAF'la uyumlu tutumunu sürdürdü. Müslüman Kardeşler, parlamento seçimlerinde sandalye sayısının yarısı için aday göstermeyi taahhüt ederek ve başkanlık seçimlerinde aday çıkarmamaya razı gelerek, ordu ve aynı zamanda Washington[49] için güven tazeleyerek işe başladı. Dahası, anayasanın SCAF tarafından atanan geçici bir komite tarafından gözden geçirileceği antidemokratik prosedüre onay verdi. Kardeşlik'in yüksek rütbeli bir üyesi de bu komitede yer alıyordu.

Hem liberal hem de sol muhalefet anayasal düzenlemeler için yapılacak 19 Mart 2011 referandumunda Mısırlıları hayır oyu vermeye çağırırken Kardeşlik, evet oyu için coşkulu bir kampanya yürüttü. İslami partilerin tamamının aşırı dini demagojisiyle ve seferber ettiği muazzam imkânlarla göze çarpan bir kampanyanın ardından, anayasa değişiklikleri kayıtlı seçmenlerin yüzde 77'sinin oyuyla kabul edildi. Mevcut anayasanın "Şeriat ilkelerinin temel yasama kaynağı" olması gerektiğini öngören 2. Madde'sinin anayasa referandumunun dayanağı olduğu yalanını yayarken[50], referandumda her karşı oyun Allah'a

49. Bilhassa bkz. Kardeşlik'in yüksek rütbeli liderlerinden Essam El-Errian tarafından yazılmış makale: "What the Muslim Brothers Want" *New York Times*, 9 Şubat 2011.

50. Mart 1979'da (İran Devrimi'nin üzerinden altı hafta bile geçmeden) İsrail'le imzalanan ve halkın memnuniyetsizlikle karşıladığı barış antlaşmasının etkilerini hafifletme gayreti içindeki Sedat, bir yıl sonra, Hıristiyanlar Mısır nüfusu içinde oldukça kalabalık bir azınlık oluşturmasına rağmen, bu maddenin eklenmesi için 1971 Anayasası'nı değiştirtti.

ve İslam'a karşı verilmiş bir oy olduğunu ilan etmekten çekinmediler. Evet oyları için yürütülen kampanyanın niteliği göz önüne alınacak olursa, her şeye rağmen seçmenlerin neredeyse çeyreğinin (yüzde 23) bu anayasayı reddetmesi yegâne şaşkınlık sebebidir.

Tıpkı Tunus'taki kardeş örgütü gibi Mısırlı Müslüman Kardeşler de hem Katar Emiri'nin âlicenaplığından hem de onun televizyon kanalı olan El Cezire'nin etkisinden sürekli faydalandı. Kanalın etkisi, Mübarek'in devrilmesinin ardından El Cezire'nin yerel ortağı olan *Al-Jazeera Mubashir-Misr*'ın (El Cezire Direkt Mısır) –Mısırlı mizahseverlerin yakıştırdığı ismiyle *Al-Jazeera Mubashir-Ikhwan*'ın (El Cezire Direkt Kardeşlik)– kurulmasıyla kanalın etkisi arttı.[51] El Cezire'nin Arap isyanıyla, bilhassa Tunus ve Mısır'daki ilk iki ayağı ile ilgili yayınlarının isyanın yayılmasında kilit bir rol oynadığı inkâr edilemese de, olayları yansıtırken her yerde ve her zaman Müslüman Kardeşler'i ve onların olaylara bakışını öne çıkardıkları da bu uydu kanalının haberlerini takip eden herkes için aynı ölçüde nettir.

Fakat isyana kadar Tunus topraklarında yasadışı olan Ennahda'nın aksine, Müslüman Kardeşler sıkı gözetim altında olsalar da Sedat'tan beri Mısır'daki ağlarını yeniden inşa etme ve geliştirme imkânına sahiptiler. Avrupa tarihinin seyrinde büyük kitle partilerinin, bilhassa işçi partilerinin de yaptığı gibi[52], "karşı-toplum" tarzında bir hareket yaratma stratejileri kısmen, Mısır'da korkunç düzeyde yetersiz olan kamu hizmetlerini telafi etme geleneğine, sosyal hizmet tedarik etmeye dayanıyordu.[53] Bunun yanı sıra Kardeşlik'in stratejisi, sosyoekonomik boyunduruğun kurbanlarına ve ekonomik liberalizasyonla birlikte yerel ve uluslararası siyasi çalkantılardan kaynaklanan anomiden mustarip olanlara ruhsal bir sığınak (erken dönem Marx'ın ünlü deyişi ile "halkın afyonu" olarak din) sağlama becerisinden kaynaklanıyordu.[54]

---

51. Muhammad Khayr, " 'Al-Jazira' wal-Thawra: Fattish 'an 'al-Ikhwan' " *Al-Akhbar* (Beyrut), 21 Aralık 2011. Katar merkezli televizyonun Kahire'deki merkezinin yöneticisi, El Cezire kadrosuna katıldığı Körfez'e gitmeden önce uzun süre Müslüman Kardeşler'in bir yayınında çalıştı. Daha sonra bu kanal için çalışmak üzere Mısır'a döndü.
52. Bkz. Annie Kriegel, *The French Communists: Profile of a People*, Çev. Elaine Halperin, Chicago: University of Chicago Press, 1972. Kriegel'in "karşı toplum" paradigmasının bir Arap İslami partisi üzerinden incelenmesi için bkz. Waddah Charara, *Dawlat "Hizbullah": Lubnan Mujtama'an Islamiyyan*, Beyrut: Dar al-Nahar, 1996.
53. Bu sosyal hizmetlerin kırsaldaki oylara etkisi üzerine bkz. Yasmine Moataz Ahmed, "Who Do Egypt's Villagers Vote For? And Why?" *Egypt Independent*, 10 Nisan 2012, http://www.egyptindependent.com/node/764101.
54. Fransız sosyolog Emile Durkheim'ın şekillendirdiği anomi kavramının yirminci yüzyılın son çeyreğinden itibaren Müslüman köktenciliğinin yayılmasında nasıl kullanıldığını açıkladığım çalışma için bkz. *The Clash of Barbarisms: The Making of the New World Disorder*, 2. Baskı, Londra: Saqi Books ve Boulder, CO: Paradigm, 2006.

Kardeşlik, yukarıda bahsi geçen avantajların yanı sıra 25 Ocak 2011 isyanının getirdiği özgürlüklerden faydalanarak, kısa zaman içinde ürkütücü bir siyasi mekanizma halinde belirdi. Bir yandan beş yıldızlı otellerde kongreler düzenlerken, Mısır'ın dört bir köşesinde büyük bir debdebeyle yeni merkezler açtı. Kırk yıldır kendisi için inşa ettiği toplumsal ve siyasi tabana ilaveten, henüz yeni hükümette yer alan bir parti ve iktidar partisi bile olmadan, isyandan beri ülkenin başlıca siyasi gücü olma konumunun cazibesine kapılan çok sayıda oportünisti saflarına çekti. Müslüman Kardeşler'in ve ordunun menfaatleri arasındaki örtüşme, 28 Kasım 2011'de, yani Mübarek döneminde yapılan bir önceki seçimden bir yıl bir gün sonra yapılması kararlaştırılan parlamento seçimlerinin ilk aşamasında kendini bir kez daha hissettirdi.

Kardeşlik, daha önceki seçimlerde de yaptığı gibi, devrik rejime muhalif olanların geri kalanına ihanet etmeye devam etti. Ülke, Şubat 2011'den beri en büyük hareketlenmenin yaşandığı "ikinci bir devrimden" geçiyordu; bu kez seferberliğin muhatabı SCAF idi ve ordu tarafından şiddetle bastırıldı. Liberal ve sol kanat muhalefet oylamanın ertelenmesi ve seçim sürecini idare etmesi beklenen "Anayasa Bildirisi'den" farklı bir anayasanın seçimler yapılmadan önce kabul edilmesi çağrısı yaptı. Buna karşılık Müslüman Kardeşler 28 Kasım'da kitlesel olarak sandıklara gitti. Ünlü Mısırlı feminist Nawal el-Saadawi bundan bir gün sonra kaleme aldığı makalede hararetle devrimcilerin yaşadığı burukluğu ifade ediyordu:

> Bu ikinci Mısır devriminde, ilkine karşı olan güçler kartlarını açtılar: Mübarek döneminin bakanlarından, tıpkı Selefi dini akım, SCAF, Kardeşlik ve rejimin *fulul*u (enkazı) gibi devrime tepeden inmiş birinin yönettiği geçici hükümet. Bütün bu güçler hem açık hem de gizli ittifak kurdular. Onlar seçimlerin planlanan tarihte yapılacağında ısrar ederken sokaklarda kan akıyor. Seçimi 28 Kasım'da yapmayı bu kadar inatla savunmanın nasıl bir açıklaması olabilir? Bunun sebebi *fulul*, ordu ve Kardeşlik'in parlamento sandalyelerini aralarında paylaştıkları gizli bir anlaşma olabilir mi? ...
> Bu ikinci devrim, din tüccarlığı yapan güçlerin maskesini indirmeyi, orduyla ve Mübarek'in *fulul*uyla aralarındaki bağları ifşa etmeyi başardı. Ayrıca bir kez daha Ocak devrimini soğurmaya ve sokaklarda gencecik insanların kanı akarken iktidar sahipleriyle anlaşmalar yapmaya çalışan eski ve onların muadili olan yeni partilerin fırsatçılığını ve riyâkarlığını ortaya çıkardı. Bugün yeni bir anayasa kabul edilmeden suni seçimler yapmakta ısrar ediyorlar. Tek istedikleri insanlar katledilse de ülke yerle bir olsa da hükümetin dizginlerini ele geçirmek.[55]

55. Nawal el-Saadawi, "Al-Thawra al-Misriyya al-Thaniya" *Al-Masry al-Youm*, 29 Kasım 2011.

Tunus'ta olduğu gibi, Müslüman Kardeşler haricinde eski rejime muhalif olanlar, Mübarek'in Mısır'ında siyasi eylem için Ben Ali'nin Tunus'undan çok daha geniş bir serbestlik alanı olmasına rağmen, parçalanmış ve örgütsel açıdan zayıf olarak tanımlanıyordu. Bu koşullar altında, Kardeşlik Mübarek sonrası dönemde yapılan ilk seçimlerden kolaylıkla zafer kazanarak çıktı. Kasım 2011 ile Ocak 2012 arasında üç aşamada seçilen Halk Meclisi'nin sandalye çoğunluğunu zahmetsizce elde etti. Başını çektikleri koalisyon, İslamcı eğilimli ve liberal partileri ve hatta bu aksi tesadüfe sırf seçim fırsatçılığı yüzünden bulaşan Hamdeen Sabahy'nin Nasırcı Partisi Karama'yı (Haysiyet) kapsıyordu. Koalisyon, yaklaşık 50 milyon kayıtlı seçmenin olduğu bir ülkede kullanılan 27 milyon oyun yüzde 37,5'ini aldı.[56] Kardeşlik'in kendi hüviyetini sadece dini bir hareket olarak muhafaza edebilmek için kurduğu siyasi bir örgüt olan Özgürlük ve Adalet Partisi, Halk Meclisi'ndeki sandalyelerin yüzde 42'sine sahip oldu. Parlamento seçimlerinin tek sürprizi, ki bu büyük bir sürprizdi, İslami Blok'ta yer alan Nur Partisi liderliğindeki Selefiler'in aldığı oy oranıydı; geçerli oyların yüzde 27,8'ini alarak ikinci oldular.

Selefilerin Vahabi sponsorlarının Suudi hükümranlarıyla sıkı müttefik olan Mübarek rejimi, 1990'lardan itibaren Selefilerin Müslüman Kardeşler'e karşı bir denge unsuru olarak gelişmesini sağladı. Selefiler, tedirgin zihinleri dine dayalı, dışadönük veçheleri bakımından korkunç bir dünyadan vazgeçme fikrine doğru çekmek için ülkede hüküm süren anomiden faydalandılar; yönetenlere biat etmeye dayalı siyasi teslimiyet vaazları verdiler. Mübarek devrildiğinde ise hiç vakit kaybetmeden siyasi eylemciliğe geçiş yaptılar.[57] Suudiler bu aksi yönde değişime cömertçe destek oldular: Mısırlı ortaklarını kaybetmiş olduklarından, komşuları ve rakipleri Katar'la müttefik olan ve onun fon sağladığı Müslüman Kardeşler'in karşısında bir siyasi manevra alanına sahip olmak istiyorlardı. Çeşitli İslami köktenci hareketler "Şeriatı Tatbik Cuma'sı" olarak bilinen 29 Temmuz 2011 Cuma günü seküler-

56. Mısırlı seçmenlerin hacmi yetersiz bir şekilde belirlenmiştir. Bkz. Hazem Zohny, "40 million Egyptian voters? Not likely" *Ahram Online*, 28 Kasım 2010, http://english.ahram.org.eg/News/101.aspx.

57. Mısır Selefileri ve siyasi eyleme geçişleri üzerine bkz. Hani Nusayra, *Al-Salafiyya fi Misr: Tahawwulat ma Ba'd al-Thawra*, Cairo: Markaz al-Dirasat al-Siyasiyya wal-Istratijiyya bil-Ahram, 2011; Umayma 'Abdul-Latif, *Al-Salafiyyun fi Misr wal-Siyasa*, Doha: al-Markaz al-'Arabi lil-Abhath wa Dirasat al-Siyasat, 2011; ve 'Ammar Ahmad Fayid, *Al-Salafiyyun fi Misr: Min Shar'iyat al-Fatwa ila Shar'iyat al-Intikhab*, Doha: Markaz al-Jazira lil-Dirasat, 2012. Ayrıca bkz. Ahmad Baha' al-Din Sha'ban, "Maza Yurid al-Wahhabiyyun bi-Misr al-Thawra" Samir Amin vd, *Al-Dimuqratiyya wal-Thawra fi Misr* içinde, Cairo: al-Dar al-Ishtirakiyya, 2012, s. 109-27.

lik karşıtı büyük gösteriler yaptıklarında, Selefilerin saflarında Suudi bayrakları dalgalanıyordu. Bu pek çok kimse için şoke etkisi yarattı.[58]

Oyların yüzde 60'ının köktenci partilere gitmesiyle, Mısır parlamento seçimleri Tunus Kurucu Meclis seçimlerinden çok daha belirgin bir "İslami tsunami" manzarası ortaya koyuyordu. Fakat Müslüman Kardeşler'in SCAF'a yönelik işleri ağırdan alan ve tavizkâr tutumu (bu Halk Meclisi'nde hâkim olan diğer İslami köktenci akımların da tipik tutumuydu), Mısır devriminin özlemlerini somutlaştırmaktaki yetersizliği, vaatlerini yerine getirmekte aciz kalması, bilhassa seçimlerdeki rolünü sınırlandırma vaadinin başkanlık için aday çıkarma kararıyla neticelenmesi –bütün bunlar "İslami oylara" kitlesel bir düşüş olarak yansıdı.

Başkanlık seçimlerinin 23-24 Mayıs 2012'de gerçekleştirilen, 23,7 milyon oyun kullanıldığı ilk turunda, Müslüman Kardeşler'in adayı Muhammed Mursi, daha önce parlamento seçimlerinde partisinin liderliğindeki koalisyonun aldığı 10,1 milyondan fazla oya karşılık, oyların sadece yüzde 24,8'ini, yani 5,8 milyonun oyunu alabildi. Seçime katılan diğer tek İslamcı aday, Müslüman Kardeşler'in "modernist" eğiliminden gelen Abdel-Moneim Aboul-Fotouh idi. Kardeşlik'in en yüksek liderlik organında uzun zaman yer almış olan Aboul-Fotouh, isyan sonrasında, Kardeşlik'in bu yarışta yer almayacağını vaat ettiği bir dönemde başkanlık için aday olmak istediğini ifade ederek Kardeşlik'ten ayrılmıştı. Herkesi memnun etmeye çalışarak, Selefi akım içindeki esas güç olan Nur Partisi'nden, radikal Mısır solunun Mısır halkının "İslamcı" olmayan kimseyi kitlesel olarak desteklemeyeceğine ("tersine Oryantalizm"in bir varyantı) kanaat getirmiş olan aşırı bir ucuna kadar, geniş bir yelpazeyi kapsayan bir dizi eğilim tarafından kabul gördü.[59]

Aboul-Fotouh dört milyonun biraz üzerinde oy alarak, geçerli oyların yüzde 17,5'ini elde etti. Bu oyların hepsini "İslami" kampta kabul etsek bile, ki bu gerçeklikten uzak olur, Mursi ve Aboul-Fotouh'un birlikte aldığı 10 milyondan az oy, parlamento seçimlerinde İslami Blok'a giden 17,7 milyon oyun çok çok altındaydı. Başkanlık seçimlerinin 16 ve 17 Haziran'da gerçekleştirilen ikinci turunda, eski rejim taraftarlarının adayı olan Ahmed Shafiq'e karşı yarışan tek aday Mursi idi.

---

58. Bkz. Hamdi Qandil, "Balagh ila al-Majlis al'Askari: Natlub al-Tahqiq fi Raf' al-A'lam al-Sa'udiyya", *Al-Masry al-Youm*, 1 Ağustos 2011.

59. Bu konudaki çalışmam için bkz. "Orientalism in Reverse: Post-1979 Trends in French Orientalism" *Radical Philosophy*, No: 151, Eylül-Ekim 2008, s. 20-30. İslam ve sekülerleşme arasındaki bağdaşmazlık ile ilgili kültürelci tezlere güçlü bir eleştiri için bkz. Aziz Al-Azmeh, *Islams and Modernities*, 3. Baskı, Londra: Verso, 2009.

Sonuç olarak, ülkenin geriye gitmesini istemeyen, aralarında "daha az kötü" siyasetini savunan radikal sol bir grubun da olduğu bir çoğunluğun oylarını elde etti. Yine de Mursi, geçerli oyların sadece yüzde 51,7'sini aldı; rakibiyle arasında bir milyondan az oy farkı vardı.

Arap isyanının tepetaklak ettiği üçüncü bir ülkede gerçekleşen seçim 7 Temmuz 2012 Libya seçimiydi. Genel Ulusal Konsey için (GNC) seçilecek 120 sandalye vardı; bu organ isyanı yönetmiş olan NTC ile yer değiştirecekti. Seçme hakkı bulunanların yüzde 80'i, yani 2,9 milyon seçmen kayıt yaptırdı. Yirmi iki koalisyon ya da parti seçime girdi ve kayıtlı seçmenlerin yüzde 62'sini temsil eden 1,8 milyon oy kullanıldı. Müslüman Kardeşler'in Libya kolu tarafından kurulan Adalet ve İnşa Partisi'ne (PJC) Kardeşlik'in olumsuz imajı ciddi bir ayak bağı oluyordu; bunun çeşitli sebepleri vardı: İsyandan önce Saif Kaddafi ile arasındaki tavizkâr pazarlıklar; Mısırlı Müslüman Kardeşler'in ekseninde olması ve Büyük Birader'in Doğu'daki uzantısı olarak görülmesi; bunlara ek olarak –Kardeşlik'in geri kalanı gibi– Libya siyasetine karıştığı için ülkede büyük bir öfke duyulan Katar Emiri ile olan yakınlığı.

PJC oyların sadece yüzde 10,3'ünü, yani Libya'nın bağımsızlığı kartını oynayan liberallerin egemen olduğu Ulusal Güçler Birliği'ne giden yüzde 48,1 oyun çeyreğinden azını aldı. Bu koalisyonun sözde başkanı Mahmoud Jibril, Mart 2011'de NTC tarafından aynı yılın ekim ayında koltuğu devredinceye kadar sürdürdüğü başbakanlık görevine atanan ilk kişiydi. (GNC'nin 200 üyesinin sadece 80'i bir parti listesiyle, yani nispi temsil sistemiyle seçilir; diğer 120 kişinin seçimi, seçim bölgelerindeki çoğunluk esası sistemine dayanır).

Trablus Üniversitesi'nden Moussa Grifa'ya göre, Libya seçimlerinde İslami partilerin aldığı başarısız sonuçların sebebi şu etmenlerdi: Ana akım Libya İslam'ının ılımlı ve apolitik karakteri ve Selefilerin "popüler İslam" kesimlerine yönelik saldırılarının yarattığı korkular; halkın İslami partilerin kibrine ve devrimin ardından inşa edilen yeni kurumları kontrol altına alma teşebbüslerine duyduğu tepki; bilhassa ellerindeki finansal imkânlar göz önüne alındığında İslami partilerin dış tesirlerin (yani petrol monarşilerinin) araçları olarak algılanması; kadınların İslami partilerin köktenci söylemine tepki olarak, 31 kadın temsilcinin seçilmesiyle GNC'ye de yansıyacak şekilde seferber olması.[60]

60. Moussa Grifa, "The Libyan Revolution: Establishing a New Political System and The Transition to Statehood" *Arab Reform Brief*, No: 62, Eylül 2012, Mubadarat al-Islah al-'Arabi/Arab Reform Initiative, www.arab-reform.net.

Bahreyn, Suriye ve Yemen'de isyanların arkasındaki güçler asla yalnızca İslami güçler değildir. Üç ülkede de sol güçler hareket içinde önemli bir rol oynuyorlar. Bu sayfalarda tartışılan Arap isyanının gerçekleştiği altı ülke arasında en arkaikleri olan Yemen'de, Müslüman Kardeşler'in yerel kolunun kurucusu ve Islah'ın Danışma Konseyi (*Majlis al-Shura*) başkanı ünlü cihatçı Selefi vaiz Abdul-Majid al-Zindani, ulema ile birlikte "sivil devlet" ve demokrasi kavramlarını Batılı kavramlar olarak lanetleyen ve "İslam devletinin" kurulmasını savunan bir fetva yayınladı. İsyanı örgütlemiş olan genç devrimciler, buna tepki olarak 15 Temmuz 2011'da gerçekleştirilmesi planlanmış gösterilere "Sivil ve Demokratik Devlet Cuma'sı" adını vermeye karar verdiler.

15 Temmuz'da büyük gösterici grupları, Sana'a'da ve Yemen'in çeşitli kentlerindeki meydanlarda, örgütleyicilerin bu sözlerle süsledikleri pankartların altında bir araya geldiler. Aynı anda onlarca aydın, gazeteci, siyasi haklar ve insan hakları eylemcisi, Zindani'yi ağır biçimde eleştirdikleri bir bildiri yayınlıyorlardı. Bu eğilimi "aşırı-cihatçı" olarak adlandırıyorlar; bunun "herkesin yüreğine Yemen'in talibanları korkusunu salan gerici bir eğilim" olduğunu ifade ediyorlardı. Islah Partisi'nin "Zindani'nin ve grubunun fikirleri ve eylemleri ile ilgili kesin ve net bir tutum almasını" talep ediyorlardı. Onları "devrimi tehlikeye atan ve zafere giden yolda engel teşkil eden bir grup" olarak tanımlıyorlardı.[61]

Bu genel manzara şunu ortaya seriyor; Arap isyanının depremi tahmin edildiği gibi bariz bir "İslami tsunamiye" sebep olsa da bir bütün olarak ele alındığında bu, boyutları ve kapsamı bakımından sınırlıdır. Kaldı ki bu benzetmeyi sonuna kadar götürmek faydalı olacaktır. Tsunami süreksiz bir olgudur; muazzam kara parçalarını ilelebet yutup yok etmesi pek de mümkün değildir. Zaman içinde "İslami tsunaminin" hem 1970'lerden beri oluş halinde olan İslami köktenciliğin dirilişinin tepe noktası hem de Arap bölgesinde yeni bir siyasi dönemin, 17 Aralık 2010'da Tunus'un Sidi Bouzid kentinde ateşlenen uzun vadede devrimci bir sürecin belirlediği bir dönemin başlangıç noktası olduğunu pekâlâ keşfedebiliriz.

---

61. "Hushud bi-Jum'at 'al-Dawla al-Madaniyya' bil-Yaman" *Aljazeera.net*, 15 Temmuz 2011, http://www.aljazeera.net/news/pages/d4aa16b3-1e99-4661-a961-1ee891dde30a.

Sonuç

Arap İsyanının Geleceği

Arapça'da "rönesans" anlamında kullanılan "uyanış" sözcüğüne karşılık gelen *Al-Nahda*, hem 2011 yılında Tunus'ta iktidara gelen hareketin hem de Müslüman Kardeşler'e ait, Mısır'ın yeni devlet başkanı Muhammed Mursi'nin görev için yarıştığı seçim platformunun adıdır. Hafif İslami köktencilik, bir başka deyişle modernist imajı yansıtmaya çalışan nispeten ılımlı bir köktencilik, Arap isyanını başlatan iki ülkede komutayı ele geçirdi. Peki ama gerçekten bölgesel bir "rönesansı" yönetebilir mi?

ERDOĞAN VE GHANNOUCHİ ARASINDAKİ FARK...

Tunus ve Mısır'daki iki hareket de Türkiye'deki Adalet ve Kalkınma Partisi (AKP) deneyimini hayata geçirmeyi istiyor. 2001 yılında kurulan AKP, bundan bir yıl sonra milletvekili seçimlerinde ses getiren bir zafer kazanarak iktidara geldi. O günden beri birbiri ardına başarılar kazandı: 2007 ve 2011 yıllarında iki kez, hem daha fazla oy hem de oyların yüzdesinde artış elde ederek kazandığı seçim zaferleri; AKP'nin Batı'nın gözünde hem NATO hem de OECD (Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Örgütü, yani ekonomik açıdan gelişmiş ülkeler kulübü) üyesi bir ülkenin iktidar partisi olarak elde ettiği saygınlık; Türk kurumlarının reformu ve bilhassa buna eşlik eden silahlı kuvvetlerin siyaset üzerindeki vesayetinin sona ermesi ve hepsinden önemlisi, Türkiye'nin AKP liderliğinde, durgunluğun ağır bir darbe vurduğu pek çok Avrupa ekonomisinin durumuyla zıtlık teşkil edecek şekilde sağlam bir büyüme ve makul bir kamu borcu oranıyla göze çarpan ekonomik performansı. Bu başarılar "Türk mucizesinin" başlıca veçheleridir. Bazıları mucize alameti denen şeyi kelime anlamıyla ele alırlar.

Arap İslamî partileri, bilhassa Müslüman Kardeşler ailesi içinde yer alanlar, AKP'nin başarısının İslami hareketten gelen kurucuları ile doğrudan ilişkili olduğunu düşünmeyi seviyorlar. Olup bitenlere dair

böylesi bir sihirli kavrayış, Türk partisinin dini temayüllerinden çok daha önemli olan sosyoekonomik gerçeklikleri göz ardı ediyor. Siyasi bir partinin karakteri esas olarak genel ideolojik referanslarının doğasıyla ya da ne türden ahlaki "değerlerin" propagandasını yaptığıyla belirlenmez. O her şeyden evvel, liderliğinin organik olarak bağlı olduğu toplumsal kategorilerin doğasıyla ve partinin gerçek idari programının bu toplumsal kategorilerin görüşlerine, menfaatlerine ve özlemlerine somut bir ifade verme biçimiyle belirlenir.

AKP, 1980'lerden 1993'teki ani ölümüne kadar Türkiye'nin önce başbakanı, sonra da cumhurbaşkanı olan Turgut Özal tarafından başlatılan neoliberal dönüşümün bir ürünüdür. Söz konusu dönemin başlıca etkilerinden biri, ülkenin çeperlerinde yer alan orta tabaka burjuvazinin (küçük ve orta ölçekli girişimlerin) zenginleşmesiydi. Bu burjuvazi, 1990 yılında kurulan Müstakil Sanayici ve İşadamları Derneği'nde (MÜSİAD) örgütlü ifadesini buluyor. AKP temel olarak MÜSİAD'ın siyasi yönde genişlemesidir. Ve AKP Türkiye'de Necmettin Erbakan'ın temsil ettiği, Müslüman Kardeşler gibi bir İslami gelenekten ziyade, Özal'ın Anavatan Partisi (ANAP) geleneğinin varisidir. Aslında AKP'nin kurucuları, kendi partilerini kurmak için Erbakan'dan kopmuşlardır.[1]

AKP, çeperdeki Türkiye kapitalizmiyle –Şebnem Gümüşçü'nün deyimiyle "dinibütün burjuvaziyle"[2]– büyük Türkiye sermayesinin çoğunluğu arasında en yüksek kademelerde bir yakınlık inşa etti. Bu yakınlık, neoliberalizmle Avrupa'ya uyumu birleştiren bir menfaatler ortaklığı bağlamında gerçekleştirildi. Türkiye toplumunun üzerindeki güçlü hegemonyayı teminat altına almak için geleneksel popülizmi harekete geçiren kapitalist gücün konsolidasyonu, sivil yetkililer üzerindeki Bonapartist askeri kontrolü lüzumsuz hale getirdi. Türkiye'de bu türden bir kontrol, sosyopolitik istikrarsızlığa karşı on yıllardır tesis edilmiş ve sürdürülmüştü. AKP ideolojik bir dönüşüm pahasına bunu ortadan kaldırabildi: Erbakan geleneğinden kopan reformist kurucuları, Avrupa Hıristiyan demokrasisinin İslami bir versiyonunu şekillendirmek için din ve devletin ayrılığı ilkesine kucak açtılar. Gerçekten de AKP, kıtanın Hıristiyan demokrat partileri tarafından kurulmuş olan Avrupa Halk Partisi'ne mensuptur.

---

1. Bkz. Şebnem Gümüşçü ve Deniz Sert, "The Power of the Devout Bourgeoisie: The Case of the Justice and Development Party in Turkey" *Middle Eastern Studies*, Cilt 45, No: 6, Kasım 2009, s. 953-68.
2. Şebnem Gümüşçü, "Economic Liberalization, Devout Bourgeoisie, and Change in Political Islam: Comparing Turkey and Egypt" EUI Working Paper RSCAS 2008/19, Florence: European University Institute, 2008.

2002 yılından bu yana Türkiye ekonomisi, 2001 yılında sarsıntı yaratan ciddi krizin ardından IMF denetimi altında sürdürülmüş radikal neoliberal yeniden inşa bağlamında belirgin bir dinamizmle öne çıkıyor. Bu yeni keşfedilen dinamizm, Türkiye'nin sınai temelinin (altyapısı ve teknolojik bilgisi) ihracatı kolaylaştıran avantajlar ile (ucuz işgücü, keskin bir devalüasyon ve Avrupa pazarına erişim) bir araya gelmesiyle açıklanıyor. Bu, ihracata yönelik neoliberal sanayileşme modeline son derece iyi uyum sağlayan bir birleşim. 2000 itibariyle Türkiye zaten bu yolda büyük bir mesafe katetmişti: Mısır'da yüzde 38,4, Arap ülkelerinin bütününde yüzde 9,8 olan imalat sanayinin toplam ihraç malları içindeki oranı, yüzde 81,2 idi.[3]

Tunus da Ben Ali diktatörlüğünde benzer bir yolu izledi: 2000 yılında imalat sanayinin toplam ihraç malları içindeki oranı yüzde 77'ydi. İki ülke arasındaki büyük fark ise, aynı yıldaki büyüme ve istihdam oranlarında göze çarpıyordu: Yüzde 15,7 işsizlik oranına sahip olan Tunus'un GSYH'si sadece yüzde 3,1 artarken, Türkiye büyümeyi yüzde 5,2 artırdı, işsizlik oranı ise yüzde 6,5'ti. On yıl sonra, GSYH büyüme oranı Tunus'ta yüzde 1,9'a düşerken, Türkiye'de yüzde 7,8'e tırmandı. Aynı dönemde Mısır'da GSYH artışı durgundu: 2000'de yüzde 3,5 ve 2010'da yüzde 3,3 ile Türkiye'deki rakamların çok altındaydı.[4]

Ennahda'nın ve Mısırlı Müslüman Kardeşler'in sorunu, göründüklerinin aksine AKP'yle çok az ortak noktaları olmasıdır. Tunus'ta sanayileşme, Ben Ali'nin neopartimonyal diktatörlüğü yönetiminde ilerledi. Tunus kapitalizminin büyük kısmı, elinden geldiğince diktatörlüğe uyum sağladı. Şayet Columbia Üniversitesi'nden Xavier Sala-i-Martin'in iş dünyası yöneticileriyle mülakatlarına dayanarak hazırladığı 2010 Dünya Ekonomik Forumu (Davos Forumu) *Küresel Rekabet Gücü Raporu*'na inanacak olursak, araştırmaya katılan yüz Tunuslu yöneticinin ülkelerinin kamu kuruluşlarından[5] memnuniyet düzeyleri, bu kategoride Tunus'u 20'nci sıraya yerleştirerek Fransa'nın (26'inci sıra) üzerine, İtalya'nın (88'inci sıra) çok çok üzerine çıkarıyordu. En şaşırtıcı sıralamalar, kamu kuruluşlarında ahlak ve yolsuzluk (Tunus 18'inci, Fransa 29'uncu sırada), kamu fonlarındaki sapma (Tunus 20'nci, Fransa 25'inci sırada), halkın siyasetçilere olan güveni (Tunus 15'inci, Fransa 31'inci sırada), hükümet kararlarındaki şeffaflık (Tunus 20'nci, Fransa 28'inci sırada) ve hatta hükümet yetkililerinin ka-

3. World Bank, World Databank, http://databank.worldbank.org/data/Home.aspx.
4. A.g.e.
5. 100'ün altında çalışanı olan 39 şirket, 100-500 arasında çalışanı olan 38 şirket, 500-1000 çalışanı olan 17 şirket ve 1000'den fazla çalışanı olan 6 şirket.

rarlarındaki adam kayırmacılık (Tunus 12'nci, Fransa 32'nci sırada) ile ilgiliydi! Kamu kuruluşları ile ilgili sadece bir kategoride Fransa Tunus'u geride bırakıyordu: Ödemelerdeki düzensizlik ve rüşvetler (Tunus 33'üncü, Fransa 29'uncu sırada).[6]

2011 itibariyle ülkenin iş yöneticilerinin gözünde Tunus kamu kuruluşları 40'ıncı sıraya geriledi. 2012'de Dünya Ekonomik Forumu, Ennahda hâkimiyetindeki yeni hükümetin yönettiği Tunus'u geçici olarak raporun dışında tutmaya karar verdi, "çünkü verilerdeki ciddi yapısal kırılma, önceki yıllarla karşılaştırmayı güç hale getiriyordu".[7]

Müslüman Kardeşler'in genel profiliyle aynı hatta yer alan Ennahda, temel destek kaynağını küçük burjuvazi, serbest meslek çalışanları, geleneksel küçük kent ve kır girişimcileri ve aynı zamanda modern orta sınıfın bilhassa serbest mesleklerde ve ofis işlerinde çalışan kesiminden alıyor. Bu toplumsal kategorilerde yer alan insanları, yalnızca Ennahda'nın geleneksel dini popülizmi değil, aynı zamanda kendisini "ideal ortayı" temsil eden "merkez" bir hareket olarak sunarak şekillendirdiği öz-imajı da cezp ediyor.

Ennahda, eski rejimin yolsuzluk ve zorbalığını lanetledikten sonra seleflerinin takındığı tavrı benimseyerek, sosyal ve ekonomik taleplerinin peşinde mücadeleyi sürdüren ücretli emekçileri ve işsiz gençleri haşin bir şekilde payladı; ülkedeki ekonomik sıkıntıların suçunu onların üzerine attı.[8] Benzer biçimde Ennahda, kültürel ve sanatsal ifade özgürlüğü talep eden modernistlerle, bu türden bir özgürlüğü temel endişeleri haline getirmiş olan Tunus Selefileri arasında bir orta yol benimsedi. Modernistler, Ennahda'yı Selefilerin entrikalarını kontrol altına alamamakla ve gerici önlemleri fedakârlık olarak yutturabilecekleri bir durum yaratmak için başkalarının gözünü korkutmakla suçlayarak, Selefilere yönelik yumuşak başlı tutumunu kınadılar.

Geçmişte Ennahda'nm Tunus sermayedarları arasında büyük bir desteği yoktu. Bu durum, diktatörlük yönetiminde hareketin katı bir biçimde yasadışı ilan edilmiş ve bastırılmış olmasının doğal bir sonucuydu. Blog yazarı Emna El-Hammi'nin işaret ettiği üzere, Ennahda hükümetin dizginlerini eline aldıktan sonra vakit kaybetmeden Tunuslu işverenlere güven vermeye çalıştı.

---

6. Klaus Schwab (Der.), *The Global Competitiveness Report 2010-2011*, Geneva: World Economic Forum, 2010, http://gcr.weforum.org/gcr2010/ bağlantısından erişilebilir.
7. Klaus Schwab (Der.), *The Global Competitiveness Report 2012-2013*, Geneva: World Economic Forum, 2012, s. 11.
8. Şu makalemdeki alıntılar incelenebilir: "Al-Intihaziyyun wal-Thawra" *Al-Akhbar* ve *Al-Quds al-'Arabi*, 25 Ocak 2012; İngilizce çevirisi için: *Al-Akhbar English*, "Opportunists and the Revolution" 27 Ocak 2012.

> Ennahdha [Kurucu Meclis seçimlerindeki] zaferi ilan edilir edilmez iş camiasıyla bir araya gelerek, liberal siyasi vizyonuna bağlı kaldı. Toplantılardan biri Tunus Sanayi, Ticaret ve El Sanatları Birliği (UTICA) merkezinde yapıldı. Bir başkası, Tunus sermaye piyasasındaki yatırımcılara güven vermek amacıyla Tunus borsasında gerçekleştirildi. Ennahdha ayrıca Tunus ekonomisinin kilit bir sektörünü geliştirme düşüncesiyle turizm sanayinde faaliyet gösteren şirketlerle de diyaloğa başladı.[9]

Ennahda, ekonomik gelişmede özel girişime bel bağlayan ve devletin teminat altına aldığı sosyal hakların yerine dini hayır örgütlerinin faaliyetlerini ikame eden neoliberal amentünün İslami versiyonunu benimsiyor. Ne var ki gerçekte var olan ve Ennahda vizyonunun yüksek ufkunu oluşturan Tunus kapitalizmi, Tunus isyanının kaynağında yatan ekonomik ve sosyal sorunları çözemez.

Tunus kapitalizmi, Ben Ali'nin aşireti tarafından kontrol edilmenin getirdiği ağır yükten kurtulduğunda ziyadesiyle rahatladı. Diktatör yönetiminde Tunuslu patronların patronu olan UTICA başkanı, kendi şahsında rejimin doğasına ilişkin iyi bir özgeçmiş ortaya koyuyordu: Hedi Jilani, 1987 yılında Ben Ali iktidara geldiğinde örgütün başkanı oldu. RCD liderliğinin bir üyesiydi ve parlamentoda milletvekiliydi; iki kızından biri, devrik diktatörün yeğeninin eşiydi, diğeri ise Ben Ali'nin yüksek kademe bir mafya üyesi olan kayınbiraderi ile evliydi. Jilani, Ben Ali ülkeden kaçtıktan kısa bir süre sonra istifa etmek zorunda kaldı.

Gerçek şu ki, Tunus ekonomisinin temel döviz kaynağı olan ihracat ve turizm sanayileri için eski rejimin zorbalığı ve akraba kayırmacılığı, diktatörlüğün görünüşteki istikrarının ve Batı'daki olumlu imajının bu sanayilere kazandırdığı kârlar göz önüne alındığında bütünüyle kabul edilebilir sayılan (kurumsalcı ekonomistlerin tabiriyle ifade edecek olursak) "işlem maliyetlerini" temsil ediyordu.

Buna karşılık göstergeler, Tunus ekonomisinin Ennahda yönetimindeki performansının diktatörlük yönetiminden daha kötü olacağını ortaya koyuyor. Bunun çeşitli etmenleri var: Diktatörlük sonrası Tunus'un istikrarsızlığı; kapitalist yönetim söz konusu olduğunda Ennahda'nın liyakatsizliği; Tunus kapitalizminin, katı köktenci bir bileşeni olan ve Selefilere yönelik uysal bir tutum benimseyen, popülist, dini bir küçük burjuva hareketine olan güvensizliği; ve hepsinden önemlisi, Ennahda'nın isyanın zaferiyle cesaret kazanmış önderlere sahip olan toplumsal mücadelelerin yoğunlaşmasını engellemekteki güçsüzlüğü.

---

9. Emna El-Hammi, "Tunisie: Voter pour Ennahdha était-ce une arnaque?" *Nawaat*, 8 Aralık 2011, http://nawaat.org/portail/2011/12/08/tunisie-voter-pour-ennahdha-etait-ce-une-arnaque/.

Bir başka şekilde ifade etmek gerekirse, Ben Ali yönetiminde bilhassa genç nüfus içindeki yüksek ve düzenli olarak artan işsizlik oranlarından sorumlu olan büyüme açığı, ülkenin mevcut toplumsal sorunlarını şiddetlendirerek daha da kötüye götürecektir. İşsizliğin halihazırda 2010 yılında olduğundan çok daha yüksek olduğu bir zamanda, Tunuslu işverenler ülkenin "kötüye giden yatırım iklimine" karşı uyarılar yapıyorlar.[10] Ben Ali günlerinde keyfi zorbalıktan duyulan endişelerin gerektirdiği "girişimcilerin kendilerini sınırlama stratejisi"[11], az önce ifade edilen sebeplerle Ennahda döneminde daha da güçlenecektir.

Kalkınmacı bir açıdan, kararlı devlet müdahalesi aracılığıyla ülkenin yerel kaynaklarını seferber etmek şöyle dursun, tipik neoliberal ve rantçı bir vizyona sahip olan Ennahda, bu krizi çözmek için ülke sınırlarının dışına bakıyor. Dolayısıyla bir yandan komşusu Libya'nın ekonomisinin toparlanması ve bir kez daha Tunus'un işsizler ordusunu seyreltmesi için dua ederken, Katar'dan ve diğer KİK krallıklarından yardım ve yatırım yapmalarını istiyordu. Bunun yanı sıra Avrupa ülkelerinden ve Birleşik Devletler'den de destek bulmaya çalıştı ve Dünya Bankası'ndan kredi aldı. Bütün bunlar, halihazırda ülke Ben Ali yönetiminde alınmış borçların ağırlığı altında ezilirken gerçekleşti.[12] Bu ekonomik stratejinin ülkeyi bataktan çekip çıkarma şansı çok azdı.[13]

Ekim 2011'de Kurucu Meclis tarafından belirlenen Tunus hükümetinin, diktatörün kendisine miras bıraktığı baskı aygıtına yönelik son derece yumuşak başlı bir tutum benimsemesinin bir sebebi budur. Yüksek dozda korkaklıkla karışık olan bu müsamaha öyle bir seviyeye çıktı ki, uluslararası insan hakları örgütleri bile kınamayı uygun gördü. Kef kentinde yapılan ve Ben Ali'nin güvenlik kuvvetlerinin (aralarında gıyaben diktatörün kendisinin de bulunduğu) yirmi üç mensubunun yargılandığı bir dava, itirazlarına tercüman olan bir vesileydi. Sanıklar, Aralık 2010-Ocak 2011 isyanı sırasında astlarına göstericilere ateş açma emri vermekle suçlanıyordu. Mayıs 2012'de yayınlanan resmi bir rapora göre, isyanın bastırılması sırasında ölen 132 kişiden

10. UTICA, "L'UTICA met en garde contre la situation socio-économique fragile" http://www.utica.org.tn/website/detail_article2012.php?art_id=1216.
11. Bkz. Oussama Nadjib, "Le patronat tunisien 'libéré' mais en crise se cherche une nouvelle image" *Maghreb émergent*, 8 Şubat 2011, http://www.djazairess.com/fr/maghrebemergent/2166.
12. Genel olarak borç meselesi ve özellikle Tunus ve Mısır'ın borçları üzerine bkz. Üçüncü Dünya Borçlarının İlgası Komitesi'nin sitesinde yayınlanan makaleler: http://cadtm.org.
13. Bkz. Mahmoud Ben Romdhane, "La capacité à emprunter de la Tunisie est loin d'être garantie en 2012" *Maghreb émergent*, 7 Şubat 2012, http://www.maghrebemergent. info/economie/73-tunisie/8650-mahmoud-ben-romdhane-l-la-capacite-a-emprunter-de-la-tunisie-est-loin-detre-garantie-en-2012-r.html.

yirmi üçü 8 ve 9 Ocak 2011 tarihlerinde Thala ve Kasserine kentlerinde kentinde yaşamını yitirdi:

> Uluslararası Af Örgütü, göstericileri öldürmekle suçlanan bazı memurların açığa alınmamalarını, kurbanların ailelerinin sorumluların cezasız kalacağı endişelerini şiddetlendirecek şekilde görevlerine devam etmelerini kınadı. Sanıklardan biri olan Moncef Laajimi, isyan sırasında Tunus'un Thala ve Kasserine kentlerini de içine alan kuzey bölgesindeki isyan polisinin ("Quwat al Tadakhol") başıydı. Bölgedeki isyancılara ateş açılması emrini vermekle suçlanıyordu. Kurbanların aileleri Laajimi'nin özgür olması ve hatta isyandan sonra polis kuvvetlerinin Genel Direktörlüğü görevine terfi ettirilmesi karşısında öfkeliydi. 28 Aralık'ta o güne kadar sorgulama için katıldığı tek mahkeme oturumuna, avukatlara ve orada bulunanlara göre eğer Moncef Laajimi tutuklanırsa mahkemeyi başlarına yıkmakla tehdit eden çok sayıda güvenlik memuruyla birlikte geldi.[14]
>
> Marttaki ikinci geçici hükümet –2011 Mart ve Ekim ayları arasında– sanıklardan biri olan, daha önce Kasserine'deki İsyan Karşıtı Polis [Fransızca'daki kısaltmasıyla BOP olarak bilinir] bölgesel şefi olan Moncef Krifa'yı Başkanlık Muhafızları şefliğine atadı.
>
> Benzer biçimde aynı hükümet, Tala'da İsyan Karşıtı Polis şefliğini yapmış sanık Moncef Laajimi'yi, mahkemece suçlandıktan sonra İsyan Karşıtı Polis genel müdürlüğü görevine terfi ettirdi. 10 Ocak 2012'de yeni İçişleri Bakanı olan Ali Laaridh, Laajimi'yi göreviden aldı. Fakat genel greve gitme tehdidinde bulunan İsyan Karşıtı Polis sendikasının baskısıyla bu kararını geri çekti ve Laajimi'yi İçişleri Bakanlığı'nda özel kalem müdür yardımcılığına atadı.[15]

Tunus ordusuna gelince, Nisan 2011'de Müşterek Kurmay Başkanları'nın başkanlığı görevine atanan Kara Ordusu Generali Rashid Ammar yönetiminde, diğer tüm kurumlardan daha üstün bir devlet kurumu tavrı sergileyerek, durumun hâkimi imajını güçlendiriyor. Ammar, kendisini ulusun kurtarıcısı olarak tanımladıktan sonra ülkenin hükümetinin en yüksek müfettişi tavrını takındı ve fırsattan istifade uyarı yayınlamakta tereddüt etmedi. Dahası, Kef duruşmaları askeri mahkemeler tarafından yürütülüyor; bu da ordunun isyanın bastırılmasındaki gerçek rolüne ve sorumluluğuna ilişkin hiçbir inceleme yapılmamasını güvence altına alacak.[16]

Tunus Cumhurbaşkanı Moncef Marzouki'nin genç bir danışmanı olan Ayoub Messaoudi, Haziran 2012'de Marzouki'nin Libya eski baş-

14. Amnesty International, "Tunisian Authorities Must Protect Victims and Their Families in Former Officials' Trial" 12 Şubat 2012, http://www.amnesty.org/en/ library/asset/MDE30/003/2012/en/d651de66-08fb-4c53-880e-d8179476f22a/mde300032012en.html.

15. Human Rights Watch, "Tunisia: Q&A on the Trial of Ben Ali, Others for Killing Protesters" 11 Haziran 2012, http://www.hrw.org/news/2012/06/11/tunisia-qa-trial-ben-ali-others-killing-protesters.

16. Bkz. Iman Muhazzab, "Jadal bi-Sha'n al-Mu'assassa al-'Askariyya fi Tunis" *Aljazeera. net*, 16 Eylül 2012, http://aljazeera.net/news/pages/49a780ba-344b-4882-a50a-d6bdce464323.

bakanını ülkesine iade etmesini sağlayarak tuzağa düşüren Ammar'ı protesto etmek için demokratik ilkelerin çiğnendiğini halka ifşa ederek istifa ettiğinde, genelkurmay başkanı tarafından askeri mahkeme önüne çıkarıldı. Messaoudi, Tunus'taki vaziyeti son derece iyi özetleyen bir ifadeyle duruma açıklık getiriyordu:

> Açıkça görülüyor ki Ennahda partisi devletle karıştırılıyor; tıpkı Ben Ali'nin devrilmesinden önce RCD'nin devletle karıştırıldığı gibi. Dolayısıyla ben neler olup bittiğini halkın huzurunda açıkladım. Ordu komutanı Rashid Ammar'ı ve Savunma Bakanı Abdelkarim Zbidi'nin isimlerini zikrettim ve söz konusu ülkeye iadeyi devlete ihanet olarak adlandırdım.
> 20 Temmuz'da hükümet bildirimi kınayan ve beni adli kovuşturma ile tehdit eden bir tebliğ yayınladı. Fransa'da yaşayan eşim ve çocuklarımla zaman geçiriyordum, arkadaşlarım ülkeye dönmememi tembihlemek için beni aramaya başladılar. Ama benim evim Tunus'taydı ve Sidi Bouzid'de toplumsal hareketliliğin başladığı gün olan 9 Ağustos'ta yurda döndüm. Neler olup bittiğini anlamak için ayın 11'inde bu kente gittim ve ayın 12'sinde derin devletin 14 Ocak 2011'de yıkılmış olmadığını; çünkü sistemin köklerinin muhafaza edildiğini açıkladığım "Sidi Bouzid ve Mafya" başlıklı bir makale yayınladım. Rejimin sadece görünen yüzü –Ben Ali aşireti– feda edilmişti.
> Sanırım benim sistemin içinden geliyor olmam söylediklerimin halkın üzerinde daha büyük etkisi olacağı endişelerini doğurdu. 15 Ağustos'ta mensubu olduğum partinin CPR'nin [Tunus geçici cumhurbaşkanı olan Muncef Marzouki'nin de partisi olan Cumhuriyet Kongresi] polit bürosu, üyeliğimi askıya almak üzere toplandı, Rashid Ammar askeri mahkeme huzurunda tanıklık etti ve aynı gün hâkim, yurtdışına seyahat etmemi yasaklayan kararı verdi.[17]

... VE ERDOĞAN İLE MURSİ ARASINDAKİ FARK

Görünen o ki Muhammed Mursi daha iyisini yaptı. 12 Ağustos'ta Mısır'ın yeni cumhurbaşkanı, SCAF'ın en yüksek rütbeli iki üyesini emekliliğe sevk etti. İki ordu mensubunun da Hüsnü Mübarek'le yakın ilişkileri vardı: 1991'den beri Savunma Bakanı ve silahlı kuvvetlerin başkomutanı olan Hussein Tantawi ve 2005'ten beri genelkurmay başkanı olan Sami Anan. Bu operasyon, son derece renksiz olan Mursi'yi etkileyici ve üstelik "devrimci" bir başkan olarak öne çıkarmak için büyük bir tantanayla gerçekleştirildi; zira sözümona seçilmesinden önceki yıl boyunca halk hareketinin temel talebi haline gelmiş olan talebi yerine getiriyordu: Ordunun kışlaya dönmesi talebini.

---

17. Céline Lussato, "Tunisie. Messaoudi dénonce 'un nouveau régime dictatorial' " *Le Nouvel Observateur*, 30 Ağustos 2012, http://tempsreel.nouvelobs.com/ monde/20120830.OBS0825/tunisie-ayoub-messaoudi-denonce-un-regime-dictatorial-theocratique.html. İnsan hakları örgütlerinin baskısı altında olan askeri mahkeme, Messaudi'yi dört aylık tecil olunmuş hapis cezasına mahkûm etmekle yetinmek zorunda kaldı.

Müslüman Kardeşler, –Tıpkı Tunus başbakanının Ennahda şefinin ve Tunus'un gerçek başkanı Rached Ghannouchi'nin sadık bir yandaşı olması gibi, Müslüman Kardeşler'e sadakatle bağlı olan– cumhurbaşkanını övgülere boğmak için seferber olmakta gecikmediler. Mursi'yi "devrimin" özlemlerini yerine getirmiş bir adam olarak sunmak, askeri istihbarat şefi Abdul-Fattah al- Sisi'yi Tantawi'nin görevine getirdiği göz önüne alınırsa daha da gülünçtür. Haziran 2011'de Sisi, SCAF'ın mart ayında Tahrir Meydanı'nda tutuklanan 17 kadın göstericiyi, başka küçük düşürücü muamelelerin yanı sıra, "bekâret testine" zorlamayı savunmasıyla sivrildi. (Sisi'nin açıklamaları öylesine utanç vericiydi ki SCAF kamuoyu önünde onu tekzip etmek zorunda kaldı).

Gerçek şu ki, Mısır Cumhuriyeti'nin tarihini kesintiye uğratan bütün askeri lider tasfiyeleri arasında Mursi'nin sorumlu olduğu en az dramatik olanıdır. Amer, Chazly ya da Abu Ghazalah'ın Mursi'nin üç selefi tarafından azledilmesiyle kıyaslandığında[18], Tantawi ve Anan'ın tasfiyesi gerçekten de son derece geniş tabanlı bir uzlaşmanın sonucu izlenimi uyandırıyordu; öyle ki onların emrinden alınanlar bile bunu onayladı. Şüphesiz farklı olan, Mursi'nin ordu kademelerinden gelmeyen ilk Mısır devlet başkanı olmasıydı. Bu durum, Mısır isyanının bir başka sivili, Hüsnü'nün oğlu Cemal Mübarek'i ters köşeye yatırdığını unutmuş olan pek çok yorumcu tarafından gündeme getirildi. Fakat Mursi, tam da ordunun gözünde itibardan ve ustalık yetkisinden yoksun bir sivil olması sebebiyle, ordu kademelerinde bizzat ordu mensupları ve başka gözlemciler tarafından tanık olunan tasfiyeler, terfiler ve tayinlere karar verilmeden önce onların nihai onaylarını teminat altına almak için yüksek rütbelilere akıl danışmaya özen gösterdi.

Tantawi ve Anan her durumda gitmek zorundaydı. SCAF'ın 1935 doğumlu eski şefi, yüksek askeri görevler icra etmek için yaş sınırını geçeli çok olmuştu. 1948 doğumlu Anan'a gelince, Mısır'da geleneksel olarak dört yılda bir değiştirilen genelkurmay başkanlığı görevini yedi yıl sürdürmüştü. Mübarek'le yakın ilişkileri olmuştu. Mısır devlet başkanı devrilmeden çok önce bile, ülkenin askeri hiyerarşisine dair ayrıntılı bilgiye sahip bir Mısır uzmanı, eğer Mısır devlet başkanı istifa ederse Anan'ın "görevde kalabilmek için Mübarek'e fazla yakın" olduğu öngörüsünde bulunuyordu.[19] Kahire'deki ABD büyükelçiliği-

18. Bkz. Bölüm 5.
19. Bu uzman, Washington'daki Ulusal Savunma Üniversitesi'nde (NDU) profesör olan Gawdat Bahgat'tır. Bahgat NDU'da zaman geçirmiş pek çok Mısırlı subay tanımaktadır. Craig Whitlock ve Greg Jaffe'nin yazısında da bahsi geçer: "Where Egypt Military's Loyalties Lie Remains Unclear" *Washington Post*, 5 Şubat 2011.

nin WikiLeaks tarafından açıklanan 23 Eylül 2008 tarihli gizli raporunun doğruladığı gibi, Mısır ordusu subayları hem Mübarek hem de Tantawi'ye karşı derin bir öfke besliyordu:

> Kısa zaman önce akademisyenler ve sivil analistler, subayları toplumun elit tabakalarının dışında kalmış olan, fikri ve toplumsal açıdan düşüşe geçmiş Mısır ordusunun bir portresini çizdiler. Astlarında beceriden önce sadakate önem veren, kifayetsiz bir Savunma Bakanı'na karşı öfke duyan, küskün bir orta kademe subaylar sınıfı tarif ediyorlar. Fakat bu analistler, ordunun rejimin istikrarını sağlama almada ve geniş bir ticari girişimler ağını idare etmedeki rolü vasıtasıyla güçlü bir etkiyi elinde bulundurduğu algısına sahipler. ...
> X, rejimin Abu Ghazalah'tan beri karizmatik figürlerin en yüksek kademelere ulaşmasına izin vermediğini söylüyordu. "(Savunma Bakanı) Tantawi bürokrata benziyor" diye alay ediyordu. X, orta kademe subaylar sınıfını ekseriyetle küskün olarak tanımlıyor ve Kahire çevresinde Savunma Bakanlığı kulüplerindeki orta kademe subayların Tantawi'yi açık açık küçümsediğini işitmenin mümkün olduğunu söylüyordu. Bu subayların Tantawi'den "Mübarek'in fino köpeği" olarak söz ettiklerini ve sadece Mübarek'e olan sarsılmaz sadakati yüzünden bu mevkiye ulaşan "bu beceriksiz Savunma Bakanı'nın orduyu yerin dibine soktuğundan" şikâyet ettiklerini dile getiriyordu.[20]

Dolayısıyla, Mısırlı bir başka ordu uzmanı Mustafa Higazi'nin de doğruladığı üzere, cumhurbaşkanlığı el değiştirdikten sonra Tantawi ve Anan'ın uzun süre görevlerinde kalamayacakları açıktı:

> Higazi, *Aljazeera.net* ile yaptığı bir mülakatta Mısır Devlet Başkanı Muhammed Mursi'nin SCAF liderlerine yönelik kararlarını bir anlamda kuşak değişimi olarak tanımlıyordu. Mısır ordu çevrelerinde uzun zamandır bu değişimin tartışılmakta olduğunu ve Mısır'ın mevcut Savunma Bakanı [1954 doğumlu] General Abdul-Fattah al-Sisi'nin isminin ciddi olarak öne çıktığını söylüyordu. ...
> Bu analize göre Higazi, gerçekleşen bütün değişimlere rağmen, yeni liderliğin bu gücü daha önceki liderliklerin zaman zaman ortaya koyduğu kadar kaba bir şekilde öne sürmemesi dışında, ordunun daima sahip olageldiği gücü aynı şekilde elinde tuttuğunu düşünüyor.
> Higazi, Tantawi ve Anan'ın başka pek çok şeyin yanı sıra [cumhurbaşkanlığı] danışmanlığına tayin edilerek onurlandırılmasını, üstelik kendilerine yüksek imtiyazlar verilmesini analizine örnek gösteriyor. Ayrıca daha önceki askeri polis şefinin Çin'deki Mısır askeri ataşeliği görevine getirilmesine dikkat çekiyor ve ordunun kendi işleri üzerindeki denetimini ve ekonomik çıkarlarını sürdürdüğünden söz ediyor.[21]

---

20. Wikileaks, Kahire'deki Büyükelçilik'ten gelen telgraf, 23 Eylül 2008, http://wikileaks.org/ cable/2008/09/08CAIRO2091.html#.
21. Anes Zaki, "Khabir: al-Taghyir Kana Hatmiyyan bil-Jaysh al-Misri" *Aljazeera.net*, 31 Ağustos 2012, http://www.aljazeera.net/news/pages/73e37525-42ff-4724-8b7e- 7632951df0c2. Mursi'nin ayrıca hava kuvvetleri eski komutanını Arap Sanayileşme Örgütü'nün

Dolayısıyla Tantawi'nin ve Anan'ın gidişi, bu iki şahsiyet için son derece olumlu koşullarda gerçekleşti: Tahrir Meydanı'ndaki ve Mısır isyanının kalelerindeki devrimcilerin tekrar tekrar talep etmiş oldukları gibi Mısır'ın idaresi SCAF'tayken baskıcı güçler tarafından işlenen suçlardan yargılanmak yerine (tabii bu durumda Mursi tarafından tayin edilmiş yeni silahlı kuvvetler başkomutanı ve Savunma Bakanı da dahil SCAF'm her üyesi adaletle yüzleşmek zorunda kalacaktı), geçmişteki suçları nedeniyle zulme maruz kalmaktan fiilen muaf oldular. Aslında devlet başkanı onlara teşekkür etti, nişan verdi ve hizmetsiz maaşlı memuriyet sağladı! Bunu, şayet "darbe" değilse "devrimci" bir fiil olarak tarif etmek, ileri seviyede siyasi miyopluğun bir belirtisidir –tabii eğer bu halkı aldatmaya yönelik bariz bir kötü niyet meselesi değilse.

Mübarek dönemiyle kıyaslandığında Mursi yönetiminde ordunun gücü ve imtiyazları hiçbir şekilde azalmadı. Mısır, askeri hiyerarşinin başında bulunanların birbiri ardına devrildiği, onlarca yüksek rütbeli subayın yargılandığı ve silahlı kuvvetler müşterek karargâhının pek çok üyesinin görevlerini AKP'nin tayin ettiği haleflerine bırakarak "gönüllü" emekli edildiği Türkiye'deki hadiselere –ordunun Türk siyasi otoriteleri üzerindeki vesayetine gerçek anlamda son veren gelişmelere– uzaktan da olsa benzeyen hiçbir şeye tanık olmadı. Tıpkı Müslüman Kardeşler ve AKP arasındaki fark gibi, Mursi ve Erdoğan arasındaki fark da hayli büyüktür.

Tunus'taki kardeş örgütünün aksine Mısırlı Müslüman Kardeşler, Bölüm 3'te açıklanan sebeplerden ötürü Mısır kapitalizminin bir kesimiyle bağlar kurma serbestliğine sahipti. Hem Nasır geleneğinin ateşli taraftarlarına hem de 1967 sonrasında öğrencilerin Yeni Sol'una karşı bir denge unsuru işlevi görmesi için Sedat tarafından hapisten salıverilen Müslüman Kardeşler, Nasır'ın haleflerinin temel ideolojik tuzağı olan Mısır İslamizasyonuna şevkle katkı sağlayarak, genel ahlak ve kültür alanlarında geniş bir manevra alanına sahip olmuştu. Siyasi faaliyetlerine sıkı bir gözetim altında müsamaha gösterilen Kardeşlik, rejimin faydalı addettiği yeni İslami ahlak düzenini teşvik etme noktasında çok daha düşük şiddetli bir kısıtlamayla karşılaştı. Dolayısıyla tıpkı daha sonra gelen Mübarek gibi Sedat da, Nasır'dan sonra petrol gelirlerinin artmasıyla başlayan Suudi çağına mükemmel bir uyum sağlıyordu.

(Mısır askeri sanayileri) yönetim kurulu başkanlığına ve donanma komutanını Süveyş Kanalı Müdürlüğü'nün başına getirdiğini de kaydetmek gerekir. Yeni Savunma Bakanı, bazıları Tantawi tarafından Savunma Bakanlığı yardımcılığı görevlerine atanmış olan 70 generali emekliye sevk etti.

Mısırlıların Suudi krallığına doğru eski ve yeni göçüyle birlikte Mısır *infitahı*, "dinibütün bir burjuvazinin" yükselişini kolaylaştırdı. Bu burjuvazinin üyeleri, daha sonra Müslüman Kardeşler'in baş mevkilerinde yer aldılar. Burada örgütün ikinci adamı ve çok varlıklı bir işadamı olan Khairat al-Shatir tarafından temsil ediliyorlardı.[22] Hatta kimileri 2007 yılında bazı işadamlarının Kardeşlik'e üye olmakla suçlandığı davanın şundan kaynaklandığını düşünüyordu:

> Mısır'da sermayeyi kontrol eden iki grup arasındaki rekabet: Cemal Mübarek'in grubu ve Kardeşlik'in grubu. Başta Khairat al-Shatir olmak üzere suçlananların hepsi Kardeşlik'e bağlı zengin işadamlarıydı. ... Müslüman Kardeşler'in hangi şirketlere sahip olduğu ve Mısır'ın ekonomik yapısına ne derece nüfuz ettiği, tıpkı Kardeşlik'le ilgili her şeyde olduğu gibi, gizemini koruyor. Kaç şirketin Kardeşlik'e bağlı olduğunu ve kaç milyon ya da milyar Mısır poundu kazandıklarını belirlemek imkânsız. Fakat en azından elimizde 2007'deki askeri mahkeme sırasında el koyulan girişimlerin halka açıklanmış listesi var. ... Mısır üst ve orta sınıflarına tüketim malları satan yetmiş iki şirket, ticari ya da rant getiren faaliyetler yürütüyordu. ... Al-Farida giyim mağazaları, Sanabil ticaret şirketi, otomobil ticareti yapan Al-Shihab, turizm alanında faaliyet gösteren Virginia, inşaat sektöründeki Misr ve daha pek çoğu.[23]

Mısır'ın Kardeşlik'i destekleyen "dinibütün burjuvazisine" bu genel bakış, onun en çok ticaret, inşaat ve spekülasyon alanında faaliyet gösteren Mısır ya da Arap *infitah* burjuvazisinin geri kalanından nitelik bakımından farklı olmadığını ortaya koyuyor. Ayrıca ev içi tüketim ürünleri sektöründe faaliyet gösteren sanayiciler de Müslüman Kardeşler kadrolarında ya da yakın çevrelerinde yer alıyorlar. Dolayısıyla Mısır pazar kapitalizminin genel manzarasını yansıtıyorlar. Mısır kapitalizmi ile sanayiye dayalı ihracata yönelik sermayenin hâkim olduğu Türkiye'deki muadili arasındaki bu hayati fark, Şebnem Gümüşçü'nün Türkiye ve Mısır siyasal İslam hareketleri arasında yaptığı ve bir başka açıdan ilginç olan karşılaştırmada yeterli düzeyde göz önüne alınmıyor:

> Mısır'daki ekonomi politikaları, devletin küçük ve orta ölçekli girişimleri ve alt ve orta sınıfları çeperlere iten büyük girişimlerden ve devlet burjuvazisinden oluşan yeni bir kazananlar çevresi yaratmasını sağladı. Bunun sonucunda dinibütün burjuvazi bölünmüş ve etkisiz kaldı. Küçük ölçekli üreticiler için elverişsiz olan ekonomik ortam göz önüne alındığında, kü-

22. Khairat al-Shatir ve Kardeşlik'in kapitalistleri üzerine bkz. Avi Asher-Schapiro, "The GOP Brotherhood of Egypt" *Salon.com*, 26 Ocak 2012, http://www.salon.com/2012/01/26/the_gop_brotherhood_of_egypt/.
23. Zeinab Abul-Magd, "Al-Ikhwan al-Ra'smaliyyun" *Al-Tahrir*, 12 Şubat 2012.

> çük işletmelerdeki dindar işadamları hiçbir zaman genişleme fırsatı bulamadı. Bu ekonomik atmosferde sadece dinibütün ailelerin sahip olduğu büyük işletmeler büyüyebildi ve bunu ağırlıkla devlete bağlı olarak yapabildiler. ...[24]
> İkincisi, devletin ekonomideki kesintisiz egemenliğine İslamcılarla aralarındaki cepheleşme eklendiğinde, bunun siyasi hareketler içindeki dinibütün burjuvazinin faaliyetleri açısından önemli sonuçları oldu. Siyasal İslam faaliyetlerinin yüksek maliyetleri nedeniyle, pek çok dindar işadamı apolitik kalmayı sürdürürken, dinibütün burjuvazinin bazı kesimleri Wasat Partisi'nin ılımlı, nispeten daha az cepheleşme yanlısı olan hattına yakın duruyordu. Bu durum, ana akım Siyasal İslam'ı ekonomik reformlar nedeniyle menfaatleri zarar gören ve İslam devletinin mevcut yolsuz ve dışlayıcı rejimin yerini almasını isteyen alt ve orta sınıfların etkisi altında bıraktı. [Orijinal metinde böyle].[25]

Şüphesiz Gümüşçü, küçük burjuvazi ve orta tabakanın Mısırlı Müslüman Kardeşler içinde AKP içinde olduğundan daha büyük bir ağırlığa sahip olduğunu vurgulamakta haklıdır. Fakat Türk partisi –Erbakan'da cisimleşen gerici popülist gelenekle bağlarını koparıp kendini inşa ettikten sonra– hegemonyasını kurmayı başarırken, Mısır'daki en yakın muadili olan ve Kardeşlik'in muhalifleri tarafından kurulan Wasat (Merkez) Partisi çeperde kalmaya devam etti; hatta Kardeşlik'ten daha da tipik olarak modern orta tabakayla, bilhassa serbest meslek sahipleriyle sınırlı kaldı. Öte yandan Kardeşlik üyeleri hatta liderleri içinde büyük sermaye temsilcileri bulunuyordu ve örgüt, yolsuzluğa batmış devlet burjuvazisine karşı pazar burjuvazisinin menfaatlerinin temsilcisi olarak öne çıktı.

Bir anlamda Müslüman Kardeşler'in devlet müdahalesiyle engellenmeyen serbest girişim biçimindeki ekonomik düsturu, neoliberal doktrine Mübarek yönetimindeki egemen kapitalizm biçiminin ilkelerinden daha yakındır. Bu durum, bilhassa söz konusu düsturun Kardeşlik'in *murshid*'den (kılavuz) sonraki ikinci adamı ve en tutucu kanadının temsilcisi olan, büyük kapitalist Khairat al-Shatir'in ya da iş hayatına al-Shatir'in ortağı olarak giren ve bugün oğluyla birlikte tekstil, mobilya ve ticaret sektörlerinde 400'den fazla kişinin çalıştığı şirketler grubunu yöneten, Kardeşlik'in son derece zengin ve önemli üyesi Hassan Malek'in açıkça ortaya serdiği versiyonu için geçerlidir. Malek'in *Bloomberg Businessweek*'te çizilen portresi Weber'in klasik ça-

24. Şebnem Gümüşçü, "Class, Status, and Party: The Changing Face of Political Islam in Turkey and Egypt" *Comparative Political Studies*, Cilt 43, No: 7, Şubat 2010, s. 850-51.
25. A.g.e., s. 855. Türk ve Arap kapitalizmi arasındaki farklara ilişkin daha iyi bir tarif için bkz. Alper Dede, "The Arab Uprisings: Debating the 'Turkish Model' " *Insight Turkey*, Cilt 13, No: 2, 2011, s. 23-32.

lışmasına öyle bire bir açıklık getiriyor ki, başlığı pekâlâ "Kardeşlik'in Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu" olabilirdi:

> [Malekler] Müslüman dünyada yükselişe geçen dini tutuculuk kuşağının bir parçası; Allah'a olan bağlılıkları iş dünyasında ve siyasette başarılı olma kararlılıklarını ayakta tutuyor. Malek, "hayatımda işimden ve ailemden başka hiçbir şey yok" diyor. Bu İslamcılar, Mısır gibi ülkelerde seküler yönetim karşısında ciddi bir güçlük olarak ortaya çıkıyorlar –sadece tutuculukları sebebiyle değil, aynı zamanda çalışma ahlakları, tek bir konuya odaklanmaları ve tembellik ve günahtan bariz biçimde uzak durmaları nedeniyle. Her türlü yarışı kazanmaya adaylar. ...
> Kardeşlik'in eski bir üyesi olan Sameh Elbarqy, "klasik tarzda sınıflandıracak olursak, Kardeşlik'in ekonomik vizyonunun özü son derece kapitalist" diyor.[26]

Bu "aşırı kapitalizm", yeni Mısır anayasasının taslağını oluşturmaktan sorumlu meclisteki ekonomi uzmanlarının seçiminde kendini belli ediyor. Meclis, ağırlıkla Müslüman Kardeşler ve Selefilerin hâkimiyetindeydi ve tam da bu sebeple liberal ve sol muhalefet tarafından boykot edildi:

> Tareq El-Dessouki bir işadamı ve bugün [Selefilerin] Nur Partisi'nden milletvekili. Mısır'ın yeni parlamentosunda ekonomi komitesine başkanlık eden El-Dessouki'nin görevleri arasında Mısır'daki Suudi yatırımcılarla ortaya çıkan anlaşmazlıkları gidermek de var.
> 80 yaşındaki Hussein Hamed Hassan, Uluslararası İslam Bankası, Dubai İslam Bankası, Al-Sharja Ulusal İslam Bankası ve Uluslararası İslam Bankaları Birliği'nde yöneticilik yapmış bir İslami finans uzmanı.
> Maabed Ali El-Garhi [Uluslararası İslam Ekonomisi Derneği] başkanı ve Selefi Sheikh Mohamed Hassan'ın dostu. Aynı zamanda Emirlik İslam Bankası ve Dubai Borsası'nda yüksek kademe görevlerde bulunuyor.
> İbrahim El-Arabi Müslüman Kardeşler'e yakın bir işadamı ve Kahire Ticaret Odası üyesi.
> Hussein El-Qazzaz bir iş danışmanlık firmasının yöneticisi ve Kardeşlik'in yeni açıklanan cumhurbaşkanlığı adayı Khairat El-Shater'in dostu.
> Ekonomi politikasını tasarlamaktan sorumlu olup iş dünyasını destekleyen gruba karşılık, Özgürlük ve Adalet Partisi (FJP) [Kardeşlik'in Kurduğu Parti] tarafından önerilen kurucu meclisin 100 üyesinin tamamı içinde işçileri temsil eden sadece üç kişi vardı: Mübarek döneminde [Turizm ve Otel İşçileri Sendikası] başkanı olan Abdel-Fattah Khattab;
> FJP'ye mensup ve dağılmış Sendika Federasyonu'nun eski bir üyesi olan Khaled El-Azhari;
> Yine FJP'ye mensup ve Sendika Federasyonu'nun eski bir üyesi olan Maher Khezema.[27]

---

26. Suzy Hansen, "The Economic Vision of Egypt's Muslim Brotherhood Millionaires" *Bloomberg Businessweek*, 19 Nisan 2012.
27. Nevine Kamel, "One Sure Thing: A Pro-Market Egyptian Constitution" *Ahram Online*, 4 Nisan 2012, http://english.ahram.org.eg/NewsContent/3/12/38404/Business/Economy/One-sure-thing-A-promarket-Egyptian-constitution-.aspx.

Bloomberg Businessweek ile mülakat yapan Müslüman Kardeşler eski üyesi doğru şoruyu soruyordu. Şüphe arz eden nokta Kardeşlik'in Mübarek döneminin neoliberal kapitalizmine bağlılığı değil, onun en kötü özelliklerinden kurtulma kapasitesiydi:

> Mübarek rejimini tanımlayan ahbap çavuş kapitalizminin işin başına Malek ve el-Shater gibi iş dünyası yanlısı Kardeşlik liderlerinin gelmesiyle değişip değişmeyeceğini göreceğiz. Elbarqy, Kardeşlik'in geleneksel olarak yoksulların içinde bulunduğu koşulları hafifletmeye çalışmasına rağmen, "emekçi halkın ve çiftçilerin bu yeni işadamları sınıfı yüzünden mağdur olacağını" söylüyor. "Bugün Müslüman Kardeşler ile ilgili en büyük sorunlardan biri –Mübarek'in eski siyasi partisiyle paylaştıkları bir sorun– iktidar ile sermayenin evliliğidir".[28]

Her durumda, devlet iktidarıyla sermayenin bu evliliği, Mısır kapitalizmiyle Kardeşlik arasındaki Gümüşçü'nün işaret ettiği işbirliğinin önündeki başlıca engeli ortadan kaldırıyor: Mübarek yönetiminde Kardeşlik'in baskıyla taciz edilmesi. Bugün Müslüman Kardeşler, bilhassa küçük ve orta ölçekli işletmeler için kolları sıvayan bir iş derneğini, EBDA'yı (Mısır İş Gelişim Derneği) kurarak, gayretle Türk deneyiminin izinden gidiyor. Bu dernek, MÜSİAD model alınarak ve bu Türk derneğinin doğrudan yardımıyla inşa edildi.[29] Ne var ki AKP ve Erdoğan hükümeti gibi Kardeşlik ve Muhammed Mursi de, kendilerini Mısır kapitalizminin, eski rejimle işbirliği içinde olan zümreleri de dışlamadan –bekleneceği üzere en üst kesimde yer alan oldukça geniş bir zümre– büyük küçük her kesiminin ortak çıkarlarının temsilcileri gibi sunuyorlar. Sadece Mübarek aşiretiyle en yakın ilişki içinde olan, yolsuzluğa batmış kapitalist kesim Mübarekler iktidardan düştüğünde onlara eşlik ettiğinden ve mahkeme önüne çıkarıldığından, hatta bazı üyeleri kendilerini parmaklıklar arkasında bulduğundan bu aile resminde yer almıyor.

Üstelik Mursi'nin hükümeti, en son SCAF hükümeti tarafından 2012'de düzenlenen ve parlamento dağılmadan önce Müslüman Kardeşler hâkimiyetindeki parlamento çoğunluğu tarafından yasalaştırılan 4 No.lu Kararname'yi muhafaza etti. Bu kararname, Mübarek döneminde yolsuzluktan ya da kamu fonlarının kendilerine tahsis edilmesini sağlamaktan suçlu olan girişimcileri adli ya da idari yargı-

28. Hansen, "The Economic Vision".
29. Bkz. Nadine Marrouchi, "Senior Brotherhood Member Launches Egyptian Business Association" *Egypt Independent*, 26 Mart 2012, http://www.egyptindependent.com/node/734126.

lamadan muaf tutarak, onlara bu meseleleri hükümet komisyonlarıyla dostane bir şekilde çözme fırsatı sunuyordu.[30]

Mursi'nin Ağustos 2012'de Çin'e yaptığı ziyarete katılan ve 80 işadamından oluşan heyetin dağılımı, Kardeşlik'in kapitalist senkretizmini güzel bir şekilde ortaya koyuyordu. Yeni cumhurbaşkanı, Batılı devlet başkanları tarzında Mısır kapitalizminin gezici satış temsilcisi rolünü oynamak istiyordu. Heyet üyeleri, iş çevreleriyle cumhurbaşkanlığı ofisi arasında iletişim kurmaktan sorumlu bir komite oluşturan Hassan Malek tarafından seçildi. Seyahatte yer almak üzere davet edilenler arasında, eski iktidar partisi NDP'ye mensup olan ve eski rejimle işbirliği yapan çeşitli işletme yöneticileri vardı. Bunlar arasından Mohamed Farid Khamis, dünyanın en büyük makine kilimleri ve halıları üreticisi olmakla övünen Oriental Weavers yönetim kurulu başkanıydı. Khamis de NDP polit bürosu ve parlamento üyesiydi. Eski iktidar partisi polit bürosunun heyette yer alan bir başka üyesi Sherif El-Gabaly, Cemal Mübarek'in yakın bir dostu olarak tanınıyordu. El-Gabaly Mısır Sanayi Federasyonu yönetimindeydi ve kimyasal gübre üreten sanayi grubu Polyserve yönetim kurulu başkanıydı.[31]

Mursi, ülkesindeki çeşitli kapitalist kesimleri birleştirme noktasında ve genel olarak Mısır kapitalizminin halihazırda izlediği yolda temel olarak Erdoğan'ınkine benzer bir tutum benimsedi. Ne var ki bu noktada Müslüman Kardeşler ile AKP arasında –ve dolayısıyla Mursi ve Erdoğan arasında– büyük bir fark var. Daha önce de belirtildiği üzere bu fark, küçük burjuvazi ve orta tabakanın iki örgüt içindeki nispeten farklılık gösteren ağırlığından daha ziyade, her birinin menfaatlerini temsil ettiği kapitalizmin gerçek doğasında yatıyor: Türkiye örneğinde, "gelişmekte olan" bir ülkenin ihracata yönelik sanayinin hâkim olduğu bir kapitalizm biçimi; Mısır örneğinde ise rantçı bir devlet ve ticari ve spekülatif menfaatlerin egemen olduğu ve on yıllar süren neopatrimonyalizm ve akraba kayırmacılığın büyük ölçüde damgasını vurduğu bir kapitalizm. Şüphesiz bu fark Gümüşçü'nün dikkatinden kaçmıyor[32]; fakat Mısır göz önüne alındığında ortaya çıkan sonuçların tümüne açıklık getirmiyor.

---

30. Al-Markaz al-Misri lil-Huquq al-Iqtisadiyya wal-Ijtima'iyya, *Al-Huquq al-Iqtisadiyya wal-Ijtima'iyya fil-Shuhur al-Ula lil-Ra'is Mursi: Ma'at Yawm min Siyasat al-Tajahul wal-Tahmish*, Cairo: ECESR, 11 Ekim 2012, s. 6.
31. Bu bilgilerin alındığı kaynak: "Mubarak Era Tycoons Join Egypt President in China" *Al-Ahram Online*, 28 Ağustos 2012, http://english.ahram.org.eg/NewsContent/3/12/51477/Business/Economy/Mubarak-era-tycoons-join-Egypt-President-in-China.aspx.
32. Bkz. Gümüşçü, "Economic Liberalization".

Çin'e yapılan ziyaret, hiç kuşkusuz Mısır ihracatını desteklemek ve Mısır'ın yedi milyar doları aşan ticaret açığını iki ülke arasındaki takaslarla düşürmek anlamına geliyordu. Bunun yanı sıra Mısırlılar, fazla bir başarı elde edemeseler de Çinli liderleri ülkelerine yatırım yapmak için ikna etmeye çalıştılar. Fakat Mursi'nin Mübarek'le temel devamlılığı, Mısır'ın KİK sermayesine bağımlılığında ortaya çıkıyor – Katar'ın yeni rejimin başlıca fon kaynağı olarak Suudi krallığının yerini alması dışında; bu da Müslüman Kardeşler'in emirlikle olan ilişkileri göz önüne alındığında son derece doğal. Katar, Mısır'a 2 milyar dolar borç sağladı; beş yıllık bir dönemde sanayi ve petrokimya projelerinin yanı sıra turizm ve gayri menkul alanlarında 18 milyar dolarlık yatırım taahhüdünde bulundu; ayrıca Mısır bankalarını satın almayı tasarlıyor. Dahası Mursi hükümeti, bütçede kemerleri sıkma politikası ve diğer neoliberal reformlar konusunda tamamıyla IMF'nin koşullarına uygun şekilde kullanılacağını netleştirerek, IMF'ye 4,8 milyar dolar tutarında borç başvurusu yaptı.

Mayıs 2011 G8 zirvesi için IMF tarafından hazırlanmış bir not, bu koşullara ilişkin bir ön bakış sağlıyor:

> Her yıl yaklaşık 700 bin kişi Mısır işgücü piyasasına dahil oluyor. Bu insanları soğurmak ve halihazırdaki işsizlerin sayısını azaltmak, daha canlı bir ekonomiyi gerekli kılacaktır. Buna ulaşmak, pek çoğu bu yıl yapılacak genel seçimle iş başına gelecek hükümetin yürütmek zorunda kalacağı cesur adımlar gerektiriyor. Reformun karşısındaki başlıca güçlükler arasında, piyasaları yerli ve yabancı yatırımcılar için daha yarışılabilir hale getirmek için rekabeti artırmak, özel yatırımı cazip kılan ve devamlılığını sağlayan, küçük işletmeleri destekleyen bir iş ortamı yaratmak, işgücü piyasalarında reform yapmak ve israfı azaltmayı da içerecek şekilde genel sübvansiyonlar yoluyla mali açığı azaltmak bulunuyor. ... İç borçlanmaya aşırı bel bağlamaktan kaçınmak ve özel sektörde kredi artışına yeterli alan bırakmak için, özel sektörden gelenler de dahil süreklilik arz eden dış finansman birkaç yıl daha cazibesini sürdürecektir.[33]

Bu yeni borçlar Mısır'ın zaten son derece külfetli olan borç yükünü artıracaktır: Ülkenin gelirlerden yüzde 35 fazla olan devlet bütçesi harcamalarının çeyreği, halihazırda borçların idaresinde kullanılıyor. Neoliberal mantığa uyum sağlayarak daha fazla borç alma kararı, hükümetin kamu sektörü ücretlerinde, en çok ihtiyacı olanlara verilen yardımlarda ve emekli maaşlarında kesinti yapmaktan başka şansı olmayacağı anlamına geliyor. Üstelik Mursi, Eylül 2012'de ABD Ticaret

33. International Monetary Fund, *Economic Transformation in MENA: Delivering on the Promise of Shared Prosperity*, Group of Eight Summit, 27 Mayıs 2011, Deauville, Fransa, Washington, DC: IMF, 2011.

Odası tarafından organize edilen Mısır ziyaretinde işadamlarından oluşan bir heyete, ülkenin ekonomisinin yeniden ayağa kalkması için hiç tereddüt etmeden etkili yapısal reformlar gerçekleştirmeyi vaat etti.[34] Bu ekonomik yönelimler göz önüne alındığında, rejim kaçınılmaz olarak toplumsal mücadeleleri ve işçi sınıfının mücadelesini bastırmaya hazır olmak zorunda kalacak. Tıpkı sendika eylemcilerinin baş döndürücü bir hızla işten çıkarılması gibi, yeni hükümetin isyan sonucunda kazanılan sendikal özgürlükleri baskı altında tutma çabaları da olacakların müjdecisi.

Mursi, onun hükümeti ve hepsinin arkasındaki Müslüman Kardeşler, Mısır'ı ekonomik ve sosyal felaket yoluna sürüklüyorlar. Ülkenin mevcut sosyoekonomik atmosferinde uygulanan neoliberal reçeteler, Mısır'ın azgelişmişlik ve bağımlılık kısırdöngüsünden çıkmasına katkı sağlayamayacaklarını kâfi derecede kanıtladılar. Bilakis: Ülkeyi daha büyük bir batağa sapladılar. İsyanın ortaya çıkardığı derin siyasi ve toplumsal istikrarsızlık, özel yatırım liderliğindeki büyüme beklentisini daha ihtimal dışı kılmaktan başka bir işe yaramıyor. Ve bilhassa ülkenin geleceğine dair süren belirsizlik ikliminde, Katar'ın Mısır'daki kamu yatırımı sıkıntısını telafi edeceğini düşünmek için dozu çok yüksek bir inanç sahibi olmak gerekiyor.

Mübarek döneminde yoksulların tek yardım kaynağı, "halkın afyonuna" ek olarak hayır kurumlarıydı. Müslüman Kardeşler on yıllardır "çözüm İslam'dır" vaadinde bulunarak, bu içi boş sloganla özü itibariyle hükümetinkinden farklı bir ekonomik program geliştirme konusundaki yetersizliğinin üzerini örtüyordu. Artık gerçeğin zamanı geldi. Khaled Hroub'un vurguladığı üzere,

> [Ö]nümüzdeki dönemde, ideolojik yükleriyle birlikte bu iki soru ya da mantık –"çözüm İslam'dır" sloganı ve din adına söylem– halkın bilincinin laboratuvarında yürütülen kamusal, kitlesel bir deneyle karşı karşıya kalacak. Bu deney, bütün bir kuşağın hayatını mahvedecek, uzun bir zamanı kapsayabilir. Fakat görünen o ki, bilinçlerinin aşırı bir kimlik saplantısından siyasi, toplumsal ve ekonomik gerçekliğe dair farkındalığa kademe kademe geçiş yapması için, Arap halklarının kaçınılmaz olarak bu tarihsel dönemi geçmeleri gerekiyor –bir başka deyişle, halkların bilincinin ve kamuoyunun, insanların umutlarını aldatıcı ideolojik sloganlar üzerine inşa etmeye dayalı bir ütopyadan, gerçeklikle yüzleşmeye ve partilerle hareketleri sundukları gerçek, somut programlarla değerlendirmeye açılan geçidi aşabilmeleri için.[35]

---

34. Bkz. Aya Batrawy, "Egypt Vows Structural Reforms, Meets US Executives" *Associated Press*, 9 Eylül 2012.
35. Khaled Hroub, *Fi Madih al-Thawra: al-Nahr dud al-Mustanqa'*, Beyrut: Dar al-Saqi, 2012, s. 119.

"Halkların afyonunun" ticaretini yapanlar bugün hükümet oldular. Halkın geniş bir kesiminin onayını ya da teslimiyetini satın almalarını sağlayacak büyük bir petrol rantı avantajına sahip olmadıklarından, vaatlerinin uyuşturucu gücü kaçınılmaz olarak azaldı –Humeyni ile Ghannouchi ve Mursi arasındaki bir diğer fark da budur. Maxime Rodinson çeyrek yüzyıldan uzun bir zaman önce meseleyi gayet iyi ortaya koymuştur:

> İslami köktencilik, geçici bir hareket, bir geçiş hareketi; ama daha 30 ya da 50 yıl sürebilir –ne kadar uzun süreceğini bilmiyorum. İnsanları aşırı tutumlara iten temel gerilim ve hoşnutsuzluklar devam ettiği sürece, köktencilik iktidarda olmadığı yerde ideal olmaya devam edecek. En nihayetinde ondan bıkmak için klerikalizmle uzun süren bir deneyime ihtiyacınız var –bunun Avrupa'da ne kadar sürdüğüne bir bakın! İslami köktenciler uzun bir süre daha döneme hâkim olmaya devam edecekler.
> Eğer bir İslami köktencilik rejimi gözle görülür bir şekilde başarısız olduysa, açık bir zorbalığın, rezillik düzeyinde hiyerarşik bir toplumun önünü açtıysa ve milliyetçi bağlamda sıkıntılar yaşadıysa, bu durum pek çok insanı bu kusurları açığa vuran bir alternatife yönlendirebilir. Fakat bu, insanları heveslendiren ve harekete geçiren itibarlı bir alternatif gerektirir. Bu kolay olmayacaktır.[36]

HAKİKİ BİR ÇÖZÜMÜN KOŞULLARI

Mısırlı Müslüman Kardeşler'in programının muazzam sefaletini, temel sloganı doğruluyor: "Çözüm İslam'dır". Bunun bir başka kanıtını da, Kardeşlik'in Nisan 2012'de cumhurbaşkanlığı seçim kampanyası için vites yükseltirken büyük bir tantanayla yayınladığı, altbaşlığı *İslam'a Dayalı Bir Mısır Nahda'sı* (*Nahda misriyya bi-marja'iyya islamiyya*) olan *Nahda Projesi* (*Mashru' al-Nahda*) ortaya koyuyor. Bu "programın", giriş yazısında on beş yıllık bir çabanın ürünü olduğu söylenen sosyoekonomik bölümü, Kuran'dan ayetlerle bezenmiş kof sloganlardan oluşuyor. Benzer bir ilhamla Kardeşlik'in yüce kılavuzu da, tarımla ilgili bir tartışmada Yusuf Suresi'nin (Kuran'ın adını Yusuf Peygamber'den alan bölümü) "Mısır ekonomisini geliştirmek ve kuraklığı önlemek için olağanüstü bir yol" sunduğunu açıkladı.[37]

---

36. Maxime Rodinson, "On 'Islamic Fundamentalism': An Unpublished Interview with Gilbert Achcar" *Middle East Report*, No: 233, Kış 2004, s. 4.
37. Usama 'Abdul-Salam, "Al-Murshid Yad'u al-Misriyyin lil-Ihtifa' bi-Zikra al-Thawra wa Isti'adat Ruhiha" *Ikhwan Online*, 20 Ocak 2012, http://www.ikhwanonline.com/new/Article.aspx?ArtID=99730&SecID=230. Müslüman Kardeşler'in ekonomik programı üzerine bkz. Salah al-'Amrusi, " 'Iqtisad al-Suq al-Islami': al-Barnamaj al-Iqtisadi wal-Ijtima'i lil-Ikhwan al-Muslimin fi Misr" *Bidayat*, No: 1, Kış/Bahar 2012, s. 79-82.

Böylesi küstahça bir "sihirli düşünme tarzı", akılcı bir argümandan ziyade sihirli bir formül olan ana sloganı da açıklıyor. Müslüman ülkelerin büyük bölümünün krizde olduğu göz önüne alınırsa, "İslam'ın sorun olduğunu" düşünmek çok daha makul görünebilir. Şüphesiz bu, Müslüman ülkelerin sorunlarının İslam inancına yüklenebileceği yönündeki "Oryantalist" düşüncenin karakteristiği olan, basmakalıp bir fikirdir. Aslında İslam ne sorun ne de çözümdür. Din, nüfuslarının çoğunluğu Müslüman olan ülkelerde başka yerlerde olduğundan çok daha büyük bir rol oynuyor gibi görünebilir; ancak bu, o ülkelerin sosyoekonomik durumunun sebebine değil, sonucuna dair bir meseledir. Bu kitabın ilk bölümlerinde analiz edilenlere benzer etmenler dinden çok daha belirleyicidir.

Muhammed Mursi'nin Mayıs 2012'de yayınlanan *Cumhurbaşkanlığı Programı*, Kuran referanslarının kırpılmasıyla oluşturulan, takdir-i ilahiye yakarışların da az olmadığı *Nahda Projesi* temelinde kurgulandı. *Projeye* serpiştirilen aynı klişeler ve basmakalıp sözler derlemesini, *Program*'da da bulmak mümkündü. Özel sektör "sürdürülebilir insani gelişimin hakiki pervanesi" olarak tanımlanırken, "devletin ekonomik rolü" dört bileşene indirgeniyordu. Listenin başında yolsuzluğa karşı mücadele bulunuyordu. Onu finansal, parasal ve ticari politikayı düzenleme, doğal kaynaklardan en yüksek düzeyde faydalanma ve son olarak paralel (enformel) ekonomiyi formel ekonomi içinde soğurma görevleri izliyordu. Devletin ekonomik rolüne ilişkin neoliberal dogmayla tutarlılık gösteren bu minimalist tanım, Mısır'ın ve bölgedeki diğer Arap ülkelerinin kendilerini saplandıkları bataktan kurtarmak için ihtiyaç duydukları şeyin tam tersidir.

Okurlar 17 Aralık 2010 Devrimi'nin Birinci Yıldönümü Anma Komitesi'nin davetiyle 18 Aralık 2011'de Sidi Bouzid'de yaptığım konuşmayı yinelediğim için belki beni mazur görürler:

> Seçim sahnesine egemen olan güçlerin hepsi, pazarın, özel sektörün ve serbest ticaretin üstünlüğüne dayalı neoliberal ilkeleri, yani tam da ülkelerimizi bugün saplandıkları batağa sürükleyen ilkeleri benimsiyorlar. Toplumlarımızın başına bela olan vahim kalkınma sorunu, petrol rantının ekonomilerimiz üzerinde kurduğu tahakkümle birlikte ülkelerimizde egemen olan kapitalizm biçiminden kaynaklanıyor. Bu, iş alanlarının büyümesini teşvik edebilecek uzun vadeli, verimli yatırımlar yapmakla ilgilenmeyen, Arap bölgesinin istikrarsız karakterinin kapitalistleri alarma geçirmesiyle daha da büyüyen, hızlı kâr kapitalizmidir. Gerçek şu ki bölgemizde gelişen devrimci koşullar, buna tekabül eden yükselen toplumsal taleplerle birlikte yalnızca baskın kapitalizm biçiminin iş alanları açan yatırımlar yapma konusundaki isteksizliğini artıracaktır.
>
> Dolayısıyla inkârı mümkün olmayan gerçek, özel sermayeye bel bağlamanın bize ekonomik kalkınma getirmeyeceğidir. Şayet gelişeceksek, devleti

> ve kamu sektörünü yeniden kalkınmanın komutasına geçirmek için neoliberal modelle bağlarımızı kesin olarak koparmalı ve kademeli vergi sistemi ve kamulaştırmalar vasıtasıyla ülkenin kaynaklarını bu hayati önceliğe yoğunlaştırmalıyız.
> Bütün kusurlarına rağmen, 1950'lerden 1970'lere kadar bölgemizde pratiğe geçirilen kalkınmaya yönelik politikaların, onları izleyen neoliberal politikalardan çok daha olumlu bir etkisi ve daha olumlu toplumsal sonuçları oldu. Bugün gereken, onlara eşlik eden zorbalık ve yolsuzluk olmadan o dönemin politikalarına dönmektir. Onların yerini alan rejimler zorbalığı sürdürüp yolsuzluğu çok daha yüksek bir seviyeye çıkarırken, kalkınmacılığı tamamen rafa kaldırmıştır.
> Sidi Bouzid'de devrim başladığından bu yana kitlelerin sokaklarda ve kamuya açık meydanlarda seslerini duyurmaya alışması, ulusun potansiyelinin devletin elinde toplanması üzerindeki demokratik halk denetiminin hayati koşuludur. Eğer Arap dünyası 1950'lerden itibaren önce yolsuzlukla birlikte kalkınmayı, daha sonra kalkınmasız yolsuzluğu deneyimledikten sonra bugün nihayet yolsuzluk olmadan kalkınma yolunda ilerleyecekse, bu koşul vazgeçilmezdir.[38]

Arap bölgesinde böyle bir proje için, tarihi Aralık 2010 dönemecinden bu yana yapılan çeşitli parlamento seçim sonuçlarının ortaya koyduğundan çok daha sağlam bir sosyopolitik zemin mevcuttur. Bu zemini oluşturan, Arap isyanının beyninde ve kalbinde yer alan güçlerin, seçimlerde olmadığı ya da seçim arenasının uçlarına itildiği açıktır. İsyana öncülük eden Rashid Khalidi'nin gözlemlediği gibi,

> [N]et olan bir husus, devrimi örgütleyen güçlerin seçim yarışına girme becerilerinin olmamasıdır. ... Devrimin başarıya ulaşmasının sebeplerinden biri, hiyerarşik olarak örgütlenmemiş olmasıydı –bir ağ biçiminde örgütlendi ve gerçek anlamda biçimsel, yapısal bir örgütlenmesi yoktu. Bu Mukhabarat'ın (gizli servisler) gözetiminden sıyrılmalarını sağladı. Devrimin müthiş başarılı olmasının sebebi buydu. Çeşitli Arap ülkelerinin gizli polislerini atlatabilmelerinin sebebi buydu.
> Fakat seçimler hevesle ya da ağlarla kazanılmaz. ... Seçimler parası ve örgütü olan piramit benzeri yapılarla kazanılır; seçimler makinelerle kazanılır. Müslüman Kardeşler'in, bilhassa Ulusal Demokrat Parti diskalifiye olduktan sonra bu seçimlerde başarılı olacağını anlayamayan hiç kimsenin gözü gerçekliğe dönük değildi.[39]

İnternet kaynaklarıyla inşa edilen "sanal" ağların etkinliğinin büyük ölçüde söz konusu ülkelerdeki siyasi ve toplumsal eylemlilikle

---

38. Gilbert Achcar (al-Ashqar), " '17 Disimbir 2010': Bidayat Sayrura Thawriyya Tawilat al-Amad" *Al-Akhbar*, 10 Ocak 2012; İngilizce çevirisi: "The Bouazizi Spark: The Beginning of a Long Revolutionary Process" *Al-Akhbar English*, 10 Ocak 2012, http://english.al-akhbar.com/content/bouazizi-spark-beginning-long-revolutionary-process. Çeviride değişiklikler yapılmıştır.
39. Chemi Shalev, "Full Transcript of Interview with Palestinian Professor Rashid Khalidi" *Haaretz*, 5 Aralık 2011.

şekillenen gerçek ağlarla ilişkilerine bağlı olduğunun altını çizmiştim (Bölüm 4). Tunus ve Mısır'daki isyanların hızla gelişmesinden sorumlu olan gençler, seçim kampanyalarına etkin biçimde katılmak için gerekli olan maddi imkânlara da örgütsel kaynaklara da sahip değillerdi. Bir televizyon kanalına sahip olmadıkça kapı kapı dolaşıp seçim propagandası yapmanın yerini hiçbir şeyin tutamayacağı bir ülkede –çünkü burada internetin nüfuz etkisi halen oldukça kısmidir– sanal bir sosyal ağın faaliyet tarzının yatay, anarşik çoğulculuk karakterini gerçek bir seçim kampanyası yürütmek için gereken tipte bir örgütsel mekanizmaya aktarmak zordur.

İleriye dönük bir değişim projesi, destek zeminini işçi hareketinden ve ona bağlı siyasal güçlerden almış olsaydı seçimleri kazanabilirdi. Tunus'a âşina olan herkes, diktatörlüğün partisi çöktükten sonra buradaki başlıca örgütlü gücün ulusal sendika merkezi UGTT olduğunu bilir. UGTT, sol siyasi güçlerin parçalanmasının ve dağılmasının damga vurduğu bir ortamda, toplumsal mücadelelerde yer alan sol güçlere mensup eylemciler için yıllar boyunca birleştirici bir çerçeve sağladı. Şayet UGTT bu isim altında katılmış olsaydı, Ennahda'yı açık farkla yenilgiye uğratarak seçimi kazanacaktı.

Bu orijinal ya da eşine rastlanmamış bir bakış açısı değil. Bir işçi konfederasyonu olarak temel kimliğinin yanı sıra daima siyasi bir boyuta da sahip olan UGTT, 1956'da, 1981'de ve 1986'da olmak üzere üç kez Tunus parlamento seçimlerine katıldı. Kuşkusuz her defasında ülke 1956'da bağımsızlığını kazandıktan sonra iktidar partisi olan Bourgiba'nın partisiyle ittifak yaparak girdi ama gerçek anlamda özerkliğini korudu. 1956'da UGTT ile Bourgiba'nın o dönemde Neo Destour adını taşıyan partisi arasındaki ilişkilere rekabet damgasını vurdu.[40] İktidar partisi ile ittifak yaptığı diğer iki seçim döneminden hemen önce, 1978'de ve yine 1983-1984'te ulusal sendika merkezi bir kez daha hükümetle karşı karşıya geldi. Tunus solunun kalıcı bir birlik kurmayı başarması ve UGTT'yi bu kez bağımsız bir sınıf gücü olarak seçim arenasına girmeye ikna etmek için birlikte çalışması umulmaktaydı.

Mısır'da ise zaten mevcut hiçbir güç parlamento seçimlerinde "İslami tsunamiyle" başarılı bir şekilde mücadele edecek beceriye sahip değildi. Bağımsız bir sendika federasyonu ancak Mübarek devrildikten sonra –Nasır yönetiminde 1957 yılında resmi sendika konfederas-

40. Bkz. 'Adnan al-Mansar, *Al-Durru wa Ma'danuhu: al-Khilafat bayn al-Hizb al-Dusturi wal-Haraka al-Niqabiyya fi Tunis, 1924–1978. Jadaliyyat al-Tajarus wal-Sira'*, Tunus: Al-Magharibiyya, 2010.

yonunun kurulmasından beri ilk kez– ortaya çıktı. İlk bağımsız Mısır sendikası olan Gayri Menkul Vergi Dairesi Sendikası (RETA)[41] 2008 yılında kuruldu ve bugün dörtte üçü kuruluşunun ilk aşamasında sendikaya katılmış iki milyon üyeye sahip olan Mısır Bağımsız Sendikalar Federasyonu'nun (EFITU) kurulmasında kilit bir rol oynadı. Sol kanat eylemciler hem RETA hem de EFITU liderliğinde göze çarpıyorlar. Bunlar arasında, en karizmatik temsilcisi 2000-2010 yılları arasında parlamentoda milletvekilliği yapmış Hamdeen Sabahy olan Nasırcı parti Karama (Haysiyet) mensupları da bulunuyor. Karama Partisi liderlerinden, RETA'ya da başkanlık etmiş olan Kamal Abu Aita, bugün EFITU'nun başında yer alıyor.

Sabahy, Sedat ve Mübarek rejimlerine karşı verilen her mücadelede yer aldı. 1970'lerin öğrenci hareketinde faaldi; 1977'de bu hareketin liderlerinden biri olarak öne çıktı; on yıllar sonra kuruluşunda yer aldığı Kefaya hareketi içinde belirgin bir rol oynadı. Mısır hapishanelerine de aşinaydı, zira pek çok defa buralarda vakit geçirdi. Sabahy, cumhurbaşkanlığı seçimlerinin 23 ve 24 Mayıs 2012'de yapılan ilk turunda büyük sürpriz yaptı. Seçim öncesi kamuoyu yoklamalarının hepsinde ihmal edilmişti. Ancak iki İslamcı adayın (Morsi and Aboul-Fotouh) ve eski rejimin iki adamının (Shafiq ve Amr Moussa) belirlediği bir arenada –hepsinin kıyaslanamayacak kadar büyük kampanya hazineleri ve bir o kadar geniş medya yayınları vardı– Mursi ve Shafiq'in ardından, geçerli oyların yüzde 20'sinden fazlasını (4,8 milyon oy) alarak üçüncü geldi. Ülkenin ve isyanın başlıca iki kent merkezindeki oyları daha da büyük sürpriz oldu: Kahire'de yüzde 27,8 ve İskenderiye'de yüzde 31,6 oy alarak diğer bütün adayları geride bıraktı. Mısır'ın beşinci büyük kent bölgesi olan Port Said'de yüzde 40,4 oy aldı!

Sabahy, Nasır rejiminin diktatörlüğe özgü doğasını savunmadan Nasırcılığın ideallerine bağlılığını ilan ediyordu. Seçim programında demokrasiyi yerleştirmeye yönelik, bilhassa güvenlik kuvvetleri, yerel demokrasi ve sendika özgürlükleri göz önüne alındığında rakiplerininkinden çok daha radikal olan düzenlemeler yer alıyordu. Aynı zamanda "stratejik kalkınma planlamasını", "kalkınmada devletin rolünün canlandırılmasını ve kalkınma yatırımlarına yapılan harcamaların artırılmasını" ve bunun özellikle kârlar üzerindeki vergiler artırılarak finanse edilmesini savunuyordu.[42]

41. Bkz. Bölüm 4.
42. Hamdeen Sabahy, *Naqdur Nabniha min Jadid: al-Barnamaj al-Intikhabi li-Hamdin Sabahi li-Ri'asat Misr*, Kahire: 2012; burada aktarılan cümleler sayfa 24'tedir.

Sabahy'nin seçim sonuçları, Nasır sonrası Mısır gibi derinlemesine "İslamileştirilmiş" bir ülkede ve hatta Müslüman Kardeşler'in sözde fethedilmez kalesi olan İskenderiye gibi bir şehirde bile mevcut solun potansiyelini gözler önüne seriyor. Sabahy, sosyalizmi savunan bir solun Arap kamuoyu için nefret uyandırıcı değilse bile ihmal edilebilecek bir nicelik haline geldiği fikrini sorgulamadan kabul edenleri, mümkün olan en net biçimde yalanlıyor. Seçimlerden sonra Hamdeen Sabahy geniş tabanlı bir hareketi, Mısır solunda yer alan diğer şahsiyetleri ve grupları bir araya getiren Mısır Halk Akımı'nı (*al-Tayyar al-Sha'bi al-Misri*) kurdu. Bu yeni hareketin kuruluşu, 22 Eylül 2012'de ilan edildi.

Arap isyanının temel özlemleri, Tunus ve Mısır'daki göstericilerin dillendirdiği ilk sloganlarda ifade buldu: Tunus'ta, "İş haktır, hırsızlar sürüsü!" ve onur kavramının, her şeyden önce işsizlere ve küçük esnafa onurlarının ayaklar altına alındığı hissi veren toplumsal koşulları ifade ettiği Mısır'da, "Ekmek, Özgürlük, Sosyal Adalet!" ve "Ekmek, Özgürlük, İnsan Onuru!" Eğer bu temel özlemlerin gerçekleşmesine giden yol inşa edilecekse, Tunus'taki UGTT ya da Mısır'daki Halk Akımı-EFITU birliği gibi sol güçler büyümek ve zafer kazanmak zorundadır. Halihazırda kazanılmış olduğu ülkelerde bile sürekli tehdit altında olan özgürlüklerin elde edilmesine ve sağlamlaştırılmasına ek olarak, bu temel talepler –iş ve daha iyi yaşam koşulları– karşılanmadığı müddetçe, bütün Arap bozkırını tutuşturan Sidi Bouzid kıvılcımının yarattığı devrimci süreç yıllarca sürse bile sona ulaşılamaz.

Bölgenin siyasi yörüngesinde, son birkaç on yılın gerici gelişmelerini silebilecek ve ilerici toplumsal projelere bütünüyle demokratik bir temelde canlılık kazandırabilecek radikal bir dönüş olmadıkça, bütün bölge barbarlık batağına saplanma riskiyle karşı karşıyadır.[43] Arap isyanıyla yükselişe geçen Selefiler, bu isyanın cisimleştirdiği değerlerin tam da antitezidir; Müslüman Kardeşler'le ittifakları, Pakistan, Suudi ve Sudan rejimlerinin en kötü yönlerini genele yayan köktenci diktatörlüklere yol açabilir. Mısır'daki hadiselerin seyri, halihazırda Müslüman Kardeşler'in Arap bölgesinde Türkiye'deki AKP modelinin izinden gideceğine inanan "Post-İslamcılık" tezi taraftarlarının duygusal yanılsamalarını silip süpürdü.[44] Samir Amin olup bitenlere dair bu vizyonu haklı olarak sertçe eleştiriyordu:

---

43. Bu konudaki çalışmam için bkz. *The Clash of Barbarisms: The Making of the New World Disorder*, 2. Baskı, Londra: Saqi Books ve Boulder, CO: Paradigm, 2006.
44. Bkz. Olivier Roy, "Révolution post-islamiste" *Le Monde.fr*, 12 Şubat 2011, http:// www.lemonde.fr/idees/article/2011/02/12/revolution-post-islamiste_1478858_3232.html; ayrıca bkz. Asef Bayat, "The Post-Islamist Revolutions" *Foreign Affairs Snapshot*, 26 Nisan 2011, http://www.foreignaffairs.com/articles/67812/asef-bayat/the-post-islamist-revolutions; ve "Arab Revolts: Islamists aren't Coming!" *Insight Turkey*, Cilt 13, No: 2, 2011, s. 9-14.

"Batı'nın" fikri (bu ifadenin herhangi bir anlamı varsa şayet) söz konusu ülkeler için siyasal İslam'ın alternatifi olmadığına haddinden kolay inanıyor. İslamofobi tuzağına düşme korkusu, bu üzücü alternatifi "kabul etmeyi" –yegâne alternatif olmadığında– fazlasıyla kolay hale getiriyor. İngiltere'de ve Birleşik Devletler'de yayınlanmış çok sayıda çalışma ... "iktidarın ve toplumun –bu durumda İran'ın– İslamizasyonunun ilerleme" ile bağdaşmaz olmadığı argümanını öne sürüyor. İslami İran'da genç kızlarda evlenme yaşının yükseltildiği, çalışan kadın sayısının arttığı, okuryazar olmayanların ve bebek ölüm oranlarının azaldığı ve öğrenci sayısının arttığı gibi örnekler sürekli tekrarlanıyor. Fakat bu istatistikler, elbette önemsiz olmamakla birlikte, hemen hemen her yerde geçerli (örneğin Mısır'da) ve yalnızca hiçbir toplumun "modern dünyanın evriminin" bazı asgari gerekliliklerinden bütünüyle kaçamayacağını ifade ediyor. Karşısındaki meydan okumaya eşit olan genel bir sistemik evrim olduğu anlamına gelmiyor.
İran'ın kendisini "yükselen" bir güç olarak benimsetmekteki başarısızlığı, mevcut piyasanınkinden –"pazar"ın önemsiz bir versiyonu– başka bir ekonomik sistem tahayyül edemeyen İslamcı ideoloji ile alakasız değildir. ... Mısır'daki Müslüman Kardeşler'den pek farkı yoktur. Bu "sefil ve bağımlı piyasa ekonomisi", aynı düzeyde içler acısı olan, zorunlu itaatin şiddete dayalı biçimlerinin kadınlar üzerinde kullanılmasına ve ceza yasasının uygulanmasına indirgenmiş bir şeriat yorumuyla fevkalade bağdaşır. Her yerde olduğu gibi Müslüman dünyada da sekülarizm mücadelesi, söz konusu ulusların ve halkların sürdürülebilir gelişmesinin koşulları olan toplumsal ve demokratik ilerlemelerin gerçekleşmesinin koşuludur.[45]

Demokrasinin konsolidasyonu, devletten bağımsız, güçlü bir işçi hareketinin varlığını gerektirir. Bu kıstas, geleneksel siyaset bilimi tarafından sıkça ihmal edilmesine rağmen belirleyicidir. On dokuzuncu yüzyıl İngiltere'sindeki Çartist hareketten Polonya'daki Solidarnosc'a, Güney Kore'deki Ulusal Sendikalar Konseyi'nden yirminci yüzyılın sonunda Güney Afrika'daki Afrika Ulusal Kongresi'ne kadar kısıtlı oy hakkına karşı işçilerin hareketi, tarihsel olarak eşitlikçi demokrasiye "orta sınıftan" çok daha fazla öncülük etmiştir. Bir ülkenin ne ölçüde demokratikleştiğini belirleyen mihenk taşı, işçi sendikalarının yararlandığı gerçek özgürlüktür. Arap bölgesi bu kurala iyi bir örnek teşkil ediyor.

Tıpkı Arap isyanının Avrupa ve Birleşik Devletler'deki gençlik ve işçi mücadelelerine ilham kaynağı olduğu gibi, neoliberalizmin içinde bulunduğu şiddetli krizi emekçi halklar pahasına –onlara daha fazla neoliberal reform dayatarak– aşmaya yönelik bütün teşebbüslere karşı, isyanın evrimi komşusunda, Avrupa'da gelişen mücadelelerin akıbetinden etkilenecektir. 1950'lerde ve 1960'larda, sosyalist eğilimli kalkınmacılık, Keynesyen paradigmanın uluslararası kapitalist eko-

45. Samir Amin, *The People's Spring: The Future of the Arab Revolution*, Oxford, UK: Pambazuka, 2012, s. 190-91.

nominin çekirdeğindeki egemenliğiyle birlikte yükseldi. Uygarlaşma sürecinde, en gerici neoliberalizm taraftarlarının zaferinin yaratacağı tersine dönüş, –daha önce George W. Bush yönetimindeki Birleşik Devletler'de gözlemlenen ciddi geriye gidiş bu durumu anlamamızı sağladı– Arap bölgesinde de "İslami referanslı" diktatörlükler bağlamında, en acımasız neoliberal reçeteleri dayatmaya yönelik benzer teşebbüsleri kaçınılmaz olarak teşvik edecektir. Diğer taraftan, içinde bulunduğumuz bilgi ve iletişim çağında pek çok kez yaşandığı gibi, herhangi bir bölgedeki zaferler diğer bölgelerdeki mücadeleleri etkilemekten geri kalmayacaktır.[46]

Şu ana kadar Arap isyanının esas başarısı, bölge halklarının *istemeyi* öğrenmesidir. Halihazırda bu büyük bir şey. Demokratik iradelerini en radikal biçimde ifade etmeyi öğrendiler: Sadece kodamanların istedikleri aralıklarla düzenledikleri seçimlerde periyodik olarak ifade bulan irade değil, aynı zamanda sokaklarda, *halk istediği* zaman ifade edilen irade. Arap bölgesinin işçileri, işsizleri ve öğrencileri "gücün sokakta olduğunu" ve bu gücün, sandıktan gelen gücün vazgeçilmez tamamlayıcısı ve düzenleyicisi olduğunu öğrendiler; oylarda hile yapılmadığı zamanlarda bile. Mısır'la ilgili olarak Mona El-Ghobashy'nin maharetli bir şekilde ifade ettiği gibi,

> Sokak gösterileri, başka araçlar yoluyla katılımcı siyasettir. Standart demokratik süreçlerle rekabet etmezler ya da onları baltalamazlar; daha fazla katılım biçimi sağlayarak ve daha geleneksel katılım biçimlerinin etkili olmasını sağlayarak demokrasiyi derinleştirirler. Bugün isyan bittiği için Mısırlılar siyasetlerini oy sandıklarına hapsetmeyecekler. Seçimler özgür ve adil ise hevesle oy kullanacaklar; fakat yeni yönetenlerini kontrol altında tutmak için sokaklara dökülmeye devam edecekler.[47]

---

46. Bir önceki dipnotta bahsi geçen kitapta kısmen yeniden yer verilen, oldukça yaygınlaşmış bir metinde Samir Amin, hem Latin Amerika solunun yeni deneyimlerini hem de "Arap Halklarının Baharlarını" dahil ettiği "Güney halklarının uyanışının ikinci dalgasını" yorumlar. Amin'e göre, "Bu baharlar ... 'kapitalizmin sonbaharına', küreselleşmiş, finansallaşmış, genelleşmiş, tekelleşmiş kapitalizmin gerilemesine denk düşer. Bu hareketler, tıpkı geçen yüzyıldakiler gibi, sistemin çeperindeki halkların ve devletlerin bağımsızlıklarını yeniden kazanmalarıyla, dünyayı dönüştürme inisiyatifini geri almalarıyla başlar. Dolayısıyla bunlar her şeyden önce anti emperyalist hareketlerdir ve sadece potansiyel olarak antikapitalisttirler. Eğer bu hareketler gereken diğer yeniden uyanışlarla, emperyalist merkezdeki işçilerin yeniden uyanışlarıyla yakınlaşmayı başarabilirlerse, bütün insan ırkı için gerçek anlamda sosyalist bir perspektif açılabilir. Fakat bu hiçbir şekilde önceden belirlenmiş "tarihsel bir gereklilik" değildir. Kapitalizmin gerilemesi, sosyalizme doğru uzun bir geçiş yolu açabilir; fakat pekâlâ insanlığı genele yayılmış barbarlığın yoluna da sevk edebilir". Samir Amin, "2011: An Arab Springtime?" 2 Haziran 2011, online olarak erişilebilir: http://monthlyrevie+w. org/commentary/2011-an-arab-springtime#. UIT-EWez7To; basılı nüshası için: *Monthly Review*, Cilt 64, No: 5, Ekim 2011.

47. Mona El-Ghobashy, "Politics b y Other Means" *Boston Review*, Kasım-Aralık 2011, s. 44. "Sokak siyasetinin" ileriye dönük derecelendirilmesine, bilhassa kitlesel protestolar için başlangıç işlevi gören atomize olmuş direniş biçimlerine dair ilginç fikirler için bkz.

Mısırlılar, seçimlere rağmen sokaklarda talepleri için savaşmaya devam ediyor; Tunuslular ve Libyalılar da öyle. Muhammed Mursi'nin cumhurbaşkanlığının ilk yüz gününde verilen mücadelelere dair bir bilanço hazırlayan Mısır Ekonomik ve Sosyal Haklar Merkezi (ECESR), toplumsal protestoların ve grevlerin sayısında artış olduğunu gözlemledi. ECESR, bu sürede ekonominin farklı sektörlerinden, geniş bir yelpazede yer alan toplumsal-mesleki kategorilerden gelen insanların gerçekleştirdiği her türden (kitlesel toplantılar, gösteriler, grevler, yol kapatmalar, vesaire) 1.591 eylem saydı.[48] Yöneticiler ve devlet yetkilileri ise mücadelelerin yeniden canlanmasına, çok sayıda bireysel ve toplu işten çıkarmayı da içeren baskıcı önlemlerle karşılık verdiler.

Fakat Maha Abdelrahman'ın gayet güzel özetlediği çok açık bir sebeple, bunların hiçbiri işe yaramadı ve yaramayacak:

> En nihayetinde on yıldan fazla bir süre boyunca sokaklara dökülmüş olan milyonlarca Mısırlı, Ocak 2011 kitlesel isyanında ve sonrasında ahbap çavuş kapitalizminin bir çeşidinin yerini Batılı hükümetlerle ve uluslararası finans kurumlarıyla sıkı fıkı olan ulusal elitler tarafından belirlenen dizginsiz bir neoliberal kapitalizm alsın diye protesto etmiyor, büyük riskleri bu yüzden almıyor, hayatını bu yüzden feda etmiyordu. Yaşadıkları adaletsizlikler, uzun zamandır görmezden gelinmiş taleplerini, sürekli kötüye giden hayat koşullarını telafi edecek tedbirler alınmadan bu milyonların evlerine dönmeye ve siyasi ve ekonomik adalet için savaşmaktan vazgeçmeye ikna olacağına inanmak güç.[49]

Arap isyanı daha yeni başlıyor. Charles de Gaulle'ün savaş hatıralarında yazdığı gibi, "gelecek uzun sürer".[50] İşte bu güzel bir umut formülü.

Asef Bayat, *Life as Politics: How Ordinary People Change the Middle East*, Stanford, CA: Stanford University Press, 2010.

48. Al-Markaz al-Misri lil-Huquq, *Al-Huquq al-Iqtisadiyya wal-Ijtima'iyya fil-Shuhur al-Ula lil-Ra'is Mursi.*

49. Maha Abdelrahman, "A Hierarchy of Struggles? The 'Economic' and the 'Political' in Egypt's Revolution" *Review of African Political Economy*, Cilt 29, No: 134, Aralık 2012, s. 626.

50. Charles de Gaulle, *Mémoires de guerre*, Cilt 3, *Le Salut: 1944-1946*, Paris: Plon, 1959, s. 73.

Referanslar ve Kaynaklar

Bu kitapta alıntılanan, gazete ya da haber ajanslarından alınan makalelerin çoğu yer sıkıntısı nedeniyle aşağıdaki listeye dahil edilmemiştir. Çalışmalara farklı kişiler tarafından yapılan katkılar ayrı ayrı belirtilmemiştir: Yalnızca çalışmanın kendisi, kapağında yer alan yazarlardan ilkinin adıyla aktarılmıştır.

'Abbas, Hassan, *The Dynamics of the Uprising in Syria, Arab Reform Brief*, Mubadarat al-Islah al-'Arabi/Arab Reform Initiative, www.arab-reform.net, No: 51, Ekim 2011.

Abdel-Malek, Anouar, *Egypt, Military Society: The Army Regime, the Left, and Social Change under Nasser*, trans. Charles Lam Markmann, New York: Random House, 1968.

Abdelrahman, Maha, "In Praise of Organisation: Egypt Between Activism and Revolution" *Development and Change*, Cilt 44, No: 3, Mayıs 2013.

——, "A Hierarchy of Struggles? The 'Economic' and the 'Political' in Egypt's Revolution" *Review of African Political Economy*, Cilt 29, No: 134, Aralık 2012, s. 614-28.

'Abdul-Fadil, Mahmud, *Ra'smaliyyat al-Mahasib: Dirasa fil-Iqtisad al-Ijtima'i*, Cairo: Dar al-'Ayn, 2011.

'Abdullah, Anwar, *al-'Ulama' wal-'Arsh: Thuna'iyat al-Sulta fi al-Sa'udiyya*, Londra: Mu'assasat al-Rafid, 1995.

'Abdul-Latif, Umayma, *Al-Salafiyyun fi Misr wa al-Siyasa*, Doha: al-Markaz al-'Arabi lil-Abhath wa Dirasat al-Siyasat, 2011.

Abouzeid, Rania, "The Syrian Style of Repression: Thugs and Lectures", *Time*, 27 Şubat 2011, http://www.time.com/time/world/article/0,8599,2055713,00.html.

Abul-Magd, Zeinab, "The Army and the Economy in Egypt" *Jadaliyya*, 23 Aralık 2011, http://www.jadaliyya.com/pages/index/3732/the-army-and-the-economy-in-egypt.

——, "The Generals' Secret: Egypt's Ambivalent Market", *Sada*, Washington, DC: Carnegie Endowment for International Peace, 9 Şubat 2012, http://carnegieendowment.org/sada/index.cfm?fa=show&article=47137&solr_hilite.

——, "Al-Ikhwan al-Ra'smaliyyun", *Al-Tahrir*, 12 Şubat 2012.

Aburish, Saïd, *The Rise, Corruption and Coming Fall of the House of Saud*, Londra: Bloomsbury, 1994.

Achcar, Gilbert, "The Arab World: Absence of Democracy", *Le Monde diplomatique*, Haziran 1997.

——, "The Strategic Triad: USA, Russia, China" and "Rasputin Plays at Chess: How the West Blundered into a New Cold War" Tariq Ali (Der.), *Masters of the Universe? NATO's Balkan Crusade* içinde, Londra: Verso, 2000, s. 57-144.
——, *Eastern Cauldron: Islam, Afghanistan, Palestine and Iraq in a Marxist Mirror*, New York: Monthly Review Press, ve Londra: Pluto, 2004.
——, "Fantasy of a Region that Doesn't Exist. Greater Middle East: The US Plan" *Le Monde diplomatique*, Nisan 2004.
——, "Self-Deception and Selective Expertise: Bush's Cakewalk into the Iraq Quagmire" *CounterPunch*, 5 Mayıs 2004, http://www.counterpunch.org/2004/05/05/bush-s-cakewalk-into-the-iraq-quagmire/.
——, "Arab Spring: Late and Cold" *Le Monde diplomatique*, Temmuz 2005.
——, *The Clash of Barbarisms: The Making of the New World Disorder*, 2. Baskı, Londra: Saqi Books, ve Boulder, CO: Paradigm Publishers, 2006.
——, "Orientalism in Reverse: Post-1979 Trends in French Orientalism" *Radical Philosophy*, No. 151, Eylül-Ekim 2008, s. 20-30.
——, "Estabilidad e inestabilidad en Egipto: una mirada de cerca al reciente crecimiento económico" ICEX (Der.), *Claves de la Economía Mundial 2009* içinde, Madrid: Instituto Español de Comercio Exterior, 2009, s. 455-61; İngilizce orijinal metin, "Stability and Instability in Egypt: A Closer Look at Recent Egyptian Growth" http://eprints.soas.ac.uk/10365/ adresinden erişilebilir.
——, "Al-Yasar al-'Arabi: Hiwar Ajrahu Wa'el 'Abdul-Rahim" *Al-Adab*, No: 4-5, 2010, s. 49.
——, *The Arabs and the Holocaust: The Arab-Israeli War of Narratives*, New York: Metropolitan/Picador, 2010; Londra: Saqi Books, 2010; 2. Baskı, 2011.
——, "Libya: A Legitimate and Necessary Debate from an Anti-Imperialist Perspective" *ZNet*, 25 Mart 2011, http://www.zcommunications.org/libya-a-legitimate-and-necessary-debate-from-an-anti-imperialist-perspective-by-gilbert-achcar.
——, "Gilbert Achcar: The Revolution Has Just Begun" *Al-Akhbar English*, 24 Ağustos 2011, http://english.al-akhbar.com/content/gilbert-achcar-revolution-has-just-begun; Arapça orijinali için; "Gilbert al-Ashqar: Amirka Talhath Wara' Qitar al-Thawrat" (Söyleşi Dima Charif), *Al-Akhbar*, 22 Haziran 2011, http://www.al-akhbar.com/node/15106.
——, "NATO's 'Conspiracy' Against the Libyan Revolution" *Jadaliyya*, 16 Ağustos 2011, http://www.jadaliyya.com/pages/index/2401/natos-conspiracy-against-the-libyan-revolution.
——, "Syria: Militarization, Military Intervention and the Absence of Strategy" *Al- Akhbar English*, 18 Kasım 2011, http://english.al-akhbar.com/content/syria-militarization-military-intervention-and-absence-strategy.
——, "The Bouazizi Spark: The Beginning of a Long Revolutionary Process" *Al-Akhbar English*, 10 Ocak 2012, http://english.al-akhbar.com/content/bouazizi-spark-beginning-long-revolutionary-process.
——, "Opportunists and the Revolution" *Al-Akhbar English*, 27 Ocak 2012 http:// english.al-akhbar.com/node/3724.
Achy, Lahcen, "Why did protests in Algeria fail to gain momentum?" *Foreign Policy*, 31 Mart 2011, http://mideast.foreignpolicy.com/posts/2011/03/31/why_did_protests_in_algeria_fail_to_gain_momentum.

Adly, Amr, *Mubarak (1990-2011): The State of Corruption, ARI Thematic Studies*, Mart 2011 [aslında Mart 2012].

"Libya economy reveals basis for protests" *afrol News*, 16 Şubat 2011, http://www.afrol.com/articles/37336.

Agha, Hussein ve Robert Malley, "This Is Not a Revolution" *New York Review of Books*, Cilt 59, No: 17, http://www.nybooks.com/articles/archives/2012/nov/08/not-revolution/.

Ahmar (al-), al-Muldi, *Al-Intikhabat al-Tunisiyya: Khafaya Fashal al-Qiwa al-Hadathiyya wa Mashakil Najah Hizb al-Nahda al-Islami*, Doha: al-Markaz al-'Arabi lil-Abhath wa Dirasat al-Siyasat, 2011.

Ahmida, Ali Abdullatif, "Libya, Social Origins of Dictatorship, and the Challenge for Democracy" *Journal of the Middle East and Africa*, Cilt 3, No: 1, 2012, s. 70-81.

Alexander, Christopher, *Tunisia: Stability and Reform in the Modern Maghreb*, Oxon, UK: Routledge, 2010.

Alibi (al-), Farid, *Tunis: al-Intifada wal-Thawra*, Sfax: Nuha, 2011.

Allal, Amin ve Vincent Geisser, "Tunisie: 'Révolution de jasmin' ou Intifada?" *Mouvements*, No: 66, Yaz 2011, s. 62-8.

Alterman, Jon, *New Media, New Politics? From Satellite Television to the Internet in the Arab World*, Policy Paper No: 48, Washington, DC: The Washington Institute for Near East Policy, 1998.

Althusser, Louis, *For Marx*, Çev. Ben Brewster, Harmondsworth, UK: Penguin, 1969 [*Marx İçin*, Çev. Işık Ergüden, İthaki Yayınları, 2002].

Amin, Samir vd, *Al-Dimuqratiyya wal-Thawra fi Misr*, Cairo: al-Dar al-Ishtirakiyya, 2012.

——, "2011: An Arab Springtime?" *Monthly Review*, 2 Haziran 2011, http://monthlyreview.org/commentary/2011-an-arab-springtime#.UIT-EWez7To.

——, *The People's Spring: The Future of the Arab Revolution*, Oxford, UK: Pambazuka, 2012.

——, see Riad, Hassan.

'Amrusi (al-), Salah, " 'Iqtisad al-Suq al-Islami': al-Barnamaj al-Iqtisadi wal-Ijtima'i lil-Ikhwan al-Muslimin fi Misr" *Bidayat*, No: 1, Kış/Bahar 2012, s. 79-82.

Arab Monetary Fund [Sunduq al-Naqd al-'Arabi] (Der.), *Tahwilat al-'Amilin fi al-Kharij wal-Tanmiya al-Iqtisadiyya fi al-Duwal al-'Arabiyya, Al-Taqrir al-Iqtisadi al-'Arabi al-Muwahhad 2006*, Abu Dhabi: Sunduq al-Naqd al-'Arabi, 2006.

Arab World Initiative, "Research: Broad-based Youth Programs Needed", 15 Ocak 2011, World Bank, http://arabworld.worldbank.org/content/awi/en/home/featured/youth_programs.html.

Asher-Schapiro, Avi, "The GOP Brotherhood of Egypt" *Salon.com*, 26 Ocak 2012, http://www.salon.com/2012/01/26/the_gop_brotherhood_of_egypt/.

Assad (al-), Bashar, "Interview with Syrian President Bashar al-Assad" *Wall Street Journal*, 31 Ocak 2011.

Awadi (al-), Hesham *In Pursuit of Legitimacy: The Muslim Brothers and Mubarak, 1982-2000*, Londra: Tauris Academic Studies, 2004.

Ayeb, Habib, "Social and Political Geography of the Tunisian Revolution: The Alfa Grass Revolution" *Review of African Political Economy*, Cilt 38, No: 129, Eylül 2011, s. 467-479.

Ayubi, Nazih, *Bureaucracy&Politics in Contemporary Egypt*, Londra: Ithaca, 1980.
——, *The State and Public Policies in Egypt Since Sadat*, Reading, UK: Ithaca, 1991.
——, *Overstating the Arab State: Politics and Society in the Middle East*, Londra: I.B. Tauris, 1995.
Azmeh (Al-), Aziz, *Islams and Modernities*, 3. Baskı, Londra: Verso, 2009.
Babeuf, *Textes choisis*, Paris: Editions sociales, 1965.
Baker, Aryn, "Sunni-Shi'ite Divide Clouds Prospects for Reform in Bahrain" *Time*, 26 Şubat 2011.
Bard, Mitchell, "The 1968 Sale of Phantom Jets to Israel" *Jewish Virtual Library*, http://www.jewishvirtuallibrary.org/jsource/US-Israel/phantom.html.
Barout, Mohammed Jamal, "Suriyya 2010: al-Islah aw al-Karitha" *Al-Tajdid al-'Arabi*, 2 Haziran 2005, http://arabrenewal.info/.
——, "Tahaddi al-Amn al-Ghaza'i: Ru'yat Mashru' 'Suriyya 2025' " *Buhuth Iqtisadiyya 'Arabiyya*, No: 43-44, Yaz-Güz 2008, s. 175-91.
——, *Al-'Aqd al-Akhir fi Tarikh Surya: Jadaliyyat al-Jumud wal-Islah*, Doha: al-Markaz al-'Arabi lil-Abhath wa Dirasat al-Siyasat, 2012.
Bassiouny, Mustafa ve 'Umar Sa'id, *Rayat al-Idrab fi Sama' Misr: 2007 Haraka 'Ummaliya Jadida*, Cairo: Markaz al-Dirasat al-Ishtirakiyya, 2007.
Batatu, Hanna, "State and Capitalism in Iraq: A Comment" *Wealth and Power in the Middle East, MERIP* içinde, No: 142, Eylül-Ekim 1986, s. 10-12.
——, *Syria's Peasantry, the Descendants of Its Lesser Rural Notables, and Their Politics*, Princeton, NJ: Princeton University Press, 1999.
Battesti, Vincent ve François Ireton (Der.), *L'Egypte au présent. Inventaire d'une société avant révolution*, Paris: Sindbad/Actes Sud, 2011.
Baumann, Hannes, *Citizen Hariri and Neoliberal Politics in Post-War Lebanon*, Doktora Tezi, Londra: SOAS, University of Londra, 2012.
Bayat, Asef, *Islam and Democracy: What is the Real Question?* ISIM paper 8, Amsterdam: Amsterdam University Press, 2007.
——, *Life as Politics: How Ordinary People Change the Middle East*, Stanford, CA: Stanford University Press, 2010.
——, "The Post-Islamists Revolutions" *Foreign Affairs Snapshot*, 26 Nisan 2011, http://www.foreignaffairs.com/articles/67812/asef-bayat/the-post-islamist-revolutions.
——, "Arab Revolts: Islamists aren't Coming!" *Insight Turkey*, Cilt 13, No: 2, 2011, s. 9-14.
BBC, "Syria unrest: Who are the shabiha?" 29 Mayıs 2012, http://www.bbc.co.uk/ news/world-middle-east-14482968.
Bearman, Jonathan, *Qadhafi's Libya*, Londra: Zed Books, 1986.
Beblawi, Hazem and Giacomo Luciani (Der.), *The Rentier State*, Londra: Croom Helm, 1987.
Becker, Carmen, "Strategies of Power Consolidation in Syria Under Bashar al-Asad: Modernizing Control Over Resources" *Arab Studies Journal*, Cilt 13/14, No: 2/1, Güz 2005/Bahar 2006, s. 65-91.
Beinart, Peter, "Obama Betrayed Ideals on Israel" *Newsweek*, 12 Mart 2012.

Beinin, Joel and Frédéric Vairel (Der.), *Social Movements, Mobilization, and Contestation in the Middle East and North Africa*, Stanford, CA: Stanford University Press, 2011.

Ben Gharbia Sami, "The Internet Freedom Fallacy and the Arab Digital Activism" *Nawaat*, 17 Eylül 2010, http://nawaat.org/portail/2010/09/17/the-internet-freedom-fallacy-and-the-arab-digital-activism/.

Ben Jaballah, Ghazi, "Graduate Unemployment in the Maghreb" *Policy Brief*, Washington, DC: German Marshall Fund, Kasım 2011.

Ben Néfisssa, Sarah ve Blandine Destremau (Der.), *Protestations sociales, révolutions civiles. Transformations du politique dans la Méditerranée arabe, Revue Tiers Monde*, Özel Sayı, 2011.

Ben Romdhane, Mahmoud, *Tunisie: Etat, économie et société. Ressources politiques, légitimation, régulations sociales*, Tunis: Sud Editions, 2011.

Bhalla, Reva, "Making Sense of the Syrian Crisis" *Stratfor*, 5 Mayıs 2011, http://www.stratfor.com/weekly/20110504-making-sense-syrian-crisis.

Bishara, Azmi, *Hal min Mas'ala Qubtiyya fi Misr?* Doha: al-Markaz al-'Arabi lil-Abhath wa Dirasat al-Siyasat, 2012.

——, *Fi al-Thawra wa al-Qabiliyya lil-Thawra*, Doha: al-Markaz al-'Arabi lil-Abhath wa Dirasat al-Siyasat, 2012.

Blanchard, Christopher ve Jim Zanotti, *Libya: Background and U.S. Relations*, Washington, DC: Congressional Research Service, 18 Şubat 2011.

Blavier, Pierre, "La révolution tunisienne: chômage, expansion scolaire et fracture régionale?" *Actes de la Recherche en Sciences Sociales*, Eylül 2013.

Bond, Patrick, "Neoliberal Threats to North Africa" *Review of African Political Economy*, Cilt 38, No: 129, Eylül 2011, s. 481-95.

Bonnefoy, Laurent, Franck Mermier ve Marine Poirier (Der.), *Yémen. Le tournant révolutionnaire*, Sanaa: Cefas et Paris: Karthala, 2012.

Boulila, Ghazi, Chaker Gabsi ve Mohamed Haddar, "La pauvreté régionale en Tunisie" GRI DREEM, İstanbul, 21-23 Mayıs 2009, http://gdri.dreem.free.fr/wp-content/d1-2boulila-chaker-haddar-la-pauvrete-regionale-istalbul-2.pdf.

Bourdieu, Pierre, *Practical Reason: On the Theory of Action*, Cambridge, UK: Polity, 1998.

——, *Masculine Domination*, Çev. Richard Nice, Cambridge, UK: Polity, 2001.

Bradley, John, *After the Arab Spring: How the Islamists Hijacked the Middle East Revolts*, New York: Palgrave Macmillan, 2012.

Brookings Project on U.S. Policy Towards the Islamic World, *An Agenda for Action: The 2002 Doha Conference on U.S. Relations with the Islamic World*, Washington, DC: The Brookings Institution, 2003.

Brown, Anthony Cave, *Oil, God and Gold: The Story of Aramco and the Saudi Kings*, New York: Houghton Mifflin, 1999.

Bush, George W., "Remarks by the President at the 20th Anniversary of the National Endowment for Democracy" Washington, DC: White House, Office of the Press Secretary, 6 Kasım 2003, http://georgewbush-whitehouse.archives.gov/news/releases/2003/11/20031106-2.html.

Bush, Ray, *Poverty and Inequality: Persistence and Reproduction in the Global South*, Londra: Pluto, 2007.

Bush, Ray ve Habib Ayeb (Der.), *Marginality and Exclusion in Egypt*, Londra: Zed, 2012.

Butalib, Muhammad Najib, *Al-Ab'ad al-Siyasiyya lil-Zahira al-Qabaliyya fi al-Mujtama'at al-'Arabiyya: Muqaraba Susyulujiyya lil-Thawratayn al-Tunisiyya wal- Libiyya*, Doha: al-Markaz al-'Arabi lil-Abhath wa Dirasat al-Siyasat, 2011.

Butler, Amy, "Saudi, U.S. Finalize F-15SA Sale" *Aviation Week*, 2 Ocak 2012.

Calvert, John, *Sayyid Qutb and the Origins of Radical Islamism*, New York: Columbia University Press, 2010.

Carré, Olivier, *Mystique et politique: Lecture révolutionnaire du Coran par Sayyid Qutb, Frère musulman radical*, Paris: Presses de la FNSP and Cerf, 1984.

Central Bureau of Statistics (Syria), http://www.cbssyr.org/.

Central Informatics Organisation (Bahrain), *Statistical Abstract 2011*, http:// www.cio. gov.bh.

Central Intelligence Agency, *The Challenge of Ethnic Conflict to National and International Order in the 1990s, Geographic Perspectives: A Conference Report*, Washington, DC: CIA, 1995.

Chami, Ralph vd, *Libya beyond the Revolution: Challenges and Opportunities*, Washington, DC: IMF, 2012.

Chang, Ha-Joon, *Kicking Away the Ladder: Development Strategy in Historical Perspective*, Londra: Anthem Press, 2003.

Charara, Waddah, *Dawlat "Hizbullah": Lubnan Mujtama'an Islamiyyan*, Beirut: Dar al-Nahar, 1996.

Chaudhry, Kiren Aziz, *The Price of Wealth: Economies and Institutions in the Middle East*, Ithaca, NY: Cornell University Press, 1997.

Chomsky, Noam ve Gilbert Achcar, *Perilous Power: The Middle East and U.S. Foreign Policy*, Stephen Shalom (Der.), genişletilmiş 2. Baskı, Boulder, CO: Paradigm Publishers, 2008.

Chorin, Ethan, *Exit Gaddafi: The Hidden History of the Libyan Revolution*, Londra: Saqi Books, 2012.

Chouikha, Larbi ve Éric Gobe, "La Tunisie entre la 'révolte du bassin minier de Gafsa' et l'échéance électorale de 2009" *L'Année du Maghreb* 2009, s. 387-420.

Clément, Françoise, Marie Duboc ve Omar El Shafei, "Le rôle des mobilisations des travailleurs et du mouvement syndical dans la chute de Moubarak" *Mouvements*, No: 66, Yaz 2011, s. 69-78.

Cochrane, Paul, "Boon Time for Mercenaries" *Executive*, No: 143, Haziran 2011, http:// www.executive-magazine.com/getarticle.php?article=14309.

Committee for the Abolition of Third World Debt, http://cadtm.org.

Corm, George, *Labor Migration in the Middle East and North Africa: A View from the Region*, Washington, DC: World Bank, ca. 2006.

Courbage, Youssef ve Emmanuel Todd, *A Convergence of Civilizations: The Transformation of Muslim Societies Around the World*, Çev. George Holoch, New York: Columbia University Press, 2011.

Dabashi, Hamid, *The Arab Spring: The End of Postcolonialism*, Londra: Zed, 2012.

Darwish, Husam al-Din, *Munaqasha Naqdiyya li-Abhath Muhammad Jamal Barut 'an al-Thawra al-Suriyya*, Doha: al-Markaz al-'Arabi lil-Abhath wa Dirasat al-Siyasat, 2012.

Dede, Alper, "The Arab Uprisings: Debating the 'Turkish Model' " *Insight Turkey*, Cilt 13, No: 2, 2011, s. 23-32.

Defense Industry Daily, "2010-12 Saudi Shopping Spree: F-15s, Helicopters&More" *Defense Industry Daily*, 9 Mart 2012.

De Smet, Brecht, *The Prince and the Pharoah: The Collaborative Project of Egyptian Workers and their Intellectuals in the Face of Revolution*, Doktora Tezi, Ghent: Ghent University, 2012.

De Soto, Hernando, "The Free Market Secret of the Arab Revolutions" *Financial Times*, 8 Kasım 2011.

Diouri, Moumen, *A qui appartient le Maroc?* Paris: L'Harmattan, 1992.

Diri (al-), Ali Ahmad, "Al-Bahrayn: Dakhil al-Maydan, Kharij al-Ta'ifa" *Bidayat*, No: 1, Kış/Bahar 2012, s. 54-61.

Disuqi, Abduh Mustafa, "Al-Duktur Sa'id Ramadan, al-Sikritir al-Shakhsi lil-Imam Hasan al-Banna wa Zuj Ibnatihi" *Ikhwan Wiki*, http://www.ikhwanwiki.com/.

——, "Al-Tanzim al-'Alami lil-Ikhwan al-Muslimin. Al-Nash'at wal-Tarikh" *Ikhwan Wiki*, http://www.ikhwanwiki.com/.

Dreyfuss, Robert, *Devil's Game: How the United States Helped Unleash Fundamentalist Islam*, New York: Henry Holt, 2005.

Dubai Press Club, *Arab Media Outlook 2009-2013*, Dubai: Dubai Press Club, 2010.

Dubai School of Government, *Arab Social Media Report*, Cilt 1, No: 1, Ocak 2011.

——, *Arab Social Media Report*, Cilt 1, No: 2, Mayıs 2011.

Dupret, Baudouin vd, *La Syrie au présent. Reflets d'une société*, Paris: Sindbad/Actes Sud, 2007.

Eakin, Hugh, "The Strange Power of Qatar" *New York Review of Books*, Cilt 58, No: 16, 27 Ekim 2011.

Economist (The), "An Old Chinese Myth" *The Economist*, 3 Ocak 2008.

——, "The Upheaval in Egypt: An End or a Beginning?" *The Economist*, 3 Şubat 2011.

——, "Pedalling Prosperity, Special Report: China's Economy" *The Economist*, 26 Mayıs 2012.

——, "Vote for the Brother: A Muslim Brother Is Better than a Mubarak Crony" *The Economist*, 16 Haziran 2012.

——, "Libya: Despite everything, it's still a success" *The Economist*, 15 Eylül 2012.

Energy Information Administration (USA), "Country Analysis Briefs: Libya" Haziran 2012, www.eia.doe.gov.

Epstein, Gerald (Der.), *Capital Flight and Capital Controls in Developing Countries*, Cheltenham, UK: Edward Elgar, 2005.

Erdle, Steffen, *Ben Ali's 'New Tunisia' (1987–2009): A Case Study of Authoritarian Modernization in the Arab World*, Berlin: Klaus Schwarz, 2010.

Erdmann, Gero, ve Ulf Engel, "Neopatrimonialism Revisited-Beyond a Catch-All Concept" Hamburg: GIGA Working Papers, No: 16, Şubat 2006.

Errian (El-), Essam, "What the Muslim Brothers Want" *New York Times*, 9 Şubat 2011.

Faruq, 'Abdul-Khaliq, *Iqtisadiyyat al-Fasad fi Misr: Kayfa Jara Ifsad Misr wal-Misriyyin 1974-2010*, Cairo: Maktabat al-Shuruq al-Dawliyya, 2011.

Fayid, 'Ammar Ahmad, *Al-Salafiyyun fi Misr: Min Shar'iyat al-Fatwa ila Shar'iyat al- Intikhab*, Doha: Markaz al-Jazira lil-Dirasat, 2012.

Femia, Francesco ve Caitlin Werrell, "Syria: Climate Change, Drought and Social Unrest" The Center for Climate&Security, 29 Şubat 2012, http://climateandsecurity.org/2012/02/29/syria-climate-change-drought-and-social-unrest/.

Fierro, José Daniel ve Santiago Alba Rico, *Túnez, la Revolución*, Hondarribia: Hiru, 2011.

Filiu, Jean-Pierre, *Le Nouveau Moyen-Orient. Les peuples à l'heure de la révolution syrienne*, Paris: Fayard, 2013.

Freitag, Ulrike (Der.), *Saudi-Arabien. Ein Königreich im Wandel?* Paderborn: Ferdinand Schöningh, 2010.

Fromherz, Allen, *Qatar: A Modern History*, Washington, DC: Georgetown University Press, 2012.

Fukuyama, Francis, "The End of History" *The National Interest*, No: 16, Yaz 1989, s. 3-18.

——, *The End of History and the Last Man*, New York: Avon Books, 1992.

Fuller, Graham, *The Youth Factor: The New Demographics of the Middle East and the Implications for U.S. Policy*, Washington, DC: Brookings Institution, 2003.

Gaddafi, Muammar, "Nass Kalimat Mu'ammar al-Qadhdhafi Yaum 22 Fibrayir 2011" *Bilad al-'Arab*, 25 Şubat 2012, http://beladalorb.com/cat22/13198.html.

Gantin, Karine ve Omeyya Seddik, "Revolt in a Tunisian Mining Town" *Le Monde diplomatique*, Temmuz 2008.

Gatti, Roberta, Diego Angel-Urdinola vd, *Striving for Better Jobs: The Challenge of Informality in the Middle East and North Africa Region*, Washington, DC: World Bank, 2011.

Ghannam, Jeffrey, *Social Media in the Arab World: Leading up to the Uprisings of 2011*, Washington, DC: Center for International Media Assistance, NED, 3 Şubat 2011.

Ghobashy (El-), Mona "The Metamorphosis of the Egyptian Muslim Brothers" *International Journal of Middle East Studies* içinde, Cilt 37, No: 3, Ağustos 2005, s. 373-95.

——, "Politics by Other Means" *Boston Review*, Kasım-Aralık 2011, s. 39-44.

Global Witness, "Leaked Gaddafi-Era Documents Expose the Need for Urgent Oil Reforms" 13 Nisan 2012, http://www.globalwitness.org/library/leaked-documents-expose-need-urgent-oil-reforms-0.

Godelier, Maurice, *Rationality and Irrationality in Economics*, Çev. Brian Pearce, New York: Monthly Review Press, 1973.

Gordon, Michael, "Failed Efforts and Challenges of America's Last Months in Iraq" *New York Times*, 22 Eylül 2012.

Graciet, Catherine ve Eric Laurent, *Le Roi prédateur*, Paris: Seuil, 2012.

Gräf, Bettina, "IslamOnline.net: Independent, Interactive, Popular" *Arab Media&Society*, No: 4, Kış 2008, http://www.arabmediasociety.com/?article=576.

Gräf, Bettina ve Jakob Skovgaard-Petersen (Der.), *Global Mufti: The Phenomenon of Yusuf al-Qaradawi*, Londra: Hurst, 2009.

Gray, Matthew, *Conspiracy Theories in the Arab World: Sources and Politics*, Abingdon, UK: Routledge, 2010.

——, *A Theory of "Late Rentierism" in the Arab States of the Gulf*, Qatar: Center for International and Regional Studies-Georgetown University, 2011.

Greenspan, Alan, *The Age of Turbulence: Adventures in a New World*, New York: Penguin Press, 2007.

Grifa, Moussa, "The Libyan Revolution: Establishing a New Political System and The Transition to Statehood" *Arab Reform Brief*, No: 62, Mubadarat al-Islah al-'Arabi/Arab Reform Initiative, www.arab-reform.net, Eylül 2012.

Grimmett, Richard, *U.S. Arms Sales: Agreements with and Deliveries to Major Clients, 2003-2010*, Washington, DC: Congressional Research Service, 16 Aralık 2011.

Grimmett, Richard ve Paul Kerr, *Conventional Arms Transfers to Developing Nations, 2004-2011*, Washington, DC: Congressional Research Service, 24 Ağustos 2012.

Gumuscu, Sebnem, "Economic Liberalization, Devout Bourgeoisie, and Change in Political Islam: Comparing Turkey and Egypt" EUI Working Paper RSCAS 2008/19, Florence: European University Institute, 2008.

——, "Class, Status, and Party: The Changing Face of Political Islam in Turkey and Egypt" *Comparative Political Studies*, Cilt 43, No: 7, Şubat 2010, s. 835-61.

Gumuscu, Sebnem ve Deniz Sert, "The Power of the Devout Bourgeoisie: The Case of the Justice and Development Party in Turkey" *Middle Eastern Studies*, Cilt 45, No: 6, Kasım 2009, s. 953-68.

Hachemaoui, Mohammed, "La rente entrave-t-elle vraiment la démocratie? Réexamen critique des théories de 'l'État rentier' et de la 'malédiction des ressources' " *Revue française de science politique*, Cilt 62, No: 2, 2012, s. 207-30.

——, "Y a-t-il des tribus dans l'urne? Sociologie d'une énigme électorale (Algérie)" *Cahiers d'études africaines*, Cilt LII (1), No: 205, 2012, s. 103-63.

Haddad, Bassam, *Business Networks in Syria: The Political Economy of Authoritarian Resilience*, Stanford, CA: Stanford University Press, 2012.

——, "The Syrian Regime's Business Backbone" *Middle East Report*, Cilt 42, No: 262, Bahar 2012, http://www.merip.org/mer/mer262/syrian-regimes-business-backbone.

Haimzadeh, Patrick, *Au Coeur de la Libye de Kadhafi*, Paris: J-C Lattès, 2011.

Hajj Salih (al-), Yasin, "Fi al-Shabbiha wal-Tashbih wa Dawlatahuma" *Kalamon*, No. 5, Kış 2011.

Hakimian, Hassan ve Ziba Moshaver (Der.), *The State and Global Change: The Political Economy of Transition in the Middle East and North Africa*, Richmond, UK: Curzon, 2001.

Hamalawy (el-), Hossam, "1977: The Lost Revolution" http://www.scribd.com/doc/12893045/1977-Bread-Uprising.

Hamdi (al-), Bashir, *Al-Haq fil-Sulta wal-Thawra wal-Dimuqratiyya. Qira'at fi Masar Thawrat al-Huriyya wal-Karama*, Sidi Bouzid: Donia, 2011.

Hanieh, Adam, *Capitalism and Class in the Gulf Arab States*, New York: Palgrave Macmillan, 2011.

Hansen, Suzy, "The Economic Vision of Egypt's Muslim Brotherhood Millionaires", *Bloomberg Businessweek*, 19 Nisan 2012

Harb, Imad, "The Egyptian Military in Politics: Disengagement or Accommodation?" *Middle East Journal*, Cilt 57, No: 2, Yaz 2003, s. 269-90.

Hasbani, Nadim, "The Geopolitics of Weapons Procurement in the Gulf States" *Defense&Security Analysis*, Cilt 22, No: 1, Mart 2006, s. 73-88.

Headey, Derek ve Shenggen Fan, *Reflections on the Global Food Crisis: How Did It Happen? How Has It Hurt? And How Can We Prevent the Next One?* Washington, DC: International Food Policy Research Institute, 2010.

Heinsohn, Gunnar, *Söhne und Weltmacht: Terror im Aufstieg und Fall der Nationen*, Zurich: Orell Füssli Verlag, 2003.

Hendrixson, Anne, "Angry Young Men, Veiled Young Women: Constructing a New Population Threat" *Briefing 34*, Dorset, UK: The Corner House, Aralık 2004.

Hertog, Steffen, *Princes, Brokers, and Bureaucrats: Oil and the State in Saudi Arabia*, Ithaca, NY: Cornell University Press, 2010.

Hibou, Béatrice, *Force of Obedience: The Political Economy of Repression in Tunisia*, Cambridge, UK: Polity, 2011.

——, "Tunisie. Économie politique et morale d'un mouvement social", *Politique africaine*, No: 121, Mart 2011, s. 5–22.

Hinnebusch, Raymond, *Syria: Revolution From Above*, Londra: Routledge, 2001.

Hizb al-'Ummal al-Shuyu'i al-Tunisi, "Al-Ihtijajat Taduqq Abwab al-Qasrin" http:// www.albadil.org/spip.php?article1739.

Holliday, Joseph, *Syria's Maturing Insurgency*, Washington, DC: Institute for the Study of War, 2012.

Hroub, Khaled, *Fi Madih al-Thawra: al-Nahr dud al-Mustanqa'*, Beyrut: Dar al-Saqi, 2012.

Human Rights Watch, *Pushed Back, Pushed Around: Italy's Forced Return of Boat Migrants and Asylum Seekers, Libya's Mistreatment of Migrants and Asylum Seekers*, New York: HRW, 2009.

——, *Delivered Into Enemy Hands: US-Led Abuse and Rendition of Opponents to Gaddafi's Libya*, New York: HRW, 2012.

——, *Unacknowledged Deaths: Civilian Casualties in NATO's Air Campaign in Libya*, New York: HRW, 2012.

——, "Tunisia: Q&A on the Trial of Ben Ali, Others for Killing Protesters" 11 Haziran 2012, http://www.hrw.org/news/2012/06/11/tunisia-qa-trial-ben-ali-others-killing-protesters.

Huntington, Samuel, *Political Order in Changing Societies*, New Haven, CT: Yale University Press, 1968.

——, *The Third Wave: Democratization in the Late Twentieth Century*, Norman, OK: University of Oklahoma Press, 1991.

——, *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*, New York: Touchstone, 1997.

Husayn, 'Adil, *Al-Iqtisad al-Misri min al-Istiqlal ila al-Taba'iyya 1974-1979*, 2 Cilt, Beyrut: Dar al-Kalima, 1981.

Ibrahim, Ekram, "6th of April 2008: A Workers' Strike Which Fired the Egyptian Revolution" *Al-Ahram Online*, 6 Nisan 2012, http://english.ahram.org.eg/News/38580.aspx.

Institute of International Finance, *Economic Report: Gulf Cooperation Council Countries*, Washington, DC: IIF, 16 Ocak 2008.

——, *GCC Regional Overview*, Washington, DC: IIF, 13 Mayıs 2010.

International Commission of Inquiry on Libya, *Report of the International Commission of Inquiry on Libya*, New York: Human Rights Council, United Nations, 2 Mart 2012.

International Crisis Group, *Popular Protests in North Africa and The Middle East (III): The Bahrain Revolt*, Middle East/North Africa Report No: 105, 6 Nisan 2011.

——, *Popular Protest in North Africa and the Middle East (V): Making Sense of Libya*, Middle East/North Africa Report No: 107, 6 Haziran 2011.

——, *Popular Protests in North Africa and The Middle East (VI): The Syrian People's Slow Motion Revolution*, Middle East/North Africa Report No: 108, 6 Temmuz 2011.

——, *Tentative Jihad: Syria's Fundamentalist Opposition*, Middle East Report No: 131, 12 Ekim 2012.

International Labour Organisation, *Global Employment Trends 2004*, Geneva: ILO, 2004.

——, *World Social Security Report 2010/11: Providing Coverage in Times of Crisis and Beyond*,Genève: ILO, 2010.

——, *Global Employment Trends 2010*, Geneva: ILO, 2010.

——, *Global Employment Trends for Youth: 2011 Update*, Geneva: ILO, 2011.

——, Department of Statistics, *Statistical Update on Arab States and Territories and North African Countries*, Geneva: ILO, Mayıs 2011.

——, *Global Employment Trends 2012*, Geneva: ILO, 2012.

——, *Employment for Stability and Socio-Economic Progress in North Africa: Strategy for North Africa 2011-2015*, Cairo: ILO, 2012.

International Labour Organisation, LABORSTA Internet, http://laborsta.ilo.org/default.html.

International Monetary Fund, *Regional Economic Outlook: Middle East and Central Asia*, Washington, DC: IMF, 2007.

——, "The Socialist People's Libyan Arab Jamahiriya-2010 Article IV Consultation, Preliminary Conclusions of the Mission" 28 Ekim 2010, http://www.imf.org/external/np/ms/2010/102810.htm.

——-, *Economic Transformation in MENA: Delivering on the Promise of Shared Prosperity*, Group of Eight Summit, 27 Mayıs 2011, Deauville, France, Washington, DC: IMF, 2011.

——-, *World Economic Outlook April 2012: Growth Resuming, Dangers Remain*, Washington, DC: IMF, 2012.

International Telecommunications Union, "Key Global Telecom Indicators for the World Telecommunications Service Sector" http://www.itu.int/ITU-D/ict/statistics/index.html.

IPEMED, *La Confiance dans la société numérique méditerranéenne. Vers un espace .med, IPEMED Palimpsestes*, No: 7, Temmuz 2011.

'Isa, 'Abdul-Malik, *Harakat al-Islam al-Siyasi fi al-Yaman*, Beyrut: Markaz Dirasat al- Wihda al-'Arabiyya, 2012.

Ismail, Salwa, *Political Life in Cairo's New Quarters: Encountering the Everyday State*, Minneapolis: University of Minnesota Press, 2006.

Jad, Islah, "The NGO-isation of Arab Women's Movements" 2004, http://www.shebacss.com/docs/sowcere0036-09.pdf.

Jihaz (Al-) al-Markazi lil-Ta'bi'a al-'Ama wa al-Islah, "Mu'ashshirat al-Faqr Tabqan li Bayanat Bahth al-Dakhl wal-Infaq wal-Istihlak" http://www.capmas.gov.eg/pdf/ studies/pdf/enf1.pdf.

Johnson, Ian, *A Mosque in Munich: Nazis, the CIA, and the Rise of the Muslim Brotherhood in the West*, New York: Houghton Mifflin Harcourt, 2010.

Kang, David, *Crony Capitalism: Corruption and Development in South Korea and the Philippines*, Cambridge, UK: Cambridge University Press, 2002.

Kapiszewski, Andrzej, "Arab Versus Asian Migrant Workers in the GCC Countries" Beyrut: EGM, Population Division, Department of Economic and Social Affairs, United Nations Secretariat, 15-17 Mayıs 2006.

Kaplan, David, "Hearts, Minds, and Dollars" *U.S. News&World Report*, 17 Nisan 2005, http://www.usnews.com/usnews/news/articles/050425/25roots.htm.

Kar, Dev ve Karly Curcio, *Illicit Financial Flows from Developing Countries: 2000-2009*, Washington, DC: Global Financial Integrity, Ocak 2011.

Khafaji (al-), Issam, "State Incubation of Iraqi Capitalism" *Wealth and Power in the Middle East, MERIP* içinde, No: 142, Eylül-Ekim 1986, s. 4-9 ve 12.

Khalaf, Samir ve Roseanne Saad Khalaf, *Arab Youth: Social Mobilisation in Times of Risk*, Londra: Saqi Books, 2011.

Khalidi, Rashid, *Sowing Crisis: The Cold War and American Dominance in the Middle East*, Boston, MA: Beacon, 2009.

——, "Full Transcript of Interview with Palestinian Professor Rashid Khalidi" (Söyleşi Chemi Shalev), *Haaretz*, 5 Aralık 2011.

Khan, Mushtaq ve Jomo Kwame Sundaram (Der.), *Rents, Rent-Seeking and Economic Development: Theory and Evidence in Asia*, Cambridge, UK: Cambridge University Press, 2000.

Khatib, Line, *Islamic Revivalism in Syria: The Rise and Fall of Ba'thist Secularism*, Oxon, UK: Routledge, 2011.

Khiari, Sadri, *Tunisie: le délitement de la cité. Coercition, consentement, résistance*, Paris: Karthala, 2003.

——, "La Révolution tunisienne ne vient pas de nulle part" *Politique africaine*, No: 121, Mart 2011, s. 23-34.

Kienle, Eberhard, *A Grand Delusion: Democracy and Economic Reform in Egypt*, Londra: I.B. Tauris, 2000.

——, "Les 'révolutions' arabes" *Critique internationale*, 2012/1, No: 54, s. 103-17.

Klasen, Stephan ve Francesca Lamanna, "The Impact of Gender Inequality in Education and Employment on Economic Growth in the Middle East and North Africa" Washington, DC: Paper prepared for the World Bank, 2003.

Knowles, Warwick, *Jordan Since 1989: A Study in Political Economy*, Londra: I.B. Tauris, 2005.

Kraetzschmar, Hendrik Jan, "Electoral Rules, Voter Mobilization and the Islamist Landslide in the Saudi Municipal Elections of 2005" *Contemporary Arab Affairs*, Cilt 3, No: 4, Ekim–Aralık 2010, s. 515-33.

Kriegel, Annie, *The French Communists: Profile of a People*, Çev. Elaine Halperin, Chicago: University of Chicago Press, 1972.

Krijgsman, Richard, "Oil&Gas Companies in Libya –a Who's Who" *Evaluate Energy*, 24 Şubat 2011, http://www.oil-blog.com/companies/major-ioc/libyan-oil-gas/.

Lagarde, Christine, "The Arab Spring, One Year On" IMF, 6 Aralık 2011, http://www.imf.org/external/np/speeches/2011/120611.htm.

Lamchichi, Abderrahim, *L'Algérie en crise. Crise économique et changements politiques*, Paris: L'Harmattan, 1991.

Lamloum, Olfa ve Bernard Ravanel, eds, *La Tunisie de Ben Ali. La société contre le régime*, Paris: L'Harmattan, 2002.

Lawson, Fred (Der.), *Demystifying Syria*, Londra: Saqi Books, 2009.

Laythi (al-) Hiba et Khalid Abu-Isma'il, *Al-Faqr fi Suriyya: 1996-2004*, Damascus: UNDP, Haziran 2005.

League of Arab States [Jami'at al-Duwal al-'Arabiyya], Idarat al-Siyasat al-Sukkaniyya wal-Hijra, *Al-Taqrir al-Iqlimi li Hijrat al-'Amal al-'Arabiyya: Hijrat al-Kafa'at al-'Arabiyya, Nazif am Furas 2008*, Cairo: Jami'at al-Duwal al-'Arabiyya, 2009.

Ledeen, Michael, "Creative Destruction: How to Wage a Revolutionary War" *National Review*, 20 Eylül 2001, http://old.nationalreview.com/contributors/ledeen092001.shtml.

Lenin, Vladimir, "The Collapse of the Second International" *Collected Works* içinde, 21, Moscow: Progress Publishers, 1964, s. 205-59.

Lequiller, François, "Is GDP a Satisfactory Measure of Growth?" *OECD Observer*, No: 246247, Aralık 2004-Ocak 2005, http://www.oecdobserver.org/news/fullstory.php/aid/1518/Is_GDP_a_satisfactory_measure_of_growth_.html.

Leverrier, Ignace, *Un OEil sur la Syrie, Le Monde* Blogs, http://syrie.blog.lemonde.fr/.

Lewis, Bernard, *Islam in History*, Chicago: Open Court, 1993.

Lizza, Ryan, "The Consequentialist: How the Arab Spring Remade Obama's Foreign Policy" *New Yorker*, 2 Mayıs 2011.

Long, David, *The United States and Saudi Arabia: Ambivalent Allies*, Boulder, CO: Westview, 1985.

Longhi, Vittorio ve Khalil Bohazza, "Spotlight interview with Salman Jaffar Al Mahfoodh (Bahrain-GFBTU)" ITUC, 1 Mart 2012, http://www.ituc-csi.org/spotlight-interview-with-salman,10736.html.

Luciani, Giacomo ve Steffen Hertog, *Has Arab Business Ever Been, or Will it Be, a Player for Reform? ARI Thematic Study*, Mubadarat al-Islah al-'Arabi/Arab Reform Initiative, www.arab-reform.net, Ekim 2010.

Lussato, Céline, "Tunisie. Messaoudi dénonce 'un nouveau régime dictatorial'" *Le Nouvel Observateur*, 30 Ağustos 2012, http://tempsreel.nouvelobs.com/

monde/20120830.OBS0825/tunisie-ayoub-messaoudi-denonce-un-regime-dictatorial-theqcratique.html..

Lynch, Marc, *Voices of the New Arab Public: Iraq, Al-Jazeera, and Middle East Politics Today*, New York: Columbia University Press, 2006.

Ma'had (Al-) al-Watani lil-Ihsa', *Al-Mas'h al-Watani hawl al-Sukkan wal-Tashghil 2010*, Tunis: Wizarat al-Takhtit wal-Ta'awun al-Dawli, Haziran 2011.

Mahdi, Kamil, Anna Würth ve Helen Lackner (Der.), *Yemen into the Twenty-First century: Continuity and Change*, Reading, UK: Ithaca, 2007.

Mahdi (El-), Rabab, "Labour Protests in Egypt: Causes and Meanings" *Review of African Political Economy*, Cilt 38, No: 129, Eylül 2011, s. 387-402.

Mahdi (El-), Rabab and Philip Marfleet, eds., *Egypt: Moment of Change*, Londra: Zed, 2009.

Malti, Hocine, *Histoire secrète du pétrole algérien*, Paris: La Découverte, 2010.

Mansar (al-), 'Adnan, *Al-Durru wa Ma'danuhu: al-Khilafat bayn al-Hizb al-Dusturi wal-Haraka al-Niqabiyya fi Tunis, 1924-1978. Jadaliyyat al-Tajanus wal-Sira'*, Tunis: Al-Magharibiyya, 2010.

Markaz al-Ma'lumat wa Da'm Ittikhaz al-Qarar, *Min al-Internet ila al-Tahrir: 25 Yanayir min Waqi' al-Facebook wal-Twitter, Taqarir Ma'lumatiyya*, Cilt 5, No: 53, Mayıs 2011.

Markaz (Al-) al-Misri lil-Huquq al-Iqtisadiyya wal-Ijtima'iyya, *Al-Huquq al-Iqtisadiyya wal-Ijtima'iyya fil-Shuhur al-Ula lil-Ra'is Mursi: Ma'at Yawm min Siyasat al-Tajahul wal-Tahmish*, Cairo: ECESR, 11 Ekim 2012.

Marr, Phebe (Der.), *Egypt at the Crossroads: Domestic Stability and Regional Role*, Washington, DC: National Defense University Press, 1999.

Marshall, Shana, "Egypt's Other Revolution: Modernizing the Military-Industrial Complex" *Jadaliyya*, 10 Şubat 2012, www.jadaliyya.com/pages/index/4311/ egypts-other-revolution_modernizing-the-military-i.

Marx, Karl, *Wage Labour and Capital*, in *Marx Engels Selected Works* (*MESW*), Londra: Lawrence and Wishart, 1991, s. 70-90.

——, *The Eighteenth Brumaire of Louis Bonaparte*, *MESW*, s. 91-171.

——, Preface to *A Contribution to the Critique of Political Economy*, *MESW*, s. 172-76.

——, *Capital Volume 1*, Çev. Ben Fowkes, Harmondsworth: Penguin, 1976.

——, *Grundrisse: Foundations of the Critique of Political Economy*, Çev. Martin Nicolaus, Londra: Penguin, 1993.

Marx, Karl ve Frederick Engels, *Manifesto of the Communist Party*, *MESW*, s. 31-62.

——, "Address of the Central Committee to the Communist League", Marx, *The Revolutions of 1848* içinde, editörlüğü ve sunuşu David Fernbach, Londra: Verso, 2010, s. 319-330.

Mashal, Mujib, "Pakistani Troops Aid Bahrain's Crackdown" *Aljazeera.com*, 30 Temmuz 2011, http://www.aljazeera.com/indepth/features/2011/07/2011725145048574888. html.

Mattes, Hanspeter, "Challenges to Security Sector Governance in the Middle East: The Libyan Case" working paper, Geneva Centre for the Democratic Control of Armed Forces (DCAF), Temmuz 2004.

McAdam, Doug, Sidney Tarrow ve Charles Tilly, *Dynamics of Contention*, Cambridge, UK: Cambridge University Press, 2001.

Meijer, Roel (Der.), *Global Salafism: Islam's New Religious Movement*, New York: Columbia University Press, 2009.

Ménoret, Pascal, "The Municipal Elections in Saudi Arabia 2005: First Steps on a Democratic Path" *Arab Reform Brief*, Mubadarat al-Islah al-'Arabi/Arab Reform Initiative, www.arab-reform.net, n.d.

Migreurop, *European Borders: Controls, Detention and Deportations*, 2009/2010 Report, Paris: Migreurop, 2010.

Milanovic, Branko, *Global Inequality Recalculated: The Effect of New 2005 PPP Estimates on Global Inequality*, Policy Research Working Paper 5061, Washington, DC: World Bank, 2009.

Mills, C. Wright, *The Power Elite*, New York: Oxford University Press, 1956.

Mitchell, Timothy, *Rule of Experts: Egypt, Techno-Politics, Modernity*, Berkeley, CA: University of California Press, 2002.

MNSPR (Poverty Reduction and Economic Management Department), *Arab Republic of Egypt –Reshaping Egypt's Economic Geography: Domestic Integration as a Development Platform*, 2 Cilt, Washington, DC: World Bank, Haziran 2012.

Moataz Ahmed, Yasmine, "Who Do Egypt's Villagers Vote For? And Why?" *Egypt Independent*, 10 Nisan 2012, http://www.egyptindependent.com/node/764101.

Monk, Ashby, "Gaddafi Investment Authority, 2006-2011, RIP" Oxford SWF Project, 4 Mart 2011, http://oxfordswfproject.com/2011/03/04/gaddafi-investment-authority-2006-2011-rip/.

Munif, Yasir ve 'Umar Dahi, "Al-Neoliberaliyya wal-Istibdad fi Suriyya" *Bidayat*, No: 1, Kış/Bahar 2012, s. 72-78.

Murphy, Caryle, "Arab Facebook: The Internet's Role in Politics in the Middle East" *The Majalla*, 13 Kasım 2009, http://www.majalla.com/eng/2009/11/article5510699.

Musallam, Adnan, *From Secularism to Jihad: Sayyid Qutb and the Foundations of Radical Islamism*, Westport, CT: Praeger, 2005.

Naba, René, *Les Révolutions arabes*, Paris: Bachari, 2011.

Niblock, Tim with Monica Malik, *The Political Economy of Saudi Arabia*, Oxon, UK: Routledge, 2007.

Nusayra, Hani, *Al-Salafiyya fi Misr: Tahawwulat ma Ba'd al-Thawra*, Cairo: Markaz al-Dirasat al-Siyasiyya wa al-Istratijiyya bil-Ahram, 2011.

Nyrop, Richard vd, *Area Handbook for Egypt*, Washington, DC: The American University, 1976.

Obama, Barack, "Remarks by the President on a New Beginning, Cairo University, Cairo, Egypt" Washington, DC: The White House, 4 Haziran 2009, http://www.whitehouse.gov/the-press-office/remarks-president-cairo-university-6-04-09.

——, "Remarks by the President on the Situation in Egypt" Washington, DC: The White House, 28 Ocak 2011, http://www.whitehouse.gov/the-press-office/2011/01/28/remarks-president-situation-egypt.

——, "Remarks by the President on Egypt" Washington, DC: The White House, 11 Şubat 2011, http://www.whitehouse.gov/the-press-office/2011/02/11/remarks-president-egypt.
——, "Obama: Egypt is not US ally, nor an enemy" *BBC*, 3 Eylül 2012, http://www.bbc.co.uk/news/world-middle-east-19584265.
OPEC, *Annual Statistical Bulletin 1999*, Vienna: OPEC, 2000.
——, *Annual Statistical Bulletin 2009*, Vienna: OPEC, 2010.
——, *Annual Statistical Bulletin 2010/2011*, Vienna: OPEC, 2011.
Ottaway, Marina ve Amr Hamzawy, "Protest Movements and Political Change in the Arab World" *Policy Outlook*, Washington, DC: Carnegie Endowment for International Peace, 28 Ocak 2011.
Owen, Roger, *The Rise and Fall of Arab Presidents for Life*, Cambridge, MA: Harvard University Press, 2012.
Pargeter, Alison, *The Muslim Brotherhood: The Burden of Tradition*, Londra: Saqi Books, 2010 ve 2013.
Perlmutter, Amos, "Islam and Democracy Simply Aren't Compatible" *New York Times* and *International Herald Tribune*, 21 Ocak 1992.
Perthes, Volker, *The Political Economy of Syria under Asad*, Londra: I.B. Tauris, 1995.
Phares, Walid, *The Coming Revolution: Struggle for Freedom in the Middle East*, New York: Threshold Editions, 2010.
Puchot, Pierre, *La Révolution confisquée. Enquête sur la transition démocratique en Tunisie*, Paris: Sindbad/Actes Sud, 2012.
Qaradawi (al-), Yusuf, "Al-Qaradawi Yanfi Talaqqi 'Ard min al-Ikhwan li-Khilafat al- Hudaybi" *Al-Jazeera.net*, 12 Ocak 2004, http://www.aljazeera.net/news/ pages/558d374a-bc05-4639-b537-85c220dd7e50.
——, "Al-Isti'fa' min al-'Amal al-Tanzimi fi al-Ikhwan" *Qaradawi.net*, 22 Eylül 2008, http://qaradawi.net/life/8/940-2011-09-29-12-22-50.html.
——, "Ma' al-Tanzim al-'Alami lil-Ikhwan" *Qaradawi.net*, 19 Eylül 2011, http://qaradawi.net/life/8/5194-2011-09-20-12-41-14.html.
Ramadan, Fatma, *Su'ud al-Haraka al-'Ummaliyya wal-Niqabiyya al-Misriyya khilal 'Am 2007*, Cairo: Al-Mirsad al-Niqabi al-'Ummali, Al-Jam'iyya al-Misriyya lil-Nuhud bil-Musharaka al-Mujtama'iyya, n.d.
——, "Itlala 'ala al-Haraka al-'Ummaliyya fi Misr (2007-2009)" *Al-Hiwar al-Mutammadin*, 25 Haziran 2012, http://www.ahewar.org/debat/show.art.asp?aid=313257.
——, "Fi Hiwar Maftuh" *Al-Hiwar al-Mutammadin*, 12 Ağustos 2012, http://www. ahewar.org/debat/s.asp?aid=319653.
Ramadan, Tariq, *The Arab Awakening: Islam and the New Middle East*, Londra: Allen Lane, 2012.
Rasheed (Al-), Madawi, *A History of Saudi Arabia*, 2nd edn, Cambridge, UK: Cambridge University Press, 2010.
Riad, Hassan (pseudonym of Samir Amin), *L'Egypte nassérienne*, Paris: Editions de Minuit, 1964.
Rice, Condoleezza, "Interview with The Washington Post Editorial Board" Washington, DC: Department of State, 25 Mart 2005, http://2001-2009.state.gov/secretary/rm/2005/43863.htm.

——, "Remarks at the American University in Cairo" Washington, DC: Department of State, 20 Haziran 2005, http://2001-2009.state.gov/secretary/rm/2005/48328.htm.

Roberts, Hugh, "Who Said Gaddafi Had to Go?" *London Review of Books*, Cilt 33, No: 22, 17 Kasım 2011, s. 8-18.

Rodham Clinton, Hillary, "Secretary of State Hillary Rodham Clinton's Remarks on Receiving the George C. Marshall Foundation Award" George C. Marshall Foundation, 2 Haziran 2011, http://www.marshallfoundation.org/SecretaryClintonremarksJune22011.htm.

Rodinson, Maxime, "On 'Islamic Fundamentalism': An Unpublished Interview with Gilbert Achcar" *Middle East Report*, No: 233, Kış 2004, s. 2-4.

Roy, Olivier, "Révolution post-islamiste" *Le Monde.fr*, 12 Şubat 2011, http://www.lemonde.fr/idees/article/2011/02/12/revolution-post-islamiste_1478858_3232.html.

Rubenberg, Cheryl, *Israel and the American National Interest: A Critical Examination*, Chicago: University of Illinois Press, 1986.

Rugh, William, *Arab Mass Media: Newspapers, Radio, and Television in Arab Politics*, Westport, CT: Praeger, 2004.

Saadawi (el-), Nawal, "Al-Thawra al-Misriyya al-Thaniya" *Al-Masry al-Youm*, 29 Kasım 2011.

Saad-Filho, Alfredo ve Deborah Johnston, *Neoliberalism: A Critical Reader*, Londra: Pluto, 2005.

Sabahy, Hamdeen, *Naqdur Nabniha min Jadid: al-Barnamaj al-Intikhabi li-Hamdin Sabahi li-Ri'asat Misr*, Cairo: n.p., 2012.

Sabry, Sarah, *Poverty Lines in Greater Cairo: Underestimating and Misrepresenting Poverty*, Londra: IIED, Human Settlements Programme, Working Paper 21, 2009.

Sadi (Al-), Mahmoud, "Al Jazeera Television: Rhetoric of Deflection" *Arab Media&Society*, No: 15, Bahar 2012, http://www.arabmediasociety.com/?article=786.

Said, Atef, "Al-Mushkila al-Ta'ifiyya fi Misr wal-Badil al-'Ilmani al-Thawri" *Al-Thawra al-Da'ima*, No: 2, Bahar 2012, s. 11-28.

Sakr, Naomi, *Satellite Realms: Transnational Television, Globalization and the Middle East*, Londra: I.B. Tauris, 2001.

Salamé, Ghassan (Der.), *Democracy without Democrats?: The Renewal of Politics in the Muslim World*, Londra: I.B.Tauris, 1994.

Sallam, Hesham, "Striking Back at Egyptian Workers" *Middle East Report*, Cilt 41, No: 259, Yaz 2011, http://www.merip.org/mer/mer259/striking-back-egyptian-workers.

Sarah, Fayiz, *Al-Faqr fi Suriyya: Nahwa Tahawwul Jadhri fi Siyasat Mu'alajat al-Faqr*, Londra: Strategic Research&Communication Centre, 2011.

Sayed (El-), Mohamed, "Memories of 1977" *Al-Ahram Weekly*, No: 881, 24-30 Ocak 2008, http://weekly.ahram.org.eg/2008/881/eg5.htm.

Sayyid Rasas, Muhammad, "Kharita Ijtima'iyya Siyasiyya Iqtisadiyya lil-Ihtijajat fi Suriyya" *Al-Hiwar al-Mutammadin*, 30 Temmuz 2011, http://www.ahewar.org/debat/show.art.asp?aid=269941.

Scahill, Jeremy, "Washington's War in Yemen Backfires" *The Nation*, 5 Mart 2012.

Schleifer, Abdallah, "Interview with Sheikh Yusuf al-Qaradawi" *Transnational Broadcasting Studies*, No. 13, Güz 2004, http://www.tbsjournal.com/Archives/Fall04/interviewyusufqaradawi.htm.

Schramm, Christophe, *Migration from Egypt, Morocco, and Tunisia: Synthesis of Three Case Studies*, Washington, DC: World Bank, ca. 2006.

Schwab, Klaus (Der.), *The Global Competitiveness Report 2010-2011*, Geneva: World Economic Forum, 2010.

——, *The Global Competitiveness Report 2012-2013*, Geneva: World Economic Forum, 2012.

Schwedler, Jillian, *Faith in Moderation: Islamist Parties in Jordan and Yemen*, New York: Cambridge University Press, 2006.

Seale, Patrick, *Asad: The Struggle for the Middle East*, Londra: I.B. Tauris, 1990.

Security Cooperation Agency, *Historical Facts Book as of September 30, 2010*, Washington, DC: Department of Defense, 2010.

Seurat, Michel, *L'Etat de barbarie*, Paris: Seuil, 1989.

Shaqrun, Nizar, *Riwayat al-Thawra al-Tunisiyya*, Tunis: Dar Mohamed Ali, 2011.

Sharp, Jeremy, *U.S. Democracy Promotion Policy in the Middle East: The Islamist Dilemma*, Washington, DC: Congressional Research Service, 15 Haziran 2006.

——, *Egypt: The January 25 Revolution and Implications for U.S. Foreign Policy*, Washington, DC: Congressional Research Service, 11 Şubat 2011.

——, *Yemen: Background and U.S. Relations*, Washington, DC: Congressional Research Service, 8 Haziran 2011.

Shatir (el-), Khairat, "No Need to Be Afraid of Us" *Guardian*, 23 Kasım 2005.

Shehabi (Al), Omar, "Political Movements in Bahrain: Past, Present, and Future" *Jadaliyya*, 14 Şubat 2012, http://www.jadaliyya.com/pages/index/4363/political-movements-in-bahrain_past-present-and-fu.

Silverman, Lt. Colonel Michael, *Awakening Victory: How Iraqi Tribes and American Troops Reclaimed Al Anbar and Defeated Al Qaeda in Iraq*, Havertown, PA: Casemate, 2011.

SIPRI (Stockholm International Peace Research Institute), SIPRI Database, http://armstrade.sipri.org/armstrade/html/export_toplist.php.

Soboul, Albert, *La Révolution française*, Paris: Presses Universitaires de France, 1965.

——, *La Civilisation et la Révolution française*, Paris: Arthaud, 1988.

Taine, Hyppolite-Adolphe, *The Origins of Contemporary France*, Cilt 2, *The French Revolution*, Çev. John Duran, New York: Henry Holt, 1890.

Tammam, Hussam, *Tahawwulat al-Ikhwan al-Muslimin: Tafakkuk al-Idiyulujiya wa Nihayat al-Tanzim*, 2. Baskı, Cairo: Madbuli, 2010.

——, "Al-Qaradawi wal-Ikhwan. Qira'at fi Jadaliyyat al-Shaykh wal-Haraka" *Al-Shuruq*, 22-27 Ağustos 2011.

Therborn, Göran, "NATO's Demographer" *New Left Review*, II, No: 56, Mart–Nisan 2009, s. 136-44.

Toscane, Luiza, "Victoire de la population à Ben Guerdane", *Nawaat*, 3 Ekim 2010, http://nawaat.org/portail/2010/10/03/victoire-de-la-population-a-ben-guerdane/.

Toussaint, Eric, "The International Context of Global Outrage" CADTM, 30 Aralık 2011, cadtm.org/Breve-retrospective-des-mouvements.

Trabelsi, Leila, *Ma vérité*, Paris: Editions du Moment, 2012.

Traboulsi, Fawwaz, *Al-Dimuqratiyya wal-Thawra*, Beyrut: Riad El-Rayyes, 2012.

Trofimov, Yaroslav, *The Siege of Mecca: The Forgotten Uprising in Islam's Holiest Shrine and the Birth of al Qaeda*, New York: Doubleday, 2007.

Trotsky, Leon, *Between Red & White: A Study of Some Fundamental Questions of Revolution*, Ann Arbor, MI: University of Michigan Library.

——, *Stalin*, Çev. Charles Malamuth, Londra: Hollis and Carter, 1947.

——, *The Revolution Betrayed: What is the Soviet Union and Where Is It Going?* Çev. Max Eastman, New York: Pathfinder, 1980.

UN, UNdata, http://data.un.org/.

UNCTAD, *World Investment Report 2012: Towards a New Generation of Investment Policies*, Geneva: UNCTAD, 2012.

UNDP, *Arab Human Development Report 2009: Challenges to Human Security in the Arab Countries*, New York: UNDP, Regional Bureau for Arab States, 2009.

——, *Human Development Report 2011*, New York: UNDP, 2011.

UNDP, AFESD, *Arab Human Development Report 2003: Building a Knowledge Society*, New York: UNDP, Regional Bureau for Arab States, 2003.

UNDP, AFESD, AGFUND, *Arab Human Development Report 2005: Towards the Rise of Women in the Arab World*, New York: UNDP, Regional Bureau for Arab States, 2006.

UNESCO Institute for Statistics, *Global Education Digest 2011: Comparing Education Statistics Across the World*, Montreal: UNESCO Institute for Statistics, 2011.

UN-Habitat, *The State of Arab Cities 2012: Challenges of Urban Transition*, Nairobi: UN-Habitat, 2012.

UNICEF, *The State of the World's Children 2012: Children in an Urban World*, New York: UNICEF, 2012.

U.S. Census Bureau, International Data Base, http://www.census.gov/population/international/data/idb/informationGateway.php.

U.S. Department of State, Foreign Military Financing Account Summary, 23 Haziran 2010, http://www.state.gov/t/pm/ppa/sat/c14560.htm.

'Uwayda, Jamal Muhammad, *Malhamat I'tisam Muwazzafi al-Dara'ib al-'Iqariyya*, Cairo: Markaz al-Dirasat al-Ishtirakiyya, 2008.

Vandewalle, Dirk, *Libya since Independence: Oil and State-Building*, Ithaca: Cornell University Press, 1998.

——, *A History of Modern Libya*, New York: Cambridge University Press, 2006.

Wade, Robert, *Governing the Market: Economic Theory and the Role of Government in East Asian Industrialization*, yazar tarafından yeni bir Giriş eklenerek yayımlanan 2. Baskı, Princeton, NJ: Princeton University Press, 2004.

Weber, Max, *Economy and Society*, 2 Cilt, Berkeley: University of California Press, 1978. .
——, *The Protestant Ethic and the "Spirit" of Capitalism and Other Writings*, Londra: Penguin, 2002.
Wedeen, Lisa, *Ambiguities of Domination: Politics, Rhetoric, and Symbols in Contemporary Syria*, Chicago: University of Chicago Press, 1999.
——, *Peripheral Visions: Publics, Power, and Performance in Yemen*, Chicago: Chicago University Press, 2008.
West, Bing, *The Strongest Tribe: War, Politics, and the Endgame in Iraq*, New York: Random House, 2008.
WikiLeaks, http://www.wikileaks.org/wiki/Main_Page.
Wikipedia, Arabic, English and French sites, http://www.wikipedia.org/.
World Bank, *Gender and Development in the Middle East and North Africa: Women in the Public Sphere, MENA Development Report*, Washington, DC: World Bank, 2004.
——, *Unlocking the Employment Potential in the Middle East and North Africa: Toward a New Social Contract, MENA Development Report*, Washington, DC: World Bank, 2004.
——, *Oil Booms and Revenue Management, MENA Economic Developments and Prospects 2005*, Washington, DC: World Bank, 2005.
——, *World Development Report 2008*, Washington, DC: World Bank, 2007.
——, *MENA Economic Developments and Prospects 2008: Regional Integration for Global Competitiveness*, Washington, DC: World Bank, 2009.
——, *MENA Economic Developments and Prospects 2009: Navigating through the Global Recession*, Washington, DC: World Bank, 2009.
——, *World Development Indicators 2009*, Washington, DC: World Bank, 2009.
——, *Shaping the Future: A Long-Term Perspective of People and Job Mobility for the Middle East and North Africa*, Washington, DC: World Bank, 2009.
——, *World Development Report 2010*, Washington, DC: World Bank, 2009.
——, *World Development Indicators 2010*, Washington, DC: World Bank, 2010.
——, *Economic Integration in the GCC*, Washington, DC: World Bank, 2010.
——, *Global Economic Prospects January 2011: Navigating Strong Currents*, Washington, DC: World Bank, 2011.
——, *MENA Economic Developments and Prospects January 2011: Sustaining the Recovery and Looking Beyond*, Washington, DC: World Bank, 2011.
——, *Migration and Remittances Factbook 2011*, 2. Baskı, Washington, DC: World Bank, 2011.
——, *MENA Economic Developments and Prospects September 2011: Investing for Growth and Jobs*, Washington, DC: World Bank, 2011.
——, *World Development Indicators 2012*, Washington, DC: World Bank, 2012.
——, *MENA Region: A Regional Economic Update, April 2012: Enabling Employment Miracles*, Washington, DC: World Bank, 2012.
——, The Changing Wealth of Nations, http://data.worldbank.org/data-catalog/wealth-of-nations.
——, World DataBank, http://databank.worldbank.org/data/home.aspx.
Yamani, Mai, "The Two Faces of Saudi Arabia" *Survival*, Cilt 50, No: 1, Şubat-Mart 2008, s. 143-56.

Yergin, Daniel, *The Prize: The Epic Quest for Oil, Money and Power*, 3. Baskı, Londra: Simon&Schuster, 2008.

York, Jillian, "The False Poles of Digital and Traditional Activism" 27 Eylül 2010, http://jilliancyork.com/2010/09/27/the-false-poles-of-digital-and-traditional-activism/.

Yunis, Sharif, *Sayyid Qutb wal-Usuliyya al-Islamiyya*, Cairo: Dar Tayyiba, 1995.

Zaibi, Fakher, "Evolution du marché de l'emploi en Tunisie" n.d., http://www.emploi.gov.tn/fileadmin/user_upload/PDF/928081.PDF.

Zaki, Anis, "Khabir: al-Taghyir Kana Hatmiyyan bil-Jaysh al-Misri" *Al-Jazeera*, 31 Agustos 2012, http://www.aljazeera.net/news/pages/73e37525-42ff-4724-8b7e-7632951df0c2.

Zayani, Mohamed (Der.), *The Al Jazeera Phenomenon: Critical Perspectives on New Arab Media*, Londra: Pluto, 2005.

Zohny, Hazem, "40 million Egyptian voters? Not likely" *Ahram online*, 28 Kasım 2010, http://english.ahram.org.eg/News/101.aspx.

"Halk... istiyor": Arap protestocuların 2011'den beri tekrarladığı sloganın bu kısmı, uzun zamandır bastırılmış olan demokrasi açlığını ortaya seriyordu. Öte yandan protestocular büyük toplumsal ve ekonomik sorunları da dile getiriyordu. Protesto hareketini İslamcı partiler başlatmamış olmasına rağmen, Tunus, Mısır, Libya ve Yemen'deki yönetenlerin devrilmesini takip eden iktidar boşluğundan en çok onlar faydalandılar.

Arap dünyası denince akla ilk gelen düşünür ve eylemcilerden biri olan Gilbert Achcar, devam etmekte olan Arap İsyanı'nın toplumsal, ekonomik ve tarihsel arka planına ışık tutuyor ve geleceğe dair ihtimalleri ortaya koyuyor. Achcar, başlangıçtaki momentumdan faydalanmakta liberallerin ve solun neden başarısız olduğunu derinlemesine ve paha biçilmez bir kavrayışla araştırıyor ve İslamcı partilerin ülkelerinin içinde bulunduğu mevcut krizi aşmakta başarılı olup olamayacağını değerlendiriyor.

Sadece yeni değişim ve dönüşümlerin ortaya çıkardığı coşkuyu hissetmek için Arap Baharı olaylarını yayılmaya devam ederken izlemek ve bazı gelişmelerden heyecan duymak kolay. İç açıcı olmayan verileri göz ardı etmemek önemli olsa da, Achcar halen erken aşamaları yaşadığımızda ve halen açık olan pek çok farklı yol bulunduğunda ısrar etmekte haklı. Libya'ya dair söylediği şey bütün bölge için geçerli: "Oyun henüz bitmedi."

New Politics

AYRINTI • HİSTORİA AYRINTI
ISBN: 978-975-539-940-9
9 789755 399409
25 TL